

TOFIQ HACIYEV

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TARİXİ

(II hissə)

ALİ MƏKTƏBLƏR ÜÇÜN DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 10.07.2012-ci il tarixli, 1325 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuşdur.

Bakı - «Elm» - 2012

Redaktor:

dosent Qızılgül Abdullayeva

Rəyçilər:

dosent Sevdə Sadıqova
professor Elbrus Əzizov
professor Eldar Piriyeu
professor Ramiz Əskər
professor İkrəm Qasımov

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi.
II hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 392 səh.

ISBN 978-9952-453-43-0

Universitetlərin filoloji fakültələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslik “Azərbaycan ədəbi dilinin proqramı” əsasında yazılmışdır. Ədəbi dilin tarixi dövrlər üzrə ardıcılıqla təhlil olunur. Dövrələrin müəyyənləşməsində dilxarici hadisələr də nəzərə alınmaqla, dildaxili faktlara, üslubların yaranma və inkişafına, normanın tarixi təkamülünə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid xeyli material verilir. Dövr və mərhələlərin dil nümunələri əsasında aparıcı üslub üzərində geniş dayanılır. Ədəbi dilin zənginliyini, kamilliyini və milli məzmununu daha çox əks etdirdiyinə görə, dilçilikdəki ənənə də nəzərə alınaraq, bədii üsluba daha geniş yer ayrılır.

Cəmiyyətin inkişafı və tarixi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə ədəbi dilin səviyyəsi arasında uyğunluq dərslikdə əyani göstərilir.

655 (07) – 2012

XIX ƏSR ƏDƏBİ DİLİ

TARİXİ-MƏDƏNİ ŞƏRAİT

XIX yüzilliyin əvvəllərindən Azərbaycan xalqının həyatında elə köklü bir tarixi hadisə baş verir ki, sonrakı bütün siyasi-ictimai, mədəni-elmi inkişafın məzmunu onunla şərtlənir. Bu, Azərbaycanın iki yerə parçalanması, Azərbaycan xalqının iki siyasi və inzibati şəraitdə yaşamağa məcbur olması faktıdır. Azərbaycanın iki dövlətin tabeliyində yaşaması bir xalqın iki siyasi şəraitə, iki mədəni mühitə düşməsi demək idi. İran dövlətinin tərkibindəki Cənubi Azərbaycanın mədəni təkamülü Şərq feodal relsi üzərində gedir; Rusiya imperiyasına düşən Şimali Azərbaycan isə tədricən yeni, elmi-texniki tərəqqili Avropanın inkişaf ritminə uyğunlaşır. Düzdür, Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasında ikiqat zülmə qarşılaşmalı olur - bir tərəfdən, ənənəvi feodal özbaşınalığı qalır, ikinci tərəfdən, ona çarizm əsarəti, çar məmurlarının özbaşınalığı, istismarı əlavə olunur: «...çarizmin, mülkədar və kapitalistlərin ağır zülmü rus xalqına və Rusiyanın bütün xalqlarına təzyiq edirdi. Rus olmayan millətlərin xalq kütlələri, o cümlədən Azərbaycan xalqı ikiqat zülmə - çarizmin və yerli istismarçıların zülmünə məruz qalmışdı. Yerli mülkədarlara və burjuaziyaya arxalanan çarizm Azərbaycanda da amansız müstəmləkəçilik siyasəti yürüdür, milli-azadlıq hərəkatını quduzcasına boğur, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafına əngəl törədirdi»¹. Ancaq bu da var ki, burada Azərbaycanın açıqfikirli oğulları, mütərəqqi ziyalıları qabaqcıl rus mədəniyyəti (V.İ.Leninin təbirincə, Çernişevskilər və Plexanovlar irsi) ilə tanış olur, ondan çox şey götürür, qabaqcıl ideyalarla qidalanırlar: bir tərəfdən, Rusiyadakı dekabristlər hərəkatının səsi Azərbaycana çatır, o biri tərəfdən, Qafqaza sürgün olunmuş dekabristlərə rəğbət bəsləyən rus ziyalıları, şairləri öz maarifçiliyi, demokratizmi ilə xalqımızın ayrı-ayrı oğullarını bilavasitə mənəvi təsir altına alırlar. Beləliklə, çar despotizmi ilə

¹ Azərbaycan tarixi. 2-ci cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1964, səh. 52.

yanaşı, Rusiyanın demokratik və inqilabi ideyalarının şüaları da Şimali Azərbaycana saçılmağa başlayır. Şimali Azərbaycanın siyasi, mədəni həyatı Rusiyadakına uyğun tənzim olunur. Çarizmin fəth etdiyi Qafqazda ziddiyyətlər barədə V.İ.Leninin sözlərini xatırlayaq: «Qafqazın Rusiya tərəfindən iqtisadi «fəthi» siyasi fəthindən çox-çox sonra olmuşdur...Qafqaz qızğın surətdə müstəmləkələşdirilirdi... Rusiyadan çoxlu muzdlu kənd fəhləsi cəlb edirdilər. Digər tərəfdən, Moskvadan gətirilən sənaye malları ilə rəqabətə davam gətirməyib süqut edən köhnə yerli «kustar» peşələri sıxışdırılıb aradan çıxarıldı»¹. Bu fikir eynən Azərbaycana da aiddir: ilk (siyasi) fəthlə qabaqcıl Rusiyanın ideyaları da Azərbaycana axır; sonrakı (iqtisadi) fəthlə müasir sənaye, ticarət, elm təsirləri nüfuz edir. Gəlmə iqtisadi maşınla yerli iqtisadiyyat arasındakı rəqabət ölkənin təsərrüfatında müəyyən dirçəliş yaradır. «Əkinçi»nin Azərbaycanda kənd təsərrüfat mədəniyyətini yüksəltmək təbliğatı məhz həmin «iqtisadi fəth» dövrlərinə düşür.

Hələ əsrin əvvəllərindən – 20-ci illərdən Qarabağ, Quba, Talış əyalətlərində kənd təsərrüfatının inkişafında yüksəliş görünür, ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi dirçəlişi hiss olunur.

XIX əsrin birinci yarısından Gədəbəy filiz yataqlarının istismarına başlanılır². Car-Balakəndə, Şuşada, Şamaxıda ipək istehsalı geniş vüsət alır³. Quba, Şamaxı və Lənkəranda qızıl boya istehsal olunur⁴. 40-cı illərdə şəhərlərin sənətkarlıq emalatxanalarında 10-12 nəfərə qədər adam çalışırdı⁵.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda kapitalist sənayesi müəyyənləşir, nəqliyyat inkişaf edir. Bakı böyük neft sənayesi mərkəzinə çevrilir, neft ixracı yaranır və getdikcə artır. Şəksiz, bu iqtisadi yüksəliş kapitalizmi yaratmaqla bərabər, onun ziddiyyətlərini də yaradır. «XIX əsrin sonlarında Bakı neft sənayesinin

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri. III c., Bakı, 1968, səh. 579-580.

² Azərbaycan tarixi. 2-ci cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1964, səh. 71.

³ Yenə orada, səh. 59, 177-181.

⁴ Yenə orada, səh. 60.

⁵ Yenə orada, səh. 65.

coşqun inkişafı dövründə orada kapitalist istehsal üsuluna məxsus ziddiyyətlər kəskin surətdə özünü büruzə verir¹.

Siyasi və iqtisadi fəthin ardınca və onunla bağlı, Rusiyanın elmi, mədəni, ədəbi fikirləri də Azərbaycana yol tapır. Xalq öz mütərəqqi qüvvələrinin vasitəsilə bu məzmununda təsiri məmnuniyyətlə qəbul edir. Belə təsir kapitalist inkişaf yolundan kənarda qalan Şərqi feodal geriliyi ilə müqayisədə müsbət faktor idi və bu, Şimali Azərbaycanın XIX əsrin yeni, elmi-texniki tərəqqiyə meydan açan kapitalist Avropası səpkisində təkamülə səmtləşməsi demək idi. Bu işi Şimali Azərbaycanda iqtisadi və mədəni inkişafın Avropa tərəqqi yoluna yönəldiləcək yüksəlişi Rusiyanın şüurlu, düşünülmüş, məqsədli planı idi. Birinci məqsəd Şimali tərəqqi yoluna çıxararaq, feodal geriliyi yaşayan cənubla onun arasında uçurum yaratmaq idi. İkincisi, şimalın iqtisadiyyatını mədəniləşdirməklə məhsul bolluğuna nail olmaq, özü üçün güclü gəlir mənbəyi əldə etməkdə. Üçüncüsü, istedadlı Şərq insanlarından elm, mədəniyyət sahəsində kadrlar yetişdirməklə özünə mənəvi dayaq hazırlayırdı. Bu məsələ Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovla Tiflisin mülki qubernatoru P.D.Zaveleyskinin 1828-ci ildə çara ünvanlanmış məktubunda aydın ifadə olunur. Onlar Zaqafqaziyada hazırlamaq istədikləri ticarət şirkətinin layihəsini əsaslandırmaq üçün yazırdılar: «Zaqafqaziya ölkəsinin təbii məhsulları o qədər rəngarəng və zəngindir ki, onları yalnız seçmək və emal etməklə fayda götürmək olar...

....Qazanc tamahı onların (şirkət üzvlərinin – T.H.) çoxunu daha çox öyrənməyə və fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirər.

Beləliklə, maarif şəxsi mülahizələrə tabe olan köməkçi vasitə kimi meydana çıxacaq, lakin tezliklə özünün qarşısıalınmaz təsiri ilə yeni maarif axtaranları əhatə edəcək və tənbellik hissi, elmə, incəsənətə laqeydlilik, faydasız, hər şeyə ziyan gətirən özünü sevmək hissi öz yerini ən nəcib hisslərə – biliklərə yiyələnmək ehtirasına və öz varlığını mənəvi cəhətdən zənginləşdirmək cəhdinə verəcəkdir...

¹ Azərbaycan tarixi. 2-ci cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1964, səh. 226-227.

... Etiraf edirik ki, Rusiyada hələ bacarıqlı və savadlı adamlar çox deyil (rus dövlətinin özünün eyibləri də söylənir – T.H.), onları öz müstəmləkələrinə və ya özünün işğal etdiyi qeyri xalqlar yaşayan əyalətlərə göndərməklə Rusiya öz-özünə ziyan vuraraq gücünü səpələyir. Başqa tərəfdən, faydalı və tərifləyici keyfiyyətləri ilə seçilməyən rus təbəələri yalnız mənəvi pozğunluq yayırlar (dövlətin özündə olan rus yaramazlıqları söylənir və bunun imperiya ərazisinə yayılma təhlükəsinə işarə olunur – T.H.)... Bununla yanaşı, yürüsdən qayıdan gürcülər və ya Şirvan, Qarabağ və başqa əyalətlərin müsəlmanları qılıncı qınına qoyub digər xidmətlərdən yayınır və ruslardan uzaq gəzirlər (deməli, ölçüb-biçirlər, yerli şəraiti nəzərə alırlar. Bu, siyasətdə incəlikdir – T.H.)... İndiyə qədər onlar rusları məğrur, əlçatmaz hesab edirdilər, çünki onları həmişə amirana və ciddi hakimlər kimi tanıyırdılar. Şəxsi fayda üçün dinc, xoş münasibətlər, hər cür qarşılıqlı xidmət eyni cəmiyyətin üzvləri arasında müəyyən bərabərlik yarada bilər. Yalnız bu yolla bizlə bizə tabe olan xalqlar arasında kəskin sədd qoyan xurafat aradan qaldırılır və bu da milliyyətinə asılı olmayaraq özlərinin bütün təbəələrinə xeyirxahlıq göstərən bizim insanpərvər monarxların ali məqsədinə uyğundur... Yuxarıda qeyd etdiyimiz məmurlara gəlincə şirkətin qulluqçuları və onların uşaqları onun açacağı məktəblərdə təhsil alar, sonralar yeri düşdükcə, dövlət xidmətinə qulluğa girər və Zaqafqaziya idarəsindəki xidməti, məhkəmə və s. yerləri tuta bilərlər. Yerli sakinlər yeni dəyişilmiş həyat tərzinin xeyrini və yaxşı cəhətlərini nə qədər çox hiss etsələr, o qədər də onları bu dərəcəyə çatdıran idarə üsulunu çox istəyəcəklər. Belə olduqda onlar həvəslə yaxşı təşkil olunmuş milis və ya nizami alaylar şəklində bu üsulu müdafiə edən döyüşçü – vətənpərvərlərin sıralarında birləşərlər; hər halda onlar döyüşlərin və hücumların deyil, yad iqlimin qurbanları olan minlərlə oğulların qiymətli həyatını Rusiya üçün saxlayırlar» (yəni minlərlə ruslar ölməkdən minlərlə yerli oğulların Rusiya yolunda ölməsi məqsəddə uyğundur – T.H.)¹. Göründüyü kimi, sırf Rusiyanın imperiya

¹ A.S.Qriboyedov, P.D.Zaveleyski. Rusiya – Zaqafqaziya şirkətinin

mənafeyi əsas tutulur, ancaq Azərbaycan sonra bundan öz istedadlı övladlarının vasitəsi ilə fayda götürəcəkdir. A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə kimi imperiya qulluğunda olub millətinə xidmət etmiş məmurlar nəzərdə tutulur. F.Engels K.Marksa məktubunda həmin tarixi mənzərəni belə təsvir edir: «Rusiya Şərqə münasibətində həqiqətən proqressiv rol oynayır. **Bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına baxmayaraq** (ayırma mənimdir – T.H.) Rusiyanın hökmranlığı Qaradəniz və Xəzər dənizi üçün, həmçinin Mərkəzi Asiya üçün də, başqırd və tatarlar üçün də sivilizator rolu oynayır»¹. Əsl məsələ də müstəmləkəçilik siyasəti ilə bərabər, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı həmin «mədəniləşdirici rol»dadır. Bu dövrdə rus elm və mədəniyyəti zəminində Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Məhəmmədəli Kazımbəy kimi görkəmli elm və maarif xadimləri yetişir; XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və elmindəki qiymətli əsərləri ilə A.Bakıxanov mədəniyyətimizin tarixində dərin izlər buraxır; Q.Zakir Azərbaycan şeirinin gəlişində təzə istiqamət açır; M.F.Axundzadə ədəbi, elmi və ictimai fəaliyyəti ilə özünü «universitetimiz» kimi tanıdır, milli mədəniyyətimizin gələcək inkişafına ton verir, onun gördüyü işlər təkcə Azərbaycan xalqının həyatı ilə məhdudlaşmayıb, ümumşərq əhəmiyyəti qazanır; yeni mədəni-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq Xurşudbanu Natəvanın dünyagörüşü müəyyənləşir; Moskva Universitetini bitirən Həsən bəy Zərdəbi «Əkinçi» qəzeti ilə mədəniyyətimizin tarixinə təzə səhifə yazır; XIX əsrin sonlarından Qori seminariyasının yetirdiyi azərbaycanlılar elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin, bütövlükdə ictimai-siyasi gedişin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirir, ölkədə demokratik ideyaların hazırlanmasında, maarifçiliyin inkişafında, mətbuatın xalqa xidmətinin fəallaşmasında çox iş görürlər.

yaradılması haqqında qeydlər. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s.286-298.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе. Т. 27, М., 1962, с.241.

Qafqaz Azərbaycanında «Molla Nəsrəddin», «Kaspi», «Həyat», «Füyuzat», «İrşad» nəşr olundu, opera bəstələndi, Naxçıvanskilər, Ə.Şıxlinski, S.Mehmandarov kimi generallar yetişdi və s.*

* Bütün bunlarla yanaşı, Engelsin fikrinə («Rusiyanın alçaqlığı və slavyan çirkabı») dəstək kimi aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirmək lazımdır. 1905-ci ildə «Peterburqskie vedomosti» qəzetində (№210) Maqda Neyman adlı bir qadının Qafqaz müsəlmanları barəsində böhtandan, təhqirdən ibarət bir yazısı çıxır. Ü.Hacıbəyli «Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i-təvəccöhü» kinayəli başlıqla çıxan məqaləsində («Həyat» qəz., 1905, 10 sentyabr) ona yetərincə cavab verir. Üzeyir bəyin məqaləsi bu sözlərlə bitir: «Maqda Neyman xanım dedi ki, Qafqaz türkləri vəhşi və yırtıcı heyvan surətindədirlər, onları elm və mərifət sahibi etmək namümkündür. Çünki onların zatında elm və münəvvər olunmaq qabiliyyəti yoxdur. Və əlavə, türkləri qoymamaq ki, fars və ərəb dilləri ilə nəfərdar olsunlar və illa «ittihadi-islam» vüqu olar... Bəs nə etməli? Xanım cavab verir: Qafqaz türklərinin cəmi bəyzadələri və xanları quldur və soyğunçudurlar. Zəhmətkeşliklə işləri yoxdur. Onların yerlərini əllərindən alıb rus mühacirlərinə və yainki Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməliyik. Özlərini dəxi buraxmalı, o yol, o da onlar, qoy hara istəyirlər, getsinlər. Və qalanlarının da əsləhəsini alıb, hüququnu təhdid edib, özlərini də hər halda (zinhar) sıxıb incitmək...düşündünüzümü, qarelər, ürəyi nazik xanımın niyyəti nədir? Biz türkləri vəhşi heyvan mənziləsində tutaraq rəftar etmək... »; yaxud Krım-tatar mühərriri Həsən Səbri Ayvazovun «Nədən bu halə qaldıq» dramında obrazlar deyirlər:

«Əbdülvətən – Əvət, hökumət (çar hökumətindən söhbət gedir – T.H.) vətənimizi və millətimizi işkəncəyə, tuzağa aldıqdan sonra və'd etdiyi məktəblər yerinə, köylərimizdə su'i-əxlaqın mənbəyi və hər fənalığın mənbəyi olan meyxanələr açıldı. Fikirlərimizi, zehinlərimizi cəhalət ilə, vücudlarımızı da işrət ilə zəhərləməyə, malımıza, canımıza təərrüz etməyə və hər tərəfdən sıxışdırmağa başladılar. Bu fəna hallardan ürkünən, daha doğrusu, canı yanan müsəlmanlar atəşdən qaçar kibi hicrətə tutundular. Dərkən o tatlı sözlü, gülməli, mədəni qraflar, baronlar bütün ərazimizi zəbt etdilər. Came və mədrəsələrimizi, məktəb və təkyələrimizi islah edəcəyiz deyə...məktəb və mədrəsələrimizi yıxdılar. Yıxılanın yerində yenisi yapılmadı. Hey'ətimizi, cəmaəti –islamiyimizi dvoryan , pasılan, ruhani, meşşan, bəg, mirza, çələbi siniflərinə ayıraraq parça-parça eylədilər. Aramızda nifaq atəşləri, təfriqə toxumları əkilirdi. Həpimiz birimizə qanlı düşmən olduq. Əxlaqımız bozuldu, təbiətimiz dəyişdi...

Əbdülislam – Ah, gənc müsəlmanlar! O avropalılar yokmı, onların «mədəniyyət» pərdəsi arkasında müdhiş səhnəyi görəniz? O səhnədə nə qədər qorxunc canavarlar var, nə dərəcə vəhşi hərəkətlər, necə iyrənc hallar vardır! Mədəniyyət onların yalnız ağızlarında! Qəlbləri yılanlar, əqrəblər ilə doludur. Hankı bir məmləkətə ayaq basdılar, «maarif» və «mədəniyyət», «kultura» və

ELMI-DİLÇİLİK MÜHİTİ

XIX əsrdən dilxarici amillər ədəbi dilin inkişafına o vaxta qədər görünməmiş səviyyədə ciddi müdaxilə edir. Bu zaman dil haqqında fikirlər sadəcə bədii söz sənəti haqqında poetik məzmunlu şair sözü olmaqla məhdudlaşmır, sistemli dilçilik görüşü şəklini alır. Keçmiş yüzilliklərdəki mexaniki-kortəbii təzahürlərdən fərqlənərək dilxarici faktorlarla dildaxili hadisələr fəal qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bu dilxarici amillər ədəbi dilin inkişafını, üslubların yaranmasını, olanların yenidən təşkilini, formalaşmasını sürətləndirir. Nə qədər qeyri-adi görünsə də, xarici şəraitin dilin inkişafına çoxkeçidli təsiri aşkar görünür. İkiqat zülmün yaranması, istismarın şiddəti narazılıq hissini gücləndirir. Bu hiss ictimai mühitə satirik münasibət yaradır, həmin münasibət təzə bədii formanın - satiranın təşəkkülünə gətirir. Satira xalq dilindən material seçir, bədii üslubun ifadə imkanı artır, beləliklə, bütövlükdə ədəbi dil leksik-frazeoloji cəhətdən genişlənir, onun sintaksisi daha da çevikləşir və xəlgiləşir.

Dilxarici amillər içərisində ədəbi dilin normativ inkişafına təsir edən güclü faktorlardan biri dilçilik mühiti idi.

Şimali Azərbaycanda, ümumiyyətlə, elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elm sahələrinə nisbətən diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əlbəttə, bunun bir səbəbi bütövlükdə müxtəlif elm sahələrinin az-çox inkişafı üçün şəraitin yaranmasıdır, ancaq başlıca cəhət bundan ibarətdir ki, imperiya daxilində çar məmurlarına yerlərdə idarə məqsədi ilə, başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan türkcəsindən də dərs vəsaitləri hazırlanırdı. Təsadüfi deyil ki, bu dil əsərlərinin əksəri təcrubi-tədris kitablarıdır. Ya tədris kitablarının içərisində, ya da müstəqil şəkildə rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər çap olunur. Məsələn, T.Makarovun «Татарская грамматика кавказ-

«prosveşşenie» namı ilə zülm və haqarət toxumları əkdilər...» («Füyuzat», 1907, №6). Və nəticədə bu oldu ki, rus siyasətinin düşündüyü kimi, Şimal və Cənub Azərbaycanları arasında iqtisadi, mədəni uçurum açıldı və rus siyasətinin düşündüyü kimi, bu boşluq ölkənin iki qütbü arasında cazibəni sarsıtdı.

ского наречия» (Tiflis, 1848), L.Budaqovun «Турецко-татарский букварь» (Tiflis, 1844), «Практическое руководство турецко-татарско-адербайджанского наречия» (Moskva, 1857), M.Vəzirovun «Учебник татарско-адербайджанского наречия» (Sankt-Peterburq, 1861), L.Lazarevin «Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского с приложением краткой грамматики» (Moskva, 1864), «Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Адербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц и с переводом их на русский язык для практических упражнений» (Moskva, 1866), Mirzə Kazimbəyün «Учебные пособия для временного курса турецкого языка»¹ (S.-Peterburq, 1864), N.Nərimanovun «Самоучитель татарского языка для русских» (Bakı, 1899) və s. kitabları bu qəbildəndir. Rusiyada Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilməsi bu dilin Yaxın Şərqdəki kütləvililiyi ilə bağlıdır. Rusiyanın öz şərq və cənub əyalətləri ilə və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqlə siyasi-diplomatik və yerli-milli əlaqələrində Azərbaycan dili mühüm rol oynamışdır. A.A.Bestujev-Marlinski yazırdı: «Avropada fransızca ilə olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – T. H.) dili ilə də bütün Asiyayı tamam dolaşmaq olar»².

Analoji sözləri böyük rus şairi M.Y.Lermontov, alman iqtisadçısı, səyyah Avqust fon Haksthauzen də demişlər.

M.Y.Lermontovun dostu S.A.Rayevskiyə məktubundan bir parçaya diqqət yetirək: «Tatarca (azərbaycanca – T.H.)»³ öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda – T.H.) və ümumiyyətlə, Asiyada

¹ «Краткий русско-турецкий словарь»-ын əlavəsi ilə birlikdə.

² Бах: А.В.Попов. Русские писатели на Кавказе. Баку, 1949, s. 9.

³ M. Lermontovun «tatarca» deyərkən Qafqazdakı başqa türk dillərini yox, məhz azərbaycancaı nəzərdə tutduğuna inanmaq üçün bunu da yada salmaq lazımdır: o, Azərbaycan xalq dastanının əsasında «Aşıq Qərib» povestini yazmışdır. Deməli, o, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı ilə və bu ədəbiyyatın dili ilə məşğul olmuş.

da bu dili bilmək o qədər zəruridir»¹. Azərbaycanın Şərqdə ümumiyyətlə vasitəsi olması aşağıdakı çıxarışda daha əyani şəkildə görünür: «Bütün Qərbi Asiyayı dolaşan bu müğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (azərbaycanlılardır – T.H.). Ermənilər öz dilində yox, tatar danışığı dilində mahnı yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə gəlir. Bir də ki, o daha çox poeziya dilidir; çox güman, ermənicə şeirlərin az yazılması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar»². Yaxud yüksək rütbəli rus dövlət məmuru V. Leqkobitov həmin məzmununda, ancaq başqa təfərrüatla yazır: «Şirvanda hakim olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır* və bizlərdə adətən tatar dili adlandırılır; o, türk dili (turetskiy yazık – Türkiyə türkcəsi – T.H.) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilir. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... O, ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələn, avazlı bir dil kimi seçilir. Buraya onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun burada fransız dilinin Avropadakı kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir». Və maraqlıdır ki, məmur Azərbaycan türkcəsinin **Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili** kimi işlənməsini söyləyir³. Əvvələn, maraqlıdır ki, hər üç müəllif (həmçinin başqaları) Azərbaycan dilinin Şərqdəki ünsiyyət mövqeyini fransızcanın Avropadakı yeri ilə müqayisə edir. İkincisi Haksthauzen bu dilin ticarətdəki rolunu xüsusi qeyd edir – deməli, iqtisadçı alim bunu havayı demir.

¹ М.Ю.Лермонтов. Полное собр. соч. Т. 4. Л., 1940, сәh. 523-524.

² Гакстгаузен. Заметки о семейной общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. с. II. S.-Peterburq, 1857, сәh. 152.

* Görünür, Azərbaycanın türk dövləti olması, onun tarixi haqqında məlumatı olmayan bu məmur əvvəl Türkmənistanda xidmət etmiş, Azərbaycan oğuzcasının türkmən oğuzcasına yaxınlığına görə buna da türkmən dili demişdir.

³ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s.305.

«Ticarət dili» kimi geniş işlənməyin nəticəsidir ki, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət-alver sənədlərinin və fərmanlarının imperiyadakı türkdilli xalqların istifadəsi üçün türkcə tərcüməsində Azərbaycan dili materialına üstünlük verilmişdir¹. Tarif-sənəddə («Тариф по азиатской торговли») Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi bunu bir daha aydınlaşdırır ki, azərbaycancanın Qafqaz, Orta Asiya və Volqaboyu türkdilli xalqlarına kütləvi anlaşıma dili olması ayrı-ayrı ziyalı səyyahlara, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərə deyil, dövlət səviyyəsində də məlum olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə çar dövlət idarələri diqqət yetirmişlər. Rusiyada Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dövlət məs'ullarına təkliflərində rus şərqşünaslığının korifeyi Mirzə Kazımbəy yazmışdır: «...Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə *Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini* (kursiv mənimdir - T. H.) bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin (Azərbaycan türkcəsinin - T.H.) Qazan Universitetində tədrisi zəruridir»². Bu, səyyahların sözü deyil, bunu Şərqi yaxşı tanıyan, Şərq dillərinin çoxunun bilicisi və bu dillərin Rusiyada tədrisinə kadrlar hazırlayan böyük şərqşünas deyir, «Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili» ifadəsini rəsmi sənəddə yazır (bu ifadə çar məmurunun Azərbaycan türkcəsini «Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili» adlandırması fikri ilə üst-üstə düşür). Mirzə Məhəmmədəli Kazımbəy öz kiçik qardaşı Əbdülsəttar Kazımbəylə birlikdə Azərbaycan dilinin proqramını hazırlayıb Rusiyada tədris olunan Şərq dillərindən biri olmaqla, onu daimi siyahıya daxil etmək kimi tarixi iş görmüşdür. Düzdür, bu və bu qəbildən başqa dil kitablarının yaranması birinci növbədə sırf təcrübi niyyətlər izləmişdir. Ancaq bu əsərlərin bir qismi öz dövrünün yüksək elmi-nəzəri səviyyəsinə uyğun gəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, Kazımbəyin dövrünün yüksək elmi

¹ M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I. Bakı: «Elm» nəşr., 1978, səh. 35.

² Вах: А.К.Рзаев. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Maarif», 1969, s. 134.

təltifi olan Demidov mükafatına layiq görölən «Общая грамматика турецко-татарского языка» (Qazan, 1846, ikinci nəşri) əsəri bu gün də yüksək elmi əhəmiyyətini saxlayır. Mirzə Kazımbəyin bu kamil qrammatikası ilə yanaşı, A.Bakıxanovun «Qanuni-qüdsi», xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın «Fənni-sərfi-türki», N.Nərimanovun «Türk–Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» (Bakı, 1899) əsərləri də XIX əsr Azərbaycan dilçiliyinin qiymətli nümunələrindəndir. Doğrudur, A.Bakıxanovun əsəri fars dilinə aiddir (əsr 1828-ci ildə yazılmış, 1831-ci ildə farsca, 1841-ci ildə rusca nəşr edilmişdir və hər ikisi Tiflisdə çap olunmuşdur), lakin Azərbaycan elmi mühitinin, dilçilik fikrinin məhsulu olmaqla milli təfəkkür faktıdır. Yaxud M.Əfşar, verdiyi tərcümeyi-hal nişanələrinə görə, Urmu vilayətinin sakini olmaqla, Cənubi Azərbaycanın nümayəndəsidir, lakin o, Qori seminariyasında şəriət və ana dili müəllimi kimi Şimali Azərbaycan mühitinin yetirməsidir. Onun əsərində, bir tərəfdən, şimaldakı dil fikrinin təsiri açıq hiss olunur, digər tərəfdən özü etiraf edir ki, M.Kazımbəyin və M.Ə.Vəzirovun kitabları ilə tanışdır.

Azərbaycan dilçilik əsərlərinin yaranmasında komponentlərin (müəllif; tədqiq olunan dil; əsərin yazıldığı dil) iştirakı baxımından maraqlı təkamül prosesi görünür - birkomponentli millilikdən üçkomponentliyə, tam milliliyə doğru inkişaf gedir; əvvəlcə, müəllif azərbaycanlıdır - özgə dil haqqında və özgə dildə yazır (A.Bakıxanovun fars dili haqqında farsca əsəri); sonra müəllif azərbaycanlıdır, Azərbaycan dili öyrənilir, ancaq başqa dildə yazılır (M.Kazımbəyin, M.Vəzirovun ana dili haqqında rusca əsərləri); üçüncü mərhələdə müəllif də azərbaycanlıdır, tədqiq olunan da Azərbaycan dilidir, əsr də ana dilində yazılır (M.Əfşarın, N.Nərimanovun ana dilinin qrammatik quruluşu haqqında azərbaycanca əsərləri). Hər üç halda müəllifin azərbaycanlı olması əsərin Azərbaycan ictimai-elmi mühiti ilə, milli Azərbaycan təfəkkürü ilə əlaqəsini şərtləndirir. Eyni zamanda bu əsərlərdə dilin varlığına münasibət, mənəvi nemət kimi dilə hörmət güclüdür, bu əsərlər ona görə yazılır ki, konkret dil elmi şəkildə öyrənilsin, onun qayda-qanunları pozulmasın.

Təsadüfi deyil ki, A. Bakıxanov əsərinin adını «Qanuni-qüdsi» qoyur; bu qanunu pozmaq konstitusiyanı pozmaq kimi

qiymətləndirilir. Hələ bu azdır, dindar Bakıxanov dil qanununu ayə səviyyəsində toxunulmaz sayır. Əsərin adı bunu deyir: «Qanuni-qüdsi» – **müqəddəs qanun**. Adətən Qurana müqəddəs deyirlər. Deməli, A.Bakıxanov qrammatikaya Quran kimi baxır. Deməli, azərbaycanlılar dilçiliyə, nəticə etibarilə, ana dilinə qayğı adlı bir mənəvi ehtiyac kimi girişirlər.

Bu dövrdə rus türkologiyasının bir sıra elə cahanşümul nümunələri yaranır ki, onlar bilavasitə və yalnız Azərbaycan dili ilə bağlı olmasa da, XIX əsr dünya şərqşünaslığının qiymətli əsərləri kimi, Azərbaycanın da elmi-mədəni inkişafına müəyyən təsir göstərir. L.Z.Budaqovun «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (iki cildə, S.-Peterburq, 1869-1871) və xüsusilə V.Radlovun «Опыт словаря тюркских наречий» (dörd cildə, səkkiz hissədə, S.-Peterburq, 1893-1911) əsərləri bu qəbildəndir. Əslində, bu əsərlərin yaranmasında vasitəli şəkildə Azərbaycan elmi də iştirak edir.¹ V.V.Bartoldun sözlərini xatırlayaq: «Öz mühazirələri ilə Senkovski və Kazımbəy rus şərqşünaslığını yaratdılar. Sonrakı nəsil rus şərqşünaslarının təxminən hamısı bu iki alimdən birinin ya şagirdi, ya da onların şagirdlərinin şagirdidir»². Kazımbəyin haqqındakı bu sözlər Azərbaycan mədəniyyətinin rus şərqşünaslığında iştirakını, onun şərəfli yerini bildirməklə, rus şərqşünaslığında azərbaycanlı istedadının gördüyü işi göstərir.

Şimali Azərbaycanda dilçilik əsərlərinin kəmiyyət göstəricisi ilə bərabər, elmi səviyyəyə də yüksək olmasının mühüm bir səbəbi də odur ki, Rusiya məhz XIX əsrin ilk rübündə – Azərbaycanın ona ilhaqı dövründə yaranan müqayisəli-tarixi metodun, elmi dilçiliyin vətənlərindən biri idi. Doğrudur, tarixən Azərbaycanın dilə aid əsərləri ərəb dilçilik məktəbinin ənənələri əsasında yazılmışdır və bu əsərlərdə, bir qayda olaraq, məktəbin ümumi xarakteri ilə bağlı sintaksis məsələləri ya işlənir, ya da son dərəcə öləri nəzərə çatdırılırdı. Halbuki XIX əsrdə yazılmış

¹ Təsadufi deyil ki, L.Budaqovun lüğəti M.Kazımbəyin vizası ilə çapa layiq görülmüşdür.

² Вах: Библиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). М., 1974. səh. 259.

əsərlərdə sintaksis məsələlərinə xeyli yer verilir. Hətta A.Bakıxanovun fars dilinə aid «Qanuni-qüdsi» əsərində sintaksis bəhsi ənənəvi əsərlərdəkindən yalnız həcmi ilə yox, həm də bilavasitə rus dilçilik fikrinin təsiri ilə seçilir. M.Kazımbəyin qrammatikasında isə sintaksisin tədqiqini hələ öz dövrünün rəyçiləri (Senker və Dorn) türkologiya tarixi üçün boş yerdə qoyulan möhkəm bünövrə kimi, fundamental təhlil kimi qiymətləndirmişlər¹.

Rus dilçilik məktəbinin təsiri bilavasitə ədəbi dil norması və dil quruculuğunun başqa sahələri ilə bağlı işlərdə də görünür. İlk dəfə məhz XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dili normasının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik fikrinin iştirakını görürük. Rus ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış olan, ondan təmsil tərcümə edərkən bədii dilin sadəliyini əyani şəkildə duyan A.Bakıxanov «Nəsayeh» əsərində yazırdı: «Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. İşlənməkdə olan bəzi kitablar o qədər qarışıq-dolaşık ibarələrlə yazılmışdır ki, çox müəllim özü onları dərk edə bilmir»². İctimai fəaliyyətinin və yaradıcılığının mühüm hissəsini dil məsələləri tutan M.F.Axundzadə isə ədəbi dil normasına xüsusi fikir vermiş, yazı əndazəsi təklif etmiş, sapmaları dərhal nəzərə çatdırmışdır. Onun ədəbi dil haqqında səkkiz bənddən ibarət ayrıca təklifi vardır. Doğrudur, bu təkliflər onun tərtib etdiyi əlifbanın yazıda törətdiyi həcm israfçılığının qarşısını almaq, hərflərin bir-birindən ayrı yazılışı ilə sözlərin uzun-uzun yer tutmasını ifadələrin qənaəti ilə təshih etmək məqsədini güdür, ancaq mahiyyətə həmin təkliflərdə yazılı ədəbi nitqi artıq elementlərdən təmizləmək, ədəbi dili cilalamaq, xəlpiləşdirmək, yazı ilə danışığ arasında tənəsüb yaratmaq kimi mühüm tələblər cəmləşir. Dilçiliyimizdə

¹ Bax: A.K.Рзаев. Очерки.... səh. 46-48.

² Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı. 1973, s. 351 (əsrin farsca yazılıb-yazılmaması A. Bakıxanovun bu fikrini zəiflətmir. O fakt quvvədə qalır ki, hansı dildə olursa-olsun, oxuyan uşağın başa düşəcəyi tərzdə yazmaq əsas ölçüdür və yazıçı diqqəti məhz ona yönəldir).

«Mirzə Fətəlinin ədəbi dil haqqında tezisləri» adı ilə tanınan həmin təkliflərin müxtəsər məzmunu budur: 1. Hər kəsin haqqında olan ləqəbləri bir-iki kəlmədən artıq yazmamalı. 2. Bir mənanı və ya bir mətləbi sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ibarələrlə təkrar etməməli. 3. Məktublarda özünü və müxatibi qayıb şəxs məqamında yazmamalı. 4. Nəsr yazılarında qafiyəyə əhəmiyyət verməməli. Çünki qafiyə xatirinə yazılarda artıq sözlər işlənir. 5. Adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinməli. 6. Qeyri-uyğun təşbehlər və mübaligələr tamamilə tərk edilməlidir. 7. Mirzə Mehdi xanın «Tarixi-Nadir» kitabındakı kimi «föhrüst» əvəzinə «bəraətül-istehlal» ləfzini işlətməsinlər. 8. Yazını danışığ dilindən həddindən ziyadə fərqləndirməməli¹.

Göründüyü kimi, bu təkliflər XIX əsr ədəbiyyatının realist məzmununa uyğun gəlir və ədəbi dilin demokratik inkişafını təmin edir. Bu fikirlər bütövlükdə klassik şeir və nəsr dilinin normasına qarşı durur. Onun etiraz etdiyi həmin əlamətlərin hamısı klassik nəsr və nəzm dilində, rəsmi yazılarda səciyyəvi göstəricilərdir: ləqəblərin uzun-uzadı verilməsi, sinonim söz və ifadələrin işləkliyi, nəsrdə qafiyə, qəliz lüğət, qeyri-inandırıcı təşbeh və mübaligələr, danışığla yazılı nitq arasında ciddi fərqlənməsinin olması (məsələn, klassik nəsrdəki dilin real ünsiyyətdə əsla mümkün olmaması) və s. Əyanilik üçün M.Fətəlinin birinci bənddəki qeydi ilə bağlı klassik nəsr dilinin norması ilə yazılmış bir nümunəyə diqqət yetirək. Birinci Şah Səfi rus çarı Mixail Romanova məktubunu belə başlayır: «Alicənab valanisab, gərdun-qübab, səltənət və cəlalət-məab...padişahi-əzizül-şə'n və xaqani-məniülməkan, nizamən-il-səltənə vəl cəlaləti vəl əzəməti vəl həşəməti vəl ədaləti vəl izzü vəl imtinan Mixail Fiodoroviç Yəraq xan...»^x. Mirzə Fətəli burada «Mixail Fiodoroviç»ə qədərki atributları sadalamağın əleyhinə çıxır, sadəcə müraciət etməyi məsləhət görür. XIX əsrin özündə də klassik-kitab dilinin həmin ənənəsi davam etdirilirdi. Hətta sənəd dilində həmin ölçünün qorunmasını məcburi etmək üçün qəliblər verilirdi. Məsələn,

¹ Bax: M.F.Axundov. Əsərləri, 3-cü c. Bakı, 1962, səh. 25-26.

^x Bu təyinatların geniş siyahısı üçün bu kitabda bax: s. 469-470.

M.Vəzirov kitabında «Surəti-ehkam» sənədini belə başlayır: «*Alişani-izzət və səadət-nişani-ixlas və iradəti-ərkani-məs'ud bağ* həzrətlərinə hökm və ala oldur ki, *əlahəzrəti-aftabi-təl'ət, imperatori-əzəm və şahənşahi-əkrəm tərəfindən...*»¹. Deməli, «filan bağ həzrətləri» qəlibində «filan» əvəzliyinin (konkret şəxsin adının) qarşısındakı titullar (alışani-izzət...) sadalanmalıdır. Yaxud yenə orada «tərəfindən» sözünün əvvəlindəki bütün təyinlər bir «imperator» sözünün rəmzləri kimi işlədilir və «imperator tərəfindən» əvəzinə o qədər söz, əlamət, təyin sayılır. Eyni zamanda bu təyinlərin hamısı bir-birinin sinonimidir ki, M.F.Axundzadə «Tezislər»inin 2-ci bəndində onun da əleyhinə çıxır. Məsələn, M.F.Axundzadə özü yazılarında ümumən belə müraciət edirdi: «Həsən bəy», «Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy», «Mənim əzizim kapitan Sultanov», «Məxdumi-mükərrəmi-mən Şeyxül İslam» və s.

Mirzə Fətəli bu tezislərini şəxsi məktublarında, mükəllimələrində də təbliğ edirdi, hətta şeirin əzbərlənməsi yolu ilə bu qaydaların asan yadda qalacağını nəzərə alaraq fikirlərini mənzum şəkildə yayırdı (bu, elmi fikri yaymağın qədim formasıdır ki, yeri düşəndə Axundzadə ondan istifadə edir; halbuki o, prinsipcə klassik dil normasının əleyhdarı idi). Məsələn, o, S.Əzimə məktubunda yazır:

*Səida, nuri-çeşmim, bir nəsihət dəxi məndən al:
Ülümə sərfi-sə'y et, bulhəvəslik yoluna varma!
Oxu, türkü ərəb, fürsü firənk dillərini öyrən,
Tələb et hüsni-nişanı və hüsni-xətti axtarma!
Müqəffavü müsəcə yazmağı bilmərrə tərək eylə,
Kəlamın vazeh olsun, mətləbi təkrar ilə yazma!
Təkəllümdə nə vəz'ilə sölərsən mətləbi sadə,
Şu vəz'i hini-təhrirində dəxi yaddan aparma!*²

Əslində, Mirzə Fətəlinin tezisindəki sonuncu maddədə və onun qarşılığı kimi bu şeirdəki axıncı beytdə yazılı və şifahi

¹ М.Везиров. Учебник татарско-адербайджанского наречия. Санкт-Петербург, 1861, с. 148.

² M.F.Axundov. Əsərləri, 1958, 1-ci c., səh. 346.

üslub, onun varlığı və məxsusi təzahürləri kimi qiymətli dilçilik məsələsinə toxunulur.

Ədəbi dil norması ilə bilavasitə bağlı məsələlərdən biri orfoqrafiyadır. Bu məsələnin qoyuluşu çapın, mətbuatın yaranması ilə əlaqədardır və məhz XIX əsrin məhsuludur. Müxtəlifliyin olmasına baxmayaraq, prinsipial məqamlarda orfoqrafik əyintiyə etiraz olunur. Məsələn, M.Fətəli H.Zərdəbiyə məktubunda yazırdı: «...orfoqrafiyaya gəlincə, sizin gələcəkdə tə'yin etdiyiniz mühərrir də mənim Azərbaycan dilində olan komediya-larımın orfoqrafiyasına riayət etməlidir. O, xüsusilə bilməlidir ki, Azərbaycan dilində «nuni-səğir» (ك) hərfi adlanan xüsusi bir hərf var. Şamaxı qəzasının əhalisi bu hərfi tamamilə unutmuş... bu hərfin yerinə onlar adi «nun» (ن hərfi) işlədirlər»¹.

XIX əsrdə rus-Avropa sözlərinin işlənməsi ilə ərəb əlifbasında onların əks olunması nəzərə alınmalı idi və bu cəhətlə bağlı müəyyən təbii çətinliklər törəyirdi. Bu çətinliyi M.Fətəli belə qeyd edirdi: «Xarici dillərdən islam xalqları dillərinə tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yerlərin, ölkələrin adları, tibbi istilahlər və sairə bu kimi sözlər keçmiş yazımızla aydın ifadə olunmayı»². Rus-Avropa sözlərində **k** səsi ق ilə, **q** isə غ ilə yazılırdı: قارت (qart-kart), غوبرنات (ğubernat-qubernator). Rus-Avropa səslərinin ərəb əlifbasına belə köçürülməsinə vaxtilə etiraz da olmuşdur. Məsələn, Cəlaləddin Mirzə məktubunda Mirzə Fətəliyə **qramer-ğramer, teleqraf-teleğrafiya, kritik-qritika, Kristof Kolumb-Xristofor Qolumb** yazılışının təhrif olduğunu söyləmişdir³. Ancaq bununla belə, XIX əsrdən başlanan bu yazı xüsusiyyəti XX əsrin əvvəllərində də, hətta sovet dövründə də latın əlifbasına qədər davam etmişdir. Yazı normaları ilə – orfoqrafiya ilə bağlı M.F.Axundzadə ümumiləşdirilmiş şəkildə, qanun halında göstərişlər də vermişdir. Görkəmli yazıçı-alimin ana dilinin təbiətinə dilçi bələdliyi ilə söylədiyi fikirlər özünü onda da doğruldu, bu gün də qüvvədə qalır. Mirzə Fətəli aqlütinativ dillər üçün ən münasib, eyni zamanda orfoqrafiya

¹ M. F. Axundov. 3-cü c., səh. 387-388.

² Yenə orada, səh. 449-450.

³ Yenə orada, səh. 23.

üçün ən demokratik olan fonetik prinsipi əsas tutaraq yazırdı: «...əgər təkəllümdə məzkur olunan əlfaz, istilahi-xass və ammdə və istemali-alim və cahildə müştərək oldu, imlası hini-kitabətdə sövti-mütəkəllimə mütabiq yazılsa rəvadır... Ona binaən... *adəmi* türki dilində *adam* yazasan, *toxmu-toxum*, *çifti-çüt*, *müqəyyədi-muğayat*, *övrəti-arvad*, *qaidəni-qayda* və habelə özgə əlfazı ki, xəvvass və avamın iste'malında müştərəkdir...»¹ Mirzə Fətəlinin fonetik-tələffüz prinsipini əsas tutması Vaqifin, Zakirin və özünün ədəbiyyatdakı realizmini, ədəbi dilin leksik-frazeoloji xəlqiliyini imlada – yazıda tətbiq etmək cəhdi idi. Eyni zamanda orfoqrafiya məsələsinə daha dərindən yanaşan müəllif tarixi-ənənəvi prinsipi də unutmur və bilavasitə elmi-terminoloji məzmun daşıyan, yalnız mütəxəssislərin dilində işlənilib, kütləvi ünsiyyətə düşməyən sözlərin tarixi-ənənəvi prinsip üzrə yazılmasını məsləhət görür; «...fəqət xəvvasa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəz'i-əslisi ilə tələffüz olunur». Bu fikir müasir imlamızdakı tarixi-ənənəvi prinsip adlanan qaydadır ki, onda söylənmişdir.

M.Fətəli öz komediyalarının oxunuşu ilə bağlı bir sıra tövsiyələr verir. Bu tövsiyələrdə obrazlardan hər birinin ictimai-silki mənsubiyyətinə uyğun fərdi nitqinin səsləndirilməsi nəzərdə tutulur. Doğrudur, burada, birinci növbədə, səhnə danışiq mədəniyyəti, tələffüzün estetik təzahür ölçüləri ön plana çəkilir, lakin danışana-oxuyana öz nitqini idarə etmək göstərişləri (“Xitab bər naqil”) olduğundan, bu məsələ, eyni zamanda, müəyyən dərəcədə orfoepiya tələbləri kimi də görünür. M.Fətəli naqilə belə müraciət edir: «...sənə lazımdır ki, hər bir şəbihin halətini onun mükəlliməsindən fərq verib oxuyanda və ya təqdir edəndə müstəmei iştibaha salmayasan... Təəccüb yerində – mütəəccüb ol, sual yerində–sail, xəvf yerində–xaif ol, heyrət yerində–hayir, sükut yerində–sakit ol, zöhk yerində–zahik, bükə yerində–baki ol, qeyz yerində–qaiz, şəfqət yerində–müşfiq ol, heybət yerində–mühib, istehza yerində–müstəhzi ol, çığıрмаq yerində–çığır,

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, 1961, 2-ci c., səh. 200.

ahəstə mükəliməni ahəstə oxu, qoca mükəliməsində qocamanənd söylə və erməni danışığında erməni tələffüzünü mülahizə elə; qalan zad mövqəfdir sən öz qabiliyyətinə»¹.

Yeni əlifba ideyası, ərəb əlifbasına qarşı mübarizə kimi böyük tarixi hadisə türk dünyasında və ümumən, Şərqdə Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə bağlıdır və bütün dünyaya buradan cərəunmuşdur. Hələ XVI əsrdə Füzuli ərəb əlifbasının qüsurlarına işarə etmişdi (*Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn Ki, fəsadi-qələmi suzimizi şur eylər...*), M.F.Axundzadə isə ərəb əlifbasına qarşı mübarizəni böyük ictimai hərəkata çevirdi. Bu işi maarif, mədəni yüksəliş, sənaye tərəqqisi üçün açar saydı. Yeni əlifba üçün çarpışma onun həyatının ən gələcəkli fəaliyyət sahəsi idi. Mirzə Fətəli ömrünün 30 ildən çoxunu buna sərf etmiş, hətta son iyirmi ilində bədii yaradıcılıqdan tamamilə ayrılmış, bütün fiziki-zehni enerjisini ancaq bu işə vermişdir (bu müddətdə o, nə qədər bədii irs yarada bilərdi!).

M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının həm Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğundan, həm də oxunuşda nöqtələrin törətdiyi dolaşlıqlardan, Azərbaycan dili sait səslərinin yazıda əks olunmaması və ya bir qrafemə bir neçə səsin işarəsi kimi istifadəsindən, samitlərin qrafik işarələrinin azərbaycanca sözlərə nə kəmiyyət, nə də məxrəc əlaqəsinə görə münasib gəlmədiyindən dürrüst elmi söhbət açır. Bu böyük işə Mirzə Fətəli, birinci növbədə, tədrisçi kimi başlayır və onu bu məsələyə təhrik edən işin nəzəri-dilçilik tərəfindən qabaq məhz tədris tərəfidir. Xalqın kütləvi maariflənməsinə böyük əhəmiyyət verən M. F. Axundzadə yazıb-oxuma işini çətinləşdirən ərəb əlifbası ilə bir düşmən kimi qarşılaşır. Bu əlifbanı öyrənməyin uşaqlar üçün yaratdığı çətinliyi öz şəxsi təcrübəsindən bilir: «Mərhum atam Mirzə Məhəmməd Təqi mənə səkkiz yaşında ikən məktəbə qoydu. Bir il mütəmadi məktəbə gedib əlifbanı oxudum və Qur'ani-məcidin son cüz'indən bəzi surələri oxumağa başladım. Lakin bir hərf də tanıyırdım. Birinci günlər zehnimin itiliyi sayəsində əzbərlədiyim hər bir şeyi sabahısı gün

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, 2-ci c., səh. 201.

unudurdum. Nəhayət, oxumaqdan o qədər zəhləm getdi ki, təhsildən yaxamı qurtarmaq şərtilə hər cür ağır işə getməyə razı idim...»¹ Görkəmli yazıçı həmin vəziyyəti belə ümumiləşdirir: «Buna görədir ki, islam tayfaları arasında hər on min nəfərdən bir nəfər savadlı adam tapılmaz^x. Qadınlar isə tamamilə savaddan məhrumdurlar. Uşaqlarımızın bir çoxu əvvəllər məktəbə həvəslə gedirlər. Lakin bir qədər oxuduqdan sonra tənqə gəlib məktəbdən qaçırlar»². Hətta M.Fətəli ərəb əlifbasının qrafik çətinliklərinə, Azərbaycan dili üçün münasibsizliyindən ümumi söhbət aparanda da yenə uşaqların ilk mərhələdəki əziyyətlərini xatırladır, əlifbanın nöqsanlarını məhz oradan başlayır və belə sayır: «Birinci, əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir-birindən nöqtələrlə fərqlənirlər. Bə'zən elə olur ki, nöqtələr öz yerində qoyulmur və ya tamamilə unudulur. Hər iki halda *təzə oxumağa başlamış uşaq hərfləri müəyyən etməkdə böyük zəhmət və çətinliyə düşər olur*». Yalnız bu cür tədris-metodik çətinliklərini qeyd etdikdən sonra ərəb əlifbasının konkret qüsurlarını göstərir; həm samitlərin, həm də saitlərin işarələrindən danışılır. Ərəb kaf (ك) hərfi ilə əcəm gaf (گ) hərfinin eyni cür yazılması nəticəsində, Mirzə Fətəlinin göstərdiyi kimi, məsələn, «gərd» (toz) və «kərd» («kərdən» *etmək* felindən) sözlərinin hər ikisi bir şəkildə əks olunur: کرد. Hələ həmin işarə türk dillərində sağır nun (n,) səsinə də bildirir; məsələn, کونل «köñül» sözündəki kimi. Beləliklə, ک işarəsi k, g və ŋ kimi oxunmalı olur. Yaxud saitlərdən danışarkən yazır:

«Məsələn, «şuriş» (qiyam) kəlməsindəki bir u türk dilində اولدی, yəni *oldu*, اولدی, yəni *öldü*, اوزوم yəni *üzüm*. Beləliklə, burada üç cür (u) vardır ki, hər üçü «şuriş» kəlməsində olan (u)-

¹ M. F. Axundov. Əsərləri. 3-cü c., səh. 20.

^x Klassik ədəbiyyatın mübaliğələrini sevməyən Mirzə Fətəli, əlbəttə, füzuliyənə bir mübaliğəyə yer verir: İbn Sina, N.Tusi, Nəsimi, A.Bakıxanov, M.Kazımbəy və onlarla böyük türk alimlərini nəzərə almır (hələ geniş mənada islamı demirəm)

² M.F. Axundov. Əsərləri. 3-cu c., səh. 21.

dan başqadır və bunların hər birisi oxunan zaman biri digərindən fərqləndirilməlidir»¹.

Bu, aşkar dolaşıqlıqdır, necə deyərlər, krossvordçuluqdur. Əsərin sonunda N.Nərimanov da eyni məsələni qaldırır: “Uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır واخى , qeyrisi yazır واقى , bir müəllim yazır كلمه نى , o birisi yazır كلمنى . İki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir. Ancaq uşaq bir mənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür”. Həmin tədris çətinliyi ilə bağlı M.F.Axundzadə yazırdı: «Köhnə əlifbanı dəyişdirmək və yeni əlifba tətbiq etmək lazımdır ki, savadlanmaq hər kəsə mümkün olsun».² Nəticə etibarilə o, əlfbada bu şərtləri görmək istəyirdi: 1. Hər bir hərfin ancaq bir şəkli olsun; 2. Hərflərin altında və üstündə olan bütün nöqtələr atılsın, hərflər bir-birindən nöqtələrin sayı ilə yox, şəkillərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənsin; 3. Bütün sait hərflər müstəqil işarələrlə samitlərin yanında yazılsın; 4. Samit hərflər sözlərin tərkibində birləşdirilməsin³.

Beləliklə, Mirzə Fətəli ideyadan işə keçir və dediyi tələblər əsasında layihələr hazırlamağa başlayır. İlk iki əlifba layihəsi ərəb qrafikası əsasında yaradılır. Bütün saitlərə işarə düzəldir və samitlərin nöqtəsini atır. Məsələn, dodaq saitləri üçün belə işarələr təklif edir: او – u, اُو – ö, اِ – o, اى – i, اُ – ə, اُ – ü. Samit işarələrindən ب – b, ت – t, ع – s və s. Yazılış yenə sağdan sola gedirdi.

Bu layihə müasirləri tərəfindən tənqid olundu. Belə hərflərlə yazı ərəb əlifbasını ən müsbət keyfiyyətlərindən olan yığcamlıqdan məhrum edirdi. Yuxarıdakı hərflər əsasında, məsələn, «büst» sözü belə yazırlardı: ب ا ع ب س halbuki məlum ərəb əlifbası ilə o yerdə 2-3 uzun söz yazmaq olar.

Doğrudur, sonrakı layihədə hərflər birləşdirilirdi, ancaq bu da özünü doğrultmadı. Belə olduqda Mirzə Fətəli latın əlifbası əsasında iki layihə-hazırlayır və bunlardan ikincisi birincidən ancaq böyük (baş) hərflərin şəklinin olması ilə fərqlənir. Əlbəttə,

¹ Yenə orada, səh. 22.

² M.F.Axundov. 3-cü c., səh. 315.

³ Yenə orada, səh. 369-370.

latın qrafikalı layihələrdən bu və ya digər dərəcədə təkmilləşdirməklə istifadə etmək olardı. Ancaq bu iş fərdi təşəbbüskarlıqla həyata keçə bilməzdi, onu yuxarıdan inzibati kömək və rəsmi quruculuq şəklində tətbiq etmək olardı.

Mirzə Fətəlinin bütün fəaliyyətində yazının asan yazılması və asan oxunması, oxunub başa düşülməsi məsələləri ön plana çəkilirdi. Dürğu işarələri ideyası da məhz həmin tələbdən irəli gəlirdi. Doğrudan da, sintaktik hədudların müəyyənləşdirilməsində və mətnin elastik qavranılmasında dürğu işarələrinin yoxluğu Şərq yazısının (ərəb əlifbasının) mühüm qüsurlarından idi. Ümumiyyətlə, ərəb qrafikalı Şərq yazısında dürğu işarəsinin işlənməməsi, görünür, əlifbanın öz tipindən gəlir. Belə ki, bir tərəfdən, əlifbanın özündəki nöqtələr, hərəkələr (diakritik işarələr) bir-birinə qarışa bilərdi; ikinci tərəfdən, hərflərin öz şəkli dürğu işarələrinə oxşayırdı. Məsələn, و (o, u) və و (vergül), و (r) və (vergül), د (d) və (vergül), ا (a) və ! (nida işarəsi) və s. Təsadüfi deyil ki, A.O.Çernyayevski və S.A.Vəlibəyovun «Vətən dili» (II hissə, 1888) kitabında dürğu işarələrindən məhdud istifadə olunur – yalnız nöqtə, cüt nöqtə, nişani-sual və nida işlənir və müəlliflər özləri qeyd edirlər ki, bir sıra nişanları (dürğu işarələrini) hərflərdən ayırmaq çətin olduğundan onları tətbiq etmək məsləhət görülməyib¹. Bu da maraqlıdır ki, həmin dərsliyin I hissəsinin sonrakı cədlərində işarələr daha məhduddur (I nəşrdə heç yoxdur): nöqtə, qoşa nöqtə və sualdan istifadə edilmişdir. Görünür, əlifbanı yeni öyrənən uşaqların xüsusilə vergülü və nidanı hərflərlə qarışdırmalarından ehtiyat olunmuşdur. Ümumiyyətlə, nöqtə də lazım olan yerlərin hamısında qoyulmur. Bir parçadakı işarələrin yerinə diqqət verək: **«Bir qaraçı yatub vaqiəsində bir qab ləzzətlü umac gördü amma qaşığı yox idi ki yesün. Gələn səfər yatanda yanına qaşiq qoydu amma yuxusunda bir zad görmədi. Məsəllər: Ac toyuq yuxusunda darı görər»**.²

¹ A.O.Çernyayevski, S.A.Vəlibəyov. Vətən dili. II hissə, Tiflis, 1888, səh. 4.

² A.O.Çernyayevski. Vətən dili. I hissə (4-cü cəp), Tiflis, 1898, səh. 30-31.

Ərəb qrafikalı yazıda durğu işarələri ilə hərfələrin qarışdırılması qorxusunun şərt olması Kazımbəyin yazı təcrübəsində də görünür. O, məşhur qrammatikasının ilk nəşrində (1839) ərəb əlifbası ilə verdiyi tapşırıqda (səh. 32-46) bir ulduz (*), bir tire işarəsindən istifadə edir – hər ikisi müasir nöqtə məqamındadır. Qarışdırmaqdan ehtiyat etdiyi ulduzdan daha çox aydın olur: əvvələn, o, nöqtə şəklində yox, məhz ulduz şəklində qoyulur (təsadüfi deyil ki, «Əkinçi» qəzetində də nöqtə və vergül məqamlarında üstəgəl (+) işarəsindən istifadə olunmuşdur); ikincisi, həmin ulduz 2-3 hərf boydadır (səh. 32), bununla da yazı sistemində kənardan seçilir. Halbuki mətnin rus qrafikası ilə transliterasiyasında nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, tire və defis işarələri işlənmişdir. Deməli, aydın durğu işarəsi anlayışı var idi, lakin onu ərəb yazısına tətbiq etmək problem şəklində dururdu.

Beləliklə, əlifba məsələsi ilə bağlı, Mirzə Fətəli işarə problemini də fəal şəkildə qaldırır. İdeyadan işə keçmək üçün o, əməli işi də görür, durğu işarələri hazırlayır. Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə ərəb əlifbalı yazıda istifadə olunmaq üçün rus və Avropa yazılarındakı hazır işarələri mənimsəmir, məhz özü düzəltmələrini təqdim edir. Bu cəhət bir daha təsdiq edir ki, ərəb yazısının xüsusi işarələr sistemində ehtiyacı vardır və məhz buna görə Kazımbəy işə başlamaq istəmiş və ayaq saxlamışdır. Əlifba tipi ilə əlaqədar olaraq Axundzadənin durğu işarələri layihəsi də qoşalaşır: islah olunmuş ərəb əlifbası üçün bir cür, latın əlifbası ilə işlənmək üçün başqa cür işarələr verir. Latın əlifbasının durğu işarələrini rus-Avropa yazılarından hazır götürür, ərəb əlifbalı yazı üçün aşağıdakıları təklif edir: ❦ sual işarəsi, ə təəccüb işarəsi, ♪ aydınlaşdırma işarəsi, — nəqli-qövl işarələri (bu, indiki dırnaq işarəsinin vəzifəsini görməli idi), + nida işarəsi, ∴ təəssüf əlaməti, . . . düşünmək işarəsi¹.

Bu işarələrdən istifadə olunmadı. Hətta özünün ana dilində ilk kitabında da («Təmsilat», 1859), ümumiyyətlə, durğu işarələri tətbiq edilmədi.

¹ Bax: M.F. Axundov. 3-cü c., səh. 57-58.

Azərbaycan yazısında durğu işarələri ilk dəfə «Əkinçi» qəzetində işləndi. Bunlar aşağıdakılardır: iki nöqtə, çox nöqtə, sual, mötərizə, indiki nöqtə və vergül məqamlarında ulduz (+), defis.

Bundan sonra A.O.Çernyayevski və S.A.Vəlibəyovun «Vətən dili» kitabında (1888) nöqtə, cüt nöqtə, nişani-sual və nida işarəsindən istifadə olunur.

İşarələrin daha müfəssəl siyahısı N.Nərimanov tərəfindən bu adlarla təqdim olundu: nöqtə, tərs puş (vergüldür, vergülün ərəb yazısında ‘ şəkildə qoyulmasına görə belə deyilir), nöqtəli tərs puş (nöqtəli vergül), iki nöqtə, cift balaca dal hərfinə oxşayan nişanlar (dırnaq), sual nişanı, təəccüb nişanı (nida), çox nöqtə, cız (defis), mötərizə¹. Hər bir işarənin hansı məqamda işlənməsi təsvir olunur; «mətləblər yaxşı anlaşılmıqdan ötrü bir neçə nişanlar var» deyər, durğu işarəsinin yazıda nəyə xidmət etməsi göstərilir.

¹ N.Nərimanov. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, səh.31-33.

Fonetik-orfoqrafik-morfoloji norma

Ədəbi dilin əvvəlki əsrlərdəki fonetik-impla pərakəndəliyi XIX əsrdən sabitləşməyə başlayır. XIX əsrin fonetik-tələffüz, morfoloji və sintaktik normaları bir tərəfdən, XVII-XVIII əsrlər mərhələsinə, digər tərəfdən, sonrakı, XX əsr mərhələsinə uyğundur. Uyğunluq fonetik faktlarda daha qabarıq nəzərə çarpır ki, bu da, görünür, ərəb əlifbasının qrafik-impla ənənəsi ilə bağlıdır. Morfoloji normanın xüsusiyyətləri də məhz orfoqrafik cəhətlə əlaqədardır. Yəni XVII əsrdən, ədəbi dilin başqa tərəfləri ilə bərabər, morfoloji sistemində də sabitlik yaranmışdır. Milli morfoloji quruluş XIX əsrdə həm XVII-XVIII əsrlərdəkinə, həm də bu günküə uyğundur. Fonetik və morfoloji normanı fərqləndirən, ümumən, yazı qaydalarıdır. Buna görə də bunları fonetik-orfoqrafik-morfoloji deyərək bir silsilədə təqdim etmək münasibdir.

Ümumiyyətlə, qrafik faktlar əvvəlkilərə və sonrakılara uyğundur: fərq sağır **n** ilə **g** səslərini göstərən qrafemlərdə görünür. Belə ki, məsələn, XX əsrin əvvəllərində sağır **n** səsini vermək üçün گ və ك işarələrindən və **g** səsini bildirmək üçün گ qrafemindən istifadə olunur. Halbuki bu dövrdə, ənənəvi yazılışlarla paralel surətdə **g** üçün گ və sağır **n** üçün گ işlənir:

اوزگی خلقدن صایمه نقدر که اجخگ اوزگا قالیبدر

Özüñü xalqdan sayma (insan bilmə – T.H.), **nə qədər ki, acıgıñ, özüñə qalibdir. Yaxud:** اگلمق **ayılmaq**, مگر **məgər**, قولاقنتگ **igitlik** (Mirzə Şəfi, İ.Qriqoryev „Kitabi-türki“) قولاغینی qulağının ucını göstərüb özini bildirdi. Ona görə xalq oni çox dögdilər. Yaxud گوردی **gördi**, گلن **gələn**, وزیرگ **vəzirin**, سا **sağa** (A.Çernyayevski, Vətən dili“).

Səslərin qrafemlərdə əks olunmasında ardıcılıq yoxdur. Məsələn, həm آدم **adəm**, həm də آدام **adam**, həm یخشی **yəxşi**, həm də یاخشی **yaxşı**, həm منه **mənə**, həm də مگا **mana**, həm دوتوب **dotub**, həm də توتوب **tutub**... variantları vardır. Şübhəsiz ki, XIX

əsrdə azərbaycanlılar kütləvi şəkildə *yaxşı*, *mana* şəkildə tələffüz etməyiblər, xüsusilə bu deyiliş ədəbi dil üçün məqbul deyil. Yəqin ki, bu halda ədəbi norma *mənə* şəkildir, *mana* isə həmin sözün klassik ədəbi dilimizdəki yazı-orfoqrafiya ənənəsindən gəlir. Yəni yazı prosesində, bir tərəfdən, real müasir deyilişi əks etdirirlər, digər tərəfdən, keçmiş yazı ştampından yaxa qurtara bilmirlər; birinci mexaniki şəkildə, ikinci düşünülərək icra olunur. Əslində ərəb əlifbası ilə yazı təcrübəsində ikinci vəziyyət savadlılıq əlaməti sayılmışdır. Maraqlıdır ki, birinci variant (منه *mənə*) bir qayda olaraq bədii mətnlərdə ikinci ilə paralel işlənir, elmi və publisist mətnlərdə isə ümumən ikinci variant yeganə (paralelsiz) çıxış edir. Yəqin bu onunla bağlıdır ki, bədii əsərlərdə müəllif emosiya-ilham təsiri ilə özünü unudaraq personajın nitqini təbii əks etdirməli olur–yazı danışığın real axınına düşür. Əlbəttə, burada ədəbi tələffüzün düşünlərəkədən eynən əks olunma demokratizmi də istisna olunmur. Ancaq bu düşünmə ətraf ünsiyyət mühiti ilə müşayət olunduğundan və onunla hesablaşmaqdan gəldiyinə görə müəyyən dərəcədə avtomatik baş verir; başqa məzmunlu mətnlərdə isə müəllif öz yazısını, ətrafdan təcrid olunaraq şüurlu şəkildə, yalnız savadın sayəsində klassik ənənə tələbi ilə ölçərək yazır (izafətlər, qəliz ərəb-fars sözləri də həmin ölçü ilə mətnə daxil edilir). Bu paralellərdə də birinci tərəflər real danışiq variantıdır: اوڭا ona// اڭا ana, سنه sənə// سڭا sana, مندڭ məndən// بندڭ bəndən, چوخ çox// چوق çoq və s.

Həmin prinsipdən çıxış edərək hesab etmək olar ki, *tutub//dutub*, *adam//adəm*, *çixıb//cıqub*, *çox//çoq*, *onun//anın* və s. bu qəbildən olan paralellərdə də XIX əsrin real tələffüzü– əsl fonetik norması birinci tərəflərdir. Belə paralellərdən bəziləri obrazın danışığı ilə bağlıdır. Məsələn, M.Fətəlinin pyeslərində: *اوزاخ* uzax// *وزاق* uzaq. Bəziləri isə şeirdə–nitq zəncirində bir sözün son səsinin o biri sözün ilk səsi ilə kombinator təsirlənməsinin nəticəsidir; məsələn, Q.Zakirin misrasında *سڭا يادلار اله ديوب دانشماغ* *Yadlar ilə deyüb danışmaq sanja*. Bunun əksinə vəziyyət də baş verir – iki sait arasında *q* yazılır:

يغمالايوب سول و ساقى گوزلريڭ

Yağmalayub solü saqı gözləri¹. Belə vəziyyət rəsmi yazılarda da, dərsliklərdə də var: **qaşığı yox idi; qulaqının ucunu göstərüb; Yaz olcaqın yıqışır lar uşaqlar, Tapışır lar o vaxt yavuş-uzaq lar** («Vətən dili», səh. 30, 31, 47). Görünür, tələffüzdə xəlqiləşmə işinin loruluqla nəticələnməsi qorxusu da yaranır və onunla mübarizə meyl də meydana çıxır. Buna görə də **q** səsinin iki sait arasında **ğ** səsinə keçməsi danışqla bağlı olduğundan ona qarşı çıxılır və kök morfemdəki əsl ədəbi sayılır (təsədüfi deyil ki, bu gün aşılqların ifasında tez-tez həmin məqamlarda **q** işlənməsinə rast gəlirik–şəksiz, aşılqlar bunu ədəbilik əlaməti kimi tələffüz edirlər). Beləliklə, bir yandan müasir canlı tələffüzə meyl olunur–yazanlar gündəlik danışqlara laqeyd qala bilmirlər; digər tərəfdən, klassik ədəbi ənənənin redaktəsindən yaxa qurtarmaq mümkün olmur, onun normativliyi əsrlərin sınağı kimi qəbul edilir. Deməli, bu anomaliyalar klassik norma ilə müasir canlı tələffüz arasında barışıq yarada bilməməkdən, orta məxrəcin tapılmamasından gəlir.

Ənənəvi orfoqrafiya ilə müasir danışığın arasındakı ziddiyyət o dərəcədə idi ki, hətta dövrünün ən kamil şərqşünas-dilçisi Kazımbəy də yazıda əməli cəhətdən vahid prinsip izləyə bilmir. Məsələn, ərəb əlifbası ilə اوچون «üçün» yazan, yaxud فکر sözünü «fikir» yox, məhz «fikir» şəklində transliterasiya edən böyük qrammatist imlada canlı danışığı nəzərə addığını göstərir və aydınlaşır ki, ədəbi dildəki demokratizm yalnız bədii əsərlərin çərçivəsində qalmayıb geniş müasirləşmə prosesidir; eyni zamanda o, başqa məqamda keçmiş orfoqrafik ənənəyə uyğun olaraq, həmin qoşmanı ابچون «içün/için» tərzində yazır («Grammatika...» səh. 32 və 34).

Morfoloji əlamətlərin işlənməsində də qeyri-sabitlik görünür. Bir tərəfdən, ərəb əlifbasının orfoqrafik ənənəsinə müvafiq kök-şəkilçi sərhədində morfoloji kontakt zamanı dodaq və damaq ahəngi pozulur, o biri tərəfdən, XIX əsrin öz müdaxiləsi

¹ Qasım bəy Zakir. (S.Mümtaz. «Azərbaycan ədəbiyyatı»), Bakı, 1925, səh. 49-50.

nəticəsində şəkilçilər kökə fonetik cəhətdən bütünlüklə «tabe» olur–ahəng tarazlığı yaranır və beləliklə, yenə paralellik baş verir.

Ümumən, ikivariantlı şəkilçilər bir şəkildə yazılır. Məsələn, -**dan**, -**dən** -دن: گوزدن **gözdən**, بوندن **bundan**; -**san**, -**sən** -سن: وریرلر **dağlar**, داغلر لر: -**lar**, -**lər** **göürsən**; آلورسن **alursən**, بیلیرسن **bilirsən**; **verirlər** və s. Ancaq bunların iki şəkildə yazılmasına da təsadüf olunur. Bu şəkildə yazı ilə danışq uyğunluğu XIX əsrin faktıdır və yazını realistləşdirmək məqsədindən gəlir. Təsadüfi deyil ki, bu vəziyyət M.F.Axundzadənin bədii əsərlərinin dili üçün səciyyəvidir. Deməli, Mirzə Fətəli ərəb əlifbasını Azərbaycan dili üçün tam fonografik şəkllə salmağa can atmış, özünün bütün səsləri yazıda əks etdirmək tələbini həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu işdə ardıcılıq olmasa da, hər halda, bu, səslərin mütləq yazılmasına işarə və təkid kimi görünür. Onun komediyalarında iki variantlı şəkilçilərin iki şəkildə yazılmasına çoxlu nümunələr var: **daxil olasan**, داخل اولاسان **bilirsən**, بیلیرسن **aluram**, آلورام **sevirəm**, سويرم **qoysa**, قويسا **görsə**, گورسه **birdən**, بيردن **har dan** و هاردان **dan** və s.

Dörd variantlı şəkilçilərin, əsasən, bəziləri iki şəkildə, məsələn, -**lı**, -**li**, -**lu**, -**lü** لی و لو **-ib**, -**ib**, -**ub**, -**üb** يب و وب, şəklində, bəziləri isə yalnız bir cür, məsələn, -**dır**, -**dir**, -**dur**, -**dür** در **-ı**, -**i**, -**u**, -**ü** ی şəklində yazılır və s. Ancaq bu dövr üçün diqqəti çəlb edən odur ki, ənənəvi olaraq gələn dodaq ahənginin pozulmasından qaçılır. Bu halda da yeni prinsip tam izlənə bilmədiyindən müvazilik alınır: **olur**// اولور **olur**; ايدرلر **edirlər**// ايدورلر **edürlər**; چيخدم **çıxdım**// چخوم **çixdum**; بيلر **bilir**// بيلور **bilür**; اولوبدور **olubdur** // اولوبدر **olubdır**; ايشدر **işdir** // ايشدور **işdür**; يارادوبدر **yaradubdur**// يارادوبدر **yaradubdur**; گوره جيک **görəçayik** // گوره جيوک **görəçayük**¹.

«Vətən dili» dərslisinin ikinci hissəsində A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov indiki və müzərə zaman şəkilçilərindən hər biri üçün diferensial forma müəyyən edirlər. Belə ki, müzərə ilə qarışdırmamaq üçün indiki zamanda ی yazılmasını vacib bilirlər.

¹ M.F.Axundov. Təmsilat. Tiflis, 1859 (Təmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə, 1276), səh. 26, 41, 155, 171.

İndiki zamanda: دوریر *durur*, گوریر *görür*, یازیر *yazır*, گیدیر *gedir*; müzaredə, دورر *durar*, گورر *görər*, یازر *yazar*, گیدر *gedər* (bax: səh. 4-5).

Maraqlı cəhətdir ki, əlyazmaları üzərində apardığı düzəlişlərində M.F.Axundzadə həm ədəbiləşdirmə məqsədi izləmiş, həm də (bizcə, ən əsası) yazını ənənənin buxovundan qurtarıb, bilavasitə ünsiyyətdəki morfologiyayı əks etdirməyə çalışmış və bu işi öz müasirlərinə də təlqin etmək istəmişdir. Məsələn, گورمشوق *görmüşuq* əvəzinə کورمشوک *görmüşük*, اوزاخلاشه *uzaxlaşə* əvəzinə اوزخلاشا *uzaxlaşa*, او یانه بو یانه *o yana-bu yana* əvəzinə او یانا بو یانا *o yana-bu yana*, اولمز *olməz* əvəzinə; اولماز *olmaz*, بورده *burdə* əvəzinə بوردا *burda* yazılışlarını üstün tutmuşdur¹. Əlbəttə, bu, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin demokratik normasını təmin etmək cəhdidir. Deməli, dövrün normasında ümumi inkişaf meyli bu istiqamətdə olmuşdur. Qalanları istisnadır və əvvəlki əsrlərin orfoqrafik qalıqları, ənənənin mexaniki tətbiqidir.

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1978, səh. 175.

LEKSİK-TERMINOLOJİ NORMA

XIX əsrdə dilnəməz ərəb-fars sözləri gəlməsinin qarşısı alınır, həm də XVII-XVIII əsrlərdən gələn demokratizmin davamı kimi, həmin mənbələrdən alınan sözlərin ümumi və xüsusi çəkisi düşür: 1. Rus-Avropa mənbəyinin işə başlaması ilə təbii, köhnə mənbənin bazarı daralır; 2. Əsas meyl kimi xəlqiliyin aparıcılığı canlı ünsiyyət dilinə diqqəti gücləndirir; 3. Ədəbi dil normasının təşkilinə yeni tipli ziyalılar ton verdiklərindən və onlar rus-Avropa dillərində təhsil aldıklarından, Avropa mədəniyyətinə rəğbət bəslədiklərindən ədəbi dil normasına, rus ziyalılarının öz ana dillərinə münasibəti məzmununda demokratik münasibət müəyyənləşir. Bütün bunların nəticəsində mənim səmə mənbəyi kimi ərəb-fars dillərinin mövqeyi sıxışdırılır. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti çəkən yenilik rus-Avropa sözlərinin işlənməsidir. Bu hadisə tarixi-siyasi şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Xalqların siyasi, iqtisadi, mədəni ünsiyyəti, məlum olduğu kimi, dil əlaqəsini də labüd edir. Dil əlaqəsində ən fəal vasitəçi hissə lüğətdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən və onun vasitəsilə başqa Avropa dillərindən sözlər gəlir. Gəlmə sözlər terminoloji məzmun daşıyır və ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Maraqlıdır ki, iqtisadi, inzibati-hüquqi terminlərlə yanaşı, ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı çoxlu terminlər alınır. Əlbəttə, başqa sahələrin terminləri kimi, bunların da alınması təbiidir, ancaq diqqəti cəlb edən odur ki, belə terminlər tədricən gəlməli və ümumi balansın tərkibində kiçik faiz təşkil etməli ikən, birdən böyük kütlə ilə gəldi, başqa sahələrə aid terminləri üstələdi, hamısından işlək vəziyyətə düşdü. Bu cəhət onunla bağlıdır ki, bu iki xalqın –Azərbaycan və rus xalqlarının mədəni ünsiyyətində yazıçılarımız, əliqələmlilərimiz çox fəal iş görmüşdülər. A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.F.Axundzadə, H.Zərdəbi, N.Vəzirov, N.Nərimanov və başqaları bu ədəbi, mədəni rəbitənin təşkilatçıları və vasitəçiləri idilər. Eyni zamanda bu terminlərin işlənməsi mexaniki hərəkət deyildi, ədəbiyyatın özündə baş verən yeniləşmə, müasirləşmə prosesi ilə bağlı idi. O da qeyd olunmalıdır ki, başqa sahələrə aid terminlər sonralar saf-çürçük edildi; onların yalnız müəyyən qismi

saxlandı, ancaq ədəbiyyatla bağlı alınan həmin terminlərin təxminən hamısı bu gün də ədəbi dilimizdə qalır. Bu da yuxarıda adı çəkilən şəxslərin müvafiq terminləri düşüncə ilə, mədəni ehtiyacla hesablaşaraq, ucdantutma yox, seçmə yolu ilə götürmələrinin nəticəsidir. Halbuki başqa terminlər kortəbii axınla gəlir, dövlət sənədlərinin pinti tərcümələri ilə hərfən, hətta morfologiyası ilə alınır. Bu iş xüsusi diqqət yetirən M.F.Axundzadə alınmaları əslindəki morfologiya ilə mənimsəməyin əleyhinədir; hətta onun işlətdiyi terminlərin bəzisi leksik fakt kimi özünü doğrultmadıqda belə, onlar da əcnəbi qrammatik quruluşun əsiri olmaması ilə səciyyələnir. Həqiqətən, onun terminləri həm ictimai-mədəni gərəkliliyi, həm də ana dilimizin normasına etina ilə qiymətlidir. Həm də o, müxtəlif sahələri nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat, incəsənət, teatrla bağlı terminlərindən: **poeziya, drama, roman, komediya, pyes, literatur, teatr, aktyor, kritika...**

Elm, texnika, maarif terminləri: **qəzet, qramer, coğrafiya, matematika, teleqraf, elektrikçestvo, sivilizasion...**

Siyasi, fəlsəfi, hüquqi terminlər: **politika, despot, despotizm, fanatik, proqres, parlament, patriot, protestantizm, revolyusiya, şanjman, perevorot...**

Əlbəttə, termin işlədilməsində bu hərəkət XIX əsr mədəni şəraitində, ədəbi dilində yalnız bir meyl idi, ancaq güclü meyl idi. Eyni zamanda, ənənəvi olaraq, ərəb, fars dillərindən gələn terminlərdən də istifadə olunur; məsələn, filologiya ilə bağlı terminlərdən: **imla, istilah, föhris, müqəddimə, əlfaz, mükəlimə, müstəmə, istehza, tələffüz, əlifba, şəbih, nəzm, nəsr, şe'r, aş'ar, şüəra, hekayət, səqil, xəfif, səktə, lüğət, qamus, şərh, təsnif, mədh, zəmm, şivə, bəyan, müsənnif, naqil, katib, xitab, təmsilat, əşxas, təkəllüm, dibaçə...** (M.F.Axundzadə); **sərf-nəhv, sövtiyyat, fənni-sərf, fənni-nəhv əl-mübtəda, əlfail, əhvali-isim, məf'uli-ileyh, məf'uli-beh, münadi' məf'uli-mə, məf'uli-fuh, əlmühəmmət, kəlam, əl-ədəvat, ismi-fail, ismi-təsqir, ismi-ədəd, ismi-sifət, zəmir, cəm, məfrəd, fe'l, isim, məsdər, maziyi-şühudi, maziyi-nəqli, hal** (indiki zaman), **iltizam, istiqbal, müzare, feli-vaçibi, zərf, rabitə, nida, mübtəda, xəbər, əsl kəlam** (baş cümlə) və s. (M.Kazimbəy, M.Əfşar, N.Nərimanov).

Qeyri-filoloji terminlərdən: *əhkam, hökm, hükəma, şüur, tarix, vəhdət, vəhdəti-vüçud, küll, vüçudi-küll, rəiyyət, məvanib, rüsum, rəisi-ləşkər, həşərat, heyvanat, ziraət, əxbarət, dövlət, ümərə, məmləkət, fərman, münşi, cənk, ticarət, qərardad, şəhadətnamə, vəkalətnamə, ərizə, sərəsgər, mühəndis, qit'ə, qətnamə, icma, sühlnamə* və s. (M. F. Axundzadə, H.Zərdabi).

Alınmalar belə ikimənbəli olduqda, təbii ki, paralelizm yaranır. Həm eyni müəllifin ayrı-ayrı yazılarında gah ərəb-fars, gah da rus-Avropa mənşəli terminlər işlənir, həm də müxtəlif müəlliflərdən bəzilərinə ərəb-fars, digərlərinə rus-Avropa mənbəyindən istifadə olunur. Beləliklə, istər bir müəllifin fərdi üslubi tətbiqində, istərsə bütövlükdə ədəbi dilin ümumi fəaliyyətində müxtəlif mənbəli leksik-terminoloji vahidlər eyni hüquqda, eyni üslubi-funksional məqamda işlədilir. Bir neçə nümunə: *şəbih-aktyor, təmsil (təmsilat)–pyes (pyeslər), nəzm – poeziya, müstəbid – despot, istibdad –despotizm, inqilab–revolyusiya, tərəqqi–proqres, məcmə–parlament, qeyrətmənd – patriot* və s. (M. F. Axundzadə); *icarə–podrat, məvacibi–müstəməri –pensiya, tamaşaxana – teatr, kükürd əraqi – kuporos, mizanül-hərərə –termometr, anbar –sklad, divan –sud, camaat məclisi–dum, tələbə –student, imtahan –ekzamen, xəstəxana –leçebnitsa, müstəntiq –silistçi, nümunəxana – muzeyum, narazılıq –protest, dükan –mağazin, karxana – zavod* və s. («Əkinçi», «Kəşkül»).

Mənbə müxtəlifliyi ilə paralelizmin qanuniləşməsi, müvaziliyin norma şəklı alması nəticəsində Azərbaycan mənşəli terminlər də hər iki yöndən gələn leksik nümunələrlə növbələşir. Tərəflərindən biri milli sözlə ifadə olunan belə leksik-terminoloji paralelizm faktlarına da rast gəlinir. Rus-Avropa mənşəlilərlə milli mənşəli terminlərin müvaziliyi: *paraxod-od gəmisi//buxar gəmisi, lokomotiv–dəmir yol makinəsi, bulvar –bağça, tara –qab ağırı, zemlemer –yerölçən*; ərəb-fars mənşəlilərlə millilərin müvaziliyi: *nəbatat–otlar, rişə–damar, ziya–ışıq, durbinlik – gözüaçıqlıq, ləşkər–qoşun* və s.

Göründüyü kimi, azərbaycanca qarşılıqlar, ümumən, təsviri şəkildə verilir. Bu, Azərbaycan dilində anlayışın kalka yolu ilə ifadəsindən irəli gəlir. Hətta, məsələn, yazılarda «jeleznaya

doroqa» işlənməsə də, bilinir ki, «dəmir yol» termini onun hərfi tərcüməsidir. Bu iş azərbaycanca milli termin yaratmağa can atmaq cəhdinin başlanğıcı və ona meyllə bağlı olduğundan, məhdud görünsə də, çox faydalıdır. Belə hərfi tərcümə rus-Avropa mənşəli sözün Azərbaycan dili üçün uzuntarixli ənənəsi olan, vərdiş olunmuş Şərq mənbəli—ərəb-fars mənşəli sözlə ifadəsində də görünür; *mikroskop–xırdabin, vayenni sud–hərbiyyə məhkəməsi* nümunələrində olan kimi.

Bəzən paralellik iki vahidlə qurtarmayıb, bütöv silsilədən ibarət olur. Bu silsiləçilik meyli «Əkinçi» və «Kəşkül»də, məsələn, ayrı-ayrılıqda M.F.Axundzadənin, ayrı-ayrılıqda H.Zərdabinin fərdi yaradıcılığında olduğundan daha güclüdür. Görünür, bu oradan gəlir ki, həmin mətbuat orqanlarında müxtəlif dillərdə (rus, ingilis, fransız, ərəb, fars) təhsil almış Azərbaycan ziyalıları iştirak edirdi və hər biri öz təhsilinə doğma səslənən terminləri işlədirdi. Yəni təbiidir ki, konkret bir müəllifdə iki terminin müvaziliyi olmalı idisə, 20-30 müəllifdə paralel silsiləyə çevrilməli idi: *xəstəxana–müalicəxana–mərizxana–bimarxana –leçebnitsa, riyakar–münafiq–avamfərib–şarlatan, mizanülhərərət–dərəcə bildirən–dərəcə hacəti–termometr* və s. Bu, əlbəttə, normaya münasibətin yumşaqlığı ilə, vahid ölçünün olmamasının, hətta özbaşınalığın nəticəsidir. Ədəbi dil normasının təşkilində şüurlu hərəkət başlasa da, dilçilik dilə yol göstərməyə çalışsa da, mərkəzləşmiş müvafiq müəssisələrin olmaması üzündən belə pərakəndəlik labüd fakta çevrilir. Termin yaradıcılığı təşəbbüsü var, həm də güclüdür, ancaq yaradıcılıq meyli idarə olunmur, çünki bu yaradıcılıqla məşğul olan müəllif və orqanlar vahid göstərişçi-sərəncamçıya təbə deyil və ümumiyyətlə, o vaxt belə göstərişçi-sərəncamçı yox idi.

Termin yaradıcılığında ən mütərəqqi və eyni zamanda obyektiv elmi mövqə «Əkinçi»yə məxsusdur. «Əkinçi» qəzeti, onun nəşiri H.Zərdabi termin yaradıcılığında, doğru olaraq; üç mənbəyə əsaslanır: ana dilinə, ərəb-fars dillərinə, rus-Avropa dillərinə. Rus-Avropa mənbəyinə müasir, yeni, mütərəqqi qütb kimi yanaşır və ona mühüm yer ayırır; ərəb-fars mənbəyinə ədəbi dilimizin tarixi ənənəsinə laqeyd qalmamaq, XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbi dilinin öz tarixi kökü üstündə qurul-

duğunu nümayiş etdirmək üçün üz tutur; əks halda, doğrudan da, ədəbi dilimizin zəngin ənənəsindən təcrid olunardıq. Əlbəttə, ən faydalısı odur ki, imkan daxilində Azərbaycan dilinin öz sözlərinə müraciət olunur. Söhbət onda deyil ki, ilk iki mənbə termin yaradıcılığında daha fəaldır, əsas məsələ ondadır ki, ana dilinə laqeydlilik göstərilmir, ona can atılır. Azlıq da onunla bağlıdır ki, «Əkinçi» bu işi təkcə görürdü.

Bu cəhətdən M.F.Axundzadənin termin yaradıcılığında birtərəflilik var. Çünki o ancaq rus-Avropa mənşəli terminləri işlətməyi tövsiyə edir. Doğrudur, onun dilində cismən, təcrübi şəkildə ərəb-fars mənşəli terminlər var, həm də rus-Avropa mənşəlilərdən kütləcə çox artıqdır. Ancaq məsələ burasındadır ki, o, bunları ənənə xatirinə, çarəsizlikdən işlədir. Rus-Avropa mənşəliləri isə təbliğ edir, car çəkir. Şərq mənşəli sözlərin mexaniki işlənməsi onda da görünür ki, o, milli mənşəli termin yaradıcılığına daha cəhd göstərmir. Ondakı *qoşun*, *cücü* (bioloji termin kimi) tipli azərbaycanca cüzi söz-terminlər isə ən çox qeyri-terminoloji məqamdadır, danışiq-ünsiyyət meyli ilə səciyyələnir.

Bütövlükdə XIX əsrdə terminoloji işə yaradıcılıq faktı kimi baxmaq ondan da görünür ki, müxtəlif mənbəli köklərdən və şəkilçilərdən geniş istifadə olunur. Azərbaycan sözü ilə əcnəbi söz: ***buzxana, dustaqxana, topxana, cəng gəmiləri, zavodsaxlayan, teleqraf məftili, quttalerçi düdük*** və s. Azərbaycan şəkilçisi ilə əcnəbi söz: ***naxoşluq, maldarlıq, ərizəçi, sərkərdəlik, şirli, şirsiz, zakonçuluq, qəzetçi, studentlik, silistçi, meşşanlıq, despotluq, zavodçu*** və s. Şərq və Avropa mənşəli elementlər: ***polisəxana, poştəxana, bizakon...***

SİNTAKTİK NORMA

Dövrün sintaktik normasında yeni meyl kimi bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bunlardan biri və birincisi cümlənin həcm standartının dəyişməsidir; yazılı nitqin cümləsi geniş planda danışq-ünsiyyət cümləsinin həcminə uyğunlaşır. Bu, M.F.Axundzadənin dram və nəsr dilində də belədir: ...Müsyö Jordan: *Parij dağıldı. Tulyeri yıxıldı. Fransa xarab oldu* («Hekayəti-Müsyö Jordan...»); *Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı. Şuriş və qovğa sakit oldu* («Aldanmış kəvakib»). Bu, elmi əsərlərin də dilində özünü göstərir: *Bu dəfə Hacı Əbdülqadir xan basılar. Qaçar Şirvan vilayətində Mustafa xanın atası Ağası xanın yanına gedər. Ağası xan onu dutub Məhəmməd Həsən xana verər* («Şəki xanlarının müxəttəsər tarixi»); *Fətəli xanın övrəti Xurşid xanım Kərim ağanın anasıdır və¹ Səlim xanın övrəti Qarabağlı İbrahim xanın qızıdır. İranda vəfat edib. Adı məlum deyildir* («Şəki xanları və onların nəsiləri»). Publisist üslubda da belədir: *İstanbuldan yozırlar: «Badkubədə avqust ayının 11-də yağış yağıb, bərk külək əsdi. Ona binaən indi hava sərin olub»* («Əkinçi», 1876, № 18). Dərsliklər isə başdan-başa həmin prinsipi izləyir: *Bir eşşək aslan dərisinə girib, xəlqi qorxutdu. Amma qulağını ucını göstərib özünü bildirdi. Ona görə xəlp onu çox dögdilər.* («Vətən dili», I h., 1898, səh.30). «Əkinçi» qəzetinin dil təcrübəsindən və «Vətən dili»nin nəşrlərindən sonra cümlənin təbii danışq «standartı» qətiləşir, qanuniləşir. Xüsusilə «Vətən dili»nin tədris etdiyi bu «standarta» yiyələnənlər ədəbi dilin gələcəyini təmsil edərək qələm sahibləri kimi yetişirdilər.

Başqa bir xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, bu dövrdə ədəbi sintaksisdə adlıq cümlə özünə yer edir–əslində bu da əvvəlki xüsusiyyətlə, cümlə həcmnin yığcamlaşması ilə bağlıdır. Xəbər şəkilçisi, morfoloji predikasiyası olmayan adlıq cümlə prinsipcə dil açan insanın ilk yaratdığı cümlə tipidir; ən qədim cümlə tipidir

¹ Əslində bu «və» klassik nəsrdəki kimi nöqtə məqamındadır, burada əvvəlki cümlə bitir və yenisi başlanır.

və cümlənin başlanğıc formasıdır. Bəs bu qədim sintaktik-kommunikativ vahid yazıda nə üçün belə gec əks olunur? Sadə cümlənin bu quruluş-məna növünün ədəbi dildə belə gec müəyyənəlməsi yazımızda durğu işarələrinin yoxluğu ilə bağlıdır. Durğu işarəsinin işlənməməsi ucundan cümlələr bir-birindən bilavasitə xəbərlilik-şəxs şəkilçiləri ilə ayrılmışlar. Təsadüfi deyil ki, tarixən məsnəvilərdə hətta fəsillərin adı da cümlə kimi verilirdi. Məsələn, Füzulinin «Leyli və Məcnun»unda fəsillərin adlarından: **«Bu, minaçat dəryasından bir çövhərdir və Təzərrö mə'dənindən bir gövhərdir», «Bu, Məcnuna anası pənd verdigidir və Bustani-məlamətdən xari-nədamət dərdigidir»** və s.

XIX əsrdə adlıq cümlənin ədəbi-yazılı sintaksisdə yerləşməsi, birinci, dram janrının yaranması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, remarkada və başqa məqamlarda dramaturq adlıq cümlədən tez-tez istifadə edir. Dünya dramaturgiya təcrübəsi ilə tanış olan Mirzə Fətəli, milli yazı tələbi ilə, müəyyən qədər adlıq cümlədən çəkinsə də, ona tamam laqeyd qalmır. Beləliklə, xalq dilində, folklorda mövcud olan adlıq cümləni M.F.Axundzadə yazıya gətirir: **Müsyö Jordan—həkim-i-nəbatat. Parijli. Qırx yaşında. Hatəmخان ağa—Təklə-Muğanlı obasının bəgi. Qarabağlı. Altmış beş yaşında; Şəhrəbanu xanım (üzün kiçik qızına tutub), yaxud: (öz-özünə); Şərafnisa xanım (titrəyə-titrəyə nazik səsilə; gözü dərviş gizlənən pərdədə)** və s.

Əslində Mirzə Fətəli bu formanı çox ehtiyatla, janrın tələb etdiyindən çox-çox az işlədir. Bu da durğu işarəsinin olmamasından gəlir.

İkincisi, bu formanın işlənməsi yazıda durğu işarələrinin tətbiqi ilə şərtlənir. İlk dəfə yazımız tarixində durğu işarələrindən istifadə edən «Əkinçi» qəzetində adlıq cümlə hətta M.F.Axundzadənin dramlarındakından da işləkdir: **Məhərrəm ayının 16-cı günündə Cənubi Tabasarandan** (1877, № 4); Mərhəbə bizim qədimi adətlərimizə! **Bu bizim işlərimiz. Bu bizim qüvvətli cavanlarımız. Bu da bizim... atamız** (1876, № 18). Qəzetin titul hissəsindəki yazılar da adlıq cümlələrdir. Hətta durğu işarəsi (nöqtə) qoyulmayan məqamlarda da möhür-anlayışlar arasındakı məsafə durğu işarəsini əvəz edir, adlıq cümlə silsiləsi alınır:

Fi 18 dekabr Rusiya sənə 1875.

Pəncşənbə günü

Bir sənəliyi 3 manat Altı aylığı 1 manat 50 qəpik

XIX əsrin aparıcı sintaktik normasında əsas xüsusiyyətlərdən biri də müxtəlif sadə və mürəkkəb cümlə tiplərində danışq dilinin, şifahi nitq sintaksisinin güclü təzahürüdür. Bu, bir tərəfdən, analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bolluğunda müşahidə olunur: *Yusif şah soruşdu ki, bəs Şah Abbas haradadır?* («Aldanmış kəvakib»); *Bu səbəblərə görə nə qədər ki, cənab Staroselski bizim Badkubədə qubernator idi, o bizim qəzet haqqında elədiyi yaxşılıqlardan danışmırdıq* («Əkinçi», 1876, № 12). *Və şaha arz edər ki, hərəqah istəsən ki, Şəki vilayəti sənə qulluq eləyə, gərəkdir Məhəmmədhəsən xanı öldürəsən, ya gözlərin çıxardasan* («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»).

O biri tərəfdən isə, söz sırasının sərbəstliyində—inversiyanın çoxluğunda özünü göstərir: *hamısı ayağa durub gəldilər Şah Abbas gizlənen yerə* («Aldanmış kəvakib»); *Əhəng ol torpağa deyirlər ki...* («Əkinçi», 1875, № 8).

Əlbəttə, XIX əsr ədəbi dilinin sintaktik mənzərəsi daha böyükdür; bunu bütün söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri üzrə tarixi qrammatika və üslubi sintaksis planlarında təhlil etmək olar. Ancaq bu nəzərə çarpdırılan əlamətlər bilavasitə XIX əsrin bəhrəsidir və həmin meyl sonrakı təkamülü də, xüsusilə XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Həm də bu üç xüsusiyyət tək-tək fərdi üslubi təzahürlər deyil, normanın kütləvi kommunikativ faktlarıdır. Tarixi sintaksis baxımından sabitləşmə dövrünün bütövlüyü burada da qalır. Üslubi sintaksisin bir çox fəal, əsri səciyyələndirən xüsusiyyətləri isə ayrı-ayrı müəlliflərin dilindən danışarkən, «Əkinçi»nin dili barəsində ətraflı söhbət açılanda yerinə görə əhatə olunacaqdır.

APARICI MEYLDƏN KƏNARA ÇIXMALAR

XIX əsr ədəbi dilində yazılı şəkildə fəaliyyət göstərən, ancaq kommunikativ prosesdə iştirak etməyən faktlara təsadüf olunur. Bunlar klassik üslubların qalıq-qəlpələri kimi işlənir; sistem yaratmır, pərakəndə halda görünür-istisnalardır. Bütün dövrlərdə hər inkişaf mərhələsinin bünövrəsi özündən əvvəlki mərhələnin içərisində qoyulduğu, ümumi sistemdə epizodik göründüyü, yalnız növbəti inkişafda aparıcı mövqeyə qalxdığı kimi, zamanını yaşamış nümunələr də birdəfəlik silinib getmir, qalıq şəklində, qeyri-kommunikativ planda sonrakı mərhələlərin norma sistemində nəzərə çarpır. Füzuli dövründən XIX əsrə çatan belə istisnaların içərisində ayrı-ayrı leksik vahidlər və bir çox morfonoloji xüsusiyyətlər var. Məsələn, əsrin elmi və publisist yazılarında «görə» qoşması yox dərəcəsinədir, onun məqamında «binaən» işlənir; tək-tək hallarda «şol» əvəzliyinə təsadüf olunur; «ol» əvəzliyi isə «o» ilə paralel işlənir, hətta bəzi mətnlərdə (məsələn, «Əkinçi»də) birinci forma ikincini üstələyir, ancaq bu ikili işlənmənin heç bir funksional mənası yoxdur, diferensial əhəmiyyət kəsb etmir; «imdi» və «indi» tərzində işlək olan zaman zərfi bir sıra hallarda artıq XVII əsrdən Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan «şimdi» şəklində özünü göstərir; rəsmi, publisist yazılarda, az da olsa, «bütün» əvəzliyi yerinə yenə arxaik «qamu» sözünə rast gəlirik. Görünür, canlı xalq danışığı üzərində müəyyənləşən, əsas inkişaf meylini təşkil edən xalqı normada bu klassik norma elementləri ədəbiləşdirici şərtlər sayılmışdır. Milli dilin təşəkkülünə qədərki bir çox morfoloji əlamətlərə yer verilir: ***Etməzəm şikva gözlərindən, nə qədər qılsa cəfa; Görgəc onu xoruz eylədi səda*** (Mirzə Həsən Qarabağlı).

Bu formaların arxaikliyi şübhəsizdir. Bunların işlənməsi klassik ədəbi məktəbləri davam etdirən XIX əsr şeir məclislərinin öz fərdi və ya qrup üslubu ilə bağlıdır. Belə faktlar ədəbi-kommunikativ xarakter daşıyır; klassiklərdən kimisə müəllim seçmək, ona bənzətmələr yazmaq, onun dil faktlarını 2-3 əsr əvvəlki dil mühitindən ayıraraq XIX əsrdə məhdud kontekstlərdə işlətməklə nəticələnir. Həmin meyllə hətta Ə.Nəvai şeirlərinə müraciətən çağatay elementləri işlədən şairlərimiz var: *Bir çam*

ilə tut əlümni, saqi! (Mirzə Həsən Qarabaği). Hətta Asinin şeirlərindən biri məhz «Cağatayı» adlanır – burada cağatay (özbək) ədəbi dili xüsusiyyətləri–leksik və morfoloji faktları sistem təşkil edir:

Səbağə etsəm əhvalimni şərh, imdad

qılğaymı?

Pəyami kəltirib biçarə dilni şad qılğaymı?

Sifariş eyləsəm şahimğə virani-mülki-dil

şərhin,

Sipahi-dərdü gəmnə göndərib abad qılğaymı?

Mey içqən dəm rəqibi-ruyi-siyəh birlə oşul bimehr,

Fəraqidin bənüm qan yutmağımni yad

qılğaymı?

Fəraqi bilə xu gər edibdür xəstə könlümni,

Zəif olğan keyik qəsdin iki səyyad qılğaymı?

O şul kafirğə köp yalbarma, ey dil,

mürğini səyyad

Tuzağdin nalə qılmaqlıq bilə azad qılğaymı ?

Bana yetgəc cəfavü zülmğə mö'tad olur zülfün,

Və ya ağyarlərgə həm böylə bidad qılğaymı ?

Quyaş ruxsarlərdin zərrəcə mehr ummağay, Asi,

Ədalət görməğan kəs şahlarğə dad qılğaymı?¹

Bu halda cağatayca Ə.Nəvai sənətinə təqliddir–eynən ona bənzəyir ki, XIX əsrdə görkəmli şairlərimizin müəyyən qismi Füzuli üslubunda yazır və Füzuli dövrünün dil normasından istifadə edirdilər. Ancaq başqa məqamlarda da Azərbaycan ədəbi dili istisnaları içərisində qohum dillərin (o cümlədən özbəkçənin də) xüsusiyyətlərinə təsadüf olunur: ...cəhd et ki, ol padşah hüzurunda kimsə haqqında xeyrdin geyri söyləmə; anın rə'yindən xaric bir nəsnə işləməz irdi (ایردی); Fəzlun aytdı ki, bən adəti-siyasəti kəndidən ögrəndim; İmdi bən anı nəsihəti ilə qətl

¹ تذکرہ نواب Orucov qardaşlarının mətbəəsində təb' olundu 1310 hicri (m. 1893), səh. 67-68.

*edərim*¹; *Padşah sənə eyilik istəyib; Deyləm ...xəbər göndərdi ki, cümlə malımı verəyim...*; *səni Deyləmə irişdirmiş ola; Hər kim səni səmizdirir isə, yenə ol həm zəbun edə bilir; Sərmayə əldən çıxdıkdan sonra bir dəxi peydası güc olur* (misallar Kazımbəyin tərtib etdiyi mətnlərdən götürülmüşdür). Bu faktlardan əlavə türk dilləri üçün canlı işlək olanları var. Məsələn, *aytmaq, -din (xeyrdin)* özbəkcədə, *bən, kəndidən, eyilik, -im (edərim), güc olmaq* (çətin olmaq) Türkiyə türkcəsində gündəlik ünsiyyət faktlarıdır. Ancaq *anı* («o» əvəzliyi) klassik ədəbi formadır, yalnız yazılı nitq üçün mövcuddur. Bütövlükdə isə bunların hamısı (özbəkcədə, Türkiyə türkcəsində işlək olanlar da) azərbaycanca üçün kommunikativ baxımdan fəaliyyətsizdir. Yəni gündəlik ünsiyyətində bu leksik vahidləri və morfoloji təzahürləri heç bir ziyalı azərbaycanlı (ziyalı olmayanlar isə bunların varlığına, ümumiyyətlə, bələd deyildilər) işlətmirdi. Məsələn, təsəvvür etmək olmaz ki, əsrin iki görkəmli ziyalı M.F.Axundzadə ilə H.Zərdabi bir stol arxasında oturub söhbət edərkən bir-birinə bu sözlərlə üz tuta idilər: *şu kitab ol kitabdın iyidir* və s. Halbuki yazılarında bunlar işlənir. Kazımbəydən verilən, Azərbaycan əlaqə-nitq mühiti üçün qeyri-kommunikativ sayılan nümunələrin işlənməsi iki cəhətlə bağlıdır: 1) ədəbilik yaratmaq üçün ölçünün dürrüst təyin olunmaması; 2) başqa türkdilli oxucuların da müəyyən dərəcədə anlamasını nəzərə alaraq yazılarda milli kommunikativ faktların dairəsindən qəsdən kənara çıxmaq meyli. Beləliklə, bir yandan, qeyri-ixtiyari, stixiya ilə gələn ənənənin nəticəsində, digər tərəfdən, ayrı-ayrı şəxslərin şüurlu, qəsdli müdaxiləsinin təsiri ilə ədəbi dilin normasında ümumi inkişaf meylindən kənara çıxmalar baş verir. Ədəbi dilin bütün inkişaf dövrlərində ümumi normaya düşməyən, lakin onu korlamayan, hətta müəyyən mənada ədəbi dilin keçmişini yada salan, onu ənənəsinə bağlayan, onunla rabitəçi vasitə kimi görünən belə istisnalar olur və tədricən silinməyə doğru gedir.

¹ Bu söz ərəb əlifbası ilə *ايدرم* yazılmış ki, bu da «edərim» oxuna bilər. Ancaq maraqlıdır ki, Kazımbəy onu rus qrafikası ilə «edərim» kimi vermişdir.

Morfonoloji məzmunlu bir sıra xüsusiyyətlərə rast gəlinir ki, bunlar tarixi fonetika və tarixi morfologiya faktları deyildir. Belə nümunələr, ümumən mənzum mətnlərdədir və onların işlənməsi poetexnik tələblərlə şərtlənir. Doğrudur, həmin hadisələr ya dialektlərdə, ya da ədəbi dilin qədim dövrlərində mövcud olmuşdur. Ancaq təqdim ediləcək mətnlərdəki hadisələr bu mənbələrin heç biri ilə bağlı deyil. Məsələn, bu misralarda dialekt faktının işlənməsi poetik mətndə ədəbi formadan (**-in**) fərqli heç bir iş görmür: *Ərz qıldı ki, ey fəriştəliqə, Canım olsun qədəmlərvə fəda... Çün səni əfv edib xudayi-cahan. Yenə verdi əzəliki surətüvü, Lütf qıldı haman fərasətüvü, Get, səni mən də eylədim azad.* (S.Əzim). Deməli, bu, şairin mənsub olduğu, gündəlik ünsiyyətdə işlətdiyi dialektdən təbii nitq faktı kimi gəlir.

Yaxud burada topluluq bildirən isimlə feili xəbər arasındakı münasibət tarixiliklə bağlıdır: **Uydular xəlq**, *imam qıldı namaz; Xəlq derlərdi ki, İskəndəri-sanidir şah; Xəlqi gördün, olubla divanə, Sən də divanə ol, nə fərzanə*—ənənəvi olaraq yazılı ədəbi dilimizdə *xəlq*, *camaat* qəbilindən toplu isimlər farscadakı qrammatik qanun əsasında cəm məzmununda qavranılmışdır. Bu nümunələrdə isə nəzərə çarpdırılan morfonoloji faktların ədəbi dil variantları işlənsə, müvafiq məqamda şeir mətni poetexnik quruluş baxımından qüsurlu görünərdi, deməli, onların işlənməsi ancaq texniki məqsəd izləyir: *Gün üzrə ay tülüimi, ya gün kəmanıdır, Ya qaşdurur* bu, cümləsi aşiq gümanıdır (A.Bakıxanov); *Gətirmə sağər, ey saqi, mənə öldürmə qeyrətdən, Neçün, bilmən, qədəh eylər belə lə'li-Yəməndən həzz* (M.Kərim) —artıq söz əvəzinə, vəznə tamamlamaq üçün klassik üslubun aparıcı olduğu zaman işlənmiş xəbərlilik (**durur**) və inkarlıq + şəxs (**-mən**) şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur ki, bu da o qəbildən klassizmlərdəndir: *Sirişkim birlə kim xali deyildir qamətin gözdən, Nə tez düşdi təravətdən o sərvüñ su qırağında* (Nətvən). Burada isə gündəlik tələffüzdən uzaqlaşma vəznin günahı deyil: *Əgər ki tiğ çəkib öz əlinlə öldürəsən, Degil mənə bu cəfa, bilməzəm cəfa, ey dost* (Nətvən) — bu, necə deyərlər, Füzulinin «xatirinə»dir, janrın Füzuli dövrünün dil ənənəsini sadəcə saxlamaqdır; **r** işlənsə idi (**bilmərəm**), vəznə pozmazdı, ancaq tələffüzdə titrəyiş yaradardı, **z** isə deyilişi sıgallayır. Deməli,

ahəngin ən optimal səs tərkibi Füzuli işlədən kimidir, ona görə də klassik poeziya janrlarında yazanlar üç yüz il əvvəlki dil normasını təkrar edirlər: *Hərçənd başın Şümri-şəqi kəsdi imamın, Ağladı yenə, eylədi rıqqət, köpək oğlu! Siz ağlamasız öldürürsüz yeddi imamı* (S.Əzim). Burada **ağlamasız** iki ədəbi formanın pozulmuş halı ola bilər; 1) **ağlamaqsız**; 2) **ağlamaqsızın**; *Ta eyləyəsiz haldən ibrət, köpək oğlu; hər uzun saqqal əgər lazımdır, bəy olsun, Bəs nəçün bəy eləmir Mahmud ağa Kuzmani; Var ayağında cüft nə'leyni*¹, *Bil ki, peyğəmbərin budur qeyni; Mələki əqd edillə şeytanə; Bilüsən, yay haçanı, qış nə zaman* (heca vəznində **-dır** işlənərdi, vəznə dəyişiklik olmazdı–haçandır); *...sizə eylər göylərdə mələklər hamı lə'nət, köpək oğlu; Öldürüblərdi ədavətlə şəhi-İranı* (S.Əzim). Bu sonuncu misaldakı vəziyyət cəm şəkilçisinin akademik işlənmə yeridir, tarixən yüksək üslub faktıdır. Əvvəlki və sonrakı dövrlərdə də var və əsasən, nəsr dili üçün səciyyəvidir, ancaq burada bilavasitə vəznin tələbi ilə belə işlənməmişdir – qapalı heca–açıq heca sisteminə görə morfemlərin inversiyası baş vermişdir.

Gətirilən tipdən faktlar əsrin başqa şairlərində, xüsusilə klassik üslubu davam etdirən sənətkarların dilində işlənir.

¹ Əslində burada pleonazm var—**cüft** sözü artıqdır, çünki *nə'leyndə -eyn* şəkilçisi qoşalıq bildirir (ruscadakı *çulki, noski* qəbilindən sözlərlə müqayisə edin).

ÜSLUB MƏNZƏRƏSİ

Ədəbi dilin səviyyəsi, normanın inkişaf meyli fəaliyyət göstərən üslublarda aydın görünür. Üslub mənzərəsi dövrün ədəbi dilində özünəməxsus xüsusiyyətləri, yeniliyi, eyni zamanda istisnaları, ətalətlə davam edib kommunikativ fakta çevrilməyən elementləri əyani əks etdirir. Hətta istisna təşkil edən üslubi elementlər nəzərə çarpan kütləyə malik olsa belə, novator söz və ifadə yaradıcılığına qoşulub-qoşulmaması, müasirlik tələblərinə cavab verib-verməməsi imkanlarına görə dövrünü keçirmiş olması ilə seçilir. Başqa dövrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin ədəbi dilində ənənəvi və yeni üslubi istiqamətlər kəşisir. Bir tərəfdən, Azərbaycan ədəbi dilinin əvvəlki mərhələlərindəki klassik-kitab və folklor-danışıq dili davam edir, o biri tərəfdən, üslubların yenidən təşkili gedir, müasir məzmununda funksional üslublar fəaliyyətə başlayır.

1. FOLKLOR-DANIŞIQ DİLİNİN DAVAMI

Klassik-kitab dilindən fərqli olaraq, folklor-danışıq dili XIX əsrin ancaq birinci yarısında fəaliyyət göstərir. Görünür, bu onunla bağlıdır ki, klassik-poeziya janrlarında yazı az və ya çox dərəcədə romantik çalarla müşayiət olunduğundan həmişə öz dil-üslub ənənəsinə ümumən riayət etmişdir, xalq şeiri janrları isə, bir qayda olaraq, realist məzmun daşıdığından və əsrin ikinci yarısında realizm yeni ədəbi formalarla təmsil edildiyindən ona ehtiyac qalmamışdır. Yəni realist məktəb dramaturgiya və nəsrə davam edir; daha sonra, əvvələn, realist şeir ikinci plana sıxışdırılır, ikinci, realist şeir, məsələn, Seyid Əzimin satiraları formal cəhətdən klassik poeziya janrlarında yazılır. Ancaq həmin janrlarda məzmun yenidir. Deməli, ideyaca və ideya ilə bağlı dil-ifadəcə də bu janrlar yeniləşir. Ənənəvi janrlarda məzmun və dil improvizəsini əslində əsrin əvvəllərində Q.Zakir başlamışdı. Onun satiraları ya qoşma, ya qəzəl qəliblərində yazılmışdır. Beləliklə, ədəbiyyatımızın istedadlı nümayəndələri, yeni dövrün realizmini formalaşdıran və inkişaf etdirən söz ustaları xalq şeiri janrlarından sərf-nəzər etdiklərindən XIX əsrin ikinci yarısında

folklor-danışiq dili fəaliyyət göstərmir. Əsrin əvvəllərində isə bu üslubun ən görkəmli nümayəndəsi Vaqif məktəbinin istedadlı davamçıları Q.Zakir, cənubda isə Ə. Nəbatidir.

XIX əsr ədəbi dilinin ən böyük əlaməti onun xəlqiliyidir və təbii ki, Vaqif məktəbinin davamçıları bu meylə çox uyğun gəlirdilər. Hətta yeni ədəbiyyat üçün onların yaradıcılığı bilavasitə örnək idi. Təsadüfi deyil ki, yeni ədəbiyyatın bayraqdarı M.F.Axundzadə özü bu məsələyə işarə edirdi: «Şeir görək lamə-halə ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir... **ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur.** Məsələn, Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzərişatı və əhvali-müasirini və ətvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. ...Ancaq bunun əş'arını oxuyanda müstəmə' inana bilir ki, şeir vaqiən ləzzətə bais olarmış». Göründüyü kimi, burada müasirliyin əsas ölçüləri söylənir: müasir insanların əhvalının əks olunması və onlara zövq aşılması. Bu, dilin xəlqiliyi ilə bilavasitə şərtlənir. Mirzə Fətəli dram və nəsrində həmin prinsipi izləmişdir.

Folklor-danışiq dilinin bədii qolunu təmsil edən nümayəndələrin dili xalq şeiri janrlarının dil biçimində idi. Bədilik xalq dilinin leksika və frazeologiyasının üstündə qurulurdu: **Şeyda bülbül, fəğan etmə, qəm yemə, Bu gün- sabah gül açılır, yaz olur. Əziz saxla, qənimət bil vücuduñ, Vəfası yox, güliñ ömrü az olur** (Nəbati). Eynən Mirzə Fətəli deyən kimidir: elə bil, «öz məhbubəsi» ilə müxatibə və mükəlimə edir. Dərin şeir emosiyası ilə yanaşı, canlı danışiq təsiri buraxır; sərrast, cilalı ədəbi dil olmaqla, həm də gündəlik dildir: **fəğan etmə, qəm yemə, bugün-sabah, qənimət bil** danışiq ifadələri, eyni zamanda hazır ünsiyyət cümlələri: **Bugün-sabah yaz olur, gülün ömrü az olur** və s. Bu ifadələr lirik şeir misralarından çox, dram dilinə-səhnədə üz-üzə durmuş personajların utancaq, mülayim söhbətinə bənzəyir: **Utanıram, necə deyim üzünə, Dərdüñ xəstə cana gəlsün, gəlməsün; Başım çıxmaz mənim səniñ dilindən, Buyurginən görüm ay nədir, nədir?** Elə bil, doğrudan, var-yoxdan çıxıb və öz sevgilisinə bağışlamağa heç nəyi qalmayıb: **Bir zadə qalmayub**

daha gümanum–Bu baş o meydana gəlsün, gəlməsün. Bu isə təsvir-təhkiyə aktıdır – təktərəfli təyini söz birləşməsi ilə alınır: **Özü şirin, sözü şəhdü şəkərsiz, İşvəsi dilruba, qəmzəsi xunriz, Yanağı bərgi-gül, zulfi dilavuz, Dəhanı mirvari xəzanəsidir;** yaxud: **Gül gülə sarmaşub, çiçək çiçəqə.** Dolayı şəkildə məişət ifadələri, təsərrüfat anlayışları lirik tablo yaradır: **Qoyma, dəstələnsün sünbül sünbülə, Bir döndər xərməni o üz, bu üzə.** Evfemistik şəkildə bir söz-anlayış yerinə mənzərə təqdim edir: **Gözimdən açmısan bulağı genə.** Bir tərəfdən də, xalis yazılı dilin, kitab dilinin obrazlarından bəhrələnir: *Əfv etsin aye-yivəfaya məni; Səndə yoxdur məgər vəfa kitabı.* Dilini xalq şeiri üstündə kökləyən Nəbatinin klassik poeziya janrlarındakı əsərləri də canlı danışiq faktları ilə zəngindir: **əlündən dada gedəram, əlimə düşsə, görüm səni heç... görməyəsən, dönüm başına, sənə qurban olum, minnət qoyasan, dilim yansın, xəbər tut, o boyun bəlasın alım...** Nəbatinin dilində bu qəbildən əcnəbi nümunələr cənubdakı azərbaycanlıların nitq mühiti ilə bağlı olduğundan əslində anlaşımaya mane olmur: **fərdanə, dəstir, razü niyaz, peyğam, fəramuş, gərdiş, niqab, səbzü xürrəm, dəst, dilara, müştəq...** Azərbaycan dilinin bu faktları da bunlara qoşulub Nəbatinin dilində Cənub koloriti yaradır: **Təzə gül tək açılısan səhərdən, Müzəyyən olusan lə'lü gühərdən; Yetməmiş yayə xəbər gətdilə** ki, qış gəldi; **Olu,** yarəb ki, düşə daməni-canan əlimə; **Belə qalmaz, gəli** bir guşeyi-zindan əlimə; **Nə gözlüsüz, məni bir gülü'zar yandırdı** və s.

Bütövlükdə isə folklor-danışıq dili də klassik-kitab dili kimi, XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, yeniləşməsində təxminən heç bir rol oynamır, hətta xəlqilik yönündə Vaqif təcrübəsinə heç nə əlavə etmir. Yüzillikdə bu üslubun ən qüdrətli sənətkarı Q.Zakirdir ki, onun da yeniliyi yeni janr və formalardakı əsərlərinin dilindədir.

XIX əsrdə folklor-danışıq dili ənənəsi ilə elmi əsərlər də yazılırdı. Bu nümunələr içərisində orta əsrlərdəki elmi əsərlərin mənzum yazılma verdişini davam etdirənləri də var. Hətta XIX əsrdə qafiyəli lüğətə təsadüf olunur. Əsrin ortalarından M.Kazımbəyin, L.Budaqovun, V.Radlovun mükəmməl profes-

sional səviyyədə müasir türkoloji lüğətləri yaradılır, əsrin əvvəllərində isə mənzum lüğət nümunəsinə rast gəlirik*.

Həmin üslubun ölçülərində nəsrə yazılan elmi əsərlər dilinin xəlqilik prinsipinə görə və yeni terminoloji sistemi ilə təzə qurulan elmi üsluba qovuşur (bu barədə elmi üslub bəhsində danışılacaq). Ancaq mənzum elmi əsərlər folklor-danışıq dilinin orta əsrlərdə özünü göstərən bütün xüsusiyyətlərini mühafizəkarcasına davam etdirir. Həmin xüsusiyyətlərdən bəsitlik, qüsurlu sintaksis və sözcülük aşağıdakı parçada aydın görünür.

Naminin «Kitabi-tibbi-mənzum»undan:

Əlaçi-dalaq:

*Gər dalaq verə adama zəhmət,
Səddə kibi ola, verə möhnət,
Gül yağı ilə av anı möhkəm,
Yumşalınca ta buni et həm.
Sonra şərbət ilə qıl ishal,
Andan həq ilə ola xoşhal.*

Folklor-danışıq dilinin bədii qolu bir çox hallarda, xüsusilə istedadlı nümayəndələrin təcrübəsində yeni mühitə uyğunlaşdığı, heç olmasa, qrammatik səhihliyi, rəvanlığı, dürüstlüyü ilə səciyyələndiyi halda, belə elmi mənzumələr XIX əsr ədəbi dilində ancaq ibtidai nitq səviyyəsi ilə əlamətlənir**.

* Bax: Анонимный арабско-тюркский рифмованный глоссарий (lüğət, transliterasiya və şərhlər professor Çimnaz Mirzəzadəninindir). Bakı, 2006.

** Bu haqda geniş məlumat üçün bax: T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2-ci h., Bakı, 1987, s.40-45.

Q. ZAKİRİN DİLİ

XIX əsrdə Füzuli və Vaqif ənənələrini yaşadanların şəxsinə klassik-kitab və folklor-danışıq dili davam edir, eyni zamanda, yeni ədəbi forma və janrların yaranması, yeni mədəni-siyasi şəraitin təsiri ilə üslubların təzədən təşkili gedir. Yüzilliyin yeni və mürəkkəb şəraitində dil-üslub sahəsində ənənə ilə novatorluğun bəzən harmonik, bəzən kələ-kötür şəkildə birləşməsi baş verir. Q.Zakirin fərdi üslubunda da ənənə ilə yenilik çulğası, bununla da deyilənləri, hazırı təkrar edən bir çox istedadlı çağdaşlarından fərqli olaraq, o, müasir ədəbi şəxsiyyət kimi formalaşır. Q.Zakir bədii nitqi ilə, bir tərəfdən, Vaqif demokratizminin davamçısı, digər tərəfdən, Mirzə Fətəlinin yeni sənət dilinin bilavasitə başlanğıcıdır. Vaqif üslubunda sözlə işləmək ustalığı qazanandan sonra Q.Zakir qələmini əsrin yeni üslub yaradıcılığında sınaıyır. Hər iki üslubi meylə onun dili mükəmməldir. Lakin, əlbəttə, Zakirin dili, birinci növbədə, lirik sənət nümunəsi kimi müəyyənləşir.

*Yar demişdi: gələn bayrama gəlləm;
Ömür başa yetdi il arasında.
Tutub səri-zülfün, dönüb başına,
Şanə tək gözəşən tel arasında.*

*Qaydasıdır, qara çarqat bürünür,
Siyəh zülfün uci yerdən sürünür.
Nə göyçək yaraşır, nə xoş görünür
Mina, inci kəmər bel arasında.*

Birinci növbədə poetikliyi, ürəyə yatan şəriyyəti ilə diqqəti çəkən bu parçada nələr yoxdur; **gələn bayrama** («gələcək bayrama qədər» ədəbi variantın əvəzinə), **ömrün başa yetməsi, il arası, başına dönmək, qaydasıdır, çarqat bürünmək, yerdən sürünmək** kimi danışıq dili söz və ifadələri; xalq yaradıcılığının dili üçün işlək olduğundan burada da munis səslənən **səri-zülf, siyəh zülf** kimi əcnəbi leksik-qrammatik faktlar; **yar, şanə, tel arası, zülfün ucu, mina, inci kəmər, bel arası** kimi leksik poetizmlər; **gəzmək, tutmaq, qara, göyçək, yaraşmaq** kimi üslubi

rəngsiz neytral leksika. Bu müxtəlif üslubi mənsubiyyətli nümunələr Zakirin istedadı ilə poetik sistemə düşür, təbii və nüfuzedici şeir dilinə çevrilir. Bu dil Vaqif dilinə məxsus şirinliyi, mükəmməlliyi və emosionallığı ilə seçilir, aydın-aşkar görünür ki, Zakir M.P.Vaqifin məktəbində dərs alıb. Ümumi poetik ruhu, üslub məzmunu və təşbeh sisteminin yaxınlığı ilə yanaşı, ona qeyri-ixtiyari olaraq, Vaqifdən hazır poetik nitq kəsikləri də gəlir. Vaqifdəki «Bir zaman havada qanad saxlayın, Sözüüm vardır mənim sizə, durnalar» əvəzinə, Zakirdə ***Bir saat havada qanad saxlayın, Nizam ilə gedən qoşa durnalar*** (durnalara «uçan» yox, «gedən» deyilməsi xalqdakı «uçub getmək» ifadəsindən gəlir), ***Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulaç, Kaləğayı əlvan, qəsabə qıyqac*** və s. kimi improvizasiyalar. Hətta Füzulinin məşhur «Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər...» və ya «...Meyli-canan etməsin, hər kim ki qıymaz canına» kimi məşhur poetik düsturları Q.Zakirdə Vaqifə üslubda ifadəsini tapır: ***«Gözəl sevən gərək keçə canından, Canını istəyən dilbər istəmər.*** Yaxud Füzulinin qəzəl dili ilə canlandırıdığı bu tablolar – «Bir-birinə bəs ki sancıldı tənimdə oxların, Mürği-ruhum qeydinə oldu mürəttəb bir qəfəs» – Zakirdə xalq şeirinin dili ilə yaradılır: ***Kəman əbrulərin, ox kirpiklərin. O qədər ha peykan vurub sinəmə, İtibdir bədənim ahən içində.***

Xalq şeiri janrlarının leksika və təşbehlərinə görə ənənəçi olan Q.Zakir onların sintaktik çərçivəsində müəyyən genişlənmə yaradır. Bəzi hallarda klassik poeziya janrlarının çevik sintaktik biçimlərindən istifadə edir. Məsələn: ***Gecə-gündüz həsrət çəkən gözlərim... Necolsa, sürtərəm xaki-payına O şuxun, yalvarayalvarə səni*** (Füzulinin «Göstərmə ol təriqi kim, getməz sana, mana» misra-sintaksisi ilə müqayisə edin). Bir sıra hallarda ənənəvi misra-cümlə, beyt-cümlə qəlibini sındırır – poetik ifadə norması fikrin realist sintaksisinə güzəştə gedir; cümlə misrayarım və ya üç misrada tamamlanır: ***Bir bahar fəslində, gül mövsimində Hər kimüŋ ki yarı ola yanında, Bürçi-Əsəddədir kövkəbi-bəxti, Bil ki, bəxtəvərdir tarı yanında.*** Qoşmada poetik texnikanın qrammatikaya belə tabe etdirilməsi şairin təmsil və mənzum hekayə sintaksisinə keçməsi üçün məşqlərdəndir. Qoşmalarında ***«Xəstəliyim görməyə də gəlmədi. Dəxi məzarıma***

gəlməsin barı» kimi canlı ünsiyyət sintaksisinin bolluğu isə böyük sənətkarın geniş mənada realizmi ilə bağlıdır. **Müddətdir... nə müddətdir..., ola ki..., o gündən ki...** sintaktik vahidlərinin çox işlənməsi də şeirin dilində canlı danışıq intonasiasının həlledici səviyyədə iştirakını göstərən faktlardandır və bu da əvvəlki fikirlərlə eyni məqsəd izləyir: **Nə müddətdir, dost yolları Bağlanıbdır, xəbər gəlməz.**

Ümumiyyətlə, Zakirin dilində Azərbaycan ədəbi dilinin XVI əsrə qədərki dövrü üçün işlək olan, XVII-XIX əsrlər üçün artıq arxaik sayılan müəyyən qisim leksemlər, morfologizmlər və fonetik faktlar var:

Meylər kimi **ayaqlara** düşmüşəm; Möhnət bizi ayaqladı, bir dəm **ayağ** tut; Çillədə **əsrimiş**, şütürxanədə Qızmış dəvələri görüb yan **gəzim**; Qənimətü **yəğmə** çıxıbdır dizə; Bir **qat** oturan ona **şərh** et **hələ gendən** Firqət macərasın; **Duş** gördüm, **necə** mehparə **edər** seyri-çəmən; Dərdü qəm **çərisin** dövrənə düzmə; Küfri-xəttin **çərisi** səfheyi-rüxsarı tutub; Qovğayə salma **kəndini**, Darüssəlam bul; Ölüm **yeydir** belə zindəganlıqdan; **Bilə** **sincə** dəfü ney, saqiyyə **sağər**–Nə ki var; **Bilməzəm** o bədgü istər, istəməz; **Gəlməzük** qapıya, **verməzük** salam; Tərəhhüm görmədim **munda...**Rəqibi-bimürüvvətdən, bilir **həq**, **çəkməzəm** qayğu; Sevdigim, **gələ gör** bahar fəslidir; Yarəb, belə **bilirmola** yar məni; Sən **anda** elə zövqü səfa bağ arasında, Mən **bunda** yanımda kimi yağ arasında; Gün bu gündür, **içəlim** badeyi-gülgün, zahid; Bilir ki... olsa hər **qanda**, tufil istər; **Urarlar** qumrilər cəh-cəh, gülərlər kəbklər qəh-qəh; Siyəhpüşü pərişan olduğumdan məqsəd **oldur** kim; Bari o viladə **olgil** göz-qulaq; Mütribü saqi müğənnilər **bilə** dəmsaz ikən; Şəbnəm **birlə** yüz göz açıb hər çiçək əmdi; Münkiri-**həqdürür** edə hər kəs Eşqdən dur əhli-həqqi xəyal.

Və birdən təkcə bir qəzəlin dilində bu qədər klassizm işlənməmişdir: **Munça kim vardır ol** gəməzeyi-cadudə bəla; Zülfipürçinin ucundan, nə deyim, çin-çindir; **Qandadır** seyr zənəxdə, nigəhi-rudə bəla; Küfri-xəttin **çərisi** səfheyi-rüxsarı tutub. Maraqlıdır ki, belə arxaizmlər Zakirlə müqayisədə Vəqifin dilində azdır. Həm də bu az fakta onun klassik poeziya janrlarında təsadüf olunur. Bu cəhət göstərir ki, Q.Zakir XIX əsr

ədəbi dilində aparıcı inkişaf meyli olan xəlqiliyi əsas tutmaqla bərabər, klassik poeziya janrlarının zəngin leksikasına, milli morfologiyasına və çevik sintaksisinə böyük əhəmiyyət vermiş, xalq şeiri janrlarının dilində yazılı nitq əlamətlərini çoxaltmağa xüsusi səy göstərmişdir.

Xalq dilində işlənməyən ərəb-fars sözlərinə və izafətlərə yer verilməsi baxımından da Zakirin xalq şeiri və klassik noeziya janrlarının dili bir-birinə uyğundur. Xalq şeiri janrlarından seçilmiş alınma leksika və izafətlərdən: *firib, hərzəgu, üftadə, xubru, bədəsil, rubəru, cüstcu, səba, binəva, qəmza, əfşan, siyah, hərgiz, əğyar, həməzəban, zimistan, kuy, qönçədəhan, müjgan, siyəhrəng, tər, təqərrüb, sər, rüxsar, zülf, ləb, mükəddər, müəttər, müştəq, müqəşşər, hübab, çəkər, dər, cüda, əndəlib, məşşatə, ixtilat, şərməndə, səgrəqib, əhmər, pərtövəfgənlik, kövkəbi-bəxt, dari-dünya, kuyi-camal, dili-bədəməl, gəncineyi-hüsn, zülfi-müsəlsəl, lə'li-ləb, səri-zülf, zülfi-çəlip, təqdiri-qəza, keyfiyyəti-badə, nəş'əyi-sağər, şərbəti-innab, dəfi-hərarəti-cigər, sərv-i-qəd, məddi-nəzər, kami-kəram, tari-muy, bəri-möhnət, məclisi-şahanə, dərdi-bihəd, bürçi-Əsəd, Zakiri-xəstə, katibi-qəza, lövhi-ğəbin, dami-keysu, aşiqi-miskin, abi-heyvan, şahbazi-qəşəng, səfheyi-rüxsar, bərgi-gül, diyari-qərbət, dilbəri-sadə, bədri-ənvər, mürği-ruh, qəbzeyi-xəncər, saqi-i-dövrən, aşiqi-binəva, kami-dil, məhvəşi-dövrən, Yusifi-Kən'an, yaquti-rummani, dürri-nasüftə, çöhreyi-al, dürri-bihəmtə, mahi-təban, şüayi-şəms, ərkani-eşq, rahi-xətə, çaki-giriban, ömri-dübarə, nüsxeyi-hüsn, misli-pərvanə. Şairin klassik poeziya janrlarından seçilmiş alınma leksika və izafətlərdən: *üşşaq, naseh, mən', əndək, sədpərə, ətvər, rəviş, əzbəs ki, neyrəng, sirişk, cürm, bəzm, xunriz, aşk, kabu, sineyi-çək, qönçeyi-tər, guşeyi-əbru, şəbi-tar, didəyi-xunbar, zülfi-mişkin, dövr-i-ruy, səgi-kuy, qanuni-xət, ani-vahid, hərimi-məhrəmi-bəzmi, səri-kuy, səngi-çəfa, xuni-cigər, çərxi-cəfacu, məri-siyah, daqi-dərun, teyyi-mərahim, pakzari-nadیر, ömri-diraz, qaməti-sərv, şərh-i-hal, xari-müjəm, rüsvayi-eşq, qovğayi-eşq, lə'li-ləbi-dilbər, vəizi-əfsanəgu, dərgəhi-piri-muğan, xanəgahi-meyfiruş, mahiyi-dəryayi-eşq, atəşi-duzəx, qaməti-mövizun, bazari-eşq, mətai-dan, şəbi-hicran, ahi-pürşərar, qəmi-**

zülfi-tabdar, Zakiri-biçarə, diyari-yar, ğübari-xatir. Bu misalların seçilməsindəki statistik müşahidə göstərir ki, anlaşılıb-anlaşılmama baxımından janrların dilindəki əcnəbi vahidlərin fərqi yoxdur; klassik poeziya janrlarının dilindəki əcnəbi vahidlər işlənmə tezliyi ilə səciyyəvidir; izafətlərin tərkibindəki əcnəbi leksik vahidlər ayrılıqda işlənənlərdən anlaşılıqdır; xalq şeiri janrlarındakı izafətlərdə Azərbaycan sözləri də iştirak edir (**çöhreyi-al**); klassik poeziya janrlarının izafətlərində silsiləvilik – 3-4 sözün iştirakı müşahidə olunur.

Xalq şeiri janrlarının və ümumiyyətlə, lirik əsərlərin dilində müəyyən yeniliklərə çatsa da, şübhəsiz, Q.Zakirin ədəbi-bədii dildəki novatorluğu satira, təmsil və mənzum hekayə yaradıcılığı ilə bağlıdır. Şairin satiralarının dili ən çox leksikasının müasirliyi ilə seçilir. Satira öz ictimai məzmununa görə sərt, bir qədər də kobud leksikon tələb edir. Təbii ki, həmişə lirik-ciddi obrazlarla məşğul olan bədii ədəbiyyat indi tənqiddə keçərkən, ifşa və islah üçün gülməyə başlarkən ənənəvi leksikonla kifayətlənə bilməzdi, həmin ənənəvi leksikon çərçivəsindən kənara çıxılması bizdə XIX əsrdən başlanır. Satirik leksika və frazeologiyamı, komik təşbəhləri ədəbi-bədii dilimizdə kütləvi şəkildə işlədən ilk böyük sənətkarımız Q.Zakirdir. Bununla da yazılı bədii nitqimizin leksik-frazeoloji tutumu xeyli böyüyür; xalq dilində qapalı xəzinə kimi qalan, ancaq şifahi satirik ədəbiyyatda əsrlərlə sınaqdan keçirilmiş bu material yazılı ədəbiyyatın dilinə ayaq alır.

Maraqlıdır ki, Q.Zakir satirik kimi də lirikasının içində hazırlanır. Qoşma və gəraylılarının, qəzəl və müxəmməslərinin dilində zərif şəkildə bir satirik leksik qat nəzərə çarpır. Bu satirik leksikon bəzən lirik yumorla məhdudlaşır, bəzən isə az- çox ciddi şikayət və ictimai giley-güzar motivli bədii mühitə düşür. Lirik-sevgi şeirinin bir parçası olan bu bənd təkcə leksikasının satirik şeirə məxsusluğu ilə deyil (bu, formal cəhət də ola bilərdi), şikayət motiv-məzmunu ilə də seçilir:

***Dərdbilməzlər qınar məni, heç deməz,
Dərd ilən doludur döşüm, ağlaram.
Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən
Tökülür dəmbədəm yaşı, ağlaram.***

Yaxud:

Tüf sana ki, məni sən zövqü səfadan saldın.

Lirik misra, eyni zamanda, satirik məzmunun qəlibidir, lirik sözün birini dəyişən kimi, məzmun dərhal dəyişir: ***Ruzigarimi siyah xalı zəbun etmiş idi***—ançaq ***xal*** sözünü əvəz etmək kifayətdir ki, satirik misra yaransın.

Zakirin lirik dilində satirik-şikayət məzmunu ilə motivləşmiş belə söz və ifadələrə tez-tez təsadüf edirik: ***nahaq qana batmaq, nalə çəkmək, üzü bərkimək, qanına susamaq, qan uddurmaq, başına gen dünya dar olmaq, namus-arın bada getməsi, yalı ağarmaq, hərzəvü hədyan, naqqal, ifritə, çaqqal, filani, dabanıçatlaqlar, ayaqyalınlar, gönüqalınlar*** (Sabirin ***tirboyunlar, şişqarınlar, ayağıçarıqlılar*** obrazları ilə müqayisə edin) və s. M.Ə.Sabirin məşhur satirik söz kəşflərindən ***zülmətsevər*** təyininə (***Zülmətsevər insanlarınız üç-beş yaşıımızdan***) müqabil olan ***çərxi-dunpərvər*** (rəzillik sevən fələk) obrazı da məhz lirik-ciddi nitq mühitində işlənmişdir (ümumiyyətlə, «Görün bu çərxi-dunpərvər nə növ'i ruzigar eylər» misrası ilə başlayan müxəmməs leksikasına və təşbehlərinə görə Vaqifin «Görmədim» müxəmməsinə bənzəyir. Hətta «İlahi, görməsin gözlər bu əhvalı ki, mən gördüm, Süleyman barigahın payimali-Əhrimən gördüm...» bəndi «Görmədim»i daha çox xatırladır. Burada „gördüm“ və „görmədim“ ədəbi-ictimai semantikasına görə bərabərdir).

Q.Zakir lirik-ciddi nitq mühitində xalq yaradıcılığından hazır aldığı satirik yüklü ifadə, məsəl və aforizmlər də işlədir: ***Məşhur məsəldir ki, düşər qarə gəzən kəs, Ev yıxanın evin yıxar, əlbəttə, xudavənd; Müşgüldür götürmək, yarəb, olmasın heç kəsin yarası göz qabağında.***

Deməli, şair satirik nitq mühitinə qəfil düşmür, eyni zamanda, satira dilində də lirik ifadələrdən təcrid olunmur. Şairin satirik məzmunlu yazılarında lirik dil üçün səciyyəvi olan onlarla belə söz və birləşməyə rast gəlirik: ***kami-dil, gül yanaq, köksün bəndü bağdan çıxarmaq, şəm', aşiqü mə'suq, qələm qaşlı*** və s.

Satira üçün danışq dili səviyyəsində xəlqilik daha səciyyəvidir. Bununla belə, Q.Zakirin lirik əsərlərinin də dilində canlı

danışıq ifadələri boldur: *başısağı, üzü dönmüş, gözü yolda qalmaq, aralıq vurmaqdı işi, çör-çöp, keyitkən kolu* (təşbeh yerində), *doyunca baxmaq, gözünə durmaq, dilə düşmək, iş mənə qalsa, ayağın kəsmək, dediyin etmək, qıymaq, dönə-dönə demək, başına qiyamət qopmaq, baxa-baxa qalmaq, dolanım başına, əsər etmək, əl-ayaq çalmaq, göz dikmək, gözlərinə mil çəkilmək, əl-ayağa düşmək, yalvarıb yapışmaq, çoxbilən, bağı daş, özünü çəkmək, yaxasından tutub dartmaq, gecədəndən, ayağına düşmək, çaliban çapmaq, quzu quyuğundan tədrir əndamın, o qədər ha, qol-boyun yatmaq, qonum-qonşu, qalmaqalını çəkmək* və s.

Bu ifadələr folklor dili üçün işləkdir. Bunlarda köməkçi feil Azərbaycan dilinin, ad hissəsi başqa dilindir, amma bütövlükdə məzmun xəlqidir: *bidamaq olmaq, pənd tutmaq, intizar çəkmək, lailəç olmaq, payinə düşmək, sərdən getmək* və s.

Satiraların dilindəki leksika və frazeologiya isə danışıq-məişət mənsubiyyəti ilə yanaşı, epik-üslubi məzmunu ilə də seçilir: *yedəyə keçmək, quru yerdə yatmaq, başına nə daş salsın, satıb-sovmaq, nəçidi, üzündən qurtarmaq, sürülmək (sürgün olunmaq), özün toxumaq, tas-vasa düşmək, yağnaq salmaq, yerə çalmaq, alışıb-verişmək, dizləmək (döymək), qapsımaq, oyun-oynucaq olmaq, özün tutmaq (varlanmaq), o ki var, boyun-duruq yoldaşı, öküz palanı, tükün sanı, qatır oğrusu, sağ əli başıma, yalınqat (kasıb, köməksiz), dana-doluq, kal (qeyri-yetkin), soxasox.*

Bu cür xalq məişəti, kəndlinin gündəlik güzəranı ilə bağlı sözlər də satira dili üçün xam materialdır. Bunlar həyat tərzilə bağlı vacib anlayışların bədii-komik şəraitə daşıyıcılarıdır: *bez, qədək, doşab, tağar, uçuq tağça, cəmdək, çətən, öküz, palan, day, dana, motalçı, tiryək...*

Eyni zamanda, Q.Zakir nitqi janra və məzmunu görə fərdiləşdirməyin ustasıdır; knyaz Eliqoya həsr etdiyi şeirində klassik-kitab dilinin tələbləri ilə, xitabı ərəb-fars sözlərinin bolluğu və titullarla belə təmtəraqlı şəkllə salır: *Əla ey afitabi-bür-ci-müştaqi-vəfa knyaz! Əla ey dürri-bihəmtayi-dəryayi-səxa knyaz!*

Q.Zakirin dilində elə söz və ifadələr var ki, sərtliyi ilə seçilir, onlarda aydın satirik tendensiya var; bunlar həcv meyli, giley-güzar əhvalı bədii nitq faktlarından fərqli olaraq, əsl ictimai məzmunlu satira materialıdır. Bunların bir qismindən və ümumiyyətlə, bu qəbil nümunələrdən gələcəkdə M.Ə.Sabir də istifadə edir: **mürtədü məl'un, əxlaqı zişt, tərzü ədasi kəsif, niş vurmaq, cələkəsən, qoca tülkü, ac qurd, zahirdə ittifaq–batində nifaq, dağılmış (qarğış–xaraba mənasında), oğurluğa mö'tad olmaq, ədalət üzünə pərdə çəkmək, keçəl qurumsaq...**

Satira və yumor yüklü nümunələrlə yanaşı, birbaşa sələfi Vaqifin «Görmədim» əsərindəki kimi, Q.Zakir ifşa üçün pamfletə məxsus ifadə tərzindən də istifadə edir: **Gərək bu aləmdən eyləmək həzər, Öz yerində deyil çünki xeyrü şər.** Belə hallarda ayrı-ayrı şəxslər, konkret dövlət məmurları və ruhani-xadimlər deyil, bütöv ictimai sistem tənqid hədəfi götürülür.

Q.Zakirin satiraları ədəbi dilimiz üçün daha çox leksika və frazeologiyası ilə əlamətdardırsa, mənzum hekayə və təmsilləri, birinci növbədə, sintaksisi ilə qiymətlidir. Bu əsərlərin dilində realist təhkiyənin əsası dayanır. Məsələn, «Zövci-axər»dəki danışq dili ifadələri də məhz təhkiyə üçün, mükəllimə-söhbət üçündür: **boğazı qurudu, iştahı gəlmək, şamı ötürmək** (yemək), **əhvalıyn necəliyi, dalısı gəli; qohumun yox, qardaşın yox, dalın yox** (kömək, arxa mənasında). Yaxud nitqi fərdiləşdirmək üçün saray əhli kimi yüksək üslub ifadələri: **meyl elə** (ye), **mürəxxəs elədim**. Əslində bu əcnəbi vahidlər də danışq sintaksisi ilə bağlıdır: **Ba vücudi in ki, əlqəraz, bə'd əz ziyafət**. Ümumiyyətlə, bizim ədəbi dilimizin tarixində, nəsrin bütün səviyyələrinin (leksik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik) xəlpiləşməsində şeir dilinin həlledici təsiri olmuşdur. Şairin mənzum hekayə və təmsillərində nağıl sintaksisi, canlı danışq sintaksisi ədəbi yazılı dildə maddiləşir, vətəndaşlaşır:

*Qoşulub karvana payü piyadə,
Üz çevirdi vilayəti-Bağdadə.
Qalmış idi sərmənzilə beş ağac,
Hərami eyləyüb karvanı tarac,
Vurdular fəqirə zəxmi-kargər;*

*Qaldı rəhgüzardə biyarü yavər.
Ölən öldi, qaçan qaçdı, biçarə,
Yox qüdrəti, özin çəkə kənarə...*

Bu mənzum parça nağıllara məxsus cümlə sintaksisi ilə yazılmışdır. Göründüyü kimi, durğu poetexnikaya yox, sintaksisə tabe olur. Bu sintaksisin əsasında M.Fətəlinin dram və povest dili meydana çıxır. Yeniliyin kökü dərinədə olur; dibçəkdə yaranan ədəbi novatorluq ədəbiyyatın və onun vasitəsilə ədəbi dilin gələcək taleyində iştirak edə bilməz. Yenilik mərtəbə-mərtəbə müəyyənləşir. Ədəbi-bədii dilimizin tarixində M.F.Axundzadə səviyyəsinin təşəkkülündə Q.Zakirin bədii dili bir pillədir. hələ nəzərə alanda ki, dolayı şəkildə, M.Fətəli vasitəsilə «Əkinçi»nin publisist dilinin yaranmasında iştirak edir, aydınlaşır ki, Q.Zakirin bədii nitqi kamil sənət faktı olmaqla qalmır, həm də ümumi ədəbi dil əhəmiyyətli tarixi-mədəni hadisə məzmunu qazanır.

2. KLASSİK-KİTAB DİLİNİN DAVAMI

Klassik-kitab dilinin şeir və nəsr qolları yüzilliyin həm birinci, həm də ikinci yarısında fəaliyyətdədir. Əlbəttə, poeziya dilimizin daha zəngin ənənələri olduğundan dilin şeir qolu çox məhsuldardır.

Folklor-danışıq dilinin nümayəndələri də (Q.Zakir, Nəbati və b.) klassik poeziya janrlarındakı əsərlərinin dilində janrın və vəznin ənənəsi üzrə, klassik-kitabın dil-ifadə, təşbeh-obraz sistemindən istifadə edirlər. Ancaq əsrin əvvəllərində bu üslubun görkəmli nümayəndələri Heyran xanım və A.Bakıxanovdur. Bu müəlliflər klassik-kitab dilində yazıb-yaradan şairlərimizin həm azərbaycanca, həm də farsca yazmaq ənənələrini davam etdirmişlər. Böyük söz ustaları Azərbaycan ədəbi dilinə yenilik gətirməsələr də, əruz vəznli klassik şeirimizin dil-üslub ənənələrini istedadla yaşadır, Füzuli şeirinin cilalılıq, qrammatik sahmanlılıq prinsiplərini gözləyirlər. Heyran xanımın şeirləri klassik-kitab dilinin sərrastlığını, ifadə dəqiqliyini, emosional təsir dərinliyini təmsil etmək səviyyəsindədir: ***Saldı məni ol kafəri-qəddar ayaqdan, Bir zalimi-bibakü sitəmkar ayaqdan; Əksi-mey çöhrəsini al qılıb, Açılıb, ol güli-həmrayə baxın. Gör bənövşə açılıb, ya ki salıb Xətti-gün arizinə sayə, baxın.***

Əlbəttə, xəlqi yazmaq adına ədəbi dili bəsitləşdirənlərdənsə, dayaz yenilikçilərdənsə, ənənənin dəqiqliyini, təsirliliyini, yəni semantik gücünü davam etdirən «köhnələr» daha faydalı iş görürlər. Dil səhihliyi hətta bu üslubun şöhrətlənməmiş nümayəndələrində də özünü göstərir: qəzəl–***Kəməndi-zulfi-tarın eyləyibdir könlümü yağma, Səri-zülfün təmənnasında oldum aləmə rüsva; müxəmməs–Ey mahi-mələhət, qəmi-hiçran belə qalmaz, Ey qaşı kaman, gözləri məstan, belə qalmaz, Ey xülqü həsən, nadiri-dövrən, belə qalmaz, Qılma sitəmi çövri-firavan, belə qalmaz. Öldurmə məni, sevgili canan, belə qalmaz*** (Mücrim Kərim). Zərif emosionallıqla yanaşı, bu parçalar dilinin mükəmməlliyi, savadlılığı ilə səciyyələnir. Həm də qəzəlin və müxəmməsin məhz XIX əsrdə–milli dilin qol-qanad açdığı dövrdə yarandığı aşkar duyulur: klassik-kitab dilinə məxsus ***kəməndi-zülf-tar, səri-zülf, mahi-mələhət, qəmi-hicran, xülqü***

həsən, nadiri-dövrən, sitəmi cövri-firavan izafətləri kütləvi anlaşıma baxımından mülayimdir (milliyəqədərki mərhələnin fəal sözlərindən *yəğmə* mətnə duman gətirmir– dialektlərdə indi də var). Hətta son iki izafət sintaktik-semantik münasibətinə görə yeni səslərin: *firavan* sözü (burada *bol, çox* məqamındadır) Azərbaycan dilli yazılarda, adətən, belə kontekst üçün işlək deyil. Ancaq sözün bu mənası klassik poeziya janrlarının XIX əsrdəki ömrü üçün səciyyəvidir. Müqayisə edin: *Firavandır qədim, şərhün bəyan etmək deyil mümkün, Qəmi dərdim firavan idi, əmma Bəhəmdullah neçün azad oldum* (Natəvan); *...edərdin mənə yüz lütfi-firavan yuxuda* (S.Əzim). Eyni zamanda, xalq şerinin dili üçün səciyyəvi olan *qası kaman, gözləri məstan, sevgili canan, öldürmə məni, belə qalmaz* kimi canlı, kütləvi obraz-ifadələr bu klassik-kitab dilini müasirləşdirməyə xidmət göstərir. Deməli, klassik-kitab dilinin kamil poeziya məktəbində yetişən şəxs istedad dərəcəsindən asılı olmayaraq, səlis dil mədəniyyətinə yiyələnir. Müasir meylli şairlərimiz də ilk sənət dili təhsilini burada alır, klassik şeirin ocağında bişirlər.

Əsrin əvvəlində A.Bakıxanovdan başqa, eyni zamanda, onun bilavasitə təsiri ilə klassik-kitab dilinin nəsr qolunu davam etdirən başqa şəxslər də vardı. Bu baxımdan Mücrim Kərimin «Sünbülüstən» divançasının muqəddiməsi maraqlıdır. Muqəddimədə klassik-kitab dilinin nəsrinə məxsus bütün xüsusiyyətləri (səclilikdən başqa) mükəmməl şəkildə gözlənir. Burada nəsrə şeir növbələri. Şeirin dili nəsrinkindən sadədir. Nəsrə ərəb-fars sözləri, xüsusilə, ərəb sözləri çoxdur, izafətlər işləkdir və silsilə təşkil edir; cümlənin həcmi milliyəqədərki nəsrin standartına uyğundur. Göstərilən əlamətlər bu parçada aydın görünür: *Bəs hər yerdən əlim üzülüb, bir yarı-vəfadar qalmayub, bu qəzəlləri ol cavanun, müfariğətişi zamanında yazub özimə qəm-xar sandım. Gah ol gül'üzəri müxatib qılıb razi-nəhanım bəyan etdim və gahi qəmi-hicranı yada salub bir özgə dastan tutdum və ol məcməi «Sünbülüstən» adlayub^x şəkər isminə tapşurdım. Qəraz bu ki, rəğbət olunub məhaffil və məcalisdə oxunsın və*

^x “Adlandırıb” deməkdir.

**«Sünbülüstən» adlandırmaqdan qərər oldur ki, mənüm mürği-
 ruhim anıy dami-təskirində müqəyyəddir. Mən ki bir kəmtər
 əhli-ruzigar varam, mənüm bəxtimüñ dönmüş vaxtında fikir
 elədim ki, zülmi nəhayətə yetirüb olur ki, ana da bir hiylə
 göstərlər. Bəs arifani-əhli-zəmanədən təvəqqaim oldur ki,
 mənüm əhvalıma yanub gah-gahla xeyir-duadan unutmayasız
 və hər nə ki əbyatda, bəlkə külli-xətə və səhv olsa da, islahun
 sa'i olasız¹. Nəsrin dilində hər yerdən əlim üzülüb, bəxtimin
 dönmüş vaxtı kimi xəlqi ifadələr, ayrılıqda aydın olan, ancaq
 mətnin açılmasına gücü çatmayan xeyli leksikon (*yərbəyerdən,
 tarmar eylədilər* və s.) olsa da, onun dilində *canü dil ilə guşış
 göstərib, bidadü sitəm ilə zəhri-ələmçəşidəni-səd növ məşəqqət
 ilə və bil-müzaif zillət ilə* kimi azərbaycanca sözləri özünə qərq
 edən əcnəbi lüğət və ifadə səciyyəvidir. Hətta Azərbaycan dilində
 bu nəsr dilinin ustadı Füzulinin dövründəki leksik-qrammatik
 vahidlər və fonetik nümunələr gətirilir. Sanki dil biçiminin
 mənbəyini göstərmək, hansı dil ənənəsini davam etdirdiyini yada
 salmaq üçün müəllif ustadın adını çəkir və ondan çıxarış verir:
*...gəldikcə atəşi-hirman badü həva birlə tutuşub dərunü
 birunim yandırub-yaxdı və hər kimə kim yüz tutub və həmsirr
 bilüb qəmxar sandım isə, kaşifül-əsrar olub o da bir yandan
 düşməni-canü dil oldu. Necə kim Xaçə Füzuli rəhmətullahi-
 ileyh buyurubdur: Vəfa hər kimsədən kim istədim, andan cəfa
 gördim...* Doğrudan da, bu XVI əsrin dilidir, həm milli, həm də
 əcnəbi dil materialının vəhdəti ilə. Bu, klassik-kitab dilinin tipik
 nümunəsidir, həm məzmunu, həm də dilinin qrammatik ədəbiliyi
 ilə. Şair nəsr hissəsində eskiz şəklində yangılı bir aşiq obrazı cızır
 və sonra divançanın şeirləri ilə onu daha aydın, dolğun göstərir.
 Bu mənada divançanın nəsri incə, orijinal bədiiliyi ilə də diqqəti
 cəlb edir. Eynilə klassik divan nəsrindəki kimi obrazlılıqla elmi-
 qrammatik üslub birləşir. Bədiilik cəhətdən burada «Kitabi-
 Əsgəriyyə» dilinin təsiri hiss olunur.**

¹ M.K.Vardani. Sünbulüstən. Bakı, 1978, səh. 61.

Düzdür, əsrin əvvəlində klassik-kitab dili ikinci yarısındanakına ton verdi, ancaq o, əslinə daha yaxın idi, halbuki ikinci əlliillikdə nisbi müasirləşmə görünür.

Bu dil üslubunu əsrin ikinci yarısında Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim, Bahar Şirvani, Abdulla bəy Asi və klassik poeziya janrlarında yazıb-yaradan onlarla istedadlı şair davam etdirir. Bu üslubda şeir yazanlar çoxdur. Bunların əksərində mətnlərin lüğət tərkibi azərbaycanca baxımından xəlqiləşir, nisbətən sadələşir, ancaq bütövlükdə Füzuli məktəbinin söz-obrazları, təşbeh və ifadələri qalır. Həmin ikilik XIX əsrdə dilinin savadlılığı ilə xüsusi seçilən Xurşidbanunun bu beytlərində aydın görünür: ***Varumdı sinəmdə dərdü qəmi-nihan, ölürəm, Fəda olum sağa gəl eylə imtahan, ölürəm. Fəraqdən gecələr yatmaram səbahə kimi, Xəyalı-zülfə bağlı gedibdi can, ölürəm. Bahari-hüsniyə ara gör necə xəzanəm mən, Bahar qönçəsi tək bağrum oldu qan, ölürəm.***

Burada, bir tərəfdən, klassik şeirin ***dərdi-nihan, qəmi-nihan, xəyalı-zülf, bahari-hüsni*** kimi izafətləri, ***canın zülfə bağlı getməsi, ömrün xəzan olması*** kimi təşbəhləri, o biri tərəfdən də, XIX əsr dili, xüsusən, Natəvanın fərdi-bədii nitqi üçün işlək olan «ara» qoşması, qəzəl dili üçün klassik ölçüyə bədii-estetik cəhətdən tamam uyğun gələn ***imtahan eyləmək, bahar qönçəsi*** kimi zərif ifadələr, bu dövrün xəlqiliyi üçün səciyyəvi olan ***varımdı, fəda olum, bağrı qan olmaq*** kimi canlı danışq ifadələri birləşir. Bu leksik-frazeoloji material üzdən klassik-kitab dilinin qədim nitq formasına nə qədər uyğun gəlsə də, onun daxili məzmunu– bədii semantikasi o qədər fərqlidir, burada predmet ayrılığı var. Natəvanın bu söz və ifadələrindən heç biri klassik poeziya janrlarının dili üçün yenilik deyil: ***nari-fəraq, güli-ruy, fəraqü iştiaq, məcnuni-sərgəştə, sübhü məsa, dudi-şö'leyi-ahın əflakə çıxması, Fərhad tək hicr dağında dolanmaq, könlün şahbaz tək uçub vəsl bağında gəzməsi, fələyin pərü balı sındırması, könlüdə həsrəti qalmaq*** və s. Nəsimi, Füzuli, Qövsü, onlardan qabaq və sonra çoxları öz lirik qəhrəmanlarının sevgili həsrətlərini həmin obrazlarla canlandırmışlar. Hətta Füzulinin ***Nərgizin fikri gözü könlümdə gəzər, ...qanı qanə dut*** kimi ifadələri ilə Natəvanın ***Sənin vəslin xəyalıyla gözü könlüm gəzər***

daim: Yəqinimdir, əgər qan etmiş olsa qanə qan eylər misralarındakı fikir ağırlığını üstünə götürən ifadələr (dominant modellər) arasında improvizasiyadan çox (əlbəttə, o da var), yaxınlıq görünür. Yaxud bu misralardakı mübaliğəni Füzuli səriştəsi ilə söyləyir: **Midad olsa əgər dərya, qələm olsa əgər aşcar, Başa yetməz qəmim şərhi, qələm hər ləhzə qan ağlar.** Ancaq predmet ayrılığı, bədii semantika yeniliyi ondadır ki, Natəvanın təşbehləri, söz-obrazları, mübaliğələri öz sələflərindəki kimi aşiq-mə'suqə münasibətini göstərmir. Düzdür, burada sevgili münasibəti var, ancaq ənənəvi poeziyanın qəbul etdiyi sevgililər yoxdur; burada «aşiq» var, ancaq bu «aşiq» qadın obrazıdır; burada «mə'suqə» var, ancaq kişi surətindədir, bu aşiq-ana, mə'suqə-dünyadan vaxtsız köçmüş oğuldur. Şairə özü də bu obrazları məhz belə təşbehləndirir— özünü Məcnun, oğlunu Leyla təqdim edir: **Sənüñ vəslüñ xəyalıyla gözü köñlüm gəzər daim Ki, çün Məcnuni-sərgəştə gəzər Leyla sorağunda.**

Əslində, ənənəvi dil materialı ilə belə davranış özünəməxsus dil novatorluğudur. M.Ə.Sabir həmin lirik ifadələri satirik mətləbə yönəldəndə dil inqilabı eləmişdi. Natəvan isə ən çox romantik düşüncələrin simvolikası sayılmış həmin materialı real insan dərdlərinin ifadəçisinə çevirir.

Hələ qəzəl öz dili ilə bu qədər real həyat faktı təsvir etməmişdi: **Riyazi-izzü şərəfətdə bir gül açmışdı, Qopardı ol güli gülçini-ruzigar, əfsus! O gül ki qibtə edərdi ana behişt-i-çəmən, Tutubdi indi yer altında o, qərar, əfsus! O gülbadən ki ipək köynək incidərdi anı, Olubdır indi o, torpaqla xakisar, əfsus! Sən allah, ey qara torpaq, anı əziz saxla, Odur mənüm gözümin nuri, ey məzar, əfsus!..**

Müasiri olan təriqət şairləri mərsiyə, növhə dedikləri zaman Natəvan real insan dərindən yazır, bədii «mən»inin rəmzindən insanların dərдинə havadar olurdu. Öz savadlı dili ilə Natəvan qəzəli məzmunca təzələməyə cəhd edirdi, əlbəttə, dil müasirliyinə də laqeyd qalmırdı. Yuxarıdakı misalda **sən allah nidası, gözümün nuru** təşbehi ilə yanaşı, **O gül ki qibtə edərdi ona behişt-i-çəmən... O gülbadən ki ipək köynək incidərdi onu...** kimi sintaktik biçimlər qəzələ danışq dili təbiiliyi və canlı nitq intonasiyası aşılayırdı. M.F.Axundzadənin dramlarının yarandığı

mühtədə Natəvanın qəzəl dili nəsr sintaksisinə yiyələnir: ***Qoyubdur intizarında–neçin gəlməz, neçin gəlməz?! Həmişə ahü zarında–neçin gəlməz, neçin gəlməz?*** Məhz nəsr dili təsiri ilə Natəvan süjetli qəzəl yazır – «***Səhərgəh nagəhan gördim, dili-zarum nihan ağlar***» misrası ilə başlayan qəzəli. Deməli, əsil böyük sənətkar ulu sələflərini hərfbəhərf təkrar etmir, onda müasir dil əhatəsi duyulur. Təsadüfi deyil ki, bədii söz sənətimizin tarixində Natəvanın qələmi ilə həkk olunmuş uzun ömürlü obrazlar var. Onun ***Qərənfil*** (Səni kimdir sevən bica, qərənfil?) Füzulinin ***Şəbi-hicran***, Qurbaninin ***Bənövşə***, Vaqifin, ***Durnalar*** obrazları səviyyəsində kamil və kütləvidir. Belə şeirlər əsrin şeirləridir. Şairənin məşhur ***Gül*** obrazı da söz seçiminə, sintaktik səlisliyinə, poetik kamilliyinə görə ondan geri qalmayan dil yadigarıdır: ***Cəfayi-xarı görib köçdi bağdən bülbül, Görən kim oldı bu gülşəndə aşınası güliq? Yazılsa nöqtəbənnöqtə, deyilsə hərfbəhərf, Qutarmaz həşrə qədər halü macərəsı güliq.***

Müxtəlif dövrlərdə dildən-dilə gəzən, xalqda rəğbətlə qarşılanan məhz belə akkord şeirlər klassik poeziya janrlarını və deməli, klassik-kitab dilini köhnəlməyə qoymamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında klassik-kitab dilinin ən böyük nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvanidir.

A. BAKIXANOVUN DİLİ

XIX əsrdə klassik-kitab dilini bütün ölçüləri ilə, «akademik» şəkildə davam etdirən A.Bakıxanovdur. Bu akademizmi onun ərəb və fars dillərini çox kamil bilməsi şərtləndirir. Görkəmli alim-şair bu dillərə o dərəcədə mükəmməl yiyələnmişdir ki, elmi və bədii yaradıcılığının çox məhsulu həmin dillərdədir: «Gülüstanı-irəm», «Kəşfül-qəraib», «Qanuni-qüdsi», «Təhziübül-əxlaq», «Nəsayeh» farsca, «Əsrarül-mələkut», «Eynül-mizan» ərəbcə yazılmışdır; Azərbaycan dilində yazdığı «Riyazül-qüds» adlı mərsiyə toplusunda isə farsca passajlar vardır.

A.Bakıxanovun bizə çatan azərbaycandilli irsi bədii yaradıcılıqdan ibarətdir¹. O doğma ana dilində həm nəzm, həm də nəsr əsərləri yaratmışdır. A. Bakıxanovun alimliyi şairlik və yazıçılığından güclü olsa da, onun şeiri və nəsrı yüksək bədiiiliyi, mükəmməl və zəngin dili ilə diqqəti cəlb edir; böyük sənətkarın dili məhz bu əlamətləri ilə ədəbi dil tariximizin konkret kəsiyində bir üslubu təmsil etmək hüququndadır.

Şeir dili təcrübəsində Qüdsi klassik poeziya janrlarının dil tətbiqlərini gözləyir. Bu janrların dili klassik-kitab dilinin nəsrinə

¹ Pedaqoji-etik məzmununda yazılmış «Nəsayeh» əsərinin hansı dildə olması mübahisəlidir. Bu əsərin azərbaycanca variantının məhz XX əsrin əvvəlində edilmiş tərcümə olması haqqında M.Sultanovun fikri ilə biz də həmrəyik. (Bax: A. Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1973, s. 8). Azərbaycanca həmin əsər A.Bakıxanovun nəsr dilinə uyğun gəlmir, digər tərəfdən, A.Bakıxanovun elmi əsərlərindən heç biri Azərbaycan dilində deyil və bunu azərbaycanlı balaları üçün ana dilində yazıbsa, onu təzədən başqa dilə çevirməyinə ehtiyac yox idi. Digər tərəfdən, işin məntiqi də bunu istisna edir. A.Bakıxanov uşaqlar üçün anlaşıqlı dildə aydın nəsihətlər yazmağa girişdiyini deyirsə, ona isnad olunan azərbaycanca mətnin dili, M.Sultanovun da dediyi kimi, qəliz və kələkötürdür. Bu da məlumdur ki, hələ XIX əsrdə tədrisdə qiraət üçün farsca əsərlərdən –«Bustan», «Gülüstan» və sairəndə didaktik mənbə kimi istifadə olunurdu. Daha başqa cəhət – A.Bakıxanov mövcud didaktik kitabların «qarışıq-dolaşqı» olmasından danışır, halbuki Azərbaycan dilində, dolaşqı da olsa, belə kitablar məlum deyil.

Deməli, A.Bakıxanov sadə, muasir fars dilini nəzərdə tutmuş və farsca yazmışdır.

nisbətən xeyli anlaşıqlı, xəlqi olsa da, onda izafətə yol verilir, kütləvi anlaşımdan kənarda qalan ərəb-fars sözləri işlənir. Bu xüsusiyyət Qüdsinin qəzəllərində də belədir: *Bəs ki çəkdüm qamətün yadilə ahi-atəşin, Xatirim nari-şəcərdən Tur şəklün göstərir; Arizu eylər köñül dildar gəlsin, gəlmədi, Zülfi kafər, gözləri xunxar gəlsün, gəlmədi; müxəmməslərində də: Ah, gör kim, genə yar oldi nigar özgülərə, Qoşulubdur yüzi gülbərgi-bahar özgülərə, Göstərir şəm'i-rüxi leylü nəhar özgülərə, Yəni bizdən usanub ülfəti var özgülərə, Tərk edüb aşiqini oldı düçar özgülərə.*

Əsatirlərə və miflərə, tarixi və dini mənbələrə, fəlsəfə və təriqət rəmzlərinə, bütövlükdə Şərqə yaxşı bələd olan şairin dilində simvolik onomastika və anlayışlar geniş yer tutur. *Dil ənalhəq söyləsə, Mənsur şəklün göstərir; Asimanda kövkəbi-sə'd olsa, Əs'əd yerdədir; Töhfeyi-babi-Süleyman söyləsəm, Qüdsi, nolur, Bu qəzəl rani-mələxlə mur şəklin göstərir; Göstərsə, yox əcəb, yədi-beyza Kəlimi-təb, Zünnar salub boynına, Sən'ana dönübdür; Gəlibdir Yusifi-gülpirəhən bazara, bismillah* və s.

Əslində izafətlər şeirin bədii mənasını qəlizləşdirmir. Şairin Azərbaycan dilli qəzəl və müxəmməslərinin bütün izafətləri bunlardır ki, bir qismi folklor dili üçün də işləkdir: *əhli-fəqr, ahi-atəşin, vəsfi-camal, zinəti-göftar, sirri-dəhan, dərdi-dil, feyzi-nəzər, kəsbi-kəmal, badi-səba, bəyani-hal, zəmani-xəzan, dövrani-fələk, səyyadi-sitəmkar, qəmi-eşq, aşiqi-bıçarə, çeşmitər, daği-möhnət, lə'li-ləb, nəqdi-can;* bir qismi isə məhz klassik poeziya janrlarının dili üçün səciyyəvidir: *nəş'eyi-meyxanə, kuyi-canan, taqi-keysu, kövkəbi-sə'd, rani-mələx, cilveyi-hüsn, ləhceyi-camalpərvər, lövhi-xəyal, məhzi-xəyal, çeşmi-cadunigəh, cami-cahannüma, əksi-asiman, yədi-beyza, Kəlimi-təb, şaxi-gül, əbirqəşani-çəmən, şövqi-təranə, bustani-hüsn, qüvvəti-pərvaz, əhli-cünun, üzari-zərd, rəngi-zərd, düşməni-ruzigar, bəsani-lala, çeşmeyi-heyvan, türreyi-tərrar, əbruyi-xəm xəncəri-xunriz, şuxi-sitəmküstər, dəmi-qüds, lafu-təvəlla, bütü-tərsanigəh, gülbərgi-bahar, saqiyyi-məclis, taci-sər, sərzanəşi-xəlq.*

Silsilə izafətlər də klassik noeziya janrlarının dilinə məxsusdur: *söhbəti-əbnayı-zaman, məsti-meyi-xab, meyli-*

tamaşagahi-gülzar, zülfi-rüxi-məhvəş, rüxsari-nikü türreyi-mişkini-dilaviz, carubkeşi-səhni-kəlisə, lə'li-canbəxşi-rüxi-gülzar, qərqi-xunabi-cigər, xətti-xali-Xütən, çeşmi-siyahi-həbəş, təhfeyi-babi-Süleyman, əndəlibi-şaxeyi-gülzar.

Bu bölgünün şərtliyini nəzərə almaqla, ona da fikir verilməlidir ki, izafətlərin folklor dili və klassik poeziya dili üçün işləkliyində tərəflərin leksik anlaşıqlılığı əsas tutulmur. Məsələn, *şaxi-gül, bustani-hüsn* kimi birləşmələrdə *gül* və *şax, hüsn və bustan* sözləri ayrılıqda kütləvi başa düşülən sözlərdir, yaxud *zinəti-göftar, sirri-dəhan, səyyadi-sitəmkər* kimi birləşmələrdə *göftar, dəhan, səyyad* vahidləri leksik-semantik cəhətdən tam kütləvi deyil. Ancaq xalq şeiri və klassik şeir dili üzərindəki müşahidələrin statistik balansı təsdiqləyir ki, birincilər–tam anlaşılanlar klassik şeirin, ikincilər–naqis anlaşılanlar xalq şeirinin dilində işləkdir. Deməli, burada ölçü anlaşıma prinsipi deyil, bədii semantikanın kontekstə münasibətidir. Daha başqa bir fakt–*xətti-xal, çeşmi-siyah* kimi izafətlər xalq şeirində tez-tez görünür, hətta birincisi danışiq dilində də işlənir, ancaq üçtərəfli izafət folklor dilində yoxdur. Buna görə də *xətti-xali-Xütən, çeşmi-siyahi-həbəş* tərkibində onlar ancaq klassik-kitab dilinin materialına çevrilir. Şairin dilində orijinal izafətlər də var: *ləhceyi-çanpərvər, dili-qəmpərvər, rəngi-nəzakət*. Bu obraz–izafətlər isə tərəflərindən birinin Azərbaycan sözü olması ilə maraqlıdır: *qafi-qaş, tayi-tel* və s.

A.Bakıxanovun şeir dilində bəzi ərəb sözləri azərbaycancadakı qəlibində yox, əslindəki morfologiya ilə çıxış etməklə klassik-kitab dilinin faktı olur: *məxmur* (xumar), *tərəhhüm* (rəhm), *müdəlləl* (dəlil) və s.

Yenə üslubun əndazəsi ilə Azərbaycan dili sintaksisinin çərçivəsindəki alınma söz (və ya alınmalardan biri) ancaq ziyalıların qavrama səviyyəsinə uyğun gəlir: *dilrübalar fəvci, guşış etmək, xunun cigər, xunabə dönmək, bişumar olmaq, tərəhhüm qılmaq, şüru eyləmək, pərtöv salmaq* və s.

A. Bakıxanovun dilində təmiz azərbaycanca misralar və beytlər də var: *Çox gözdə sürmə, əldə həna, üzdə xal olur, Nisbət bu qaşü bu gözə bənzər məhal olur*. Ancaq klassik poeziya janrlarında yazan başqa müasirlərinə nisbətən, onun dilində canlı

danışiq ifadələri, şirəli, işlək frazeoloji material azdır. Ümumiyyətlə, onun ana dilli bədii irsində, məsələn, farsca əsərlərindəki qeyri-adi obrazlılıq yoxdur, Məsələn, farsca bu beytin hazırcavab bədii mənasına diqqət yetirin:

*Əz həstivü əz məsti mə'suqəvü aşeqra
Həm ruzəvü həm eydəst dər çake-geribanha.*

– yaxalar açılsa, aşiq üçün həm ruzədir– orucluqdur (yəni toxunmaq yasaqdır), həm də bayramdır (orucluq – qadağan qurtarır).

A. Bakıxanovun dilindəki publisist və rəsmi leksikon onun alim təfəkkürü ilə bağlıdır: *vəfa rəsmi, söz mənşəyi, sabit yar, dövrü dönmüş fəlak* (başqa müəlliflərdə və xalqda–*çərxi dönmüş*) və s. Ancaq maraqlı cəhətdir ki, şairin mənzum məktubunda rəsmi-epistolıyər nitqin əlaməti belə yoxdur. Məlum olduğu kimi, rəsmi-epistolıyər yazılarda klassik-kitab dilinin nəsr dili izlənirdi (rəsmi üslub bəhsinə baxın). Dil ərəb-fars elementləri ilə olduqca yüklənirdi. Halbuki 82 sözdən ibarət (sözlərin bütün işlənmə yerləri hesablanmışdır) bu mənzum məktubda cəmi 13 söz kütləvi anlaşımadan kənarda qalır: ***dilcu, xoşxu, canib, əzm etmək, əz bəs ki, əbr, manənd, pərtov, afaq, rüxsarə, keysu, məhrü, bədgü.*** *Klassik şeir dilində bu nisbət (82–13) xəlqilik deməkdir.* Həm də göründüyü kimi, bu sözlərin müəyyən qismi canlı danışiq–ünsiyyət üçün işlək olmasa da, xalq şeirinin dili üçün səciyyəvi olmaq etibarilə, ümumiyyətlə, geniş azərbaycanlı kütləsi üçün məchul sayılmır: ***xoşxu, afaq, rüxsarə, geysu, məhrü, bədgü.*** Bütövlükdə şeir-məktubun dili xalq şeirinin dilinə bənzəyir: ***Sən orda səfa eylə Dilcular arasında. Mən qalmışam avarə, Gürcülər arasında.***

Qüdsinin «Təbriz əhlinə xitab» adı ilə tanınan şeirində satirik dil xüsusiyyətləri aşkar hiss olunur. *Axund, xər və xan* anlayışlarının sintaktik həmcinslik yolu ilə müqayisəsi öz dövrü üçün son dərəcə sərt satirik davranışdır: ***Vüfuru vardır üç firqənin bu kişvərdə–Axund ilə xərü xan bihəddü nəhayətdir.***

Şairin güclü tənqidi ümumiləşdirməsi bu satirik aforizmlərdə də aydın görünür: ***Yetişdi bir yerə iş–hər kimin ki saqqalı***

Hənali, olsa uzun, hörməti ziyadətdir. Bu tərz olursa, parak tazi tuladan yeydir, Sürü içində siyiz sahibi-kəramətdir.

Bu satirik leksikon və satirik ifadə üsulu, bir tərəfdən, A.Bakıxanovun klassik-kitab dilinin çərçivəsindən çıxıb əsrin ədəbi realist-tənqidi ruhuna təmas cəhdini göstərir, digər tərəfdən, nəinki qoşulur, hələ bəlkə də Q.Zakir və M.F.Axundzadənin iş üsulunu onlardan qabaq başlamış, inkişaf etdirmək üçün onlara bir neçə bünövrə daşı qoymuşdu. Şairin bu şikayəti (***Həvayinəfsə müti'ü tamam eyspərəst, Görüm, ilahi, dağılsun, necə vilayətdir***) Zakirin məşhur mənzum məktubundan əvvəl yazılmışdır. Qasım bəyin bu misraları ilə müqayisə edin: ***Xəbər alsan bu vilanın əhvalun, Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ... Belə vilayəti dağıtsun tarı...***

Bakıxanovun yüksək intellekti, dərin savadı nəsr dilində bir daha özünü təsdiqləyir. «Kitabi-Əsgəriyyə»sində portret yaradıcılığı ilə dil ustalığı üst-üstə düşür. Onun Əsgəri Rəşid bəy («Rəşid bəy və Səadət xanım»), Fəxrəddin («Müsibəti-Fəxrəddin»), Fərhadla («Bəxtsiz cavan») bir silsiləyə düşür, XIX-XX əsrlər ədəbiyyatımızda kamil lirik obrazlardan biridir. Povestin dili klassik-kitab nəsrinin tipik nümunələrindəndir. Burada—klassik-kitab dilinin bütün əlamətləri saxlanır— kütləvi oxucuların başa düşmədiyi ərəb-fars sözlərinin bolluğu (ərəb sözləri mütləq üstündür), cümlənin müasir normaya nisbətə uzunluğu, silsiləli izafət tərkiblərinin işləkliyi, ərəbcə, farsca ifadə, bütöv cümlə və misralar verilməsi, yenə o dillərin hikmətli sözlərindən istifadə olunması və nəhayət, qafiyəlilik əlamətləri. Bütün deyilən xüsusiyyətlər bu parçada görünür: ***«...Əmma bə'd vabəstəyi-səlasili-möhnət və giriftari-zindani-məhəbbət. Bəsteyidami-ələm, pamali-ənduhi-mələl, Bülbüli-gülzari-möhnət Qüdsiyi-şuridəhal bu rəsmi dilavaz ilə firqeyi-ülul-əlbabə bəyani-mafilbal etmiş və əlvahi-zəməiri-ərbabül-bəsairə bu işveyi-zövqəngiz ilə qələmi-ə'lam yürütmüş ki, çün məzmuni-hikmət məşhunil-ərvahi-çünudi məcənnədə təarifi-minha etmədən «Ma təkərrümiha» ixtilafi-dələləti ilə xəl'əti-xilqəti-işbah geymədən, rəqabeyi-zənciri-məhəbbət çəkmişlər və riyazi-sücudi-bəşəriyyədə və «həmdəhül-insani-fəkanə zülmən cəhulən» misdaqincə nihali-möhnət əkmişlər. Labüdd ələmi-surətdə iqtizayi-təbiəti-***

bəşəri oldur ki, hər kimsə gərək bir növ mənzur ilə cəlbəxşidideyi-dil olub, ovqati-şərifə zəyə və bihudə keçirməsin və bəzmi-həvadisə cami-qəflətdən təb'i-talibi-hüşiyyə badeyi-cəhl içirməsin».

Burada 108 sözdən cəmi 16-sı Azərbaycan sözüdür: **bu** (2 dəfə), **ol**, **hər**, **kimsə**, **etmək** (2 dəfə), **olmaq**, **geymək**, **çəkmək**, **əkmək**, **keçirmək**, **içirmək**, **yürütmək**, **bir** (ədət), **gərək**, **ilə** (qoşma–4 dəfə), **ki** (2 dəfə). 92-si isə ərəb- fars sözüdür, təkrarla 96 vahid təşkil edir. Nisbət faiz hesabı ilə belədir: ərəb-fars sözləri 75%, Azərbaycan sözləri 25%. Deməli, dördüdə üçü əcnəbi leksikondur. Göründüyü kimi, Azərbaycan sözlərindən altısı müstəqil, ikisi köməkçi feildir, qalanları əvəzlik və köməkçi nitq hissələridir. Təkrar işlənənlər də məhz əvəzlik, köməkçi feil, qoşma və bağlayıcıdır. Yəni əvəzlilikləri çıxmaq şərti ilə hamısı qrammatik vasitələrdir.

Alınma leksik vahidlər arasında əlaqə yaranmasında Azərbaycan dilinin sözdəyişdirici şəkilçiləri də işlənmişdir: **-a** yönülük hal şəkilçisi 2 dəfə, **-i** təsirlik hal şəkilçisi 1 dəfə, **-də** yerlik şəkilçisi 3 dəfə, **-dən** şəkilçisi 1 dəfə və **-incə** (**-i** mənsubiyyət şəkilçisi, **-cə** qoşması). Altı əsas feildən beşi xəbər mövqeyində çıxış edir. **Ol** əvəzliyi də predikativ məqamdadır. Deməli, Azərbaycan dilinin ancaq qrammatik quruluşu aparıcıdır: Vəziyyət eynən Füzulinin nəsr dilindəki kimidir (divanının dibacəsi, «Şikayətnamə» və məktublarının nəsr hissələri ilə müqayisə edin). A.Bakıxanovun klassik-kitab dilinin normasını akademik şəkildə yerinə yetirməsi budur.

Povestin sonrakı hissələrində müəllif dili başlanğıca nisbətən sadələşməyə meyllidir. Məsələn, bu parçaları yuxarıdakı ilə müqayisə edək: «*Xülasə, ənvai-naləvü şivən ilə **bir-birindən vida edib mə'suqə səfər qıldı**. Və aşiqi-məhcur dideyi-xunbarilə **bikəs qaldı**. Guya mükərrər bu şeiri oxuyub ağlardı...*»

Artıq burada cümlələr yığcamlaşır, köməkçi feillər və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, isimlər, zərflər də iştirak edir. Ancaq göründüyü kimi, sadəlik çox şərtdir.

Füzuli nəsrində olduğu kimi (məsələn, «Şikayətnamə»dəki mükəlimələri yada salın), A.Bakıxanov mükəlimələri sadələşdirir, hətta bəzi məqamlarda M.F.Axundzadə nəsrinin səviyyəsinə çatdırır:

Dedi:

– *Bacıcan, nə əmri-hədis bu ənduhə bais olubdur?*

Dedi:

– *Ah, qardaş, kaş sənün kimi naxələf ölə idi, bu günləri görməyə idi...*

Qərəz onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-biçarə gəlüb qollarun mə'suqəsinün boynına salub və üzündən öpib dedi:

– *Ey arəmi-canum, fikr elə ki, atandan qalan əmmaməni başıma qoyub, əbasun əynimə salub və qəbasun quçağıma alub bir nifrin edərəm ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzində qalmaz...*

Xülasə, ol məzlumə dedi:

– *Ey aşiqi-mehribanum, bu sözlər fayda verməz. Bir fikir elə ki, sən bu yerə gəlmək üçün əlühdə bəhanə olsun və xəlq bədgüman etməsün.*

Bu parçalarda mükəlimənin aydınlığından başqa, daha iki cəhət maraqlıdır: 1) mükəlimələrin arasında birdən müəllif dilinin qəlizliyi əriyib obrazların sadə nitqinə uyğunlaşır – ***Qərəz onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-biçarə gəlib...***; 2) adətən klassik nəsr dilimizdə ***xəlq*** toplu ismi xəbəri cəm şəkildə tələb edir. Halbuki burada Azərbaycan dili qaydasına müvafiq uzlaşma gedir: ***xəlq güman etməsün***. O deməkdir ki, A.Bakıxanov burada canlı danışq aktını izləmişdir. Yəni o, klassik nəsrin öz ölçülərini, canlı danışqın öz təbiiliyini gözləyir.

Povestin nəsr, xəlq yaradıcılığımızdakı dastan tipologiyası ilə mənzum parçalarla müşayiət olunur. Nəzm lirik, psixoloji gərginlik və ümumiləşdirmə məqamlarında gəlir. A.Bakıxanov janr və üslubun bu ənənəsini də gözləyir, odur ki, mənzum parçaların dili nəsrin dilindən xeyli sadədir. Bu mənada müəllif dilindən deyilən şeirlə obrazların dilindən söylənən şeirin fərqi yoxdur – hər iki halda daha aydın və nisbətən qəliz dil mümkündür. Məsələn, müəllifin dilindən verilən ***Hər dildə ki yox nişaneyi-eşq, Arayışi-qəm, fəsaneyi eşq, Əlbəttə, degil kəmalə qabil, Ovqati keçər, vəli nə hasil?*** – parçasında ***dil*** «ürək», ***ovqat*** «vaxtlar» (indiki əhval, vəziyyət mənasında yox) mənasındadır. Bunları da nəzərə alanda nisbətən qəliz dildir. Ancaq müəllif dilindən belə şeir də gedir: ***Ol xəstə nigar bəlayə düşdi, Bir***

qüssəli macərayə düşdi. Çərx eylədi dövri- namüvafiq, Hicran şitəmi arayə düşdi.

Əsgərin dilindən verilən *Ey rövşəneyi-dü çeşmi-xunbar, Arami-dili-həzini-bimar, Kami-dilü arizuyi-didə, Asayişi-cani-möhnətasar!* – parçasından görüldüyü kimi, bu bənd hətta müəllif dilindən də qəlizdir. Bunun farsca, ya azərbaycanca olduğu xəbərlilik şəkilçisindən aydınlaşırdı ki, o da yoxdur. Şair burada klassik poeziya janrlarının bir prinsipinə də riayət edir: xitab məqamında dil kütləvi anlaşıma baxımından çox sərtləşir. Məsələn, Füzulinin «Leyli və Məcnun»undan bu xitabla müqayisə edin: *«Key rəhəti-canü nuri-didə, Fərzəndi-yeganeyi-güzidə»* (hələ bu, anasının Məcnuna üz tutmasıdır).

Yenə Əsgərin dilindən verilən *Qəm canimə qəsd eylər, əlim yarə yetməz, Mətlubə, nədəndir, dili-biçərə yetişməz* – parçası daha sadədir. Çünki həmin nəzm hissəsi müstəqil qəzəl hüququndadır. Ümumiyyətlə, «Kitabi-Əsgəriyyə»nin süjetindəki şeir parçalarının dili A.Bakıxanovun azərbaycandilli müstəqil şeirlərinin – qəzəl və müxəmməslərinin dilinə nisbətən çətinidir.

A.Bakıxanovun azərbaycanca və farsca bədii yaradıcılığının müqayisəsindən aydınlaşır ki, şair fars dilində daha realistdir və xəlqidir. Təsadüfi deyil ki, o, farsca mənzum hekayələr və alleqorik əsərlər yazmışdır. Bu ədəbi formalar, təbii ki, canlı xalq dilində olmalıdır. Azərbaycanca təmsili isə («Eşşək və bülbül») Krilovdan tərcümədir.

Düzdür, A.Bakıxanov klassik-kitab dilinin normasında daha çox mühafizəkarlığı ilə səciyyələnir. Ancaq bu mühafizəkarlıq ərəb-fars dillərinin tətbiqindədir, daha o, klassik-kitab dilinin aparıcı olduğu dövrdə işlənib, sonralar arxaikləşmiş milli fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətləri saxlamağa can atmır, *dutuşa, ol (o), tişrə, gərəkməz, kəndü* kimi bir neçə fakt səciyyəvi deyil – belə nümunələr hətta xalq şeiri janrlarında yazanların da dilində var. Bu, şairin əski üslubun dil ənənəsinə münasibətində kiçik novatorluqdur, bir növ, müasirliyəbənzər bir şeydir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ DİLİ

S. Ə. Şirvani klassik-kitab dilini ikili şəkildə davam etdirir: o, şeirdə də, nəsrə də həm Füzuliçi kimi, həm də yenilikçi kimi çıxış edir. Əlbəttə, yenilik daha çox fikrin məzmunu ilə bağlıdır. Ancaq bu yeni məzmun hər yerdə dilə təsir göstərir, dil novator məzmunu uyğunlaşa-uyğunlaşa müasirləşir. S.Əzim lirik şeirlərində – qəzəl, qit'ə, müxəmməs, tərkibbənd və başqa klassik poeziya janrlarında daha çox Füzuliçidir. Füzulilik onun bədii nitqinin siqlətində, lirik dərinliyində, munislik və məlahətində aşkar olur: ***Gizlənüb zülfində köylim, bilmişəm ki, Gözlərin eylər işarət qəmzeyi-pünhanlərə.*** Lirik qəhrəman könlünü itirib, axtarır, tapmır. Birdən bilir ki, könlü sevgilisinin tellərinin qaranlığında gizlənib. Bilir, ancaq özü aşkar edə bilmir, o bunu gözəlin gizli baxışlarının işarələrindən oxuyur – bu, doğrudan, səmimi lirikadır. Eyni zamanda klassik-kitab dili şairə öz qədim leksikonu, ənənəvi təşbəhləri ilə doğmadır:

Gün olsa, gecə olmaz, ey mah, nədir vəchi, Yeldayi-səri-zülfün gün üzə olub peyda; Gər bir ayağ ilə tuta, lütf eyləyüb əlüm, Canım fədadı saqi-yi-bəzmün ayağına; Dövri-ləbində xüzri-xətündən xəbər tutub Düşdi Xızır da çeşmeyi-heyvan sorağına – ənənəvi, çox yaşlı ***yeldayi-səri-zülf***, ***çeşmeyi-heyvan*** izafət-obrazlari, ***Xızır, mah, ayağ*** söz-rəmzləri kimi ***əldən tutmaq*** (kömək), ***xəbər tutmaq, sorağına düşmək*** frazeologizmləri də qəzəl dilinə munisdir, hələ təzad və omonimlərin bədii-emosional şərait yaratması: ***ayaq*** ilə ***dldən tutmaq–badə*** mənasında ***ayaq*** təzad assosiasiyası yaradır, ***saqinin ayağına can fəda olmaq*** ifadəsində ***ayaq*** iki mənada (1.ayaq; 2.badə) qavranır ki, bunlar klassik poeziya janrları dilinin ənənəvi koloritini yaşadır. Yaxud ərəbcə ifadələrin mətnə daxil edilməsi də üslubun əski qanunlarındanır: ***Cahanı cam «ənə ə'rəf»dən etdi məst əltafın (ənə ə'rəf – bizi tanı); Ey tari-səri-zülfün «vəlleyli iza yəğşa» (vəlleyli iza yəğşa– qaranlıq çökəndə)*** — bunlar mətnə hazır ümumşərq obrazları kimi mənimsənir.

Bu, sadəcə, Füzuliyə nəzirə deyil, həm də janrın əsrlərarası leksik və metaforik əlaqəsinin bərpa olunmasıdır. Füzulidə: ***Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma, Namaz əhlünə***

uyma, anlar ilə durma, oturma! Saqın, pamal olursan **buriya tək**, **məscidə** girmə. Və gər naçar girsən, onda minbər kimi çox durma!

Seyid Əzimdə: **Könül**, ta var əlində cami-mey, **səbhəşümar** olma. Riyayi-xəlqdir, billah, **namaz əhlinə** yar olma. Döşənmə **buriya tək məscid içrə səcdəyi-səhvə**, Özi bu səhvdir, pamali-xəlqi-ruzigar olma.

Bununla belə, S.Əzimin klassik poeziya janrlarının dilində özünün və XIX əsrin nitq koloriti seçilir. Nəsimi, Füzuli, Qövsü və Sahib Təbrizilərin dilində dialekt-danışıq təzahürü qəti yoxdur. Seyid Əzimin lirik dilində isə fonetik-morfoloji (qismən də leksik) dialektizmlərə güclü meyl vardır. **Bəsd**i cananuy xəyalı, qəm degil, can olmasa; **Qəmi-dəhanüvə** kim sərf oldu varü yoxum; Görmüşəm **lə'lvü**i, **lazımdı** tökülsin qanum;.. qara **zülfüvi** göz gördi pərişan yuxuda.

Maraqlıdır ki, şairin lirik əsərlərinin dilində klassizmlərlə canlı danışıq-dialekt elementləri çulğaşır: **Tutanı müşəfi-rüxsarüvi** ol kafər xə, **Görünür gör nə xəlallər** mənim iymanımda... **Düşəni** xublərin könlümə fikri, Seyyid, Əlli Yusif tapılır-külbeyi-ehzanımda—bir tərəflən **müchəfi-rüxsar**, **xublər**, **Yusif**, **külbeyi-ehzan** klassizmləri, digər tərəfdən, **tutanı**, **düşəni** feli bağlamaları (arxaik **-alı,-əli** feli bağlama şakilçilərinin və ya müasir ədəbi **tutandan**, **düşəndən** formalarının müqabilində), mənsubiyyət şakilçili təsirlik halda **-üvi** forması dialekt xüsusiyyətləridir (çulğaşma elə təbiidir ki, hətta tipik ənənəvi izafətlə dialekt şakilçisi bir yerdə gəlir: **müşəfi-rüxsarüvi**). Dialekt formalarına müraciət baxımından S.Əzimin lirik və satirik dili bir-birindən fərqlənir. Məsələn, satirələrindən bu misallarla yuxarıdakıları müqayisə edin: **Aduvi** qoymusan əbəs şeytan; **Dedi: Oldı qəbul rüşvətüvüz**, **Yaxşı niyyətüdü**, **qorxma**, **niyyətüvüz** və s.

Seyid Əzimin şeir dilindəki yenilik satiraları, mənzum hekayələri və təmsilləri ilə bağlıdır. Ancaq bu novator nitq sistemində klassik-kitab dilinin güclü müdaxiləsi hiss olunur, yəni şairin yeni bədii dil başlanğıcı diferensial şəkildə üzə çıxmır. Bir sıra satiralarında satira üçün dil materialı çox seyrəkdir, lirik leksikon aşkar üstünlük təşkil edir. Misal üçün «Alimləri

məzəmmət edən cahillərə» satirasının lüğət tərkibinə üslubi mənsubiyyət baxımından diqqət yetirək. Şeirin təxminən üçdə bir hissəsinin lüğətini belə ayırmaq olar:

1. Klassik şeirdən gələn lirik-ciddi, obrazlı söz və ifadələr: *saqi, mey, yar, şövq, vəcd, nuş qılmaq, badeyi-gülnar, badə içmək, badeyi-rəngin, xümi-İsa, badeyi-mövlə, meyi-mövlə, sağər, sərşar, badeyi-Müstəfə, cuşü xuruş etmək, səfa, qarət olmaq, saqi-gülcöhrə, meyi-nab, zinəti-ənhar qıl, əyaq (badə), meyi-rümman, peyğəmbəri-fövci-şüəra, rəsuli-şüəra, mülki-vəfa, hüdhüdü-naşəbər, şəhri-səba, badi-səba, həcc-i-mə'na, kuhi-Mina, şahidi-vəhdət, ilham olundu, sərvəri-səyyarəməqam.*

2. Üslublara laqeyd, neytral söz və ifadələr: *vermək, biz, dövlət olmaq, bu gün, cünbüş edir, sabiqü səyyar, dövr edir, nöh kümbədi-dəvvar, mən, bir, qərəz (məqsəd), var, tövbə etmişəm, badəvü tərse, keçmişəm, deyrü kinişt, kəlisə, içmişəm, xəbər olmuşam, indi, elə, xüm, o, taqətü huş, ruhi-xuda, sürüş, nəşri-məarif, açılıb, rəhmət, tiri-meyxanə, işarət eylər, bəşarət eylər, din təkmil qılıb, kəşfi-kəramət eylər, müxtəsər, təbliği-risalat, faş olur, mərtəbeyi-heydəri-Kərrar, peyğəmbəri-vamürsəl, Şirvan, zahir edəm, şə'n, hər, zişan, rəmz, həq, yetişən, fərman, yoxmu, şəhr, təbliğ qılam, sübhü məsa,ərş, faşi-nida, xəlq, əda eyləməsən, izhar olmayıb, risalət, gəlirəm, sibqət edib, gedib kəsrəti-zəvvar, axiri-həcc, xətm-i-rəsulu tamam etdi, azimi-Yəs-rib, Əhmədi-Mahmud, ol (əvəzlik), şəhi-Xümmi-qədir, Cibril, sən, salam göndərdi, iyzədi-qəhhar.*

Həmin nisbətlərin müqabilində satirik məzmunlu söz və birləşmələr ancaq bunlardır: *badəfüruş etmək, xaneyi-xəmmar, dürdnuşani-vilayət*— cəmi üç vahid, hələ bunlardan da yalnız sonuncu xalis satirik məzmununa malikdir.

Şeir in ikinci üçdə birində satirik yüklü doqquz vahid iştirak edir: *hasidü düşmən, uymaq, Əhrimən, suyunu kəsmək, hasidin boynuna zəncir olmaq, münkir rütbəsinin mənzili dar (ağacı), payimal etmək, hər yetən, qiybət etmək.* Yuxarıdakı nisbətlərin müqabilində çox cüzi olsa da, hər halda vahidlər üç dəfə artmış, satirik məzmunları isə güclənmişdir. Şeir in sonuncu üçdə birində aşağıdakı satirik söz və ifadələr və satira üçün yarayan material var: *hürmək, lə'nət oxumaq, qəzəbi-iyzəd, xasir, xain, alimə*

hürmək, kəlbi-yəhudi-bədnam, tacir, bəzzaz, töhmət, misqal ilə satmaq, vaveyla, fitneyi-dövri-qəmər, halvasına bazar yoxdu, əhli-fəsad, qeybət etmək, cəllad, şər'ə xilaf, hədyan, böhtan, pərişan olmaq, usanmaq. Düzdür, burada elə sözlər var ki, lirik mətnlərdə də işləkdir, məsələn, *usanmaq* (*Məni candan usandırdı... – Füzuli*) və *pərişan olmaq* (*Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır–Vaqif*). Ancaq bu kimi sözlərin potensialında hər iki – lirik və satirik məzmun var və kontekst onları aşkar edir. Həmin sözlər S.Əzimdə satirik əhatədə olduğu üçün tənqid mənası kəsb edir. Bunlarla yanaşı, hələ həmin hissədə xalis satirik məzmunlu bütöv misralar da verilir: *Açub ağzun, üləma qeybətini eylər qəssab, Bir dəyən yoxdi qoyun eşşəyi, ey xanəxərab. Az qalub, Ağca bacı da gəlüb olsun molla; Etməsün, söylə, qalayçı üləma qeybətün; Neçə dövlətli var, allah alacaq dövlətini, Çün hürər sahibinə it kimi nəccar bu gün; İxtisası bu zamanə döğü bu rəftarın; Yesin öz arpasını, buğdasını, satsin əlləf* (Sabirin «Cütçü babasan, buqdanı ver, darı yeyərsən» misrası ilə müqayisə edin). Daha bu, o biri nisbətlərin – lirik-ciddi və neytral materialların müqabilində dayana biləcək kəmiyyətdir. Göründüyü kimi, sırf lirik-ciddi planda başlanan şeir get-gedə satirikləşir. Şairin eynən bu cür başqa satiraları da var; hesab etmək olar ki, bunlar şairin ilk satirik əsərlərindəndir və hələ burada məzmunla formanın – mövzunun və ifadə vasitəsinin dialektik vəhdəti tapılmayıb. Başqa satiralarda artıq satirik dil materialı özünü açıq hiss etdirir. Ancaq həmin halda da klassik-kitab dilində olduğu kimi, ərəb-fars sözlərinə və izafətlərinə geniş yer verilir. Klassik-kitab dilinin lirik şeir dilinin spesifik *abi-həyat, çahi-zəməzəm, gülüstan, busə, badi-səbə, bülbüli-təb, badeyi-gülнар, əsayi-Musa, Sən'an, Mehdiyi-əsr, Xızr* və s. kimi onlarla söz-obrazları tez-tez işlənir, hətta köməkçi sözlərin klassik şeir dilindəki birikməsi təkrar olunur: *vəy–və + ey, key–ki + ey, kol– ki + ol, konda– ki + onda...*

S.Əzimin satira dilində satira estetikasının tələblərinə sığışan tənqidi məzmunlu frazeoloji vahidlərlə yanaşı, etik cəhətdən sərt səslənən xeyli nümunə vardır. Həm də bu vulqar mənalı sözlər təkcə həcv səciyyəli əsərlərində deyil, ciddi satiralarında da, hətta «Rəbiül-ətfal» toplusundakı satirik hekayətlərdə də işlənir.

Bunlar insan atributlarıdır: *dağ ayısı, çal qaban, it, hürmək, öküz, eşşək, qoduq oğlu qoduq, köpək oğlu, donquz, lotu, qara eşşək, zina, məl'un, moltani...* Həmin leksik-metaforik vahidlər müqabilində butöv misraları da var: *İy çəkürlər tula tək, ta ki görüb harda var aş; Qarnun otarmaq üçün nəfsini heyvan elədi; Mərcanə sizi yoxsa doğub yeddi zinadən.*

Satirik məzmun üçün onun etik cəhətdən, normativlik baxımından belə nisbətən yumşaq təyinləri də var: *mürtəd, xudkeş, naqabil, icva, Yezid, hiyləgər, xəcalət cəkmək, şərm eləmək...*

Məzmunca burada da sərtlik var: *İt demə, ol dəxi bizim birimiz, Belə ölmüslərə fəda dirimiz.* Ancaq söz satirik tipin dilindən söyləndiyi, şəxs özü-özünü ifşa etdiyi üçün bu üslu məqbuldur, bu, sabiranə ifşa tərzidir.

Şair müsbət mənalı sözü kinayə məqamında işlətməklə satirik dəyər alır: *Qoydılar ad ona kim, bu kişi həzrət Əlidir, Bu gəlibdir ki, hidayət eləsün dünyanı.* Bütövlükdə müqayisənin özündə kinayə var ki, bir fırldaqçını həzrətə oxşadırlar, ancaq bu fonda *hidayət* sözü kinayəni xüsusilə gücləndirir.

Ümumiyyətlə, S.Əzimin çox uğurlu satirik müqayisələri var; daha doğrusu, bənzəyənə bənzədilən arasındakı dialektikasızlıq satirik şərait yaradır. Misralar, beytlər müqayisə qəlibində qurulur, hətta bəzən hazır cavablıq bu misraları, beytləri aforizmə çevirir: *Şeytanın qeyrəti, əlhəq ki, bulardan çox imiş; Hərçənd başun Şümri-şəqi kəsdi imamın, Ağladı yenə, eylədi rıqqət, köpək oğlu! Siz ağlamasız öldürürsüz yeddi imamı; Gər daşdı desəm qəlbüvüzi, səxt əcəbdir, Yox daşü dəmirdə bu qəsavət, köpək oğlu! Vardır elə daş ki, yarılb xəvfi-xudadən, Cari olub ənhari-lətafət, köpək oğlu!*

Elə hallar var ki, şairin müqayisələri aydın satirik portret yaradır: *Gözü göy, burnu yekə, boynu uzun, saqqalı ağ.*

Lirik-ciddi sözlərlə mənfi mənalıları həmsərhəd işlətməklə, əks rəngləri yan-yana qoymaqla güclü təzad yaradan şair satirik rəngi qabardır, diqqətçəkici edir: *Getməz başa bu şən, bu şövkət, köpək oğlu; Hər namdə var bir neçə hikmət, köpək oğlu; Bir siz tək yox sahibi-çür'ət, köpək oğlu; Qaldı sizə meydani-rəşadət, köpək oğlu.*

Seyid Əzimin dilindəki məzmun yeniliyi ilə qəliz ərəb-fars sözlərinin bolluğu fakt kimi üz-üzə durur; şairin dil çətinliyində klassik-kitabın nümayəndəsi olması özünü car çəkir. Belə halda satirik yükün daşıyıcısı vahidlər kütləvi oxucudan öz mənasını xeyli gizlədir—**faciqü mərdudi-ədəb** birləşməsindəki kimi. Bu cəhət onun həvcçilikdən uzaq, sırf ciddi satiralarında daha çox diqqəti çəkir. Əslində, bu əsərlərdə tənqidi motivlər satirik dil tələbləri səviyyəsinə çatmır – kinayə ya yoxdur, ya da azdır, yumoristik frazeologiya zəifdir, satirik dil üçün səciyyəvi olan loru-danışıq elementləri diqqəti cəlb edəcək dərəcədə deyil, əksinə, bu dil publisist və elmi dəqiqliyi ilə əlamətlənir: **Əvvəla, bizdə yox o məktəblər Ki, verə kəsbi-elmi xəlqə səmər. Nə o gunə kitablar əl'an Ki, ola öz lisanımızda bəyan.** Burada narazılıq və tənqid var, ancaq gülüş yoxdur: **Günü-gündən zəlilü xar olduq, Möhnətü qüssəyə düçar olduq.** Hətta dil anlaşılsa da, ifadə tərzində əcnəbi dil elementlərinə meyl göz qabağındadır; bir canlı **günü-gündən** müqabilində **zəlilü xar, möhnətü qüssə** kimi yad qrammatik qəlibli ifadələr gəlir ki, misraların bədii-tənqidi semantikasını da məhz onların üstündədir. Burada rəsmi ədəbi forma əsasdırsa da, heç olmasa, belə izafətlər nisbətən anlaşılandır: **müəllimi-dana, dərdi-nadani, dərdi-nadanlıq, əhli-aləm, ərzi-hal, əhli-Qafqaz, milləti-islam** və s. Ancaq bunlar təkcə geniş oxucu kütləsi üçün yox, orta səviyyəli ziyalılar üçün də qəliz dil nümunəsidir: **rəisani-sahibül-e'zaz, güruhi-xeyr-əsər, güruhi-izam, təbib-i-danadil, əraziyi-tis'in, gavi-zəmin, elmi-ədyan, məsqətür-rə'y, məzhəri-zati-kibriya, qövmi-pak-siyər, şəkkü reybü güman, əhli-qülub, dirəxti-nakamil, təsiri-afitabi-fələk, nafi-ahu hadis, süxtə, məsdud, istiğfar, ləim, qəryə, əyyu-hənnas, mərgub, riyazət...**

Maarifçi olmaq etibarilə Seyid Əzim xalqın qabaqcıl ziyahılarına – maarifçilərinə üz tutur və görünür, onların təfəkkür səviyyəsinə uyğun leksikondan istifadə edir. Deməli, bu şeirləri təhsillilər üçün yazır, onlardan xalqa ümid gözləyir və imdad istəyir; məqsədi güldürmək deyil, cəhaləti ciddi dillə tənqid etmək, məktəbi, maarifi həmin tonla təbliğ etməkdir. Təsədüfi deyil ki, Həsən bəy Zərdəbiyə zamanədən şikayət motivi ilə yazdığı iki tənqidi məktub-şeirində («Ey Həsən bəy, müəllimi-

dana» və «Ey bizə xeyrxah olan Möhsün» misraları ilə başlanır) məktəb, tərbiyə, tərəqqi və elmlə bağlı bu qədər leksik vahid işlənir: *elm, nəhv, sərf, dana, danadil, rənz, tərbiyə, məktəb, hürufat, kitab, lisan, dil, paraxod, uşqola, “Qafqazski uçebni”nin miri, müəllimi-dana, əhli-elm, töxmi-xoşbəxtlik, xabi-qəflət, qabili-tərbiyə, əhli-hikmət, elmi-tərbiyə, elmi-bitərbiyə, rəisi-millət, mə'dəni-lütf, müəllimi-əffəl, əsli-savad, elmi-coğrafi, kəsbi-ülum, dərdi-nadani, bəisi-tərəqqiyi-tam, fəvci-məktəbi-tibb, məktəbi-hərbiyyə, məktəbi-hikmət, kəsbi-elm, cəbrül-müqabil, elmi-hey'ət, cəm'ü təfricü zərbü qismət...*

Məqbuldur ki, ciddi tənqidi və təbliği əsərdə məhz belə rəsmi, elmi-terminoloji leksikon əsas olur. Təbii ki, belə əsərlər kütləvi satira dilinin tələblərinə cavab verməz, gülüş yaradan, yumor aşılayan dil vahidləri belə mətnlərin malı deyil.

S.Əzimin “Rəbiül əfal” (Uşaqların baharı) toplusundakı şeirlərinin dili bədii-semantik yeniliyi ilə seçilsə də, klassik-kitab dilinin təsir dairəsindən çıxma bilmir. Ədəbi məzmununa və məqsədinə görə tamam müasir olan toplusunun yaradılmasında formaca klassik divan tərtibinin tələblərinə riayət olunmuşdur: «Dibaçə» ilə başlanır, «Tohid», peyğəmbərin tərfi, dövrün şahına mədh hissələri gəlir. Təbii ki, həmin hissələrdə dil klassik-kitab dilinin məlum ölçüsündədir. «Dibaçə»dən: «...*Seyyidi-xaksarərbəbi-fəhm və fərasətə və əshəbi-kiyəsətə ərz edir ki...*; «Tohid»dən—«*Həmdi-bihəd xudəyi-sübhənə Ki, çatıb feyzi-kövnü məkanə*», *Mübdil kainatü müzhirihu, Vəhdəhu lailahə illa hu*». «Peyğəmbərin tərfi»ndən—«*Dəxi yüz töhfəyi-səlatü səlam, Nə qədər var bu gərđişi-əcram, Olsun ol şəxsə kim, müəyyəd, Ənbiyə sərvəri Məhəmməddir...*».

Hətta topluda «Siçan və pişik dastanı» adlı alleqorik poema həmin rəsmi-ənənəvi bölmələr və ənənəvi dil norması ilə başlanır.

İstər «Rəbiül-əfal» toplusunda, istərsə də bütöv şeir yaradıcılığında Seyid Əzimin klassik-kitab dilindən hərfən mənimsədiyi dil fəndlərindən biri xitab-müraciət məqamında nitqin qəlizləşməsi, ərəbcə-farsçanın leksik-qrammatik sıxlaşmasıdır.

Qəzəlin xitab beytlərinin leksik tərkibinə diqqət yetirək: *Ey xudavəndi-qadiri-mövcud, Vahibi-mülkicudu əsli-vücut! Ey ki, manəndi-bərgi-neylufər, Bağı-sün'ünlə nöh sipehri-kəbud! Düşdi Leylayə pərtövi-hüsnüj...*—iki beytdə azərbaycanca adına ancaq **düşdü** feili və **-lə** qoşmasıdır; xitabda predikativlik olmadığından xəbərlik şəkilçisi də işlənməmişdir. Hətta toplunun satirik bəhlələrində də həmin ölçü gözlənir. Məsələn, «Köpəyə ehsan» adı ilə məşhur satirik parçada Hacınin Mollaya sözü belə başlayır: *Dedi: Ey naibi-imami-zaman*— adətən, mötəbər sayılan şəxslərə belə mərtəbəli titullarla müraciət olunurdu; yaxud «Xan və dehqan» satirasında təsviri hissə belə sadə getdiyi halda: *Bir əkinçi gedirdi məstanə, Yolda ol rast gəldi bir xanə...*—birdən arvadı dehqana belə müraciət edir: *Dedi: Ey qaşı bir hilali-mübin, Xirmənin üstə xuşəçin Pərvin, Məzrə'i- imtizacə danəfəşan. Sünbülə şəkli-sünbülindən ayan, Nədi bu behcəti sürurə səbəb?*

Maraqlıdır ki, oradaca xan dehqana çox sadə xitab edir: *Dedi: Ey it, kənara çıx yoldan! Nə baxırsan doquz kimi koldan?* — daha bu, Seyid Əzimin fərdi yaradıcılıq işidir. «Aşağılar» «yuxarılara» mərtəbə-mərtəbə tərifli ünvanlarla üz tutduğu halda, «yuxarılar» «aşağılara» belə münasibətdədir—münasibət bədii nitqdə reallaşır.

«Rəbiül-ətfal» toplusu uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Görünür, şair buradakı parçaları bu gün yazıb, sabah öz üsulicədid məktəbində uşaqlara oxumuşdur. İbrətli hekayətlər, alleqorik əsərlər də uşaqların tərbiyəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də gözləmək olardı ki, Seyid Əzim əsərlərinin dilində lüğət tərkibinin quruluşunda sadədən mürəkkəbə prinsipini izləsin: məktəbə təzə gələn uşaqlar üçün sadə dildə yazsın və tədricən leksikonu çətinləşdirdsin. Ancaq belə deyil. Bütün hekayətlərdə, alleqoriya, mənzum hekayə və satiralarda sadə, aydın və mürəkkəb, qəliz yerlər növbələşir. Məsələn, «Qaz və durna» şeirində belə təmiz azərbaycanca misralar var: *Bir göl içrə üzürdü bir yekə qaz, Özünə fəxr edüb uzatdı boğaz. Dedi: mən bir əcibə quşam. Üç hünər var məndə, xeyli xoşam: Uçaram göydə, həm suda üzərəm, Qırı yerdə boyun çəkür gəzərəm...* Ancaq həmin mətndəcə uşaqlar üçün çətin anlaşılan

belə vahidlər var: *diraz, göftüguyi-bihudə, talib, zifən, zifünün*. Təbii ki, öz dərsində S.Əzim bunların mənasını şagirdlərinə açmışdır.

Yaxud «Loğmanın satılması» hekayətində bu nümunələrə fikir verək: *həvadis, Yusif-asa, mahi-ürfan, fövci-ixvan, ələzzahir, siyahfam, sitəbri-ləban, tə'lim-bəxşi-biədəban, ciza, tənəvül, əmiri-əəli, zubh, büryan, hüzüri-mövla, fələkna, fikri-bikrə xəyali-Loğman*.

Bu iki mənzum parçadan götürilən şəkildə, bəzən az, bəzən çox, bütün hissələrdə Azərbaycan dilində kütləvi işlənməyən ərəb-fars sözləri və izafətləri mövcuddur. Maraqlıdır ki, onun satira, mənzumə dili bir çox hallarda qəzəllərinin, ümumiyyətlə, lirik əsərlərinin, dilindən çətindir. Görünür, bu, şairin forma yeniliyi və axtarışı ilə bağlıdır, ya da şeirləri tədrisdə işlətdiyi və mənalərini uşaqlara açdığı üçün belə çətin dildə yazırdı. Bundan da məqsədi şagirdlərini klassik ədəbiyyatı başa düşməyə hazırlamaq olub.

Göründüyü kimi, Seyid Əzimin bütün şeir yaradıcılığı–lirik şeirləri, satiraları, mənzum hekayələri, alleqoriyası dilcə klassik-kitabın ənənəsi ilə yazılmışdır. Ancaq onun nəsr dili üç üslubda təzahür edir: klassik-kitab, folklor-danışıq dillərində və publisist üslubda.

«Divan»ının, «Təzkirə»sinin, «Rəbiül-ətfal»ın «Dibaçə»ləri və «Təzkirə»dəki məlumatlar klassik-kitab dilinə məxsus nəsr dilindədir. Seyid Əzimin bu dili XIX əsrin elmi-ədəbiyyat-şünaslıq dilinin nümunələrindəndir. Bu yazıların hamısında klassik-kitab nəsrinin ərəb-fars sözlərinə və izafətlərə geniş yer verməsi ənənəsi qalır. Fərq cümlələrin xeyli yığcamlığındadır. Xüsusilə «Təzkirə»dəki məlumatlarda bu cəhət diqqəti xüsusilə çəkir və publisist üslubuna təmas hiss olunur.

Misal üçün «Xaqani Şirvani» oçerkindən bir nümunə: *Xaqani Əfzələddin İbrahim ibn Əli Şirvanidir. Sahibi-fəzl və cahi-məqbuli-hükkamü səlatin olubdur. Ustadi-rövşənzəmir və elmdə ədimün-nəzirdir. ...Atası Əli Şirvanda nəccarlıq edərdi. Amma özü öz tinəti-əsliyyəsinə görə Şirvandan Gəncəyə səfər edib neçə illər həkimi-kamil və ədibi fəzil xazini-gəncineyi-mə'nəvi Əbül-Üla Gəncəvidən xurşidi-fələki-e'tila, qəməri-*

sipehri-izzü-əla mövlana Fələki ilə təhsili-məratibi-şə'r qılıbdır və mövlana Əbül-Üla o dürci-şəhvarı gəncineyi-pürgəncdən Şirvanşah xaqani-kəbir Əbülmüzəffərin hüzuruna gətirdi». Bu, klassik-kitab dilinin buxovundan qurtarmamış publisist üslubdur. Klassik-kitab nəsrinin qafiyəlilik əlaməti izlənsə də, bu prinsip «Təzkirə»nin «Dibaçə»sində daha möhkəm gözlənir. Burada həm A.Bakıxanovdakı kimi predikativ nöqtələrdə, həm də əsas məna bildirən sintaqmların hüduqlarında qafiyə gəlir: *Əlhəq nəşəndidə kəlamı ki, təqririndən qəlbə məsərrət və sima'indən ruhə ləzzət yetişir, əş'ari-sehrasari şüəradır, əş'ari şüəranın məsərrətəfza olduğu ərbabi-zövq hüsurunda aşikar və hüveydadır...*

Yenə orada belə qafiyələr gəlir: *...mə'suqi-əzəliyə rəbtləri tazədir— ...məhbubi-həqiqətə zəbtləri biəndazədir; ...bədeyi-məhəbbətdən bixumar—... nəş'eyi-məvəddətdən huşyar olmayıb; ...özümü xublər zülfü rüxsarı xəyalilə —...kəndimi məhbublər çeşmi-əbrusu həvasilə; təb' imi qayətdə maili-əş'ar və qəlbimi nəhayətdə şaiqi-əbyati-vəcdasar tapdım.*

Göründüyü kimi, müxtəlif qafiyələnmə tərzləri mövcuddur, iki yanaşı sözdən hər biri sonrakı sintaqmın iki sözünə müvafiq şəkildə qafiyə olur:

*rəbtləri—tazədir
zəbtləri—biəndazədir;*

yaxud «və» bərabərlik işarəsi kimi çıxış edir, onun tərəfləri müvafiq şəkildə uyğunlaşır:

təb'imi-qayətdə-maili-əş'ar } tapdım
və *qəlbimi-nəhayətdə...vəcdasar* }

«Divan»ının «Dibaçə»sində qafiyə seyrəkdir, ardıcıl izlənmir, gözlənen halların hamısında gəlmir, xüsusilə predikativ məqamlarda azdır, ancaq hər halda var. Bir-iki nümunə:

...nəşvü nüma buldum...
...füruğə vasil oldum

S.Əzim həmcins üzv məqamında ahəngdarlıq üçün tez-tez həmqafiyə sözlər işlədir: **mürur** və **dühur** ilə; **zəbtü rəbt** olmayacaq; **həkim-i-bahir** və **ədibi-mahir** Qiyas Şirvani; **əş'ar** və **ətvarımdan** və s.

«Təzkiyə»nin «Dibaçə»sində ümumi başlıq da (sərlövhə) klassik-kitabın ənənəsinə görə qafiyəli şəkildə verilir: **Bu təzkiyə kim məcmə-i-şeyri-şüaradır, hər səfhəsi gülzar kimi ruhəfzadır...** (Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasından istənilən sərlövhə ilə müqayisə edin).

«Rəbiül-ətfal» toplusunda yığılan nəsr nümunələri lüğət tərkibinin və sintaktik quruluşunun azərbaycancılığı baxımından «Dibaçə»lərin nəsrindən tamamilə fərqlənir. Bu, folklor topluslarıdır—xalq arasında Molla Nəsrəddin, Bəhluli-Danəndə adına yayılmış lətifələr, tarixi şəxsiyyətlər haqqında ibrətamiz rəvayətlər, alleqorik hekayətlər və müxtəlif yığcam hikmətli və yumoristik parçalardır. Bunların dili xalq yaradıcılığının nəsrinə uyğundur. Üzərində müasir mütəxəssislərimizin folklor materialını yazıya köçürərkən apardıqları təşhihlərə bərabər iş görülmüşdür: Bu dilin xəlqiliyindən, folklor quruluşunda olmasından söz açmağa ehtiyac yoxdur, nümunələr özünü təsdiqləyir: **Bir gün xan məclisdə dedi ki, hər kim öz övrətindən narazıdursa, ayağa dursun. Hamı qalxdılar, ayağa durdılar, məgər şəxsi ki, qalxmadı. Xan dedi: — Ey şəxs, məgər sən övrətiyindən razısan ki, ayağa qalxmadın? O cavab verdi ki, yox, sənə fəda olum; bu gün övrətim qıçıma belə vurubdur ki, qıçum şikəst olubdur. O səbəbdən qalxmadım**—burada ədəbiləşdirici, yazılı nitqin tələblərinə uyğunlaşdırıcı iki düzəliş var: 1) **hamı** sözü ilə xəbər cəmdə işlənir-**qalxdılar**; 2) **bir şəxs ki** məqamında milli ədatın əvəzində farsca forma alınmışdır: **şəxsi ki**.

Başqası: *Bir vaxt Cüha bir məscidün minarəsində əzan verirdi. Özünün kərih olan sövtindən xoşu gəlirdi. Tez minarədən düşüb minarəyə baxırdı. Yenə çıxub əzanın dalını deyirdi, yenə düşüb qulaq verirdi. Ona dedilər:—Niyə belə eləyürsən? Dedi ki, istəyirəm biləm ki, sövtim uzaqdan necədir, yavuşdan ki, çox yaxşıdır. Və bir də görüm ki, harayacan səsum gedir.*

Bəzi hekayətlərdə dövrün ədəbi dil normasının izləri seçilir. Düzdür, ümumi anlaşıma ölçüsü pozulmur, ancaq şifahi

yaradıcılıq mətnlərində yazılı dilin faktları görünür. Məsələn, «Balaca qarışqa və təpə» alleqoriyasının yarisı budur: **Hükəmai-hind** öz kitablarında **mərqu**m ediblər ki, bir murcə bir təllin torpağını bir sair yerə **nəql etməyə kəməri- himmət** bağlamışdı. Bir quş gördi ki, bir zəif olan şey **süruri-tamam** və **vəcdi-mələkəlam** ilə **dəstüjə** çalib bir **təllin** torpağını daşımağa **sə'yü tələş qılır**. Dedi ki, **zəif** və **nəhif əcibə** olan, **əmri-məhala mürtətib** olmusan. Bu nə işdir ki, mübaşir olursan?

Qalan parçada bu nümunələr var: **vüsalıma talib, dövləti-didarıma rəqib, türab, bənd**.

Maraqlıdır ki, alleqoriyalarda ədəbi və əcnəbi elementlər nisbətən artıqdır. Görünür, şair bunları klassiklərdən götürüb özü işləmişdir. «Tülkü və çaqqal» adlı ikinci alleqoriyada folklor nəsrindən kənara çıxan nümunələr var: **rübah, məcal, qafirül-xətiat, tələbi-məğfirət, səm'i-hümayun, haşa və kəlla, siban, zində, mə'qulə, təqirir**.

Ümumiyyətlə, bu folklor ölçülü nəsrin dilində xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olmayan ərəb-fars kəlmələri və izafətləri var ki, hekayətlərə səpələnmişdir, bunların nisbətən asanı da var, nisbətən çətinini də, ancaq dilin xəlqiliyinə zərər vermir: **mütəməvvil, dilgüşa, busitansəra, mütəlliq, gunə, müşərrəf, əvəmünnas, mərbut, şum (bəduğur), müqərrəb, xəvvas, məxfi, bərfərz, tərəhhüm, sərpüş, tilə, ə'labi, şurəzar, mütəvəcəh olmaq, şikar etmək, mərdi-mücərrəd, nəxli-təmənnə, səmərimurad, sahibi-bağ, padişahi-dərviş-dust, ümənəyi-dövlət, Məkkeyi-müəzzəm, nuri-dideyi-girami, bəsati-ədlüdad, fəriş insafü mürüvvət, binəyi-səltənət, rışteyi-ədalət, mübəliğeyi-ziyadə, pirəzəni-məzlum, xudavəndi-əhədiyyət, dəryəyi-fikr, ənvəü-əqsam, rəbbi-ələ, əsfəlüs-safilin, zai-möhmələ** və s. Göründüyü kimi, bunlar folklor dili üçün (istər mənzum, istərsə də mənsur) səciyyəvi deyil.

«Rəbiül-ətfal»dakı nəsr dilinin belə mərtəbə-mərtəbə olması da S.Əzimin məktəb fəaliyyəti ilə bağlıdır: uşaqların lüğət ehtiyatını tədricən zənginləşdirmək məqsədini izləyir və təbii ki, anlaşılmaz sözlərin mənalarını yeri gəldikcə şagirdlərinə yazdırır.

Seyid Əzimin nəsr dilinin bu qolu nəsr dilimizin gələcək xəlqiliyi üçün, dərslük dilinin müəyyənəlməsi üçün az iş

görməmişdir. Bununla belə, S.Əzimin öz dövrü üçün muasirliyi ilə seçilən nəsr dili «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə» və «Kəşkül»də çap olunan publisist yazılarının dilidir. Bu məqalələrin dili qəliz ərəb-fars sözlərinin kəmiyyəti baxımından dibaçə nəsrilə xalq ədəbiyyatından toplanmalar arasında orta mövqə tutur. Ancaq bu, məqalələrin dilinin keçid mövqeyi təşkil etməsi demək deyil; müstəqil üslub formasıdır. O zaman Azərbaycan publisist üslubunun dil təcrübəsi məhz belə, S.Əzim qələminin məhsulu kimi idi: *Bugünkü tarixəcən, demək olarkı, novruzdan bir ay keçübdir, amma hənuz dağlardan qar qurtarmayub, sərmə dəxi əksilməyübdür. Nə ağaclarda yapraq və nə də güllərdə çiçək görünməyir. Qəllə və hübbat və sair mə'kulat ruzbaruz bahalaşmaqdadır* («Ziya», 1880, 17 aprel). Yaxud: *...Amma naçalnikün tərqi və təhrisi çaha nefti qazmaqla müşahidə olundi... Qubernanun, Şamaxıya intiqalı kimi neft vasitəsilə dəmir yolundan Şamaxıya bir qol açmağı misalı naçalnik Lebedevün nasiyeyi-iqbalundan biz əhali üçün mayeyi-oğadət, ziyadə izzü fif'ət zahir və hüveydadır* («Kəşkül», 1884, № 14). İzfətlər də, rus-Avropa sözləri də dövrün publisistikası üçün səciyyəvidir.

Seyid Əzim hələ «Əkinçi» qəzetinə göndərdiyi məktublarda bu dili sınamışdı: *...Məgər in ki, bir neçə gündür ki, Şamaxıda havanın hərərəti nəhayət şiddət edübdür. Müzanül-hərərət gün qabağında qoyanda, otuz qrata qalxır. Ətraf kuhistandan şəhərə gələn çeşmələrin suyi münqət olubdur və çayların suyi quruyubdur, əlatəli sədası asimanə bülənd olubdur. Bu günlərdə Şamaxının şəhəri susuzluq barəsində səhrayı-Kərbəlayi-pürbəladan bir nişanədir* («Əkinçi», 4 avqust, 1877). Bu, rəsmi informativliyi, kütləvi leksikonu, yığcam və səlis sintaksisi, təsirli obrazlılığı ilə sərrast publisist nitq parçasıdır. Deməli, Seyid Əzim «Əkinçi»də əsasən mənzum yazılarla çıxış etsə də, publisist yazının necəliyini görmüş və onun ölçülərinə yiyələnmişdi. Əsas dil ölçüsü lüğət tərkibinin kütləvi aydınlığı və cümlənin yığcamlığı idi ki, məqalələrində ona əməl olunurdu. Məqalələrinin lüğət statistikası, dilin kütləvililiyi aydınlıq təsəvvürünü bir daha təsdiqləyir: birində («Ziya», 10 yanvar, 1880) 195 sözdən 85-i Azərbaycan, 103-ü ərəb-fars, 7-si rus-Avropa dillərinindir. Ərəb-fars sözlərindən cəmi 10-u kütləvi işlənmiş; başqasında («Ziya», 29 may 1880); 416 sözdən 144-ü Azərbaycan, 252-si ərəb-fars, 20-si rus-Avropa dillərinə məxsusdur.

Ərəb-fars sözlərindən 46-sı canlı danışqda işlənmiş. Başqa məqalələrdə də təxminən bu nisbət qalır. Belə faiz XIX əsrin nəsr dili üçün demokratik hesabdır. Məqalələrində işlənən sözlərin məzmunu da diqqəti çəkir–onun isimləri camaatın həyatı, məişəti, təsərrüfatı və gündəlik dərdi ilə bağlı sözlərdir: *buğda, un, çörək, ət, qoyun, balıq, xoruz, qapı, quyu, araba, at, acliq, əcəl, fəqir, yetim, dərman, libas, yanacaq, dükan, minik, pul, çanaq, put, tağar, manat, dügi, pendir, odun, kömür, qarət, oğru, quldur, qaçaq, dövlətli, dilənçi, qənilər, saillər, möhtaclər* və s.

Seyid Əzim məqalələrində bir məqamda əcnəbi forma işlətdikdə, başqa yerdə millini əsas tutur: *...bizləri xabi-qəflətdən bidar və sərməstiyi-cəhalətdən huşyar edələr... –...əbnayi-vətəni qəflət və cəhalət yuxusundan bidar etməyə rəğbət buyurmayan rüxa...; ...min beş yüz manat ermənilərin qız məktəbinə fədakarlıq oldu.* («Ziya») *Məktəbi-ünasiyyə barəsində müzakirələr etmişdir* («Kəşkül»).

Ümumiyyətlə, Seyid Əzimin milli leksikonu ərəb, fars sözlərini üstələmir. Müasir dil baxımından arxaik sayılan sözlər şairin öz dili üçün də köhnədir: *ayaq* (badə), *tışra* (bayır), *çapuq* (cəld), *irmək* (yetmək), *kəndi* (öz), *yelgə* (bilək), *aba* (ata-baba, valideyn), *qılmaq* (etmək), *bulmaq* (tapmaq). Bunların Seyid Əzim dövrü üçün də arxaikliyi ondan bilinir ki, şairin dilində işlək deyil–*qılmaq* nisbətən fəaldır (bu, XX əsrin əvvəllərində də, sovet dövrünün ilk onilliklərində də işlənir), *ayaq* 4 dəfə, qalanlarının hərəsi bircə dəfə müşahidə olunur.

Rus-Avropa sözləri S.Əzimin ancaq satırlarında və məqalələrinin dilində işlənir. Bunların hamısı terminoloji məzmununda olub, heç yerdə, məsələn, Q.Zakirdəki kimi, satirik-üslubi məqsəd izləmir. S.Əzimin dilində bu rusizmlər işlənmişdir: şeirlərində - *kvartalni, dibdat, maşın, paraxod, «Qafqazski uşebnin»in miri, teleqram, dum, qəzet, yaranal, uşqola*; məqalə və məktublarında- *polismeyster, naçalnik, qubernator, quberna, saldat, bulvar, kompaniya, uşqola, neft, narodni uçilişə, zakon-boj, qubernski ruhani*. Bunların hamısı dövrün terminoloji normasına düşür. Hətta bu sözlərin bəziləri dövrün publisist üslubundakı kimi, sinonimi ilə izah şəklində verilir: *Şamaxının naçalniki, yəni hakim və rəisi; vəkili-şəhr (dibdat) ixtiyarında olan.*

ÜSLUBLARIN YENİDƏN TƏŞKİLİ

Ədəbi dil normasının yeniliyi, XIX əsr normasının təşkili yeni yaranan üslublarla və bədii üslubun məhz bu zaman üzə çıxan və ya əvvəllər epizodik planda olub bu dövrdə fəallaşan nəsr, mənzum hekayə və s. qolları ilə bağlıdır. Yeni leksikon və ondan bəhrələnmə yolları, ədəbi sintaksisin xəlqiləşməsi, xalq yaradıcılığı dilinin yazılı nitqə nüfuzu, klassik əənələrin yaradıcı şəkildə mənimsənilib müasirləşdirilməsi, əənəyə dogma kimi yox, qida mənbələrindən biri kimi yanaşılması XIX əsr ədəbi dil mühitinin mühüm cəhətləri idi və bunların hamısı təzə üslubi təzahürlərdə əks olunurdu.

Ənənəvi üslublar – klassik-kitab və folklor-danışıq dili hələ fəaliyyət göstərsə də, əsrin normasında bu və ya başqa dərəcədə iştirak etsə də, ədəbi dildə üslubların yenidən təşkili gedir. Müxtəlif səviyyələrdə olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün funksional üslubları işə başlayır: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisist üslub.

a. BƏDİİ ÜSLUB

Ədəbi dilin üslublara görə yenidən təşkili, yeni üslubların törəməsi ədəbi nitqin XIX əsr normasını müəyyənləşdirir. Normanın təşəkkülündə bütün üslublar iştirak edir. Ancaq həmişə olduğu kimi, yenə də güclü qol bədii üslubdan ibarətdir. Əvvəllər ya bütün üslubların məzmunu bədii üslubun içərisində idi, ya da bədilik hər cür məzmununda (fəlsəfi, tibbi, astronomik və s.) iştirak edirdi. Tədricən bədii üslub müxtəlif sahələri boyabaşa çatdırır, onları pərvazlandırır və özünü müstəqil, əlahiddə şəkildə təqdim edir. Bütün üslublar üçün başlanğıc, kök olmaq etibarilə bədii üslub hamısından güclü olur və aparıcı üslub sayılır.

Bu dövrdə bədii ədəbiyyatın yeni janrları, yeni formaları yaranır: mənzum hekayə fəallaşır, təmsil forması yaranır, satirik şeir yazılır və satira ədəbi məktəb şəklinə düşür, dramaturgiya və bədii nəsr (realist povest) meydana gəlir. Bu ədəbi forma yenilikləri dil yenilikləri üçün stimül olur.

Janr köhnədirsə, təbii ki, dil standartı da əvvəlki biçimdə gedir. Lakin yeni janr, yeni forma müasir məzmunla bağlanır, məzmun özünə uyğun ifadə tapır və dil müasirləşir.

Mənzum hekayələrlə təmsillər ədəbi yazılı dilə nağıl sintaksisi gətirir. Bu ədəbi formalarda effektiv-emosional fakt deyil, epik təsvir əsas olduğundan, ifadəçilik, ekspressivlik, mübaliğə, abstrakt obraz arxa plana çəkilir.

Hətta A.Bakıxanovun leksikonunda ara-sıra ərəb-fars sözləri müəyyən yer tutan təmsil tərcüməsində də sintaksis folklorunkudur: *Nəqlidir, bülbuli görüb eşşək Dedi: Qəlbimdə vardır üqdeyi-şəkk*. Ümumiyyətlə, bu sintaksis başlanğıcdan özünü göstərir: *İsfahanda bir pinəduz var idi, Ata-baba zəif sənətkar idi*. (Q.Zakir, «Zövci-axər»); *Var idi bir lətif əmirzadə, Xanimanı nəzdik Şətti-Bağdadə. Əhli-kərəm idi, sahib-nan idi, Öz boyuna sultan idi, xan idi* (Q.Zakir, «Əmirzadə və aşiq»); *Bir tısbağa, bir kəsəyən, bir qarğa Yoldaş olmuşdular bundan qabağa, Bir gözəl səhrada tutuban vətən, Dünya zəhmətundən asudə, eymən* (Q.Zakir, «Tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahu»); *Var idi Şahsevəndə bir haçi, Şahsevənlər tamam möhtaci* (S.Əzim, «Hacı və molla əhvalatı»); *Bir ayı yatmış idi rahatla, Uzanıb xeyli istirahətlə. Bir siçan ayı üstən etdi güzər...* (S.Əzim, «Ayı və siçan hekayəsi»).

Göründüyü kimi, bu beytlər nağıllarımızdakı «Biri var idi, biri yox idi...» sintaktik biçiminin mənzum yazılı nitqdə qarşılığıdır. Bu isə «Sizə kimdən deyim...» qəlibinə uyğundur: *Sövdəyi-eşqdən istəsən xəbər, Mən edüm hekayət, sən ol müstəhzər- İqlimi-Əcəmdə bir məlikzadə, Gərdişi-qəzadan olub üftadə, Tab edə bilməyüb tıği-əğyarə, İstədi ki, özin çəkə kənarə...* (Q.Zakir, «Məlikzadə və Şahsənəm»). Burada isə lətifə janrının başlanğıcına bənzərlik vardır: *Bir pişigə it dedi: - Ey bihəya, Evdə edirsən gecə-gündüz səfa...* (S.Əzim. «İtlə pişigin söhbəti»). Ümumiyyətlə, alleqorik əsərləri S.Əzim bu tərzdə başlayır: kiçik ibrətli, yumorlu həyat səhnələri yığcam və aydın sintaksislə ifadə olunur. Alleqoriya ilə lətifə janrının sintaktik təmasında bu təbii uyğunluqdan əlavə, burada S.Əzimin yaradıcılıq vərdişinin də rolu var. S.Əzim «Rəbiül-ətfal» toplusuna lətifələr də daxil etmişdir, onların dilini yazılı nitqin normasına salarkən, həm də lətifələrin sintaktik imkanlarına

yiyələnir, onu şeirə gətirir. Əlbəttə, bu mənzumələrdə epik nitq üçün səciyyəvi olan sözlər, söz birləşmələri və ifadələr var: *atababa, zəif sənətkar, tanrı xatirinə, nə fayda, təlaq vermək, əhvalı belə gördükdə, qoşulub karvana, beş ağac qalmış, ölən öldü-qaçan qaçdı, macəradan bir ay keçmiş, nə yana gedirsən - handan gəlirsən, boynuna qol salıb, əl çəkən deyiləm, and olsun xudaya...* («Zövci-axər»); *özün kənara çəkmək, oğlan idi - amma bir oğlan idi..., suya dönüb axmaq, dizlərində qalmamışdı tavana, bir deyən olaydı, bəhanə gətirmə, o hara-mən hara...* («Məlikzadə və Şahsənəm»); *sağrısına şallaq vurasan-ayağı üstündən ayaq götürməz, yedilər-içdilər bir neçə müddət, o qədər kökəldi, sağrısında, yəlpiyində ət qat-qat, o kolu-bu kolu basıb tapdılar, sevinə-sevinə minib çapdılar, indi ki ilanının quyuğun basdın, qulağını qırpmaq, xudaya təvəkkül, ip-alıq qırılıb uçqundu eşşək...* («Dəvə və eşşək»). Ancaq bu mənzumələrin dilində o qədər qeyri-işlək, gündəlik ünsiyyətdən kənarda qalan sözlər və söz birləşmələri var ki, hətta bəzi misraları klassik-kitab dilinin leksikonu ilə müqayisə etmək olar. Bir neçə misraya diqqət yetirək: *Əl basub müshəfi-hüsni-dildarə, Eyləyələr məni, -dedi, -səd parə, Daməni-vəsbindən ta ruzi-məşhər Əl çəkən degiləm..., Sərməsti-badəyi-cami-məhəbbət Biqəmi əndişə sürərdi vəhdət* («Zövci-axər»); ***Qəmzeyi-qəttalı***, *çəşmi-qəzal Salmışdı Bağdada yüz qilüqalı;.. Şairi-süxənvər, arifi-dövrən, Saqişi - gülcöhrə, mütribi - xoşxan;..* («Əmirzadə və aşiq»); *Xilas olub rənci-bəni-adəmdən, Zülmi-peydər-peydən, cövrü sitəmdən... Həvayi-zövq ilə bir neçə əfrad Oxuyam sövt ilə, hərçi badabad. Dəvə dedi: bu nə sözdür, ey əhməq, İsmi-nə müsəmma imişsən əlhəq...* («Dəvə və eşşək»). Bu qəbildən izafətlər və sözlər isə bütün bu mənzum hekayə və təmsillər boyu səpələnmişdir: *barkeş, naseh, əfzun, ələfzar, üftanü xizan, guş etmək, pabənd etmək; göftgu etmək, biçizlik, vüfur, münad, bənd, müşərrəf olmaq, fəramuş, rəhgüzar; kuyi-dildadə, bihəyat, dəsti-təəssüf, xiridari-bey'i-bazari-Yusif, əyyami-sabiq, təyyi-mərahil, nisfi-şəb, afitabi-iqbal* və s.

Bütün bunlarla yanaşı, mənzum hekayə və təmsilin sintaksisi öz xəlqiliyini əldən vermir. Söhbət o deyil ki, burada *mahəsəl* sözü oxucu kütləsi üçün anlaşıqlı deyil, odur ki, «yeri düşüb, gərək açam mahəsəl» misrası bir danışq sintaksisindən ibarətdir.

Yaxud *rizə-rizə* sözünün yerinə *tikə-tikə* mənası anlaşılsa da, anlaşılmısa da, sintaksis canlı danışığındır: *Əgər rizə-rizə kəsələr məni...*, *dəsti-təəssüf* izafəti *əlini dizinə çalmaq* frazeologizmindəki sintaksisin milliliyinə toxunmur: *Çaldı dizlərinə dəsti-təəssüf*; yenə qeyri-kütləvi alınma sözlər bu sintaktik mühitdə o qədər zərərsizdir ki, hətta milli sözün frazeoloji anlayışını canlandırır – *payinə düş* «ayağına düş», *dəstinə basıb* «əlinə basıb»: *Düş payinə, yalvar, şərh et halımı; Bir ovuc simü zər basıb dəstinə...*

Ədəbi janrlarımız ilkin şeirdə fəaliyyət göstərüb, nəsr ondan sonra yazıda sabitləşdiyi kimi, epik təsvir, təhkiyə dili də əvvəlcə şeirdə hazırlanır, oradan nəsrə keçir (ümumiyyətlə, xəlqilik şeirdə yaranıb, sonra nəsrə nüfuz edir). Beləliklə, mənzum hekayə və təmsildəki mənzum təhkiyə sintaksisi, deyildiyi kimi, M.F.Axundzadənin nəsrinə şərait yaradır.

Təsədüfi deyil ki, Mirzə Fətəlinin sintaksisinin xəlqiliyi ilə seçilən dram və povest dilində də mənzum hekayə və təmsillərin dilindən misal gətirilən qəbildən, bəzi məqamlarda isə kəmiyyətə məhz həmin səviyyədə, kütləvi dairədə qeyri-ışlək ərəb-fars sözlərinə və izafələrinə rast gəlinir: **Bavücadin** ki, *firəng və türki dilindən başqa özgə dil bilməzdi* («Hekayəti-Müsyö Jordan»); **Çifayda**, *Əzrailiñ yolu yumrulsun ki...* («Haçı Qara») «Teymur ağa... mən sənin baldızın Nisə xanıma **təəşşüq** yetirir, allahın əmrilə onu almağa **talib** idim... sən bir para **gümani-bəd** mənim haqqımda edüb, mənim ölümümə çalışırdın. Amma **cənabi-əqdəsi-ilahi** doğruya yar olub, sənüñ muradın əksi üz verdi. İndi... səni **bilküllüyyə** bağışlayıram və əgərçi səni öz sifətlərinə görə dəxi **şügli-vəzarətdə baqi** qoya bilmənəm, lakin bundan sonra **müdamül-həyat** məndən **vəzifəxar** olub **kəməli-asayışdə** güzəran edəcəksən...» («Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran»); ...Bu səbəbə münəccimbaşının xəbəri **şahi-cavanı qayətdə dəhşəti-üzməyə** saldı... Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki: – Xub, **mürəxxəssən**, get. Münəccimbaşı **kürnuş** edüb qayıtdı, Şah yalqız qəsrdə yarım saat fikrə **piçidə** olub, sonra xacə Mübarəki avaz etdi...

...Xacə Mübarəki **qaim sövt** ilə səda etdi... («Aldanmış kəvakib»). Povestin dilində cülus, müşərrəf olmaq, kəvakib,

təkəllümə gəlmək, hidayətə rəğib olmaq, iqdām etmək, təsəddüq etmək, əvaimi-səltənət, hadisati-mütəəvvilinin vüquu, dərəcəyi-ülya, kusi-rehlət, müstəhəq, bəlayi-asimaniyə, ərbabi-mənasib, əhli-zəlamə, qüttəüttəriq və s. kimi qəliz əcnəbi söz və birləşmələrə nisbətən tez-tez təsadüf olunur. Ancaq belə nümunələr M.F.Axundzadənin dram və nəsr dilinin, o cümlədən sintaksisinin xəlqiliyini inkar etmir.

Göründüyü kimi, dram və povestdə həm də Azərbaycan dilinin köməkçi sözləri ilə (*iqdam etmək, təsəddüq olmaq* və s.) işlənən ərəb-fars sözləri var. Bu qəbildən nümunələr, ümumiyyətlə, şeir dilimizdə işləkdir. Deməli, mənzum hekayə və təmsillərin dili ilə dramların və povestin dilində əcnəbi leksik vahidlərin işlənməsi baxımından müəyyən uyğunluq vardır. Bu uyğunluq bir daha təsdiqləyir ki, XIX əsrin mənzum hekayə və təmsillərinin dili öz sintaksisinin milliliyi və xəlqiliyi ilə səciyyələnir.

Mənzumələrlə dram və povest dilinin leksik-frazeoloji yaxınlığı ilə yanaşı, xalq danışığı dilinə məxsus xeyli qrammatik uyğunluqları da var. Ən tipik nəzərə çarpan və geniş işlənən xüsusiyyətlərdən biri odur ki, canlı danışığıdakı kimi, mənzumələrin dilində ədəbi normativ üzrə əmr formasının III şəxs təkinin -sın məqamında iltizam forma əlaməti (-a) işlənir: *Yox qüdrəti, özin çəkə* (çəksin) *kənarə*; *Bir kəsin bir kəsə ola* (olsun) *ülfəti. Gərək zar olanda o da zar ola* (olsun). *Həmişə dostundan xəbərdar ola* (olsun) (Q. Zakir).

Təbii ki, canlı ünsiyyət norması üstündə qurulduğundan M.Fətəlinin dram və nəsr dilində də bu forma aparıcıdır: *Sona xanım. ...firənk malı, deyəsən, çöldə imiş, bu gedib yığışdırıb gətirə* (gətirsin) («Hacı Qara»); *Ağa Mərdan... Bu o məl'un Ağa Salman kimi deyil ki, həm nahaq işə təklif edə* (etsin) *və həm xissətdən heç bir zad verməyə* (verməsin) («Mürəfiə vəkillərinin hekayəti»).

Maraqlıdır ki, realist nəsr dili inkişaf etdikcə mənzumə dili də təkmilləşir, hətta poema, mənzum roman dili həddinə uyğunlaşır. Bu baxımdan S.Əzimin «Siçan və Pişik dastanı» və A.M.Xalxalının «Sə'ləbiyyə» alleqorik poemalarının dili xüsusilə maraqlıdır. Bu əsərlərin timsalında Azərbaycan şeir dili dövrün

yeni normasına uyğun geniş epik təsvir yoluna düşür. Mənzərə və əhvalatların verilməsində, portret cızılmasında bu dil nəsrə aşkar rəqabətə girə bilər. Çevik bir dillə pişiyin aydın, dolğun portretini yaradan şair, eyni zamanda fiziki-mənəvi xarakteri də canlandırır; zahiri və daxili cizgilərin qabarıq çəkilməsi, həm də bunların sinxron vəhdətdə verilməsi Azərbaycan şeir dilinin epik yararlılığı haqqında göstərişidir:

Bircə Pişik var idi Kirmandə, Sövləti yox bəbrdə, əsləndə. Gözləri sarıydı, necə kəhrəbə, Yelgəsi şirü özü bir əjdaha. Gərdani ağ, boynu misali-qutan, Bir nəfəsə sərçəni yüz min tutan. Dırnağı Əzrailə çəngəl idi, Bıqları bir burğuya timsal idi. Ağzı yekə, quyuğu misli-ilan, Əfi kimi xışm ilə adam çalan. Tülki kimi başdan-ayaq hiyləgar, Sanki tükəndən tökülür zəhrimar. Sinəsi qaqum kimi çox ağ idi, Qövs-qüzeh kimi qaşı tağ idi. Dışlərinin hər biri bir niştər, Xəncəri-fulad kimi tiztər. Qarnı yekə, təbl kimi pürsədə, Xitneyi-Kirmanda neçə kətxuda... – təsvirin özündən yeni-yeni təşbehlər gəlir: *Dırnağı Əzrailin çəngəli, bıqları burğu, quyuğu ilan* və s. Təşbehlərin sərrastlığı, cizgilərin dəqiqliyi, aydınlığı və təbiiliyi ilə yanaşı, təsvirin müfəssəlliyi, ardıcılığı, sistemliliyi epikliyin əlamətləridir, bədii nitqin təzə çalarındır. Eyni tərzdə müasir epiklik Tülkünün səfərqabağı anasına etirafında da görünür:

Nə zəhmətlər, məni, çəkdi, böyütdi, Çəküb xunabələr bu həddə gətdi, Gözimdən ağlayan vəqtdə öpərdün, Durardın ağzıma əmçək təpərdün,. Deyərdün: Ey gözüm nuri, açıldın?» Deməzdün: «Boynu sınmış, indi tıxdun»: Bu cür boynuma qolları salardın, Tutub başdan-başa duz tək yalardın.

Şeir dilinin epikliyi üçün dəbdəbəsiz, ancaq cilalı ədəbi nitq, canlı danışığa məxsus təbiilik, nasirənə rəvanlıq vacib şərtlərdəndir. Bu dil həyat lövhələrini elastikliklə, adi, sadə təqdimatlarla çatdırmalıdır. Adları çəkilən alleqorik poemaların dili məhz belədir. Ayrı-ayrı misralara baxaq: *Gürbə nədir,muş nədir, ay kişi, Şair olanın nədir onda işi; Şair olan kəsdə hər əhval olur, Bostan ara dəymiş olur, kal olur; Söylədi ruhulləhi-pakizəxu: Bəh, nə gözəl, dür kimi dəndanı var; Pusqu üçün girdi küpin dalına, Çəkdi əlin bıqına, saqqaluna (S. Əzim); Baxub gördi ürək durmaz pırıldar. Bağırsaqlar acından hey quruldar; Əlindən,*

gah ayağından öpürdi, Dalınca gözlərindən su səpirdi; Üzərlik yandırub göz-göz edirdi, Töküb göz yaşını hərdəm deyirdi: Üzərlik, yan, üzərliksən, həvasən, həzəran dərda dərmansan, dəvasən. Məsəldir, qorğanıy, çatdar yananı; Bu haq sözdür: acın olmaz imanı; İkidir çün qulağın, bir dilün var, Eşit iki, danış bir, ey vəfadar, Göziy yağın yedirsən gər qonağə... Qonaq gəlsə, gəlir ruzi dalınca... Nə xoş zaddır əziz etmək qonağı, Qabağına qoyasan qayğanağı. Açasan xidmətündə ağ lavaşı, Çanağna doldurasan yarma aş; Yemək gördün, demək axır nə lazım; Quşum qondu sənə əvvəl baxanda; Gəlin erkən çıxub toy batıl oldu və s. (Xalxali).

Məsələ burasındadır ki, bu adi alleqorik təsvirlərdə əsrin dili təzələnilir, dil yeni təsvir imkanları qazanır. Müəlliflər adi alleqorik məlumatlarla kifayətlənmir, verdikləri cəmiyyət hadisələrinin, ədəbi janrın müasirliyinə uyğun səciyyəvi ədəbi dil təqdim edirlər. Burada dilin güc kəsb etməsinin bir səbəbi də odur ki, yeni sosioloji siyasi şəraitlə bağlı alleqorik məzmun heç vaxt olmadığı qədər fəallaşdırılır – cəmiyyət alleqoriyanın içərisindən bütün çılpalıqlı ilə baş qaldırır. Buna görə də müəllif nitqi elə itiləyir ki, alleqorik obraz görünməz olur, eşidilən nitqin dalğasından real insan peyda olur. Yırtıcı Qurdun bu monoloqunun arxasından Qaniçən İnsan obrazı belə baş qaldırır: *Nə çox baş verdi məndən zülmi–bidad, Əlümdən göylərə qovzandı fəryad. Gəlir yadıma, bir gün bir çavanun Həmin bu dərədə kəsdüm amanun. Çavan oğlan ki xətti gəlməmişdi, Cavanlıqdan muradun almamışdı. Tərəhhüm etməyüb qanını tökdüm, Yetən saat yıxıb qarnını sökdüm* («Sələbiyyə») – hətta nə qədər paradoksal görünsə də, bu nitq Qacarın məşhur «Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır. Dünya qan üstündə bir xanımandır» əxlaq kodeksi ilə səsləşir. Xislətindəki vəhşiliyə uyğun boğuq daxili nitq və ya hay-haraylı monoloq yırtıcılıq xasiyyətini əyaniləşdirir. Xasiyyətinə görə Qurd da Qacardır və Qacar da həmin qurddur – əlaqədar məzmunlar müvafiq nitq təzahürlərində kəşisir, bəlkə soyuqqanlı bir təsvir, səfərbər edilməmiş bir dil bu assosiasiyayı yaratmazdı. Deməli, fəal məzmun dili bülövləyir, itiləyir, qızgınlaşdırır. Dramatik şərait dilin dramatik məzmun qazanmasına qida verir. Bu da faktdır ki,

təmsil, mənzum hekayə və mənzum poemaların dili mənzum dram dili üçün də zəmin hazırlayır. Bu mənzum əsərlər real mükəllimələrlə doludur, bunlar hazır dramatik nitqlərdir; hadisələrin dram janrına uyğun süjetə çevrilməsi ilə belə nitqlər dərhal dram ifadə tərzini götürməyə hazırdır. Bir nümunə: ...Söylədi: key, müfsidü aləmxərab! Neyləmiş idi sənə olmuşlər, Bəxti qəra fəvci-siyəhpuşlər? Onları, zalım, elədin sən həlak, Zərrə qədər səndə məgər yoxdı bak? Çəkməsəm aləmdə səni darə mən, Asi olum qədiri-qəhharə mən... *Oldu o əsnadə bir atlı əyan, Qıldı təvəqqe ki, əya, hökmran! Eyləmişəm dəhrdə xidmət sənə, Gəl bunu öldürmə, bağışla mənə...* Şah dedi: Zalıma rəhm eyləmək Öylədi ki, zülm işə etmək kömək. Qurda tərəhhüm əgər etsə çoban, Zülm qoyunlarə edüb bigüman... («Siçan və pişik dastanı»). Əlbəttə, burada dram dilinə məxsusluq yalnız mükəllimə sxemində deyil, eyni zamanda, xitab, sual, əmr-sərəncam və s. ünsürləri ilə də nitq canlandırılır, dramlaşdırılır¹.

Beləliklə, XIX əsrin təmsil, mənzum hekayə və alleqorik poema dili əsrin ədəbi dil normasının inkişafında, xəlqi sintaksisin ədəbi normativə çevrilməsində çox iş görmüşdür.

Əlbəttə, bütövlükdə yüzillik-satira epoxasıdır, əsri satirik ədəbiyyat təmsil edir. Satiriklər, təbii ki, satira yazırlar, satirik ədəbiyyatı yaradır və inkişaf etdirirlər, ancaq burası var ki, liriklər də satiraya laqeyd qalmırlar. Həm də liriklərin əsərlərində— lirik ədəbiyyatda komizm yalnız adi yumordan, şən və hazırcavab zarafatdan ibarət deyildi, bəzən güclü eyhamlar, üz-üzə, əlbəyaxa sərt söhbətlər şəklində üzə çıxır və beləliklə, lirik ədəbiyyat satirik ədəbiyyatla kürək-kürəyə verir, satirik nitq materialının hazırlanmasında ona kömək edirdi. Lirik «deyişmələri, hazırcavab şeirləri ilə diqtəti cəlb edən» (A.Berje) Aşıq Pəri xan oğlu Cəfərqulu ağa Nəvanın zalımlığını üzbəüz lirik deyişmədə belə ifadə edir: *Xanzadəsən, söz tapıram sözündən, Əgri demə, doğrı söylə düzündən, Zülmündə yox bir*

¹ Maraqlıdır ki, C. Məmmədquluzadə öz alleqorik «Çay dəstgahı» dramını məhz mənzum şəkildə yazmışdır. Əlbəttə, bu, uğursuz başlanğıcdır. Ancaq H.Cavid mərhələsinə qədər Azərbaycan ədəbi dili mühitində mənzum dram üçün şərait yetişmişdi.

xəbərüñ özünədən, Hər yerdə deyirlər rəhbər ona. – «zülmündə özündən xəbərin yoxdur» ictimai məzmunlu sözdür və həqiqətən tarixi mənbələr də təsdiqləyir ki, Cəfərqulu xan zülmkar ağa olmuşdur. Hələ Pərinin «xan zadəsən» – cümlə-sözü M.Ə.Sabirin Məhəmmədəli şaha söylədiyi «ümmi-xaqan oğlu» (xaqan anasının oğlu, yəni anasının balası deməkdir) istehzasına bərabərdir. Yəni xan zadəsən, ancaq xasiyyətinə gədilik var, nəcabətsizlik var. Bunu Aşıq Pəri Cəfərqulu xana məktublarından birində belə çılpaqca deyir: «*Adam bildik, biz də gəldik aduğa, Adamlığı qanmayubsan hələ sən.* Nə qədər əsəbi deyilsə də, bu, şəxsi tənədir və misal gətirdiyimiz bənddəki ictimai səviyyəyə çatmır. Əsrin liriklərinin dili belə satirik materialla zəngindir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühitində bir satira kabusu dolaşırdı. Satira ədəbi dəbə çevrilmişdi; Füzuli dövründə lirika necə dəb idisə, XIX əsrdə də satira elə idi. Heç deməyən bir şeirindəmi, bir bəndində, ya bir misrasındami ya dövlətə, ya bir məmura, ya öz şəxsi rəqibinə bir acı, tənəli, iynəli söz deyirdi. Beləliklə, müvafiq ədəbi-bədii nitq atmosferi yaranmışdı. Bu atmosferi canlı danışığın, xalq dilinin nəfəsi daimi hava ilə təmin edirdi.

Satira dili bədii üslubun bütün səviyyələrinin–fonetik–tələffüz, leksik–frazеoloji və morfoloji–sintaktik qatlarının normaca müəyyənləşməsində həlledici iş görür. Satirik nitqin aşılıdığı norma bədii üslubun vasitəsilə, onun aparıcılığı və kütləviliyi sayəsində bütünlüklə ədəbi dil səviyyəsini əhatə edir; XIX əsr ədəbi dil normasının ən böyük əlaməti olan demokratizm məhz satira dilinin sayəsində formalaşır. Düzdür, normada çox vacib komponentlərdən olan sintaktik meylin kamala çatmasında, deyildiyi kimi, təmsil, mənzum hekayə və alleqorik poemaların dili birinci dərəcəli mövqeyə malikdir, ancaq burada da, bir tərəfdən, bütün səviyyələrdəki demokratizmi ilə satira dili mənzumələrin sintaksis dəyirmanına da su tökür, digər tərəfdən, bir tərkib hissəsi kimi həmin janr və formalarda satira özü də iştirak edir. Yəni satira dilinin təsirindən kənarda heç nə qalmır.

Bütün bunlarla yanaşı, satirik məzmunlu əsərlər, birinci növbədə, lüğət tərkibi və frazeologiyası ilə diqqəti çəkir. Çünki

qrammatik quruluş çeviklik, elastiklik mənbəyi kimi, bir növ, mənəvi faktora bənzəyir—o, görünməkdən çox duyulur, lüğət tərkibi isə cismani varlıq kimi, kütlə kimi seçilir—duyulmaqla yanaşı və ondan da qabaq gözlə müəyyənləşir; lüğətin və frazeologiyanın tutumu var; ölçüyə gəlir; düzdür, lüğət və frazeologiyanın çoxmənalılıq kimi mənəvi tərəfi də mövcuddur, bir leksik vahid-misqalla çox həcmli məna işi icra edilə bilər. Ancaq bununla belə, lüğət tərkibinin və frazeologiyanın zənginliyi deyəndə, şübhəsiz, birinci növbədə, kəmiyyət faktı düşünülür. Qrammatikanın gücü isə onun, məsələn, şəkilçilərinin çoxluğunda və ya azlığında deyil, fikir ifadə etmək çevikliyindədir. O, yaydır, gücü görünüşündən bilinməz, tərpedəndə tarımından başa düşülər, o yumruqdur, həcmindən qüvvəsi seçilməz—açılarda, yumulanda, iş görəndə nəyə qadirliyi bilinər. Satirik ədəbiyyatın dili, birinci növbədə, lüğət və frazeologiyası ilə nəzəri cəlb edir dedikdə məhz o cəhət diqqətə çatdırılır ki, XIX əsr ədəbi dilinin lüğət və frazeologiya tutumu çox artmışdı, bu həmin yeni ədəbiyyatın xidməti idi.

Ədəbi dilin bu lüğət və frazeologiya tutumu xalq dilinin hesabına böyüyürdü. Rus-Avropa sözlərini çıxmaqla, yeninin hamısı dilin daxili imkanları hesabına əldə olunurdu—ümumxalq danışığından və dialektlərdən mənimsənirdi. Bu həm ədəbi dili zənginləşdirmək faktı kimi kəmiyyət, tutum göstəricisidir, həm də yeni tipli, təzə məzmunlu nümunələr olduğundan keyfiyyət təzahürüdür. Beləliklə, kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri birləşir, bir-birini tamamlayır.

Adi sözlər, gündəlik məişət frazeologiyası məhz satira dilinin malı olmaq etibarilə bədii üsluba axın-axın gəlir: ədəbi dilin lüğət tərkibi adi sözlərlə genişlənir. Bu nümunələr yalnız şeir dilindən alınmışdır: *baldız, nal, birçək, qızdırma, titrətmə, gəda, zurnaçalın, təpik, kil, yengə, anbardar, xəzinədar, xanəbezar, top-topxana, qumbara, divar, küçə, sorğu-sual, paça, içalat, dəllək, yalançı, başmaqçı, dərzi, həşərat, xeyrat, qorxudan, cecim, hasa (əsa), əmcək, damaxlı (kefi kök), tamarzı, dəyənək, döyənək, külfət, sikkə, para (pul), mızıldamaq, çalmaq (ilgək), çiyənmək, acıxmaq, qovzamaq, təpmək (şumlamaq), bitləmək,*

çərləmək, dartmaq (oğurlamaq), *soymaq* (talamaq), *töhmət etmək* (Q. Zakir, B. Şakir, M. B. Nadim, S. Əzim).

Satira xalqın dolanışığı ilə bağlıdır, onun ehtiyacından doğur, ona görə də güzəran, məişət sözləri, təsərrüfat alətləri və heyvanları, yemək adları göstərən leksik vahidlər bol-bol işlənir: *çörək, penir, dürmək, qovurğa, yavan, şültük-çəltik, kəpək, xırman, araba, cihaz, yəhər, alıq, day, dana, tıxmaq* (yemək), *udmaq...* (Yenə həmin müəlliflərdən) – ardıcıl dörd misradakı adlara diqqət yetirək: *Ki adı misli-abü nanü həlva, Nəbatü qəndü cövvü lövvü xurma, Kəbabü küftəvü yaxnivü quymaq, Pənirü duğü rövğən şirü qaymaq...* (Şükuhi). Gətirilən qəbildən sözlər adiliyi ilə satirik nitqə yarayır; bununla belə məhz satirik yüklü, sözlərə xüsusi yer verilir: *azğın, quduz, sırtıq, qələt, mərdimazar, quşbaz, lotuyana, hərzə, hərzəgu, hərzəçənə, hədyan, oğru, oğurluq, xain, hiyləgər, sovqat* (rüşvət), *rüşvət, yava, gədə-güdə, günükara, hərçibətər, xudkeşlik, bədzat, heyvərə, eşşək, yanşaq* (lağlağa), *nadürüst, mürtdü tərsa* (Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim, S.Əzim).

Belə idiomatik-frazeoloji vahidlər də yuxarıdakı adi və satirik məzmunlu sözlərin işini görür, satira dilini yumor və sərtliklə təmin edir: *qulluğuna qədəm basmaq, hesabət çəkmək, ətəyindən əlin çəkməmək, ovuc açmaq, baş qırmaq, başı yaxşılıq götürməmək, ağzını yummaq, mat qoymaq, mat etmək, mat qalmaq, tərəf-tərəf olmaq, sözü lafa basmaq, min danış, hafra* (harfa) *vurmaq, imanını satmaq, cəncələ girmək, kəsmək* (məskən etmək: *kəsib Əriklini misli Əzrayil–B.Şakir*), *işdən* (yarardan) *çıxmaq, nə ki var dartmaq, söhbətə salmaq* (dilə-dişə salmaq), *ərzə yetmək, əldən çıxmaq, əli çatmaq, məəttəl qalma, ara kəsilib, iş üstə qoymaq, müstəhəq qalmaq, cana yetişmək, başından dövlət yağmaq, yaxasından əl götürmək, əl-ayaq çalmaq, qana düşmək, tezbazar olmaq, çapıq olmaq, fal açdırmaq, yal vermək* (yedirmək), *duz tək yalamaq, əli qoynunda qalmaq, gözündən su səpmək, yerdən – göyə razı qalmaq, iş bizlərə yetənə, gürzəyə dönmək, dili tutduqca* (danışmaq bacardıqca), *ara vurmaq, dönə-dönə demək, baş əymək, damağı çağ, kefi saz, qılınıc qapmaq, çör-çöp, qonum-qonşu...* (Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim, S.Əzim).

Frazeoloji mahiyyətdə olmayıb, müstəqim qrammatik əlaqədə işlənən belə söz birləşmələri satirik nitqin hazırlan-

masında yuxarıdakı sabit birləşmələrdən az iş görmür: *tərəzi qurmaq, dini dinara satan, dəyirməndə yatmaq, xırsa bənzər sifət, əhli-səfah, ölü halvası, kəfən tikən, şillaq atan, hərzəguluq etmək, dik durmaq, hərə girib bir yana, ərindən boşatmaq, vilayəti çapmaq, vətənin tərkini eyləmək, ölkənin fikrinə qalan yox, elin dərdi, vilayətin dərdi, yalançıya uymaq, hərzəyə uymaq, baş götürüb getmək, cecim yığmaq, rüşvət almaq, biməsrəf ev, halı (xəbərdar) olmaq, malını güdmək, mallı-dövlətli kəslər, biçinçi əhli, beş-üç günlük, boynu qısıq, burnu fırtıqlı, tumanı yamaxlı, çit dizlik, yaxşı ərlək etmək, buduna döymək, iti doyurmaq, günün qızmarı, ayağı cidov, dalı yağır, sağrısı döyənək ...*(M.B.Nadim, B.Şakir, S.Əzim, Xalxali).

Bir halda ki, satira dilində sərtlikdən, narazılıqdan söhbət gedir, xalqın dilindən material seçəndə şairlər qarğışlara xammal kimi, mətləblərinə yarayan külçə kimi muraciət etməli olurlar. XIX əsrdə ədəbi-bədii nitq birdən qarğışlarla dolmağa başladı – sanki ədəbi dilin «ədəb» pərdəsi götürülürdü. Ancaq bu, qorxulu deyildi, ədəbi dil korlanmadı; dostla dost kimi danışarkən mülayim, xoş, nəzakətli sözlər necə yarayırdısa, necə təbii səslənirdisə, düşmənlə qarşılaşarkən sərt, kobud sözlər, ifadələr eləcə münasib gəlirdi. Bunlar düşmənlə danışmağın silahı idi. Bunları da xalq bu məqam üçün hazırlayıb, öz dərdini yazanlara saxlamışdı. Şifahi ədəbiyyatda bu material çoxdan məsrəf olunurdu, indi yazıda sınıanırdı. Qarğış baş alıb gedirdi– eynən real həyatda olan kimi idi: biri öz rəqibini döyə bilməyəndə, qarşısında aciz qalanda hərəkət əvəzinə dilinə güc verir–qarğış edir, söyüş söyür. XIX əsrin siyasi şəraiti də ancaq buna imkan verirdi: zülmün, haqsızlığın qarşısında aciz qalan söz ustaları mübarizə yolu tapa bilmir, əsil satira silahını hazırlaya bilmir, hədələyir, qarğışa, söyüşə meydan verirdilər: *görüm evinə salamat getməyəsən, görüm dilin lal olsun, görüm döşəknən yastıq tapmayasan, yorğanın şal olsun, canın çıxsın, məhşər günü əzabın artıq olsun, babalım boynuna olsun, görüm pıça çıxsın, tapmasın nicat, vay halınıza, vay olsun Zal əhli tamam* (M.B.Nadim, B.Şakir).

Hətta bir az da «irəli» gedir, söyüş söyürlər, təhqir edirlər, biədəb söz (sinizm) işlətmək dərəcəsinə çatırlar: *donuz oğlu, it uşağı, köpək oğlu, köpək oğlu köpək, qara eşşək*.

Məndə bir neçə nümunə: *İt hininə girsən ha belə iqbal; Bəlkə ölə, pis üzündən qurtulaq; Çıxmadı qurtulaq dərdü bələdan Gündə bir zaqonu görən canımız; Bu dağılmış düşən degil nizamə; Saldıq başımıza nə növ daşı; Olmadı deyən bir şuna kəndaşrı it hürməz; İlan əti yeyib yerikdə bişək o madər ki, belə püsər gətirdi (Q.Zakir); Görüm getməyəsən evə salamat, Arvadın da qalsın dul, Kərbəlayı; Hər köpək oğlu köpəkdən quru töhmət çəkirəm. (M.B.Nadim) Aləmin heyvərəsi, yanşağı, hərzəçənə (B.Şakir); Amma bu təəccübdü ki, donquzlara ceyran Kim qoydu adı-əhli-zəlalət, köpək oğlu; Onları haqq özü bir əppəyə etsin möhtaç (S.Əzim).*

Şeir dilində həcv tonu yaradan, satirik nitqin əndazəsini aşan bu söyüşlər, qarğışlar, hədələr M.F.Axundzadə komediyalarının dili üçün normativ komik materialdır:

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş!.. Torpaq səniñ başına.

Haçı Qara. Səni lə'nətə gələsən, arvad! Toxumunuz yer üzündən götürülsün! İtil buradan!..

Tükəz. Əzrailiñ, yolu yumrulsun ki, səniñ kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır...

...Hacı Qara. Siziñ, təqsiriñiz nə yerə sıışıar, nə göyə. Qurumsaq uşağı, başıñıza sənət qəhət olubdur?

Mkrtiç. A balam, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu bizim başımıza gətirirsən?

Hacı Qara. Mən sizi hesab edirəm quldura, yolkəsənə, Xalqın evin yıxana, zalimə, müftəxora, dar ağacına layiq olana.

...Mkrtiç. Çünki inanmırsan, özün bil, hər nə eləyəcəksən, elə! Allah evini yıxsın! («Hacı Qara»).

Satira dilinin danışiq çaları onun dialektizmlərə də yer verməsinə şərt olur. Bu, maraqlı cəhətdir ki, satiriklər canlı danışiq dilinin başqa meylləri ilə müqayisədə dialektçiliyə nisbətən az müraciət edirlər: *dımıq, çəm, əppək, günəvər, silə, pesərək, tərəfgirlik, qapsımaq, saki (guya), şortaşort, dadanaq, binə (yurd)*... Görünür, qarğış, söyüş, başqa frazeoloji nümunələr

dialektüstü faktlar kimi alınmışdır. Bu cəhət də göstərir ki, satiriklər bütövlükdə ədəbi dil normasına laqeyd olmamışlar, daha doğrusu, onlar ədəbi dilin nə olduğunu yaxşı bilmişlər, loru, kobud söz və ifadələrə məhz üslubun öz tələbi kimi üz tutmuşlar. Maraqlıdır ki, fonetik və morfoloji dialektizmlərə leksik məhəlliliyiə nisbətən tez-tez rast gəlinir. Dialektizmlərə mətndə bir neçə nümunə: *Xub tapıbdı kasıblığın çəmini; Dımıq qoyun əti manəndi-şəkkər; Bir yana baxanda qudamdı saki; Ləvənd oğlu xub olmuşdur dadanaq; Rüstəmi-dastana mundan ar oldu* (Zakir); *Dəribəni qəbrin üstə sərməzlər; Vay haluva, torpaq gözüvə, başuva səng* (Nadim); *Kül sənin başuva, Şirvan, əcəb oldun fani; Yoxsa əlivüz çıxmış idi Kərbübeladan* (S.Əzim).

Satiranın dil təcrübəsində həmişə sənətkarlarımız ayamalar-dan, qondarma adlardan tikinti materialı kimi istifadə etmişlər (bu, ümumiyyətlə, ümumbəşəri hadisədir); bu fənd satira dilimizin başlanğıcından işdədir: *Görsən tanımazsan Yarım-saqqalı; Ərz edib xanıma Cinli bittəmam; Eşitdim incinüb Yekə-pər səndən; Salıbdır bəlaya Dəbəngani-ali* (Zorba həzrətləri – göründüyü kimi, burada kinayə daha güclüdür); *Qərvənd Meydanəli, o Cinli Budaq; Hanı Lələ Həsən, hanı Zülfalı* (Zakir); *Qurt Zaman tək vilayəti çapgilən; Duz yeyən Xan-məmməd hər işdən halı, Əfşar Mirzətağı, Şeyx Dünyamalı məsləhət görərdi daimü lövqat; Deyirlər bu saat Qanlı İsmayıl, Bir milyon dövlətə olmayır qayıl* (B.Şakir); *Quşçu Qurban içsə doymaz qanından; Kosa İslam olaram, boynuma sallam zünnar* (M.Nadim).

Məlumdur ki, ədəbi dilin üslubları üçün seçmənin mənbəyi xalq dilidir. Xalqın dilində hər cür düşüncənin, xarakterin, meyl və arzunun məzmununa, tələb və ölçüsünə müvafiq nitq materialı var. Sənətkarın xidməti öz fikrinin məzmununa– üslubuna düşən materialın yerləşdiyi qatı tapıb ondan istifadə etməsindədir. Yəni satiriklər üçün də xalq dilində pay olur; Füzuli və Vəqif mərhələləri həmin qatdan yan keçmişdi. Gülüşü sevən xalqın təbiəti ilə bağlı Azərbaycan dilində zəngin olan hazır yumor qəliblərini, satirik məsəl və ifadələri Q.Zakir və müasirləri ədəbi-bədii nitqə gətirdilər: *o ki var, özün tutub keçəl qurumsaq; Ağzından süd iyi gələn iki uşaq; ...saqqalə dəxi doğramasın*

soğan-sarımsaq; Genə ötür-ötür, apar-apardır, Bizim başımızda çatdadı çanaq; Buğda yeyib biz çıxmışq behiştə; Yanında çalınan zurnayə bir bax (Q.Zakir); Leyk gəl indi biz əyri oturaq, düz danışaq; Tülkü bəy olubdur, dərə xəlvət...; Kimdi siçan şahı o ağzı düşük (S.Əzim).

Təbii ki, satiriklər özləri də xalq ifadələri qəliblərində və onlara uyğun satirik aforizmlər yaradırlar: *Alimdə əməl yox, bəydə ədalət; Yetmək olmaz hərcəyinin sirrinə, Yalanı yeridir doğru yerinə; Yalanı kürsüyə mindirər qəni, Ac eyləyə bilməz doğrunu isbat; Kişmiş ilə hüccət edir qarağat; Quyuğun kəsməklə tula olmaz köpək (Q.Zakir); Oğrunun hər biri bir xana dönüb; Olubdur oğrular sahibi-xanə, O ki ev sahibidir, mehmana dönüb (B.Şakir); Zahir... görünür dustsifət, Batini hiyləgərü cadugünü şeytanvar; Eşidə halva adın, çox olu quran oxuyan; Zülmənən abad olan axır olur viranə (M.Nadim).*

Maraqlı cəhətdir ki, ifadələr, təşbeh və obrazlar müxtəlif müəlliflərdə uyğun gəlir. Bu, həyat faktının açıq görünməsi, eyni dərdin hamını məşğul etməsi ilə bağlıdır ki, eyni şəkildə bədii həqiqətə çevrilir. Müqayisə edin: Q.Zakirdə–*Murovlar olublar oğruya ortağ; B.Şakirdə–Murovlar buyurur oğurlayın at, Naçal-nikdən eyləməyin ehtiyat; Q.Zakirdə – Qarabağda nə day qaldı, nə dana, Bu gün-sabah hərə qaçar bir yana; B.Şakirdə–Dəxi bizdə qalmayıbdır day-dana... Baş götürüb gedək hərə bir yana və s.*

Butövlükdə satira dilinin əsası olan canlı danışq dili leksikası və frazeologiyası ilə yanaşı, XIX əsr satiriklərinin dilində bir çox hallarda həcv, məsxərə, sataşma leksikonu müşahidə olunur–söyüşlər, it, ayı, donuz qəbilindən təhqiramiz bənzətmələr və s. Ancaq dövrün satiriklərində xalis satira dili materialı kimi tapıntılar da var: *gədəzadə, mədəri-şeytan, müəllimi-iblis, aşıyaneyi-şeytan, mə'dəni-şər, mə'dəni-lafü kəzzaf, mə'dəni-hərzəvü hədyan, knyaz yatağı, oğru yatağı* (adətən **mal-heyvan** yatağı deyirlər), *beş manatlı kişi... – Beş manatlı kişi yoxdu ölkədə^x; Olub knyaz yatağı bu dağılmış xeyli*

^x Engelsin Marksa söylədiyi rusun «alçaqlığı və slavyan çirkabı» budur: imperiyada hamı rus kimi yaşamalıdır. Bunun üçün rus dövləti imperiya xalqlarını mütiləşdirir, heysiyyətsizləşdirir, xalqı kütləyə çevirirdi; çar Azərbaycanda xalqın yüksək təbəqəsini, bəylərini, zadəganlarını, elitasını

müddətdir (Q.Zakir); «*Töxmi-xər, mə'dəni-şər, mədəri-şeytan gəlir*» (B.Şakir). Yaxud əzəzil adamın Əzrail, *Mələkül-mövt* təşbehləri ilə verilməsi əksər satiriklərdə var. *Cildlənbir ürüş-vətə murovlar* (B.Şakir) misrasında xalqdakı *tutulmaq, burünmək, qurşanmaq* idiomlarının sinonimi kimi *çildlənmək* obrazı çox uğurludur. M.Ə.Sabir *tülkü* əvəzinə «bir şələdir saqqalımız» deyən satirik obrazlarını «mədəni» yolla ifşa etdiyi kimi, B.Şakir də öz tənqid hədəfinə *it* deməyi eyib sanıb «nəzakətlə» *hər daşın ardınca qaçan* təyinindən istifadə edir. Yaxud yenə Q.Zakirdə itin atributundan istifadə: *haçan mən vermişəm sənə içazə, Qulağını qırpıb yetənə soxul*. Q.Zakirin bu təşbeh-obrazları da xalis sabiranədir: *Elə iş baş verir yoğunqurşaqdan, Haq bilir ki, çıxmaz nadan uşaqdan, Taətdə övladır o qatmaqurşaq; ...belişallı haçılar Zəhrimar tək xalqın ağzın acılar*.

B.Şakirdə: *Tapılmayır çörək, dərmana dönüb-çörəyin dərmana dönməsi* ifadəsi güclü satirik məzmunu malikdir. Bu

xalqın gözündə hörmətdən salır. Bəyləri, varlıları mütiləşdirir, çar məmurlarının qarşısında oyuncağa çevirir. Adlı-sanlı bəy adı bir çar məmuruna baş əyməli olur. Belə olanda bütöv kütlə onlara baş əyməli olur – bəyinin baş əydiyinə rəiyyəti üçqat baş əyir. Çarın tabeçilik üslubu budur: bəyi mənəvi cəhətdən sarsıtmağı onu mütiləşdirməkdən başlayır. Ona görə Q.Zakir deyir: Beş manatlı kişi yoxdur ölkədə və beləliklə, ölkədə mənəvi kişilik bir sinif kimi, bir ictimai kateqoriya kimi yox olmağa sürüklənir. Qasım bəyin müasiri Əsgər bəy özünə toy etmək, gəlin gətirmək üçün qaçaq mal alverinə gedir. Mirzə Fətəli Azərbaycan bəyini komik obraz kimi təqdim edəndə, əslində çar dövlətçiliyinin zülmünə kinayə edirdi. Bəyliyi məhv etməyin o biri yolu bəyləri qumara, içkiyə qurşandırmaq idi. Ə.Haqqverdiyev «Dağılan tifaq»-ı ilə öz zümrəsini xəbərdar edirdi. Bir zaman monqollar Rusiyada qıpçaqların kultunu qırmaq üçün onları elitəsiz qoydular. Rusiyadan didərgin düşən həmin qıpçaq döyüşçüləri Misirdə iki əsrlik türk-məmlük imperiyasını yaratdılar (məmlük sərkərdəsi Baybarsı xatırlayın).

Həmişə, hər yerdə dövlət xalqı fağırlaşdırmaq, manqurtlaşdırmaq, kölələşdirmək üçün onu düşüncələrindən, xalqçı ideya sahibləri zümrəsindən məhrum edir: düşüncələri, ideya sahiblərini ya məhv edir, ya da rüşvət-təltiflərlə öz tərəfinə çəkir. Monqollar belə etdilər, onların yaratdıqları mərkəzləşmiş rus dövlətini qəbul edən ruslar da həmin idarəçilik üslubunu işlətdilər. Vaxtilə Azərbaycan xalqını satıb çardan mükafat alanların ünvanına M.Ə.Sabir dedi: ad batırıb nam alırıq. Sovet dövründə də Əliheydər Qarayevlər xalqın mənafeyini satmaqla vəzifələr qazandılar.

nümunələr satirik obraz kimi neologizmlərdir. Xalqdan gələn bu təşbehlər də eyni dərəcədə sərt satirik məzmun aşılayır: *Xan zadələr şişə taxar rəyyəti* (Zakir); *Taxmağa şişə, sizi etməyə büryan gəlir, Mələkül-mövt kimi almaq üçün can gəlir, Mə'dəni-lafü kəzzaf, hər zəvü hədyan gəlir* (B.Şakir). Xalq dilindən gələn *şişə taxmaq, can almaq* kimi potensial satirizmlər *mələkül-mövt, mə'dəni-lafükəzzaf...* kimi «kitab» satirizmləri ilə birləşib dövrün satira dilini itiləyirdi. Hətta bəzən gələcəkdə böyük M.Ə.Sabirin bu bünövrədə ucalacaq satirik nitqində ictimai ifşaçı səviyyəsinə qalxan ifadələrin ilk məşqlərinə rast gəlinir: *Sal gərdəninə gərdənəbənd, gir bu kotana, Lal ol, dilini kəs, xışa insan da qoşarlar. Çanın çıxacaq, lap öləsən də, əkəcəksən, Vəl olsa da, xış olsa da, kotan çəkəcəksən...* Şah nökarisən, damğalı qulsan, o şahənə, Keçmişdə deyərlərdi ki, heyvan da qoşarlar (M.B.Nadim); *Həllali-müşküləti-cəhan oldu pul, Eylər iki dəqiqədə min dərdə çarə pul Ki, nar əhlin, istəsə, nur əhli eyləyər Ki, nur əhlini salu bir dəmdə narə pul* (M.İ.Qasir).

Dövrün satira dilini səciyələndirən əlamətlərdən biri rus-Avropa sözlərinə geniş müraciətdir. Maraqlı cəhətdir ki, rusizmlər Azərbaycan bədii üslubuna məhz satirik nitq vasitəsilə daxil olmuş və məhz onunla ədəbi mühitdə qanuniləşmişdir (o da qəribədir ki, hələ bu günə qədər lirik-aşıqanə şeirimizin dilində bir dənə də rusizm təsadüf olunmur; görünür, bədii mühitə qədəm açdığı başlanğıc koloriti onun gələcək mətn taleyini həll etmişdir). Başlanğıcında satirik nitqdə rusizmlər leksik-kommunikativ məqsəddən çox, leksik-üslubi məqsəd izləmişdir. Hətta bu sözlərin əksəriyyətinin terminoloji mahiyyət daşması da onların üslubi funksiyasını kölgələndirmir. Məsələn, *knyaz, deputat, kvartal\kvartalın, çetvert, podrat, senat, imperator, poşt, zasdatel, dum, quberniya, naçalnik, polk, saldat, yaranal, qaravul, polkovnik, əfsər, mayor, çinovnik, qubernat, palat, Piter, şinel* (Zakir, Şakir, S.Əzim) kimi sözlərlə şairlər çarizmi, çar idarə üsulunu, məhz ikitərəfli zülmkarlığı ifşa edirlər, aşkar deyirlər ki, imperator da, knyazlar, deputatlar da qayda-qanun yarada bilmirlər, hətta bunun müqabilində bəzən keçmişə şükr edirdər: *Kişilər var idi xan əyyamında, Hər kəs əyləşmişdi öz məqamında*. Yaxud: *Quberniya bina olandan bəri Oğrunun hər*

biri bir xana dönüb (B.Şakir). Əslində bu rusizmlər camaat arasındakı narazılıq anlayışları kimi üslubi semantika ilə mətnə düşür və buna görə də camaat ağzındakı tələffuzla işlənir: *İndi **famil** ilə çağırılır adın; Çavanşir bir dəstə, Kəbirli bir **part*** (Q.Zakir); *Çinovniklər işdən olan tək halı Deyib **qubernata** tamam əhvalı; Min beş yüz manat edib, çümlə **qubernata** verib...* (B.Şakir). Bütövlükdə bu sözlərin əksəriyyəti satirik-bədii mühit vasitəsilə ədəbi nitq mühitində özünə yer tapır. Hətta bunlardan gələcəkdə ədəbi dildə sabitləşməyəcək leksik vahidlər də sinxron vəziyyətdə ədəbi dilin lüğət materialı hüququnu qazanır. Xatırlayaq ki, Nəsimi, Füzuli dövründə işlənən çoxlu ərəb-fars sözləri xalq dilində özünə yer eləmədi, yalnız yazılı ədəbi nitqdə fəaliyyət göstərdi və sonralar, ümumiyyətlə, ədəbi dildə fəaliyyətdən qaldı. Halbuki onlar öz dövrü üçün Azərbaycan ədəbi dilinin faktı idi. Deməli, bu rusizmlərin ədəbi dilimizdəki gələcək taleyi–qalıb-qalmaması onların XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin norması olmasını şübhə altına ala bilməz. Təsadüfi deyil ki, bunlar ədəbi dilimizdə fəaliyyət göstərən farsca qrammatik quruluş hissələri ilə leksik-qrammatik əlaqəyə girir. İzfətin tərəflərindən birini təşkil edir və fars dilinin ön şəkilçisini qəbul edir: *Gündə bir gətirir **zaquni-tazə; Xiffəti-urusə** edirlər tələş; **Polojenya nəqli** ta olub möhkəm; Nə rəvadır bisiyasət, **bizaqun** Viran ola nahəq bir qədim ocaq* (Q.Zakir)¹.

Rusizmlərin bu qismi lüğət tərkibində sabitləşib-sabitləşmə-məsindən asılı olmayaraq, ədəbi dil səviyyəsində əlaqənin nəticəsidir, bu qəbildən leksik vahidlər başqa janrlarda və başqa üslublarda da işlənir. Hətta rusizmin satirik nitqdə belə öz qrammatik quruluşu ilə çıxış etməsi rəsmi dilin təsiridir (bir qədər sonra publisist üslubda bu vəziyyət geniş yer tutur): *Derlərdi **vayenni sud** kəssin anı; Həcv-hədyan ilə sənə nə layiq, **Uyezndi qazini** eləmək məlul* (Q.Zakir). Rusizmlərin başqa qismi sırf danışq dilinə məxsusdur, yalnız canlı ünsiyyət vasitəsilə alınır

¹ İzfətdə işlənməsinin elmi-fəlsəfi dildə də müşahidəsi artıq rusizmin ədəbi nitqə müdaxiləsi deməkdir: «...yəni dərya bir növ'i-digər ilə təlatümə gələ və kainatda bir **perevoroti-əzim** peyda ola...» (M.F.Axundzadə).

və məhz komik-satirik məqsəd daşdığından ancaq satirik əsərlərin dilində müşahidə olunur. Burada çar məmurlarının siyasi və mənəvi şəxsiyyəti dərhal açılır – bu sözləri geniş xalq kütlələri çar məmurlarının ağzından məhz belə eşitmişlər; onlar camaatı məhz bu sözlərlə dindirirlər – *paşol, znakom, sadis, işto* və s. *Nə qədər varındır znakom, sadis! Olmayanda deyir: paşol...; Papağını fırla ha, gəldi yaz, olacaq ustupay knyaz* (Q.Zakir); *Bu əhvalı bilən kimi naçalnik... sizin bu ellik Mən bilirəm olacaqdır vinavat* (B.Şakir); *Yazmışam dərd-halım kamendata bu gün, Deyillər: poşt paşol zaftadır həm bazar* (M.Nadim). *Ta qubernat görüb söylədi işto-mişto?... Dışra çıxdı yaranal, gördü gəlir dad-aman, Dedi: «Zaçem, tı sidiş dlya çeço stroqo?... Vermisən o çula sən üç «xoroşo», bir «malades». Veririk hər kəsə, verməzlə bizə bircə soğan, Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz «xoroşo», «Malades» qarnımızı sir eləməz, istər nan* (Hacı ağa Fəqir).

Dram və nəsr dili. Bədii dilimiz mənzum hekayə, təmsil formalarının və satirik əsərlərin dili kimi xəlqiləşə-xəlqiləşə, danışq dilinin leksika, frazeologiya və sintaksisini özünə hopdura-hopdura təbii ünsiyyət vasitəsi şəklini alaraq, nəhayət, M.F.Axundzadənin dram və nəsr dilini yetirdi. Şeir dili nə qədər realist olur olsun, nə qədər adi və xəlqi səslənir səslənsin, hər halda o, dram və nəsr dili deyildi, dram və nəsr dilinin işini yerinə yetirə bilməzdi.

Realist ədəbiyyatın ədəbi dilin xəlqiliyinə şərtləndirici təsiri, şübhəsiz, M.F.Axundzadənin dram və nəsr əsərlərinin meydana gəlməsi ilə daha aydın hiss olunur, müasir normalı ədəbi dilimizin ilk real mənzərəsi məhz burada təsbit olunur. Mirzə Fətəlinin dram və nəsr dili XIX əsrin adı ilə bağlı ədəbi nitq normasını gerçəkləşdirdi, əyani realiyə çevirdi. Doğrudur, ədəbi dil tarixində Mirzə Fətəlinin adı ilə bağlı çox xidmətlər var. Lakin bunların əksəriyyəti ideyadan ibarətdir və bu ideya əslində öz məhsulunu gələcək nəsillərin işində göstərir. Dram və nəsr dili isə onun təcrübi işidir və onun ədəbi dilimizin tarixindəki ən böyük xidməti də budur. Hətta özünün bir qədər sonra ədəbi dil barəsindəki tezləri, orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı tövsiyələri bilavasitə həmin dil təcrübəsindən çıxır, onun əsasında

ümumiləşdirilir. M.F.Axundzadənin bədii dili həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə görə canlı Azərbaycan danışığı dilinin özüdür, bu, gündəlik ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan türkcəsidir; bədiilik komponentləri, obrazlılığı ilə yanaşı, onun dili real danışığıdır. Eyni zamanda bu, cilalı, həm də təkcə formasına görə yox, məzmununa görə də, insanların üz-üzə söhbəti olmaq etibarilə də canlı danışığıdır:

«**Hatəm xan ağa** (*içəri girir*). Xeyir ola, arvad, nə var, tələsik məni çağırıbsan?

Şəhrəbanu xanım (*qaş-qabaqlı*). *Nə olacaq? Gəl gör o çör-çöp döşürən, içdirib, yedirib bəslədiyin qonağın, deyirlər, qardaşın oğlunu azdırıb özü ilə Parijə aparır.*

Hatəm xan ağa. *Necə? Müsyo Jordan Şahbazı Parijə aparır? Kim deyir?*

Şəhrəbanu xanım. *Mən deyirəm. Şahbaz özü Şərəfnisəyə deyibdir.*

Hatəm xan ağa (*qəhqəheyi-qeyri-təbii ilə*). *Xa-xa-xa! Şahbaz bilir ki, sənin qızının ürəyi kövrəkdir, ona sataşıbdır. Yəqin ki, Şərəfnisə də bu sözlərdən dərd edir. Xa-xa-xa, analı-qızlı iki pulluq ağlınız yoxdur. Hər boş sözdən ötrü yerdən olursunuz.*

Şəhrəbanu xanım (*çığıra-çığıra*). *Sən elə hər zadı boş tutursan.. Cahıl uşaqdır, bəlkə o firəngi bir para sözlər deyib ağlını oğurlayıbdır. Kişisən, qan olmaz ki, hər ikisini bir çağırıb soruşsan ki, bu nə işdir, nə sözdür?».*

Leksikonun bütünlüklə anlaşıqlı olmasından başqa, burada bilavasitə real danışığa məxsus əlamətlər var: ədəbi dil variantı olan *-mış* nəqli keçmiş şəkilçisinin əvəzinə *-ıb* işlənməsi: *çağırıbsan, deyibdir, sataşıbdır, oğurlayıbdır*; eyni feli bağlama formasının bir cümlədə bir neçə dəfə təkrarı: *içdirib-yedirib-azdırıb aparır*; təkrar suallar: *Neçə?.. Parijə aparır? Kim deyir?*; artıq obyekt işlətməmək: məsələn, başqası «kim deyir» məqamında «bunu kim deyir» yazardı; xitab, sual, baş-budaq cümlə hissələrinin düzülüşü: *xeyir ola, arvad, nə var...*; yaxud *kişisən, qan olmaz ki, ...soruşsan ki, bu nə işdir, nə sözdür*; həmçinin, bir sıra tipik danışq frazeologizmindən istifadə: *xeyir ola, analı-qızlı, iki pulluq ağlın olmaması, yerdən olmaq, ağlını azdırmaq* və s.

Eyni zamanda bu, cilalı, səliqəli danışqdır, kələ-kötür söhbət aktı deyil, xalis ədəbi dil faktıdır. Burada ədəbiləşdirici işlər də görülmüşdür–nəqli keçmiş şəkilsindən sonra xəbərlik şəkilsinin gəlməsi *deyib* və s. əvəzinə *deyibdir* və s. *deyirlər ara sözünün* və *yəqin ki modal sözünün* çox sərrast yerləşdirilməsi; ümumiyyətlə, söz sırasının qrammatik yerinə düşməsi; remarkada müəllif dilinin seçilməsi: *qəhqəheyi-qeyri-təbii ilə* və s.

Mirzə Fətəlinin əsərlərində Azərbaycan dili müxtəlif zümrəyə, müxtəlif iş sahələrinə mənsub, müxtəlif əqidə, düşüncə, savad səviyyələrinə malik azərbaycanlıların ümumi ana dilindən fərdi istifadə kimi səslənir.

Bu ona olunan hörməti düzgün qiymətləndirməyib, hadisələri öz təsəvvürünə uyğun mənalandıran avam ailə qadını Şəhrəbanunun avam danışığıdır: *Bu firənglər necə naşükür xalq olurluşlar, heç yaxşılıq bilməmişlər. Mən ağılsız genə tarının hər günü müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl bundan sonra yaxşılıq elə. Tamam yaxşılığım bada çıxdı getdi.*

Əslində, Şəhrəbanu xanım qonaqsevəndir, öz ölkəsi, xalqı haqqında başqa xalqlarda yaxşı təsəvvür yaratmağa çalışır, milli nemətlərin ləzzətini nümayiş etdirməyə can atır. Halbuki dünyagörüşü –bu, nitqində aşkarlaşır, onu öz ləyaqətindən aşağı göstərir. Həmin avam, sadələvh danışığın məzmunu komediya dili üçün səciyyəvi olan yumor doğurur – bu yumor real vəziyyətlə onun dünyagörüşünün səviyyəsi arasındakı təzadın nəticəsidir; dramaturq bu əksliyi məişət ifadələri ilə canlandırır, hətta Şəhrəbanu xanım etdiyini başa çaxan, minnət qoyan vəziyyətində qalır.

Bu da müəyyən dərəcədə ziyalılığı ilə seçilən, ətrafındakılara nisbətən aydın dünyagörüşlü Hacı Nuru şairin nitqindən: *...xalqın arasında etibardan düşübsən. Heç kəs sənə iş tutdurmur. Əvvəlçə yanına... hər nə qədər qızıl və gümüş gətirdilər, nisfindən artıq oğurladın, mis və bürünc qatıb sahiblərini rədd etdin, axırda fisqin bürüz etdi. Dəxi yanına bir adam iş gətirmir. Əgər doğru rəftar etsəydin, əlbəttə, indi dövlətli kimsənlərin biri idin.*

Danışığının ümumi məzmunu ilə yanaşı, obrazın ziyalılığını göstərən ayrı-ayrı leksik-qrammatik üsurlər də var: *əvail, nisf, fisq, bürüz etmək*.

Burada Heydər bəy öz ictimai silkinin dilində, lakin təəssüf dolu amiranəliklə danışır. Sona xanım pak, saf, səmimi ürəyini dilinə gətirir. Hacı Qaranın bütün ifadələrində sövdəgərlik və xəsislik görünür. Molla İbrahimxəlil kimyagərin ikiüzlülüüyü onun nitqinin ikili təzahüründə əks olunur və s.

Bütün bunlarla yanaşı, gülüş dram dilinin ədəbilik tellərini müəyyən qədər boşaltmışdı. Əsrin sonunda N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyev faciə janrı ilə onu tarım çəkdiilər. Komizmin xidmətindəki yüngüllük dilin leksik-sintaktik işlənməsində əsəb rahatlığı yaratmışdı. Faciə dili isə daxili bədii semantikasının ağırlığı ilə yanaşı, həm də qrammatik cəhətdən düürüst, akademik təşkili, qrammatik-sintaktik vahidlərin deyilişində bir siqlət hiss olunması ilə səciyyəələr.

Düzdur, N.Vəzirovun dili danışiq leksikası və frazeologiyası ilə doludur. Bunların içində adi frazeoloji nümunələr var ki, danışanı (personajı) real insan kimi, necə var, elə— avam və ya ziyalı, zərif və ya qəddar, məhdud və ya geniş dünyagörüşlü— təqdim edir. Bu da maraqlıdır ki, onun frazeologiyasının leksik ekvivalenti dərhal qavranır: *atası yolu göndərmək* (öldürmək); *iş elə bu gün tamam eləram* (evlənmək); *yurdunda bayquş ulatmaq* (xaraba qoymaq), *boğmalanmaq* (yemək); *göy çadırın yiyəsi* (Allah); *mıxı mismara döndərən* (Tanrı).

N.Vəzirov klassiklərimiz içərisində atalar sözləri və məsəllərdən ən çox istifadə edən söz ustası kimi seçilir (hətta pyeslərinin adı atalar sözlərindəndir). Bu frazeologiya süjetin, hadisənin komik məzmununa uyğundur: *Qızı özbaşına qoysan, ya zurnaçıya gedər, ya nağaraçıya; dəvədən yıxılıb, hət-hötündən əl çəkmir; xasiyyətin bilməyən atın dalına keçməzlər, əmi can; adını tut, qulağını çək; neyləyirəm qızıl təsti, içinə qan qusam; keç i çan hayındadır, qəssab piy axtarır; özgəyə quyu qazan özü tez düşər, lə'nətullah; Araz aşığındandır, Kür topuğundan; Qaz vur, qazan dolsun; kor nə istər, iki göz—biri əyri, biri düz; keçənə güzəşt deyərlər; dünya beş gündür, beşi də qara; daldan atılan daş topuğa dəyər; yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük; nə əkərsən, onu biçərsən; adı var, özü yox və s.*

Onun tiplərinin dili məişət leksikası ilə zəngindir; *girvənkə, boğça, arxalıq, çuxa, dadaş* (ehtiram məqamında vokativ söz), *aylanmaq* (dialektizm–*hərlənmək*); *alışdım-yandım, qayçıkəsməz, gendədur, qonşunun çanı çıxsın* (parça adları) və s.

Onun personajlarının nitqi üçün qarğışlar «salam-əleykim»dən işləkdir; hətta bu cəhətdən qadınlarla kişilər bir-birindən fərqlənmir–fərqlənsə də, belə fərqlənir ki, kişilər məişətdə qadınların nitqi üçün səciyyəvi olan bu frazeoloji nümunələri daha çox işlədirlər: *sənin boyuna ip ölçüm; səni itəsən; meytini görüm; boyunu yerə soxduğum; adı batmış; qudursun, çiyinlərini yesin; gedin, qabağınız qaya olsun, dalınız qırğın* və s.

Ancaq bu, böyük sənətkarın dilinin yüksək normativliyi, nümunəvi ədəbiliyi ilə ziddiyyət təşkil etmir, dilinin xəlqilik və bədiilik əlamətlərindəndir.

«*Rüstəm bəy (tək). İndiyə kimi tamam ömrümdə düşməni qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşməni fəiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı heç kimdən qorxmamışam... (səktə). Mən həmin Rüstəmə ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tarmar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum. İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam? (durub ayağa) Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət şifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt!...»*. Bu seçmə ədəbi leksikon və sintaksisdə əlavə ədəbiləşdirici tədbirlər görüldü: *indiyə kimi* kifayət ikən intensivlik üçün *tamam ömrümdə* əlavə olunur; *həmişə*, ardınca da *hər yerdə*; qəzəbi dərinləşdirən sadalama: *xaraba qoydum–tar-mar elədim–od vurdum–havaya sovurdum*; həmçinin: *ağzından süd iyi gələn–at görməmiş–əlinə tufəng almamış–övrət şifət^x* və s.

Rüstəm bəyin bu cümləsi də çox savadlı qurulmuşdur, həcmcə də ağırdır; cümlə həcmcə dolğundur, iridir, ancaq bu irilikdə klassik-kitab dilindəki süslük yoxdur, onda danışiq elastikliyi var–iki hissəyə ayrılır, birincidə şərtlər, ikincidə nəticələr həmcinsləşir, beləliklə, ədəbiliklə canlı danışiq əyaniliyi

^x Ancaq bu ifadə faciə nitqi üçün, o qəzəbli obrazlar sisteminə münasib səslənmir.

birdəşir və dram dili üçün seçiyəvi olan mütəhərrikliyi təmin edir: *Hərgah mənim oğlum Mahmudda namus-qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimin yüzdən biri onda tapılsaydı, o indiyə kimi qardaşının intiqamını almışdı və məni bu dərdədən xilas eləmişdi...*—belə dinamik imkanlı cümlə sxemini N.Vəzirov ədəbi dildə qanuniləşdirirdi; yəni dilin sadəliyi, xəlqiliyi mətnin yalnız sadə cümlələrdən və ya bir başla bir budaqlı tabeli, iki sadə cümləli bir tabesiz mürəkkəb cümlədən qurulması deyil, xəlqilik siqlətli, sanballı sintaktik qurumlarla dolğunlaşmalı idi – bu cəhətdən Nəcəf bəy Vəzirovun faciə dili ədəbi dilimizin tarixində nümunəvidir; xəlqiliyin bəsitlikdən aralanmasında o, «Əkinçi» qəzetindəki məqalələri ilə başladığı işi faciələri ilə başa çatdırdı*.

Faciə janrı Şəhrəbanu xanım və ya Tükəz yaşda olan Mələk xanımın nitqini belə tələb edirdi: *Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan Fəxrəddin, Fəxrəddin deyib çağırırdı. Güllə dəyəndən sonra onun dırnaqları ilə kotan kimi eşdiyi yeri görsəydin, ağzından bir qarış çıxan kömür kimi qaralmış dilini görsəydin!...*

Bu da nökrin (Əhmədin) danışığıdır—ətrafına təhlili baxır, olanları fəlsəfi mənalandırır: *Ay bivəfa puç dünya! Bu az müddətdə gör nəçə gözəl oğlanlar bada gedib. Rəşid bəy getdi. Mahmud bəy getdi. Vəli kimi əjdaha Qalada axırınçı yaradan tələf oldu getdi... Çahangir bəyin yurd-yuvasını dağıtdılar, canı dustaqqanada çürüyür. Rüstəm bəy kimi pəhləvanın beli бүкүлүб, özü dönüb yumağa... Bu nə gündür, mən özüm çəkirəm, bu nə candır mən özüm saxlayıram?!... Dərd bilənlər getdi, dost-aşna getdi, mən tək qalıb nə olacağam?! Əhdimə vəfa edəmə, ondan sonra*

*Göz dolu yaş, üzüm tutmuş vətənə,
Cigər dağlı ah-nalə edəmə.
Külfəti tapşırıb haqq dadınə,
Baş götürüb biyabanə gedərəm.*

«Hacı Qara»dakı nökr Kərəməlinin danışığı ilə müqayisə edək:

* Yadınıza salın ki, Nəcəf bəy demişdi: “Əkinçi” mənim ana dili müəllimimdir.

Hacı Qara... A gədə, Kərəməli, mən buları əyləmişəm, tez qaç qurtar.

Kərəməli. Ay ağa, geri qaçım, ya irəli?

Hacı Qara. Gic oğlu gic, geriyə hara qaçacaqsan? Genə Araza qayıdıb gedəcəksən? İrəliyə qaç, qurtar, tez!

Kərəməli. Yəni yük ilə qaç demirsənmi?

Hacı Qara. Fu, gic balası gic! Əlbəttə, yüksüz necə gedərsən?

Kərəməli. Mən özüm də belə bilirəm.

Yaxud gəlinlik ərəfəsindəki iki qızın – komediyanın və faciənin qadın qəhrəmanının dilinin lüğət tərkibinə və sintaktik quruluşuna diqqət yetirək: «**Sona xanım**. *Elə bayaqdan bəri hıqqana-hıqqana bunu deyəcəkdin? Barakallah! Mən də deyirəm bəs, oğlan doğrudan pul tapıbdır. Dur ayağa, gedək, bəsdir, indicə sabah açılar!»* («Hacı Qara»); **Səadət xanım**. *Mənim bu yanan cigərimi göz yaşı söndürməz (əlindən öpür). Fəxrəddin, necə gözəl arzularımız qaldı, Fəxrəddin... Bu dünya necə puç dünya imiş, Fəxrəddin! Heyf sənə, Heyf, heyf!.. Bu müsibət məgər nadanlıqdan, elmsizlikdən deyil?!*» («Müsibəti-Fəxrəddin»).

Hətta bu fərqlər yalnız janr səviyyələrində üzə çıxan fakt deyil. Məsələn, əsrin 20–50-ci illərinin ziyalıları (satiriklərimizi nəzərdə tuturam, onlar dövrlərinin ziyalılarından idilər) söyüşü sağa-sola səpdikləri halda, 90-cı illərin komediyalarında ziyalılar yüksək mədəni davranışı ilə seçilir–bu ziyalılar da həmin bəy ailələrinin növbəti nəsilləridir. Məsələn, 30–40-cı illərdə Qasım bəy Zakir öz əleyhdarının ünvanına belə deyirdi. *Hərçənd mənə balta çalan çox idi, əmma Hamudan əfzun bu **itəmcək köpək oğlu**... Bəsdir bu şərərət, dəxi əl çək, **köpək oğlu**. İt itdi, hürən dəmdə tanır aşnanı, yadı.*

Ancaq 90-cı illərdə Əşrəf bəy üz-üzə onu təhqir edən rəqibi ilə belə danışır: «*Bəy, eyib olmasın soruşmaq, əldə böyümüsüz, yoxsa meşədən tutulmusunuz?... Təvəqqe eləyirəm, müzayiqa eləməyəsiz. Tələbinizi buyuruz*» («Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük»). Hətta təhqirli sözləri də işlədəndə Əşrəf bəy «sən» yox, «siz» deyir, həm də ədəbi dildə kütləvi qəbul olunmuş formadan yox, kübar danışığına məxsus ali üslub elementindən

istifadə edir: *eləməyəsiziniz* və *buyurun* yox, *eləməyəsiz* və *buyuruz*. Nökəri də həmin ədəblə, nəzakətlə danışır–qovur, ancaq avropalılar, təhsillilər sayacağı «siz»lə danışır.

Əsrəf bəy. *Siz də buyuruz: bu bir yüz, bu iki yüz, bu da allisi... Təvəqqə eləyirəm, bilatə'xir təşrif aparasız.*

Cəbi (*qapını açır*). *Ağa, izal olun!*

Mayor. *Neylək, eybi yoxdur, qeyri hesablarımız dursun görək (gedir).*

Cəbi. *Haqqınız çatdı, kifayətdir, buyuruz!.. Buyuruz ağa!*

Bu danışığ aktları, bir tərəfdən, cəmiyyətdəki ictimai təbəqələrin inkişafını göstərir–deməli, Avropa tipli mədəni davranış təhsillilərimiz, ziyalılarımız vasitəsilə mühitimizə nüfuz etmişdir, ikinci tərəfdən, dramların nitq təzahürü timsalında əsrin ortalarından sonuna doğru ədəbi dil normasının səviyyəcə irəliləyişi, normanın səlisləşməsi aydın görünür. Əsrin ortalarında komediya ilə başlayan dram dili əsrin sonlarında faciə ilə qurtarır. Bu, janrın dilinin yüksək inkişaf həddinə qədər təkmilləşməsi deməkdir.

M.F.Axundzadə dram dili sahəsindəki işinin davamı kimi bədii nəsrə keçir, «Adlanmış kəvakib»ində nəsr dilinin daha geniş imkanlarını nümayiş etdirir. Düzdür, dramda da mənsur forma olmaqla nəsr dili işlənir: nəsr obrazlılığı, nəsr dili sərbəstliyi görünür. Ancaq müəllif nitqi ilə obrazların nitqinin spesifik təzahürlərini göstərmək, bədii şəraitə müəllifin fəal müdaxiləsini bildirmək, müəllif və obraz dünyalarından bir-birinə keçidlərin məntiqini konkret yaradıcılıq təcrübəsində vermək baxımından «Aldanmış kəvakib»in dili bədii üslubumuzun tarixində bir mərhələdir. Bu, təkcə povest formasının bədii məzmun xüsusiyyətlərini əyaniləşdirmək işi deyildi, həm də ədəbi normativə fəal müdaxilə idi. Yəni müəllif təsvirlərdə xüsusi çəviklik göstərir, yalnız bədii şəraitlər yaratmaq qabiliyyətini yox, həm də bütövlükdə ədəbi dilin ümumi imkanlarını aşkar edir, digər tərəfdən də, bu imkanları hazırlayır, genişləndirir (təsadüfi deyil ki, publisist üslub bundan sonra yarandı. «Əkinçi»nin dili» bəhsinə bax).

Əslində M.F.Axundzadə nəsr dili fəaliyyətini dramlarının içində başladı. Onun komediyaları müstəqil təsvirlərdən ibarət parçalarla zəngindir. Bu remarka adi texniki nişanə deyil, bir miniatür-lövədir: «*Bu halda dərviş Abbas sinni otuz, saçları çiyünə tökülmiş, gəndumgun, qırmızısaqqal, doli bıqlı, uca qamətli, başında tac, çiyində pələng dərisi, əlində şahnəfir, qoltuğunda bir qırmızı böyük xoruz öz mənzilindən çıxub heybətli səs ilə «ya hu, ya həqq» deyüb çadırların yuxarı səmtinə üz qoyub bir münasib yerdə mıx çalub, üç dəfə şapnəfiri bozlayub dağadaşa səs salub, xoruzı mıxa bağlayub, Şeyx Sədinün əş'arundan bu üç fərdi xoş avaz ilə oxuyur (nəzm...). Günə üç kərə şahnəfiri bozlayub xoruzdan on qədəm iraq otların üstində pusti-pələngi salub, genə qaim və heybətli səs ilə «ya hu, ya həqq» çağırub, pusti-pələngün üstündə iki dizün qucaqlayub oturur. Nuxulular dərvişün və şahnəfirün səsinə əvvəl halda sərəsimə çadırdan dışarı sıçrayub, bu növ haləti-qəribənün, müşahidəsindən mədhuşvar keyfiyyətin axırınadək nigəran olub dağdan-daşdan avazın əksi kəsilib sakit olandan sonra nəhayət təəccüb ilə Molla Həmidə mütəvəccəh olub məqami-suala gəlirlər» («Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər»). Burada, bir tərəfdən, ssenarist sənətkarlığı diqqəti çəkir, başqa tərəfdən, xalis tabloçu nasir qələmi oxunur. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin portret-hekayələrinin nəsr dili kökü budur, «Aldanmış kəvakib»-dən də artıq məhz budur: «*İkinci məclis hamam gündə əvvəlcə damda vaxə olur. Dam kilim, gəbə ilə pakizə fərş olub. Bir tərəfdən un çuvalı düzülüb, bir tərəfdə yağ dəriləri, yun məfrəşləri qoyulubdur. Hatəmxan ağa oturub damın yuxarısında, fərş üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanım ərinün, sağ böyründə çənəsin yaşmayub, ağ örpək başında, həllaci, samit əyləşəndir. Hatəmxan ağanın müqabilində qardaşı oğlu Şahbaz bəy oturub. Xəncərinün dəstəsinə söykənmiş. Müntəzirdir, görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məfrəşlərinün birisinin üstünə bir xalça salınıb. Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub. Üstündə Müsyö Jordan firəngi libasında, qıçun qıçı üstə aşırub. Başı açıq, əlində barmaq uzunluğunda və yoğunluğunda bükülmüş və lülələnmiş tənəkə yarpaqlarını yandırub çəkir. Hatəmxan ağanın böyük qızı Şərafnisə xanım bunlardan əvvəl xəlvətcə gəlib, yük**

qabağunda asılan kilim gərdəgün dalısına girüb pusur ki, görsün nə danışacaqlar. Bu halda Hatəmxan ağa üzün müsyö Jordana tutub xitab edir». Bunun harası remarkadır və bu, hekayədən nə ilə fərqlənir: «*Hacı Xəlil, müsinn şəxs, həştad beş il dünyada ömr edəndən sonra, xudavəndi-ələmin əmrini yerinə yetirməkdə idi. Bir böyük otağın ortasında hacını üzi qibləyə uzadub, başınıu, üstində molla, tilavəti-qur'an etməyə məşğul idi. Sağ tərəfdən hacının övrəti əyləşib, əlündə dəsmal, həzin-həzin Hacı ilə keçirdigi günləri yada salub ağlayırdı. Sol tərəfdə Hacınu, cavan oğlu kürsü üstində oturub bikef gözlərini bir nöqtəyə dikmişdi və tək-tək ahi-sərd ürəyündən çəkirdi. Hacınu qədim nökeri Kərbəlayı Qulaməli, iranlu qapının ağzunda ayaq üstində durub gözlərinin yaşını abi-nisan kimi ağ saqqalundan axıdırdı. Heç kəs bir söz danışmırdı, hamının gözi Hacınu üzində idi»* (Ə.Haqverdiyev. «Ata və oğul» hekayəsi). Gətirilən parça - özü dram üslubundan eynən detallar götürmüşdür: *Hacı Xəlil, müsinn şəxs, həştad beş il ömr edən..., Kərbəlayı Qulaməli, iranlı, qapının ağzında ayaq üstündə durub... Deməli, M.F.Axundzadə öz təsvirini müəyyən süjet üzrə davam etdirsə, əsl hekayə dili tələblərini ödəyir. Remarka belə olar: Əvvəlinci nimməclis. Muğan səhrasında Ağa Məhəmməd şah Qacarın çadırları. Cavad xan, Mustafa xan, Sadiq xan, Hüseyn xan* (Ə.Haqverdiyev. «Ağa Məhəmməd şah Qacar»). Yaxud: *Əvvəlinci məclis. Kənd. Mahmudun evinin qabağı. Sol tərəfdə evinin qapısı. Qapının yanında bir cəhrə qoyulub. Evin qabağı bağdır. Sağ tərəfdə, ağacın altında bir kötük var və kötüyün yanında bir neçə odun. Mahmud odun yarar* (Yenə onun. «Kimdir müqəssir»).

Komizm ustası kimi tanınmış M.F.Axundzadə remarka-miniatiürlərdə lirik lövhə verir: «*...Bəylər və Hacı Qara Təbrizdən qaçaq mal alub qayıdublar Arazun kənarına. Piyadalanub yığılublur qırağa. Araz qıjhaqı axır. Dumanlı kecədir. Gah-gah ildirir şaxır»* («Hacı Qara»). Əsərdə bu lirik təqdimatın ardınca komik hadisələr başlayır. Bunların təzadı da bir emosional çalardır, bu öz yerində. Mətləb odur ki, M.Fətəli lirik hekayələr yazı bilərmiş – zəngin lirik poeziyamızın tarixi gəlişində bu çox da asan olardı. Ancaq böyük vətəndaş gülüşlə tərbiyəni, komediya ilə islahı daha təsirli saymışdır. Deməli, yeri gəlmişkən

göstərmişdir ki, Azərbaycan ədəbi dili lirik hekayələr, romanlar, faciələr yazmaq üçün də, publisist üslubda fəaliyyət göstərmək üçün də hazırdır. Mirzə Fətəli, deyildiyi kimi, durğu işarələrinin işlənməməsi ucundan remarka sxemi üçün səciyyəvi olan adlıq cümlə tipindən qaçarkən, yəqin ki, o məqsədi izləmədən Azərbaycan dilinin nəsr potensialını da yada salmış, ilk mənsur şeir-miniatürlərimizi yazmışdır.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ, DƏRSLİK VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ DİLİ

Uşaq ədəbiyyatı və dərslik bir-biri ilə daha çox bağlıdır; dərslik yaradılması uşaq ədəbiyyatının sistemə salınmasına və ardıcıl inkişafına səbəb olur. Dərsliklər üçün əsərlər yazılmağa, folklordan örnəklər seçilməyə başlanır. Eyni zamanda uşaqlara tədrislə bağlı təbdillər və tərcümələr də edilir. Beləliklə, XIX əsrdə bədii tərcümə, uşaq ədəbiyyatı və dərslik yaradılması bir məqsəddə – təlim-tədris işində birləşir; buna görə onların dili bir səviyyədə üzə çıxır – sadə-xəlqi və ədəbi-cilalı.

Tərcümənin mədəniyyətimiz tarixində uzun ənənəsi olduğu üçün, təbii ki, XIX əsrdə də o biri həmcinslərini qabaqlayır. O da var ki, tərcümənin məqsədindən asılı olaraq, dilin xəlqilik prinsipinə müxtəlif şəkildə əməl olunur. Məsələn, A.Bakıxanov İ.Krılovdan etdiyi «Eşşək və bülbül» tərcüməsində birbaşa uşaqları nəzərdə tutmadığından öz fərdi bədii üslubuna uyğun ərəb-fars sözlərinə xeyli yer verir: *sövt, tövsif, mə'ruf, üqdə, məkşuf, əqval, kizb, iltimas, xər, nasus, salus, nəqs, nəfir, azurdə, mürəccəh, üqdəyi-şəkk, hüsni-sövt, nəvayi-xoşavaz, şöhrəti-kizb, xorusi-səba, ləhni-sövt, müinü pənah, əmri-təbah, sövtü ləhcə, məfhum etmək, guşunu tutmaq, pərdaz olmaq*. Sonrakı dövrlərdə dərsliklər üçün edilən tərcümələrin dilində bu qədər qəliz əcnəbi leksik-grammatik fakt yoxdur.

Tərcümədə A.Bakıxanov ümumi məzmunu qoruyur, ancaq misra baxımından əlavə və əskiltmələri var:

*Осел увидел Соловья
И говорит ему: «Послушай ка, дружище!
Ты, сказывают, петъ великий мастерще.
Хотел бы очень я
Сам посудить твое услышав пенье,
Велик ль подлинно твое уменье?»—*

— *Nəqlidir, bülbüli görüb eşşək
Dedi: «Qəlbümdə vardır üqdəyi-şəkk.
Xəlq edər sövtü ləhcəni tə'rif,*

*İstərəm mən həm eyləyüm tövsif.
Ey olan hüsnü sövtdə mə'ruf,
Eylə bu şəkk üqdəsün məksuf.
Xalq əqvalı ta ola mə'lum,
Sıdqu kizbüji mən edim məfhum.
Et bu dəm bim nəvayi-xoşavaz,
Qıl qəbul iltimasum, eyləmə naz».*

Altı misra on misrada tərcümə edilir, son beyt isə, ümumiyyətlə, məzmunundan artıqdır. Bir tərəfdən də, əslində bülbülün oxumağını tərənnüm edən 14 misranın məqamında A.Bakıxanov bu misraları yazır:

*Eşşəgüñ iltimasun ol bülbül
Çün qəbul etdi, eylədi qülqül.
Guşini tutdu xər ki, çün nasut,
Eşidüb sövti-nəğməsün tamam,
Dedi...*

Deməli, A.Bakıxanovun mətləbi tərənnüm deyil, ibrətli məzmunla tələsməkdir. Təsadüfi deyil ki, İ.Krıllovun sonda bir misrada dediyi «İzbav, boq, i nas ot etakix suzey» hikmətli sözü tərcümə yox, geniş şərh şəklində verir: *Ol kəsüñ halı matdur hər an, Özi aqıl, mürəccəhi nadan. Bizə xaliq ola münnü pənah, Cahil hakim edəndə əmri-təbah*. Beləliklə, şair işini Azərbaycan dilindəki mənzum hekayə və təmsil kontekstində icra edir. Geniş ümumiləşdirici ibrətlə qurtarır.

Ümumiyyətlə, tərcümənin dilində anlaşılmaya və ədəbiyyə xüsusi fikir verilirdi: Məsələn, Sədinin «*Kəbk əgər xəndeyi-bica nə zənəd, mən zamin Ki, giriftar be şahbaz nəgərdəd hərgiz*» beytini M.F.Axundov belə tərcümə etmişdi:

*Kəklik səsini çıxarmasa, mən zamin,
Onu tuta bilməz dağlarda laçın. —*

bunun dili Mirzə Fətəlinin azərbaycanca şeirlərinin hamısının dilindən daha təmiz ədəbidir.

Tədrisə yaxınlaşdıqca tərcümənin dili artıq əcnəbiçilikdən uzaqlaşır, sadələşir. Məsələn, prof. M.Kazımbəyin A.S.Puşkinin «Bağçasaray fantanı» poemasından tərcüməsi bilavasitə sinifdə oxunuş ehtiyacı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, M.Kazımbəy hələ Qazan universitetinin şərq fakültəsində işlərkən tələbələrini Türkiyə, Azərbaycan və tatar türkcələrindən rusçaya və əksinə tərcümələr üzərində işlətmişdir¹.

Şairlik etməyən dahi şərqşünas, görünür, A.S.Puşkinlə şəxsi görüşünün təəssüratı altında hərtərəfli və dərin filoloji istedadını səfərbər edərək və sinfin vəsait ehtiyacını da nəzərə alaraq özü üçün bu qeyri-adi yaradıcılıq işinə girişmişdir. M.Kazımbəy poemanı «Göz yaşı çeşməsi» adı ilə tərcümə edib. Ara-sıra tatar dili leksikasına təsadüf olunur:

*Gün qondı, kölgələr örtüdü
Kırımı rəvşən çöllərünü.*

Və ya:

*Həqiq insana şəfa bular,
Nə cəza çəksə darlıqda,
O qüvvətli fakir olar,
Kə'bəni görsə qarlıqda.*

— Azərbaycanca *gün batdı* və *qocalıqda* əvəzinə tatarca *gün qondu* və *qarlıqda*. Bu, təkcə universitetin mövcud olduğu Qazan tatar dil mühiti ilə bağlı olmayıb, daha geniş şüurlu hərəkətdir. Şərqşünaslıq fakültəsində bir neçə türk dili tədris olunurdu, bu dillərin yaxınlığını nəzərə alan böyük şərqşünas əhatəli türkoloq hazırlamaq üçün Rusiyadakı müxtəlif türkdilli ziyalıların hamısının istifadə edə biləcəyi ədəbi dil tərəfdarı olmuşdur. Məsələn, onun azərbaycanca verdiyi mətnlərdə beləcə türk, tatar elementləri də iştirak edirdi: ...*Fəzlun aytdı ki, bən*

¹ А.Н.Кононов. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972, с. 131.

*adəti-siyasəti-kəndidən ögrətdim ki, səhl günah üçün kimsəyi incitmə və əyər incidirsən, qətl eylə*¹. Ümumiyyətlə, XIX əsr Rusiya türkologiyasında bu meyl mövcud olmuşdur. Məsələn, «Tərcüman» qəzeti qarşısına belə məqsəd qoymuşdu ki, türkdilli xalqlarda mətbuat az olduğundan (bəzilərində isə olmadığından) Rusiyadakı türkdilli ziyalıların istifadə edəcəyi şəkildə yazılar versin; qəzetin dili belə idi: *Türkmaniya valisi jeneral Kuropatkinin hümmətilə Tədcən (تدجان) nam məhəldə türkmənlərə məxsus şəfaxana təsis edilmiş. İşbu şəfaxana altı adamlıq olub türkmən üsulu gizçadırlardan ibarətdir* (17 mart, 1896, № 11). Yaxud: *Gəncə şəhərindən «Qafqaz» qəzetinə yazıyorlar: şəhər idarəsinə ə' zalar saylandı. İntixab məclisində 584 adam var idi* (11 fevral, 1896, № 6). Qeyri-Azərbaycan ünsürləri bunlardır: *gizçadır* (palata), *saylanmaq* (seçilmək), *ə'za* (üzv), -yor. H.Zərdabi də həmin meyli arzulayırdı:

...«Tərcüman» 30 ildir çıxır. Bu otuz ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, «Tərcüman»-ın dili ümumi dil olsun («Həyat» qəzeti, 11 yanvar, 1906, № 9).

İbtidai siniflər üçün dərsliklər Azərbaycan ədəbi dilinin norması tarixində xüsusi meyl yaradır: onların dilində ədəbi normativ tam xəlqilik üstündə durur. Bu dərsliklər uşaqlarla gündəlik ünsiyyət vasitəsi olan ana dilində danışır. Bir daha aydın olur ki, dövrün yazılı nümunələrindəki azərbaycanca klassizmlər, ərəb-fars dillərinə məxsus qeyri-kütləvi elementlər sırf üslubi faktlardır, ədəbi dillə xalq danışığı dili arasındakı fərqlərdir.

Dərslik dilinin leksikası kütləvi aydınlığı və işləkliyi, cümlələrinin yığcamlığı və cilahlılığı ilə səciyyələndir. Mətnlər bitkin təsəvvür yaradır. Canlılıq üçün mükəllimə üsulundan tez-tez istifadə olunur. Bu ölçülər həm müəllif mətnlərində, həm də xalq yaradıcılığından alınan mətnlərdə gözlənir.

Hələ Mirzə Şəfi ilə İ.Qriqoryevin tərtib etdikləri «Kitabi-türki» adlı müntəxəbatda uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun sadə

¹ M.Kazımbəy. Qrammatika, səh. 45.

dildə yazılmış müxtəlif mənbəli mətnlərə rast gəlirik. Bu aydın materialların içərisində xalq ədəbiyyatından işləmələr xüsusi seçilir: *«Bir oğrı birisinün paltarını oğurladı. Və bazarda aparub bir dəllala verdi ki, satsun. İttifaqən o libası ondan dəxi oğurladılar. Oğrı əliboş yoldaşlarınıu yanuna gəldi. Ondan soruşdılar ki, paltarı neçəyə satdun? Dedi: O qiymətə ki, almışdum».*

Bu dərslik Mirzə Fətəlinin məşhur komediyalarının yazıldığı illərdə tərtib olunmuşdur (1851-52-ci illərdə). Ona görə də belə sadə xalq dilində mətnlərin yazılı ədəbi dil faktı kimi təqdimi qərribə görünmürdü. Həmin müntəxəbatın materialları ilə M.F.Axundzadə komediyalarının dili bir vahid ədəbi nitq norması yaradırdı.

Ədəbi dilimizin tarixində «Vətən dili» dərsliyinin xüsusi yeri var:

1) bu dərslik ədəbi dilin yeni, müasir normasını hazırlayır; 2) ədəbi dili öyrədir; 3) bu normanın gələcək təbliğatçılarını yetirir – bugünkü şagird sabahkı müəllim olaraq, onlarla özükimilərini yetirəcək, bu yetirilənlərdən də hərəsi elə və bu «elə»lər həndəsi silsilə ilə davam edəcək – beləliklə ədəbi dili işlədəcək böyük milli salon hazırlanacaq; 4) Bu dərslik şagirdlərinə sintaktik üslub təlim edir – bu dərsliklə ədəbi dil öyrənən şagirdlər gələcək onilliklərdə yazıçı, jurnalist və müxtəlif elm sahələrinin müntəxəssisləri olacaqlar.

İlk təcrübələr kamilləşir və artıq A.Çernyayevskinin «Vətən dili» kitabında stabil üslubi təzahürə çevrilir. Burada da mətnlərin quruluşunda uşaqların nitq inkişafındakı tədrislik seçilir. İlk hissədə belə nümunələr var: *«Tənbəl və sə'yli*. Tənbəl dedi: Bu gün oynaram, sabah oxuyaram. Sə'yli dedi: Bu gün oxuyaram və sabah oynaram».

«Kor. Bir kor bir qaranlıq gecədə sənəgi doldurub yol ilə əlində bir çırağ gedirdi. Birisi ona rast gəlib dedi ki, ey kor, sənə gecə və gündüz birdür, bu çırağ nə lazımdır? Dedi ki, sənəyi kimi kordil mənim sənəgimi görsin və sındırmasın».

Dərsliyin təmiz türkcəliyi, birbaşa ana dilində olması kitabın adından başlanır: **Vətən dili**. «Vətən» ana sözünün ictimai sinonimi kimi alınır və deməli, əslində dərslik «Ana dili»

deməkdir¹. Dərsləyin hazırlanmasında A.Çernyayevski və S.Vəli-bəyov ana dilinin öyrənilməsi üçün psixoloji-pedaqoji tələblərlə yanaşı, həm də yetkin ictimai-tarixi məfkurə və məqsəd izləyərək onsuz da mükəmməl olan ana dilimizin saflığını əsas götürmüşlər. İndiyə qədər görünməmiş və vərdis olunmamış bu dilin qarşılınmasında tələblərin də olacağını bilən müəlliflər yazırdılar: «Zənnimizə görə, tə'lifin dili bir para müsəlman üdəbə və üləmalarına ifrat sadə görünəcəkdir, çünki onların rə'y və nəzərlərinə görə, fəsihanə ibarələr gərəkdir dolu olsun ərəbi və farsı kəlimələrlə^{*}. Amma gərəkdir bu barədə bə'ziləri mə'zur dutub bunu nəzərə alsınlar ki, həmin kitabça ancaq əlifbayı qurtarıb yeni qiraətə şüru' edənlər üçündür». Əlbəttə, müəlliflərin bu qənaəti həm elmi, həm pedaqoji, həm də milli-ictimai baxımlardan məqbuldur: «Biz şagirdlərin qanacağına mərtəbini (əqli-intellektual səviyyəsini - T.H.) və fəhm və dərrakəsini nəzərə alıb sə'y etmişük ki, tərbiyəyi-sibyan (uşaqların tərbiyəsi – T.H.) qaidəsinə müvafiq mətalib ancaq sadə türki – Azərbaycan dilində bu risaləyə qeyd olsun o cəhətdən ki, mübtədilərə əvvəl biləvvəl öz ana dillərinin tə'limi borcdur, nəinki ərəb və farsı sözləri»².

Bununla belə müəlliflər yeri gəldikcə, şagirdlərin lüğət ehtiyatı artdıqca ərəb, fars sözlərinə də yer verirlər. Bu halda iki cəhətə fikir verirlər: 1. Bu sözlər tez-tez işlənən kəlmələr olsun; 2. Bu sözlər çoxluq təşkil edib, anlaşımda çətinlik yaratmasın. Bunu şüurlu şəkildə edirlər ki, şagirdlər gələcəkdə müxtəlif

¹ Həmin analogiya ilə sovet dövründə ibtidai sinif dərsləri «Ana dili» adı ilə getdi. Əslində «Vətən dili» K.Uşinskinin rus məktəbləri üçün yazdığı «Rodnoe slovo» adının hərfi tərcüməsi idi. Ruscadakı «rodnoy» (doğma) sözü «rodina» (Vətən) ilə bir kökdən olmaq etibarilə «Rodnoe slovo» «Vətən sözü» mənasında qavranır. Maraqlıdır ki, Puşkindən tərcüməsində A.Səhhət «rodnoy» sözünü «vətən» kimi çevirir. Puşkində: Что-то слышится *родное* В долгих песнях ямщика. A.Səhhət: Sürücünün şərqisində *vətən* səsi dinlənir (bax: A.Səhhət, 2-ci c., 1976, s. 139.)

^{*} Hətta bir para alimlərin təsəvvürünə görə, bir türk türkcə bilmək xahiş eyləsə, gərəkdir ki, qabaqca fars və ərəbcə təhsil eyləsin. Bax: Vətən dili. II h., s.231.

² «Vətən dili», II h., s.IV.

üslubda mətnlərlə qarşılaşarkən çıxılmaz vəziyyətə düşməsinlər. Mətləbi belə ifadə edirlər: «...çətin ibarələr və müfəssəl və fəsihanə kəlamlar, əlbəttə, öz vaxtında və məqamında əxz və kəsb olunacaqdır. Amma dilimizdə əksər ovqat istə'mal olunan və fəhmə qərib (yaxın – T.H.) ərəbi və farsı ləfzləri nəinki bilmərrə bu kitabçadan atılıbdır, hətta qəsdən məqam və münasibətinə görə çox yerdə işlənübdir tainki, gələcəkdə o kəlimələri fəhm və dərk etmək uşaqlara düşvar olmasun»¹. Deməli, pedaqoji ölçü ilə dərstdən-dərsə şagirdlərin lüğət artımına diqqət yetirilmişdir. Dərslərdə altı durğu işarəsi işlənmişdir: nöqtə (.), cift nöqtə (:), nişani-sual (?), nida (!), dırnaq («») və mötərizə*.

Kitabın fonetikasında Mirzə Fətəlinin tezislərindəki «yazı ilə danışmaq arasında ziyadə fərq yaratmamalı» və «Xitab bər katib»dəki «kütlə»nin tələffüzündəki deyilişi yazıda saxlamalı» prinsiplərinə xeyli əməl olunur. Belə ki, kök və şəkilçilərin yazılışında klassik imla ənənəsi qismən gözlənilir. «Deyürlər ki, bir çobanın sürisi qırılıb tələf olmuşdu. Qurd xəbərdar olub, çobanın yanına təsəlli verməyə gəldi və dedi: «Ey çoban qardaş, başın sağ olsun, mənim sağa çox yazığım gəlir. Allah əvəzini yetirsin». Çoban qurduş sözünə cavab verdi: Heyf ki, bilmirəm, sənin sağa yazığın gəlir, ya şikarın azalmağına». Burada **deyirlər, sürisi, qırılıb, olmuşdu, yetirsün, qurdiş sözünə** sözlərinin imlası ənənəvidir. Ancaq bu sözlərdə tələffüz yazıda saxlanıb: çobanın (<çobanın), olub (<olub), yanına (<yanuna), başın (<başın), sağ olsun (<olsın), mənim (<mənüm), sənin (<sənün), şikarın (<şikarın). Ən maraqlısı və əslində qeyri-adisi طائفه (taifə), فائده (faidə), دائر (dair) sözlərinin eynən M.F.Axundzadə tövsiyə etdiyi kimi طایفه (tayfa), فايده (fayda), دایر dayir şəklində yazılmasıdır: *hər tayfanı öz dilində: ...rus dilinin təhsilində faydadan xaric olmıyır*. Ancaq həmin qəbildən olan قائده (qaidə) ərəbcə imlasını saxlayır: *tərbiyyəyi-sibyan qaidəsinə müvafiq*. Yəni yeni tələffüzü bir dəfəyə tətbiq edə bilmirlər. Sadəcə ənənədən milli tələffüzə keçməyin vacibliyinə

¹ Yenə orada.

* Mətnlərdəki vergül, tire işarələri bizimdir – T.H.

işarə edir və eyni zamanda mümkünlüyünü təcrübi şəkildə göstərirlər.

Dərslərin dilində dediyimiz kimi sinkretiklik nəzərə çarpır: bədii, pedaqoji-didaktik və elmi məlumatlar verilir. Bu, ədəbi dilin müxtəlif üslublarının məzmununu mənimsəmək və bu üslublardan hər birinin gələcək inkişafına təkan vermək demək idi. Elmi məlumat da əyanilik və sadəlik prinsipinə əsaslanır. Məsələn, bu mətn botanikaya aid məlumatdır: «Bir uşaq bağda bir kəpənək tutub atasına gətirdi. Atasına ona dedi ki, əgər bu kəpənək çoxlansa, kələmimizi tələf edər. Oğlu soruşdı məgər bu kəpənək kələm yeyəndür? Atasına cavab verdi ki, bu kəpənək özi kələm yeməz, xurdaca toxm salar və hər bir toxmdən bir qurd çıxub başlar kələmi yeməyə. Sonra o qurddan da total qurd olur və bu total qurddan da kəpənək əmələ gəlir (s. 45-46).

Bu da ilin fəsiləri haqqında coğrafiya biliyidir – bu, sadəcə məlumat deyil, məhz bilikdir: «**Yaz** (bahar). Novruz günü gecə və gündüz bərabər olur. Bu gündən bahar fəslə başlanılır. Günlər uzanır, gecələr qısa olur...

Yay. Yazdan sonra yay gəlir. Yay başlanılır iyunun doqquzundan* Bu gün ilin ən uzun günüdür. Yay ilin isti fəslidir. Bəzi vaxtı yay beylə isti olur ki, ağacların yarpaqları solur, çöllərin otu quruyub saralır...

Payız. Eylə ki, payız fəslə yetişir, günlər yavaş-yavaş gödəlir, gecələr uzanır, hava başlayır sovuqlaşmağa. Çox vaxtı yağış yağır, duman və çiskin olur, bulut gögün üzünü bürüyür...

Qış. Qışda gün gec çıxır, amma tez batır və istisi də az olur, oña görə qış günləri sovuq və sazaq olur...»

Bu dil səlis qrammatikası ilə, aydın müəllim danışığı ilə səciyyəlidir. Bugünkü elmi-kütləvi üslubun dilinə bənzəyir. İfadə tərzində akademik elmi dil olmasa da, verilən məlumat elmidir.

Dərslərdə tərcümə ədəbiyyatının dilin sadəliyinə təsiri aydın görünür. İ.A.Krılovun «Tülkü və üzüm» təmsili mənzum tərcümə olunmuşdur; tərcümənin dili bədiiliyindən çox aydınlığı ilə diqqət çəkir – tərcümə adekvat deyil, ümumi məzmun əsas tutulmuşdur:

* Bu köhnə təqvimdir, yeni təqvimlə iyunun iyirmi ikisidir.

«Tülkü və üzüm. Bir tülkü bir günü girdi bir bağa, Baxdı orada sola və sağa. Gördi o, bağda üzüm saralub, Bə'zi salxumlar dəgüb, qaralub. O baxub heyran qaldı bunlara. Gördi, yeməgə yoxdur bir çarə - Çünki salxumlar ucada idi, Heç bir tərəfdən əlçatmaz idi. Tülki dörd yanın bağıy dolandı, Tülki ağağı ağzı sulandı. Gəzdi üç saat, olmadı bir zad. Dutdi acığı tülkinin ifrat. Dedi: dəgməyüb, hələ qoradur, Buniy dəgməsi hələ soradur. Qoranı yesəm, dişim qamaşar. Beylə meyvəni yeməgmi olar?» – o dərəcə sərbəst tərcümə olunub ki, İ.Krılovdakı bir saat əvəzinə (Пробившись попусту час целой) Azərbaycan danışığı üçün səciyyəvi olan mübaliğə üzrə **üç saat** verilir (*Gəzdi üç saat, olmadı bir zad*). Tərcümənin ümumi aydınlığından əlavə, sadəliyi, danışıq dili üçün səciyyəvi söz və ifadələrin işlənməsi uşaq ədəbiyyatının dili baxımından maraqlıdır: *tülkü ağa, dəyməmək* (yetişməmək), *qora*, *dişi qamaşmaq*, *ağzı sulanmaq*, *dörd yanı dolanmaq*, *bir zad*. Danışıq dili üçün səciyyəvi olmayan bircə söz var: *ifrat* – ancaq onun da mənası aydındır.

«Vətən dili»nin ikinci hissəsində İ.Krılovun bu təmsilinin ikinci tərcüməsi verilib (Qaradağı tərəfindən). Bu daha poetikdir. Müqayisə edin: *Bir ac tülki gəlüb girdi bir bağa, Dolanıb ol bağı başdan-ayağə...Görübdür ki, üzüm tamam tazə və tər, Yetüşübdür tənəklərdə sərbəsər. Yaqutvəş hər bir üzüm allanub, Salxımlanub, budaqlardan sallanub. Təm' edüb, onuñ ağzı sulanub, Gövşiyüb, tamsınıb, köñli bulanıb. Əli yetməz, bilməz nələr söyləsün, Tülki yerdə, üzüm göydə, neyləsün...*

Dərsliyin dilində nəsr aparıcıdır. Uzun dövrlər ərzində şeir dilinin üstünlüyü ilə fəaliyyət göstərən ədəbi dilimiz üçün bu hal çox gərəkli idi – uşaqlara və bununla ədəbi dilə, onun gələcəyinə ədəbi sintaksis təlqin edilirdi. Bu baxımdan da tərcümələrin mühüm yeri var. Rus ədəbiyyatından verilən çoxlu təbdil və tərcümələr həm də nəsrəldir. Məsələn, İ.Krılovun «Qurt və quzu» təmsili belə tərcümə olunur: «*Bir dəfə bir quzi çaydan su içürdi. Qurt buni görüb istədi ki, seyd eyləsün. Başladı böhtan atmağa və dedi: «Ey bihəya quzi! Sən nə üçün mənim suyimi bulandırırısan?» Quzi cavab verdi: «Ey qurt! Mənim nə cür'ətim var ki, səniñ suyini bulandırım. Lütf eylə, gör ki, mən suyiñ aşağısından içirəm»*. Qurt bir də dedi: «*Bəs bildir yayda da mənim atamı nə*

səbəbə söymüşsən?». Quzi ağlayıb cavab verdi: «İnsaf et, bildir yayda mən hələ anadan olmamışdım».

*Qurt acuqa gəlib dedi: «Görürəm, səni sözlə yormaq olmaz. Mən ki qurdam, sən quzi, təqsirin budur düzi». Beylə deyüb yazıq quzini sürüdü meşəyə». Bu, gözəl, şirin hekayə dilidir. Bütün tərcümədə balaca uşaqların bilmədiyi söz var: **seyd** eyləsün.*

Dərsləyin II hissəsində təmsilin mənzum tərcüməsi də var. Belə başlayır: *Bir gün susuz bir quzi gəlib çıxıb bir çayə. Ta cigəri atəşdən yanub, düşməsün vayə. Su içərkən ol quzi görüb bir ac qurt, gəlib Seyd etməgə, bəhanə bunu tapub dikəlüb, Səslənüb: «Ey namərbud...»*

Və belə qurtarır: «Mən ki qurtam, sən quzi, təqsirin budur düzi. Mən istərəm kim, yeyəm səni, qurtarım sözi» Bunu deyüb, quziya sarı gedüb, yeriyüb, Birdən dutub, meşəyə onı çəkib, sürüyüb (tərcümə edən: Qaradaği). Şeirin dilində xeyli canlı danışıq frazeologiyası var: qorxusundan zağ-zağ əsmək, yarpaq kimi titrəmək, gözü xirələnmək, üzünə ağ olmaq, dəng eyləmək, başını it kimi aparmaq, əlinə düşmək.

Nəsrdəki **seyd** (etmək) şə'rdə də qalır – bu, nitqin ədəbilik faktıdır.

Əlbəttə, bu tərcümələrin dili A.Səhhətin rus və Avropa dillərindən, M.Ə.Sabirin Firdovsi «Şahnamə»sindən XX əsrin əvvəllərində edikləri tərcümələrin səviyyəsində deyil. Bu, İ.Krlovdan «Qarğa və tülkü» təmsilinin Qaradaği tərcüməsindən: *Bir qarğaya Allah hardan yetürdi Bir tikə peniri, işin bitürdi. Ol peniri qarğa götdi, dikləndi, Nəhar içün bir ağacda əgləndi. Bu dəmdə bir tülki gördi peniri, Keçərkən penirin oldi əsiri...*

Bu da M.Ə.Sabirin tərcüməsi: *Pendir ağzında bir qara qarğa Uçaraq qondi bir uca budağa. Tülki görcək yavaş-yavaş gəldi, Endirüb baş ədəblə, çömbəldi. Bir zaman həsrət ilə qarğa sari Altdan-altan marıtdı baş yuxarı...*

Hər birinin dil sənətkarlığı özünə məxsusdur, məktəblilər üçün dərslik dili olaraq (Sabirin tərcüməsi də III siniflər üçün dərslikdə çap olunub - 1909) hər ikisində anlaşma səviyyəsi uyğundur. Amma anlaşma dərəcəsi həmişə eyni olmur, məsələn, Sabirin «Şahnamə»dən tərcüməsi belə gedir: Belə nəql edir mö'bidi-huşyar Ki, Tus etdi bir sübh əzmişikar. Olub Giv Gudərz ona həm'ınan, Dəxi bir neçə şirdil pəhləvan...

Bu tərcümənin sənətkarlığı haqqında onu xatırlatmaq kifayətdir ki, A.Səhhət demişdi: Firdovsi əsərini türkcə yazsa, belə yazardı. Ancaq tərcümənin dilində asanlı-çətinli onlarla belə izafətlər var: *şahbazi-şahinşikar, cəngəli-basəfa, varidimürğzar, məsti-cami-şərab, tiqi-zəhr, bəni-nov'i-adəm, lo'bətinuşxənd...* Sabirin tərcüməsi də uşaqlar-məktəblilər üçün olan jurnalda çap olunmuşdu («Rəhbər», 1906-1907). Halbuki «Vətən dili» dərsliyinin dilində, ümumiyyətlə, izafət yoxdur, barmaqla sayılacaq saydadır. XX əsrin əvvəlindəki tərcüməçi - şairlər «Vətən dili» dərsliyindən yetişmiş qələm sahibləridir. Əsrin əvvəlində məktəbə gedən uşaqların valideynləri «Vətən dili»nin şagirdləri olmuşlar. Bu valideynlər uşaqlarının lüğətinə ailədən, dil açanda diqqət yetiriblər. Ona görə də Sabirin tərcüməsinin dilində H.Qaradağının dilindəkindən çox ərəb-fars sözləri işlənir.

Kitabda çoxlu atalar sözləri verilir; bunların əksəriyyəti altında verildiyi mətnin məzmununa uyğun ümumiləşdirmələrdir, uşaqlara həyatla, məişətlə, insanların və heyvanların xasiyyətləri ilə bağlı hikmətli fikirlər aşılayır, bilik verir. Maraqlıdır ki, atalar sözlərinin çoxu alleqorik səciyyə daşıyır və hər biri bir alleqoriyaya bərabərdir: *Qurt tükini dəgişər, xasiyyətini dəgişməz; Qurtdan çoban olmaz; Keçiyə qurt dəqməsə, həccə gedər; Pişiqin ağzı ətə yetməz, deyər nə qoxuludur; Ayı meşədən küsüb, meşənin xəbəri yoxdur; Ac tavuq yuxusunda darı görər; Hər fəslin bir meyvəsi olur; Ölmə eşşəgim, yaz gələr, yonca bitər.* Eyni zamanda: *Yaz əkinçi, qış dilənçi; Hər kəs öz əkdigini biçər; Oğru qalana yanar, sahib gedənə və s.*

Dərslikdə 379 atalar sözü və məsəl var. Bu nümunələrdə həyatın bütün sahələrinə dair hikmətlər cəmləşir. Böyüklərin, valideynlərin yaşadıkları həyat uşaqlara təlqin olunur. Uşaqlar mərdliyi, doğruluğu, işgüzarlığı dərk edir, çətinliklərə dözməyə, hətta dərd çəkməyə hazırlanır: *Bu gün maşa isə, səbah saqadır; Dildən gələn əldən gəlsə, hər fəqir padşah olar; Qurdın dəvətinə getsən, köpəgi özünə apar; Yüz gün sel oya bilməz, bir gün dərd oyan yeri; Pulu az olanın qüssəsi də az olar; Min dost az, bir düşmən çox; Əgri əl evə gəlsə, çöl olur.*

Leksik vahidlər kimi, atalar sözünün də sinonimləri öyrədilir: *Qul xətasız olmaz, ağa atasız və Xəta bəndən, əta səndən; Ağacın yemişin ye, qabuqun soyma və Yemək yedigini qaba tüpürmə.*

olunan **əlifbəyi, bən** işlənmələri və sistem şəklində gedən **tavuuq** imlası o dövr rus şərqşünaslığının həmin nüfuzlu mənbələrindən gəlir.

Dərsliyin xalq dilinə dayanan, ancaq mükəmməl qrammatika ilə işlənmiş ədəbi sintaksisi var. Və maraqlıdır ki, müəlliflərin öz nitqi, dərsliyin şagirdlər üçün olan mətnlərindən lüğətinə görə fərqləndiyi kimi, sintaksisi ilə də ayrılır. Məsələn, «Müqəddimə» belə başlanır: *«Vətən dili» ilə adlanan kitabçanın birinci qismi tə'yin olunmuşdur Zaqafqaz türklərinin mübtədi məktəblərində əvvəlimci il tə'lim verməkdən ötri. Çünki 1881-mci ildə yanvar ayının 13-ndə Canişini-Qafqazın təsdiq etdiyi tə'lim dəstürül-əməlinə müvafiq gərəkdir ki, Qafqaz əhalisinin mübtədi məktəblərində əvvəlcinci il tə'limi-tərbiyə olunsun hər tayfanın öz dilində (yə'ni ana dilində). Hərçənd qanuna görə lazımdır ki, rus əlifbasının tə'lim və təhsilinə ancaq ikinci ildə ibtida olunsun. Amma işin azarına görə əksər ovqat tez başlanır, yə'ni mübtədilər öz dilinin əlifbasını qurtarandan sonra»*. Buradakı söz sırası, cümlə üzvlərinin belə yerləşməsi mətnlərdə yoxdur. Bu sintaksis rusca yazılmış rəsmi sənədin sintaksisinin surətidir. Bu sintaksis rəsmi üslubumuzda Cümhuriyyət dövrünün rəsmi dövlət dilinə qədər ömür sürdü.

Rusca mətni belədir: «Первая часть «Родной речи» предназначена для первого года обучения в татарских (türkcə sözü rusca **tatar dili** işlənirdi – T.H.) начальных училищах Закавказья, когда, согласно «Учебному плану начальной школы в среде туземного населения», утвержденному 13 января 1881 года бывшим Наместником Кавказским, обучение грамоте должно идти на родном языке: преподавание же грамоты русской, хотя, и предполагается начинать со второго года, но на практике начинать со второго года, но на практике начинается, раньше, т.е. по окончании грамоты родного языка...»

Tədrisdə məqsəd dil (ana dili və rus dili) öyrətmək, elm vermək və cəmiyyət üçün müasir insan hazırlamaq idi. «Vətən dili» bu işi ustalıqla yerinə yetirirdi. «Vətən dili»nin aydın, xəlqi cümlələrində dəqiq qrammatika var. «Dil qrammatik cəhətdən düzgün təşkil olunmuş cümlələr sistemidir»sə (Xomski), deməli,

bu dil sadəcə dərslik dili deyil, əsl dildir, ana dilidir, yəni dil belə olar və ədəbi dilimizin bugünkü normasının əsasını təşkil edən XX əsrin əvvəlindəki uşaq ədəbiyyatının, dərsliklərin və realist-romantiklərin dili buradan təvəllüd tapmışdır.

Dərslik uşaqlara rus-Avropa sözlərini sinonim şəkildə öyrədir. Məsələn, bu cür: *Osman sabaha dərslərini hazırlayıb, hər bir işini qurtarıb sonra şeyinin hamısını **stolun (mizin)** üstə qoyub qaçdı oynamağa* (səh. 31).

Ümumiyyətlə, dövrün mütərəqqi müəllimləri öz toplu-müntəxəbat vəsaitlərində nəsr dili nümunələri kimi folklor materiallarına geniş yer verirlər. S.Əzimin «Rəbiül-ətfal» toplusunda da belə idi («S. Əzimin dili» bəhsinə bax). Mirzə Həsən Rüşdiyyənin eyni adlı («Vətən dili») dərs kitabında da həmin vəziyyət özünü göstərir. Dərslikdə ya mənzum, ya da mənsur şəkildə yığcam parçalar verilir. Gözəl nəsr dili nəzəri cəlb edir: «**Həqarətə tabı olmayan aslan.** Aslanlardan biri günəşin hərəkətindən bir mağara kölgəsinə iltica etmişdi. Bir çəyirggə peyda olub arslanın üstünə qondı və arxasından dolaşmağa başladı. Arslan çəyirggənin hərəkətindən xulanub sağ və sola dönürdü və qəzəbindən titrəyirdi. Tülkinün biri bu halı görüb güldü. Arslan tülkiyə yüz çeviribən dedi: Ey tülki mənim bu vəchlə lərzən olmağıma rişxənd etmə. Zira mənim canıma titrətmə salan çəyirggə olmayub. Ancaq onun həqarət və cəsarətinə tab gətirə bilmədiyimdəndir ki, belə titrəyirəm» (Rüşdiyyə. *Vətən dili*); yaxud: «**Köpək ilə qurd.** Bir gün çoban itinin biri çöldə bir canavarı qabağına qatub oraya-buraya qovurdu və özi-özinə də fəxr etlirdi. Qurd yüzünü o köpəyə çeviribən dedi: Zənn etmə ki, səndən qorxuram, bəlkə mən o sənə arxa durub gələn adamdan qorxuram» (*Yenə orada*). Bu o dərəcədə səlisdir ki, müasir tələb baxımından nə bir leksik vahidi əvəz etmək olar, nə sözlərin qrammatik yerləşməsinə bir zərər müdaxilə mümkündür. Xalis ədəbi dil belə olar. Belə yazını görəndə heç kəsdə şübhə qalmaz ki, XIX əsr ədəbi dili müasir ədəbi dildir. Bir qədər sonra həmin xətti A.Şaiq, S.S.Axundov, A.Səhhət, Y.V.Çəmənzəminli, M.Mahmudbəyov və başqaları davam etdirdilər. Mirzə Həsənin elmi dili də həmin səlislikdədir: «Müəllim gərək bu xətləri şagirdin əhvalına münasib gündə üç,

ya dörd, ya beş kəlmə nöqtə mizanı ilə diktə üzrə ögrədüb, tə'cilindən xatircəm olandan sonra şagirdə məşq vəzifəsi buyursın. Hansı ki, hər xətti öz qələminə görə qaydasından ifratlı və təfritli yazmasın. Və təklifi-məşq sair təkliflər ilə əqəlli on səkkiz sətir gərəkdir» (Rüşdiyyə. «Vətən dili»). Azərbaycan dilində «diktə» sözünü ilk dəfə məhz Rüşdiyyə işlədir, yəqin ki, sözü fransızcadan almışdır – Güney Azərbaycanda fransız dili tədris olunurdu.

XIX əsrin sonlarında, ümumiyyətlə, mətbuat dərsliklərə kömək edir, orijinal və tərcümə əsərlərini çap etməklə muəllimlərə material verir (bu vəziyyət XX əsrin əvvəllərində genişlənir və xüsusilə səmərəli şəkil alır). Bu cəhətdən «Kəşkül»ün xidməti əvəzsizdir. Jurnal-qəzetin həm uşaqlar üçün, həm də ümumiyyətlə, etdiyi tərcümələrin dili «Vətən dili» tədris kitabının ənənələri üstə durur. Alman dilindən. «Tifl ilə bir quş» adlı tərcümənin dili belədir: *Bir quş düşdi havadan, Qondı sinəmin üstə. Verdi dua anadan Ağzında kağız üstə. Dedim: quşum, di uç, get, Məndən ona salam et. Oynamağa yoxdur vəqt, Dərslərimdir çox-çox sərt* (1887, № 58).

Azərbaycan dilində uşaqlar üçün belə sadə, munis və uşaq dilində əsərlər olmadığından tərcümələrlə qəzet həm bu boşluğun bünövrəsinə daş atır, həm də şair və yazıçılara nümunə verirdi. Həmin dil bu tərcümədə təkrarlanır: *Gözləri gözəl quzum, Yunı da pambıqdan ağ. Qaçdın çəmənə, quzum, Anandan oldıy iraq. Quzum, gözüm, ağlama, İndi anan tez gələr, Gələr səna süd verər.*

Burada isə xalis Azərbaycan folklor dili səslənir: *Gün, çıx, çıx, çıx, Dağa, daşa sal işıq. Qara bulud yan dursın. Bizim günə yol versin. Tərcüməni Azərbaycan dilinin bu folklor nümunəsi ilə müqayisə edin: Gün çıx, gün çıx, Oğlun qayadan uşdu, Qızın təndirə düşdü. Duman qaç, qaç, qaç, Səni qayadan asarlar. Buduna qamçı basarlar...*

F.Köçərlinin A.Puşkindən «Torçu və balıq» adı ilə tərcüməsi də uşaq ədəbiyyatı fondunun ilk nümunələrindəndir: *Bir qoça kişi, bir qoça qarı, Bir-birinin dostı, həm yarı, Dəryanıy yanında, köhnə qazmada Eyləyirdilər eşqi-azadə...*

Uşaq ədəbiyyatının və onun dilinin XX əsrin əvvəllərindəki gur inkişafı üçün münbit zəmin hazırlanmasında bu yaradıcılıq

təcrübələri mühüm tarixi məktəb olmuşdur. Tərcümə ədəbi dil normasının xəlqiləşməsində M.Fətəlinin dil təcrübəsinə və iş üsuluna havadar olmuşdur.

Tərcümə dilinin təmiz azərbaycancılığına və cilalılığına daha bir nümunə – Şillerdən C.Ünsizadənin «Xüd'ə və eşq» adı ilə («Məkr və məhəbbət») tərcüməsindən: *«Müller. Ey arvad, bir sözümə qulaq ver. Əvvəl dedim tək yenə təkrar eləyirəm: iş böyüdi, məmləkətdə qızım la baronun sözündən başqa bir şey danışılmır. Zənn eləyirəm ki, bu iş get-gedə onun atası baş vəkilin qulağına çatacaqdır. Mən deyənə qulaq versən indi əldə fürsət var ikən bir yol ilə barona mə'lum edək ki, bundan sonra bizim evimizdən ayağını çəksin»* («Kəşkül», 1585, № 24). Halbuki C.Ünsizadənin orijinal dili nisbətən qəlizdir: *«Millətimiz ətfalının nəfini mülahizə etməklə işə şüru' edib, bir neçə şərq və qərb asarından xülasə bir risaleyi-hesabiyyə dilimizə nəql elədik»* (1884, № 11).

XIX əsrin son çərəyində dil-üslubunu bədii tərcümənin və folklorun dil təcrübəsi üstündə quran dərsləklər XX əsrin əvvəllərində demokratik əsasda uşaq ədəbiyyatının inkişafına və elmi üslubun qurulmasına xəlqiləşdirici təsir göstərir.

M. F. AXUNDZADƏNİN BƏDİİ DİLİ

M.F.Axundzadə bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir. O, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır. V.Q.Belinskinin Lomonosov haqqında «o bizim ilk universitetimizdir» təyini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundzadəyə düşür. O, dramaturgiyamızı başladı, nəsrimizi yeni məcraya saldı, ilk dəfə ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul oldu, orfoqrafiya, orfoepiya, durğu işarələri, terminologiya kimi dil quruculuğu işləri gördü, əlifba ilə bağlı ideyası və fəaliyyəti dil quruculuğu dairəsindən çıxıb xalqın bütöv maarif-pedaqogika və mədəniyyət sahələrini əhatə etdi, tarix və coğrafiya biliyini göstərdi, istedadlı filosof kimi şöhrətləndi, inqilabi fikrimizin ilk «şahin quşu» oldu, ilk professional tənqidçi və ədəbiyyatşünasımız kimi yetişdi, bütövlükdə xalqımızı müasir-qabaqcıl fikir inkişafı yoluna yönəltdi. Bununla belə, əlbəttə, mədəniyyətimiz tarixində onun obrazı böyük dramaturq, novator nasir – görkəmli bədii söz ustası kimi daha canlıdır.

Mirzə Fətəlinin fitrətindəki bədii söz sahibi qabiliyyəti öz axarını tapınca xeyli yol axtarır, şeir yazır (azərbaycanca və farsca). Vaqif üslubunda bir şey çıxmır. Düzdür, həmin üslubun söz və ifadələrini işlədir: *şan-şan, narın tel, sinəsi qar, sənalar eyləmək, can quşu, səba, gül fəslə, qəmzə, peykan, peyman, yoluna payəndaz, səgrəqib...* Hətta uğurlu misralar, beytlər, bəzən bəndlər var ki, söz seçiminə, emosional təsirinə görə diqqəti çəkir: *Çıxub gül fəslində seyrə nigarum; Əcəl saqisündən allam peymanə; Mənə ki rəhm etməz o bağı qara, Oxusam yüz ona hədisü ayə¹, Söylə, səba, yara, əsib o yana, Olurmu bir, əhvalıma o yana? Səhər ki, xabından sərxoş oyana, Bənövşə tək üzdə telüni yaya* (cinas məqamında sözlər xüsusi ustalıqla işlənmişdir). Maraqlıdır ki, Mirzə Fətəlinin Q.Zakirə məktub-şeyrləri bədii cəhətdən bütöv, kamildir; bu iki şeirdə, demək olar ki, yerinə düşməyən söz, ifadə yoxdur. Dilin sadəliyi, folklor ifadələri və

¹ İlk baxışda hesab etmək olar ki, «yüz», «hədisü ayə»yə aiddir və sintaktik yerinə düşməyib. Ancaq bu, xalq dilindən gəlir və «oxusam»a aiddir – xalq danışığı dilindən müqayisə edin: *yüz dedim, eşitmədi*.

bədii təsiri bu üslubda xeyli qələm çalmış söz ustasının bəhrəsini andırır. Q.Zakirin Mirzə Fətəliyə mənzum məktublarına bənzəyir və dil mükəmməlliyinə görə məhz həmin səviyyədə dayanır. Bu dil şair Mirzə Fətəlinin dilindəki məlahətli lirik yumoru aşkar edir – yumşaq xitab, incə sual, nida-and və cümlə üzvlərinin danışiq dilinə məxsus sıralanması Mirzə Fətəlinin dilinə folklor şeirinin təbiilik və şirinliyini gətirir: *Qasım bəy, eşitdüm, yaxun olubsan Xan qızına, axır nədir bu rəftar? Edübsən, xubları yüz yol imtahan, Eylərsən onlara yenə etibar? Yeyib otağunda şamü naharun, Kəsdirübsən yastığının, kənarun, Eşidirsən şirin-şirin göftarun, Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var* – bir tərəfdən, yaxın olmaq, yüz yol imtahan etmək, etibar eləmək, yastığının kənarın kəsdirmək, əcəb işin var danışiq nümunələri, o biri tərəfdən, xublar, şamü nahar, göftar kimi xalq şeiri dilinə məxsus əcnəbi nümunələr. Şeirin bu misraları isə təkcə aforizmi ilə yox, həm də dəqiq ifadəsi, sərrast təşbehi ilə nadir beytlərdəndir: *Yüz il xidmət edə oda bir adam, Yenə düşən dəmdə ona, bil, yanar* (qadını oda bənzədir ki, bunun kökü xalqdan gəlir).

«Hekayəti-Seyyid Ələm» şeiri Q.Zakirin və S.Əzimin mənzumələrini xatırladır, leksikası və sintaksisi ilə mənzum hekayə ölçüsünə uyğun gəlir: *Salyanda var idi, bir Səyyid Ələm, Ələmdən olmuşdı mərdi-möhtərəm. Yə'ni məhərrəmdə ələm gəzdirüb, Hər adamın üstə onu süzdürüb Deyirdi: «Var nəzrün sənün, ey adam, Sənə sarı gəlməz bisəbəb ələm»* - şeirin 1876-cı ildə yazıldığı nəzərə alınsa, demək olar ki: 1) Komediyalarından sonra M.Fətəlinin şeir dili daha da səlisləşir; 2) Nəsrdə (dram və povest) olduğu kimi, şeirdə də M.Fətəlinin dili komik məzmununda daha itidir. «Hekayəti-Seyyid Ələm» məzmununa görə də komediyaalarının ruhuna uyğundur.

M.F.Axundzadə «bəyənmədiyi» Füzuli səpkisində də şeirlər yazmışdır. Təbii ki, bu şeirlərin dilində klassik poeziya janrlarının dili üçün səciyyəvi leksika və izafətlər bol-bol işlənir. Mədəhiyyə xarakterli iki şeiri («Şahi-şahan imperator, Xosrovi-keyvan sərir» və «Hər tərəfdən əhli-islamə bu gün təbşirdir» misraları ilə başlanan şeirlər) bu baxımdan xüsusi seçilir. Hətta elə bil bunlar xəlqiliyin carçısı, ədəbi dil haqqındakı tezislərin müəllifi Mirzə Fətəlinin dili deyil. Birinci şeirində 52 misradan

onunda izafət yoxdur; bunlardan da yalnız ikisində geniş oxucu üçün anlaşıqsız söz yoxdur: *Yetməyüb dünya qulağına kəlamı tək kəlam; Eyləməz bir yol təmənna hiç kəsdən bu əmir*. İzafətli misraların bəzən hərəsində bir neçə izafət və bundan əlavə kütləvi qavranmayan ərəb-fars sözləri işlənir. Bir sözlə, tipik klassik-kitab dilinə uyğundur. Həmin şeirin izafətləri: *şahi-şahan, Xosrovi-keyvan, padişahani-cahan, pərtövi-xurşid, qubbeyi-xərgah, çərxi-mina, dadi-məzlum, Xosrovi-səyyarə, asitani-ərş, çadiri-Nil, çərxi-lacivərd, türreyi-şəbrəng, bədri-munir, kənizi-mətbəx, çeşmi-lətif, çərxi-pir, buq'eyi-hər xək, İskəndəri-sani, sərhədi-İran, çeşmi-gərdun, rəşki-firdovsi-bər, xaki-pay, çeşmi-fələk, sirri-nihan, İsayi-Məryəm, düşməni-bədxu, cünudi-rus, Petri-Kəbir, nəvəki-dilduz, şiri-çərx, mehri-xavər, bədri-ənvər, çərxi-ətlas, xani-mətbəxxanə, zakoni-İsa, Məsihullahi-pir, töv-səni-təb, xinki-gərdun, səriüs-seyr, dər vəqti-məsir, əhli-cahan, mədəri-gərdun, səfheyi-dövrən, müşki-Çin, dideyi-kilki-lətif, məhzi-rizayi-həqq, çibi-mübarək*. Həmçinin bu tabesiz birləşmələr var: *hüşyarü bəsir, sübhü şam, xarü həqir, altunü zər, əncum-əflak*.

Kütləvi anlaşılmayan ayrı-ayrı leksik vahidlər (ərəb-fars sözləri): *sərir, dəstgir, ədl, kəminə, çakər, əflak, çərir, ixlas, barigah, əncüm, sərfəraz, binəzir (əvəzsiz), yeksər, əsrar, kəbir, rubəh, asa, təxsir, pərran, kəbas, qərran, tir, dəhr, ehya, zində, əmvat, dilkeş, nəzir (bənzər, misl), pir, dılfirib, əbr, məddah, vəqf, sir (çox), bəsir*.

Göründüyü kimi, 52 misralıq şeirin dili üçün bu qədər əcnəbi leksik və leksik-sintaktik kütlə həddindən artıqdır. Görünür, burada müəllif mədhiyyə-şeyrlərin ənənəsindən kənara çıxmamış, şeirinin məzmununa uyğun ali üslub faktı kimi ərəb-fars (həmçinin rus: *rus, Pyotr, zakon, kapitan*) sözlərini israf etmişdir.

Şeyrlərinin dilində dram və nəsrindən fərqli milli klassizmlərə də təsadüf olunur: leksik – *kəndü, şu, şimdi*; qrammatik – *birlə (Qeyrəti-islamdan məmlu könül birlə bu dəm; Üz çevirdüm dərgəhüzə.), -dürür (Onun ərşdən dardürür yolu)*; fonetik – *yüz (Yer yüzün təxsir qılmış ədl ilə Petri-Kəbir)*. Mirzə Fətəlinin mənzum dilində məxsusi rusizmlər də var: *işpiyonluq, vapor, paçotniklik, zakon, put, qaptan*.

Xalq şeiri janrlarının dili onsuz da sadədir; bu mənada *Sındırdın balun və pərün Camaluş* (Cəfərqulu xana məktubundan) misrasında *balüpər* birləşməsinin elə işlənməsi qrammatik xəlqiləşmə deyil, vəzni doldurmaqdır; Q.Zakirə məktubundan bu misra ilə müqayisə edin: *Sınar pərü balı, pozular işi*.

M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqındakı tezislərində irəli sürdüyü xəlqilik və realizm tələblərinə dram və nəsr dilində əməl edir. Daha doğrusu, dram və nəsrinin dil təcrübəsini ümumiləşdirərək tezislərini yazır.

Mirzə Fətəlinin yazılı ədəbi-bədii nitqdə ən böyük inqilabı o oldu ki, obraz həyatdakı insan kimi danışmağa başladı; obrazla proobrazın dili maksimum uyğunlaşdı. Hətta həyatda olduğu kimi, bədii şəraitdə də insanların cilddən cildə girməsi əks olundu. Bu cilddəyişməni M.Fətəli fərdi danışiq çaları ilə göstərdi: dramaturgiyamızın qədəm açdığı andaca dünya dramaturgiyasının məşhur «Hamlet tələsi» fəndi sınıandı. Molla İbrahimxəlilin Molla Həmidlə və nuxulularla danışığında başqa-başqa fərdi nitqlər nümayiş etdirməsi səhnə içində səhnə fəndidir; İbrahimxəlil öz şagirdi Molla Həmidlə insan insanla danışan kimi danışır; ancaq özünü fəvqəladə şəxsiyyət göstərmək üçün nuxulularla danışığında kimyagərlik terminlərinə əl atır. Budur, Molla İbrahimxəlil və Molla Həmidin bir-biri ilə danışığı – elə bil heç «ruhani» deyil, adi «adamlardır»;

«Molla İbrahimxəlil. *Molla Həmid, Nuxudan yola düşən adamlar Şeyx Salahın yazmağına görə gərək bu gün ikinci çağı buraya yetişsinlər.*

Molla Həmid. *Bəli, ağa, dəxi tez.*

Molla İbrahimxəlil. *Molla Həmid, onlar gələndə hörmət elə, çadırdə əyləşdir, əhvalatı xəbər al, soruş ki, nə mətləbə gəliblər. Əgər desələr ki, pul gətirmişik, gümüş alacağıq, de ki, ustadım keçmiş kürələrin gümüşünü tamam Əylis ermənilərinə veribdir və bu əldəki kürənin gümüşü dəxi onlara satılıbdır və ikinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağına bir ay qalıbdır. Nahaq yerə siz cəfa çəkib gəlibsiz... Ustadım sizdən nə pul qəbul edəcəkdir və nə də gümüş verə biləcəkdir. Əgər məni görmək istəsələr, de ki, ustadım üç günün etikafına əyləşib, ibadətdədir. Bu üç gündə adamla görüşmək və danışmaq ona mümkün deyil.*

Molla Həmid. *Niyə, ağa, belə buyurursan? Bəlkə elə dedim, pulları götürdülər, geri qayıtdılar!»*

Lakin Molla İbrahimxəlillə Molla Həmidin nuxulularla söhbəti başqa şəkildə qurulur. Artıq burada başa düşülməyən sözlər, ərəb-fars tərkibləri işə düşür, «kimya terminləri» işlədilir, danışq dumanlandırılır:

«Molla İbrahimxəlil (nuxululara müraciətən)... Bu **dövreyi-tərbiyə itmamə** yetişəndən sonra **əcayi-iksir** gərəkdir **hərarəti-nariyyə** vasitəsilə öz təkmilini **itmama** yetirsin. **Gili-hikmətlən** yapılmış butənin içində üç **saəti-nücuminin** ərzində xaricdən sair **əcayi-əsrariyyə** tədricilə məxluq olunmaq imdadı ilə ki, əvvəl bir **cismi-maye** nəzərə gəlir və sonra **müncəmid** olub yumşaq **cismi-sabit** olur. İksir, iksir ibarətdir həmin bundan ki, **filizzati-kəsifəni**, məsələn, mis kimi **miqdari-müqərrərdə** ərinəndən sonra **bə-mücərrədi-məzc** xalis gümüşə münqəlib edir...».

Onların kütləvi səhnələrdəki mövqeyi rola girməkdən ibarətdir. Lakin onlar ən qabiliyyətsiz, ən istedadsız, küt aktyorlar kimi çıxış edirlər; tez-tez vəziyyətlərini unudur, sözlərini çaşırlar - öz «alim-ruhani» üslubları ilə sözə başladıkları halda, birdən adi danışq tərzinə keçirlər. Bir də görürsən ki, rolda olduqları yadlarına düşdüyü üçün sadə danışqın ardınca yenidən qəliz ibarələr, «terminlər» gəlir:

«Molla Həmid» (*qəhqəhə ilə nuxululara*). Xa-xa, xa-xa-xa-xa! Bəli, bu sualı etməyə haqq tərəfinizdədir. Çünki siz biçarələr əsrdən qafil **ülumi-hikmət** və **kimyadan bixəbər** adamlarsınız. Haman ələf ki, iksirin **cüz'i-ə'zəmidir** və vücudu bu dağlarda olur və mövlana Molla İbrahimxəlidən başqa bir kimsənə onu tanımağa qadir deyil, hükəmayi-Yunanın **təhqiqinə** görə xoruz **sövtü**, ilə **nümüvv** edər; dərviş Abbasın öhdəsinə **müqərrərdir** ki, hər axşam bu xoruzu gətirib, haman gördüyünüz **rüsumu** cari edib bir təzə yerdə bağlasın. Gecə sabahadək yatmasın, xoruzu çaqqal və tülküdən mühafizət etsin; tainki gecə xoruz banlasın və onun səsi ilə **əlafi-iksir nümüvv** etsin və xoruzun xidməti bəqeyr əz **taifeyi-dərviş** sair **əsnafi-xəlqə** caiz deyil; necə ki, **kitabı-Əcaibül-Qəraibdə sərahətən** qeyd olunubdur».

Deməli, bunların «ruhani leksikonu» olduqca kasıbdır. Onlar öz sahələrinə aid kifayət qədər söz ehtiyatına malik deyillər,

yalnız müəyyən qisim sözləri əzbərləmişlər. Əks halda, ya onların danışq manerası hər yerdə, hər kəslə eyni şəkildə olmalı, ya da heç olmasa, öz həmkarları ilə «ali», sadə adamlarla adi məişət üslubu tərzində qurulmalı idi.

Bir cəhəti də qeyd etmək maraqlı olardı; ilk səhnədə nuxulular sadə şəkildə söhbət edirlər, hiss olunur ki, bunların danışığında heç bir bəzək-düzək yoxdur, davranışlarında və sözlərində sərbəstlik vardır, sanki səhnədə deyil, həyatdakı bir dəstə adamın söhbətinə qulaq asırsan:

«Məşədi Cabbar tacir. *Molla, mənim özümün pulum var, amma tamam nisyədədir. Tezliklə ələ gətirmək çox çətinidir. Əgər mümkün olur isə, mənim üçün Hacı Rəhimdən min manat al, iki dükanım var, yanında girov olsun.*

Hacı Kərim zərgər. *Min manat da mənim üçün al, evimi girov verdim.*

Ağa Zaman həkim. *Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verirəm.*

Səfər bəy mülkədar. *Min manat da mənim üçün al, kəndim girov olsun».*

Sonra isə çox maraqlı və təbii bir hadisə baş verir: həmin nuxuluların danışığı başqalaşır, onların bədii sintaksisində dəyişiklik nəzərə çarpır, leksikonunda az-çox fərqli cəhət özünü göstərir. Bu cahil, dünyəvi tərəqqidən məlumatsız insanlar şəxsiyyətinə pərəstiş etdikləri Molla İbrahimxəlilə və onun şeyirdi Molla Həmidə özlərini xüsusi şəkildə, əslində olmadıqları kimi təqdim etməyə çalışırlar.

Buna görə də nuxuluların danışığında Molla İbrahimxəlilin «ali üslubuna» müvafiq bir təmtəraq zahir olur, bir ibarəçilik nəzərə çarpır. Onların əvvəlki səhnədəki söhbətlərində mövcud olan təbiilik burada yoxdur, onu aşkar seçilən bir sünilik əvəz edir. Nuxuluların nitqi bir növ kompliment təsiri bağışlayır.

İfadələrini başqalaşdırmağa çalışan Molla İbrahimxəlilin və Molla Həmidin müqabilində nuxulular da rola girirlər:

«Nuxulular (Molla Həmidə). Çox **müştəqvar** idik sizi görməyə. Əhvalınız yaxşıdır mı? **Damağınız çağıdır mı?**

Molla Həmid...

Nuxulular. Bəli, belə səfəli yer çox tapılar, amma Molla İbrahimxəlil kimi *büzürgüvar* ələ düşməz. *Aya, biz bu gün o cənabın ziyarətinə müşərrəf ola bilərikmi?*

Mollahəmid...

Nuxulular. Əvvələn, o *cənabın ziyarəti ümdə mətləbdir. Saniyən*, hər birimiz bir *töhfeyi-həqir xidmətinə gətirmişik*, əgər qəbul edib *öz şəfqətini* bizə *şamil edə*».

Yaxud Molla İbrahimxəlilə müraciətlə:

«**Nuxululardan birisi.** Sizin kimi *büzürgüvarın* ziyarəti üçün çəkdiyimiz zəhmət *bizlərə əynirahət və səadət göründü*» və s.

Burada iki cəbhə üz-üzə durur, hər ikisi də roldadır. Hər iki tərəf bir-birini aldatmağa çalışır. Bu səhnədə obrazların xarakterindən doğan yüksək təbiilik vardır.

Müsyö Jordanın da dilində terminlər var, ətrafındakılarla hətta İbrahimxəlildən də qəliz danışır:

«Hatəmxan ağa, təəccüb edirəm ki, sizin kimi *qəvaidi-məntiqiyyədən müttələ... mərdi-kühənsal* bu zamana qədər *məşvərət xanalarının* birisində *ərkani-məşvərət silkinə* daxil olmuyubsunuz... mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə *mütəvəccəh* olub, *firənk dilini* və *ülumunu bə-qədr-i-məqdur* ona tə'lim edib, *saniyən*, onu kralımıza tanıdıb, burada mənim haqqımda *zahir etdiyiniz* yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram. Çünki mən kralın məxsus öz *təhti-himayətində* olan *darül-elmin hükəma* və *üləmasından* və o *ə'lahəzrətin müqərrəbi* və *mö'təmədiyəm*. Amma çün sizin *təqriratınızdan müşəxxəs* oldu ki, siz səfərin *fəvaidinə münkirsiniz*, ona binaən mənə lazım olur ki, səfərin *fəvaidini müvafiqi-vaqe* məsəl ilə sizə izah edim».

Ancaq bu həqiqətən onun alimliyi ilə bağlıdır, bu onun birbaşa sənətindən gəlir. Onun nitqi ziyalı nitqidir.

Hacı Qara da çox sifətlərə düşür, ancaq bu sifətlərə görə nitqi fərqəndirən psixoloji vəziyyətdir; buna görə də onun danışığı ən çox intonasiya çaları ilə seçilir, leksikon intonasiyaya tabe olur.

Bu, xəsis Hacı Qaranın danışığıdır:

«Hacı Qara. ...Evin dağılsın, çit satan. Qapın çırpılsın, şilə verən. Çadra verən, səni görüm ki, heç uğruna xeyir gəlməsin. Sağ-salamat satdığın malın qazancını yemiyəsən. Uf, uf...» Hacınin bu mərtəbəli qarğışları onun daxili yanğısını ifadə etməklə xəsisliyinin dərəcəsi haqqında ilk baxışdan dolğun bir təsəvvür yaradır. Bunlar sonrakı sözləri, bu xarakter boyaları bir zərrə də zəiflətmir, əksinə, onun hər sözü, hər eyhamı, hər kiçik ştrixi bu boyaları daha da tündləşdirməyə xidmət edir.

Xudaverdinin «Hacı, atanızın ismi-şərifı nədir?» sualına Hacınin «Naşurun topu neçiyədir?» - deyər sualla cavab verməsi onun xarakterinin bünövrəsini tamamlayır. Xudaverdinin Hacınin mərhum atasının adına bir «sureyi-cüm'ə» tapşırmaq istəməsindən çox xoşhal olan Hacıdan surənin pulu istənilərkən onda xoşsifətlik əvəzinə qəflətən vəhşi bir qəzəb görünür: «Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu, mənim atama Qur'an oxuyursan?... Bu, heç olan iş deyil... Pul ilə mən ömrümdə Qur'an oxutduğum yoxdur».

Xəsis Hacınin dilində belə cümlələr var: *Oğlum ölsün, dəxi kisədə tənəki yoxdur; Yüku sağ-salamat gətirib çıxarsan, mən də çalışaram sənın xeyrin üçün sənə verilən çitləri çox baha sataram; Başına dönüm, naçalnik, murovun yasavulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardıblar, buyur, versinlər.*

Bu, «əjdaha» Hacı Qaranın danışığıdır: *«Mən özüm tarıdan istəyirəm ki, bir murov yasavuluna rast gələm, onlardan qisas alam... Bir-iki yasavul mənə rast düşsün, onların başına bir iş gətirim ki, qiyamətədək dadı damaqlarından getməsin, bundan sonra xalq olar sarıdan fərağat olsunlar!... (erməni biçinçilərində) – Mən adam soyan deyiləm. Sizin kimi özgə malına tamah edənlərin canını alanam...».*

Bu, «müt'i» Hacı Qaranın danışığıdır: *«Tövbə olsun, naçalnik! Tövbə, tövbə! Gecə-gündüz sənə dua edəcəyəm ki, məni bu əməldən qaytardın».*

Bunlardan başqa «atasının balası», «ailə başçısı» və s. mikro-Hacı Qaralar da var ki, hər biri məxsusi nitq çaralarına malikdir.

Nitqi fərdiləşdirmə M.Fətəlinin povestində də eyni uğurla gerçəkləşir; dramlarında ədəbi nitqin şifahi üslubu əsas tutulduğu halda, povestində yazılı üslub norması izlənilir. Saray ünsiyyəti

üçün tipik olan jarqon-nitqi, ali üslub elementi kimi ibarəçiliyi, ifadəpərdazlığı canlandırmaq üçün yazılı nitq normasına söykənmək yazıçı qayəsini ödəyir. Saray nitqi «Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran» komediyasında da verilə bilərdi (halbuki ancaq izləri var), ancaq bir tərəfdən, nitqin qəlizliyi, ərəb-fars sözlərinin çoxluğu, digər tərəfdən, nitqin uzun-uzadılığı dram dili tələblərinə uyşmur: dramda deyilən sözü tamaşaçı (bu, geniş kütlədir; nəsrə istəyən oxuyur) dərhal anlamalıdır və pyesdə nitq yığcam, çevik olmalıdır. Buna görə də saray nitqini nümayiş etdirmək üçün povest janrı Mirzə Fətəliyə fürsət verir. Yazılı üslubun imkanları onun işinə yararır. Mollabaşının bu sözündə hər iki cəhət qabarıq nəzərə çarpır:

«—Cənab *əqdəsi-ilahi qibleyi-aləmin vücutdi-mübarəkini əimmeyi-əhtar hörmətinə cəmi-afati-səməvidən və ərzidən məhfuz* etsin! Bu *daiyi-dəvami-dövləti-qahirənin ixtlas* və sədaqəti, *silsileyi-cəlileyi-Səfəviyyəyə* nisbət tövsifdən xaricdir.

Qibleyi-aləmin pədəri-büzürgüvarları zamanında *mənsəbi-mollabaşlığa sərəfraz* olduğumda *nisfi- İran*, hətta payitəxtin yarısı dəxi sünni məzhəb idi. Əvvələn, *məvaizi-həsənə* və *saniyən, təxvifati-kəsirə* səbəbilə tamam sünni məzhəbləri *rahi-rasti-məzhəbi-isna əşəriyyəyə hidayət* etmişəm.

İndi Allahın kərəmindən *səfheyi-İranda* beş-altı nəfərdən ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İran xalqından dəxi *kəmalirizəməndliyim* var ki, *bəməcərrədi-təklif* qədimi ata və babalarının məzhəblərindən əl çəkib *hidayətə rəğib* oldular.

Hətta mən istədim ki, cühudlara və ermənilərə dəxi əl qatıb, onları da şiə məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənlər məsləhət görmədilər ki, lüzumu yoxdur. Çünki hər torpaqda cühuddan və ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir.

Əlavə, *müşəxxəsdir* ki, *əimmeyi-ətharın əhadisi-sərihəsi mucibincə* islam mülkündə təxtə və taca malik olan kimsənə *zati-şərif* və *vacibüt-taət məhsab* olunmaz. Zira ki, bu *dərəcəyi-aliyə* imama və ya onun naibi *müctəhidi-ə'ləmə mütəəlləqdir*. Ona binaən mən cəmi *xütəbaya* hökm yazdım ki, tamam vilayətlərin *mənabirində* xalqa elan etsinlər ki, haman *əhadisin silsileyi-səfəviyyəyə şümulu* yoxdur. Zira ki, *xanədani-nübüvvətdən* və

dudimani-imamətdən zühur ediblər və vazehdir ki, *əimmə* haman *əhadisi* qeyrilərinin haqqında buyurmuşlar, nə öz övladlarının...» Və beləcə bu söz həmin üslubla daha səhifə yarım həcmində davam edir.

Belə görünür ki, hər iki nitq faktında real danışiq-ünsiyyət aktının norması gözlənmir və ədəbi-bədii nitqin realist təzahüründən, xəlqilik tonundan kənara çəkilir; uzunluğun bir təhri var. Hərəsi bir «hədis» danışır və sözü qurtarınca danışmalıdır (burada şahın xarakteri, müvafiq vəziyyəti açılır – o heç kəsi saxlamır, boş «nağılların» hamısına axıra qədər qulaq asır), ancaq doğrudan da, bu qədər izafət, özgə morfologiyalı (*ənva, məhfuz, əimmə, əsagir, xədəmat...*), *yad tələffüzlü (taifə, təxt, zalla, payitəxt, dəf'i, dünyaya...)*, semantikasına pərdəli (*üftan, qərib, əfsürdə, mütəəlləq, xütəbə, müsəmməm, təxvifat, tövsif, qasir...*) söz işlənməsi realist ədəbi danışiq üçün kəsirdir; az qala, klassik-kitab nəsrinin dilinə çatır (kursivlə verilən söz və izafətlərin kəmiyyətinə diqqət yetirin). Əslində isə belə qəlizliyin özü də realizm nəminədir; povestdə hər kəs öz silki mənsubiyyətinə uyğun danışır – obrazlardan hər birinin öz mənəsinə görə nitqi var: Xacə Mübarək sadə, münəccimbaşı nisbətən sadə dildə danışır, müstövfi Mirzə Yəhyanın nitqi nisbətən qəliz, vəzirin, sərdar Zaman xanın, mollabaşının nitqi daha qəlizdir–xalis saray jarqonu. Bunların müqabilində Yusif Sərracın xalq dilində, ancaq ədəbi sözü: «Mənim məxdumum mollabaşı, mən cənabınızı İranda mətin adamlardan hesab edirəm. Bilmirəm ki, aya, dəli olubsunuz, ya bəng atıbsınız ki, bu qəbil sözləri mənim üzümə deyirsiniz. Mən bir fəqir sərrac babayam. Mən hara, təxtü tac hara?» və Mirzə Fətəlinin XIX əsrin ədəbi dil normasını əks etdirən müəllif dili – sadə, aydın, lakin yeri gəldikcə ərəb-fars sözlərinə yol verən dili.

Komediyaalarının dilindəki ifadə səciyyəli ərəb-fars nümunələri də danışiq dilinə məxsusdur; bunlardan bəziləri ancaq ziyalı dilinə aiddir, ancaq hər halda gündəlik ünsiyyətdə işlənir: *müxtəsəri-kəlam, bəşərti ki, bə-qədri-məqdur, piş əz vəqt, bər fərz ki, filhəqiqə, ittifaqən, ittifaq düşdü, mürəxxəssən, bə-kamali-ədəb, çifayda, tövqi-lə'nət olmaq...*

Komediyaalarında *ondan ötrü ki*, povestində *ona binaən* işlənir. Yenə bu yazılı dilin faktıdır ki, povestdə özünü göstərir: «...haman əhalisi qeyrilərin haqqında buyurmuşlar, *nə* öz övladlarının»; «Bu hədisi mən onların öz əhvalına isnad edirəm, *nə* elmlərinə»—danışıq forması belədir: **öz övladlarının yox; elmlərinə yox.** «Dövlət başçısı» (çar) mənasında ali-üsluba məxsus *ümənayi-dövlət* komediyanın dilində—«Kimyagər»də ziyalı nitqində (Hacı Nuru şairin dilində), «Hacı Qara»da rəsmi şəxs (naçalnikin) dilində işlənir.

Komediyaaların dilindəki rusizmlər də gündəlik azərbaycanlı danışığından gəlir: *xleb-sol* («...Kimyagər»), *silist*, *silistçi*, *başburt*, *bunt salmaq*, *mujik*, qızıl *medal*, gümüş *medal* («Hacı Qara»).

Bədii dilə məxsus bir fiqur yoxdur ki, Mirzə Fətəli onu tətbiq etməsin. Bədii nitqdə spesifik fiqurlardan biri jarqondur. Povestində saray jarqonunu verir, komediyasında cadugər jarqonundan uğurla istifadə edir. Budur Məstəlişahın «kuzdrası»:

*Dəğdəğəha fətəndi,
Tübbəl-kəra kərəndi.
Tübbəl-kümu gümuha
Biyəndi, yəndi, yəndi.*

Bilavasitə Mirzə Fətəlinin adı ilə bağlı aforizmlər və təşbehlər də var: *meymunu yadınıza salmayım; kamal ata kürkü deyil ki, irslə övlada yetişə; məgər mənim divlərim İran sərbazı idi ki, müftə qulluq edələr; Sərbazlar kəklik sürüsü kimi onun qabağından dağılıb qaçdılar.*

Bu qəbildən frazeologizmlər də tipik nümunələrdir: *hərif olmaq, şeytana papiş tikmək.*

Mirzə Fətəlinin onomastikadan istifadəsi də təzəliyi ilə seçilir. Düzdür, antroponimləri bilavasitə janrla bağlıdır—dram və nəsr ondan tələb edir ki, personajlar oxucu və tamaşaçının həyatda gördüyü insan adları ilə göstərilsin: *Molla Həmid*, *Ağa Zaman*, *Hacı Nuru*, *Səfər bəy*, *Heydər bəy*, *Gülçöhrə*, *Şəhrəbanu xanım*, *Sona*, *Zalxa* və s. (klassik bədii dilimizdəki təşbeh-obrazlarla müqayisə edin: *Fərhad*, *Şirin*, *Züleyxa*...). Ancaq onun

konkret yer adları (toponimlər) işlətməsi məqsədlidir–dramaturqun realizmi ilə bağlıdır. M.F.Axundzadənin öz personajlarını bilavasitə adbaad yeri, rayonu, kəndi ilə göstərməsi oxucuda zaman və məkan qənaətini möhkəmləndirməyə xidmət edir. Dramaturqun bu qeydləri olmadan da surətlərin fərdi davranış tərz, danışq manerası onların yaşadığı zaman və məkanı muəyyənləşdirə bilir. Lakin o bu çür hərəkət etməklə sanki ciddi tarixi bir sənədin axırına imza qoyur və həmin imzanın tarixini yazır. Mirzə Fətəli öz oxucusunu, ya tamaşaçısını bir daha inandırmaq, həmin hadisə və insanların həqiqətən mövcud olması haqqında qənaət hasil etmək üçün obrazlarını Azərbaycanın, yaxud başqa ölkənin konkret bir ərazisinin sakini kimi təqdim edir: *gəldəki kimyagər Molla İbrahimxəlil, samuxlu Molla Həmid, nuxulu Hacı Kərim, Ağə Zaman, xaçmazlı Şeyx Salah, Təklə-Muğanlı obasının bəyi Hatəmxan ağə, ağçabədili Hacı Qara; yaxud parisli müsyö Jordan, iranlı Məstəli şah və b.* Yaxud: *Təbriz, Lənkəran, Araz kənarı, Tuğ, Qarğabazarı və s.* Bununla müəllif təsvirdəki milli koloritin inandırıcılıq qüvvəsini artırır. Tarix detalı da buraya aiddir: «*Əvvəlinci məclis Nuxu şəhərində Hacı Kərim zərgərin evində vaqə olur min iki yüz qırx səkkizinci ildə* (hicri tarixi ilə; miladi 1832 –T.H.), baharın orta ayında».

M.F.Axundzadə, hər şeydən əvvəl, ifşaçıdır; hər cür söz və ifadələrlə yanaşı, əyani müqayisədən istifadə edir – bu, təşbehin yeni formasıdır.

«Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» əsərinin «Əfradi-əhli-məcalis»ində oxuyuruq:

Hatəmxan ağə–Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında...

Şəhrəbanu xanım – *onun arvadı, qırx beş yaşında...».*

İki insan adı və onların yaşı qeyd olunur. Bu iki rəqəmin (65 və 45) arasındakı fərqi (20 il) sükutunda tarixi adət –fakt dil açır.

Dramaturji dilində M.Fətəli danışq normasından daha çox istifadə edir. Onun bəzi sintaktik biçimlərinin danışq-intonasiya kökünə bələd olmayan adam həmin nitq vahidlərində qrammatik qüsurlar zənn edər. Məsələn, elə bil, burada cümlə bitkinliyi yoxdur: «*Zalxa (yalqız). Vallah, əgər Tarverdi mənim sözlərimdən*

quldurluğa getsə! Biçarənin heç təqsiri yoxdur» («Hekayəti-xırsi-quldurbasan»). Həmin intonasiya qəlibində feilin şərt forması ilə ifadə olunan xəbər Qarabağ şivələrində inkar məzmunu bildirir – «əyəm fıllankəs filan işi göreysə» cümləsi «filankəs filan işi görməz» deməkdir.

M.F.Axundzadənin bədii dilinin tarixi-mədəni çəkisi öz fərdi üslubunun çərçivəsinə qapanmır; hətta onun təsiri bütövlükdə dövrünün bədii üslubunu təsir altına almaqla da bitmir; XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslubları onun bədii dilinin işığında müəyyənləşir.

b. ELMİ ÜSLUB

Klassik-kitab və folklor-danışiq dilini davam etdirən müəlliflərin elmi əsərlərinin dili ilə yanaşı, XIX əsrdə müstəqil şəkildə yeni elmi üslub fəaliyyətə başlayır. Bu üslub, məzmununun müasirliyi və terminoloji leksikası ilə ənənəvi elmi dildən fərqlənir. Ancaq elmi dilin ənənəsindən tamamilə təcrid olunmur: klassik-kitab və folklor-danışiq ənənəli elmi dil əsrin elmi üslubunu müəyyən dərəcədə qidalandırır və tədricən onun içərisində əriyir. Elmi üslubun ənənə ilə əlaqəsi qeyri-terminoloji leksikada və sintaksisdə özünü göstərir. Ön maraqlı cəhət odur ki, bədii əsərlərini sadəcə dildə yazan, Füzulinin dilini və üslubunu «bəyənməyən» M.F.Axundzadə öz fəlsəfi traktatını Füzulinin elmi-nəzəri dili üstündə yazdı.

«Kəmalüddövlə məktubları»nın dilində M.F.Axundzadənin elmi üslubu ənənə ilə müasirlik arasında tərəddüd edir. Bir tərəfdən, özünün ədəbi dil haqqındakı tezlərində dediyi sadəliklə yazır: *«Ey mənim əziz dostum Cəlalüddövlə, axır sənə sözünə baxdım, ingilis və firəng və «Yengi dünya» səfərindən sonra İran torpağına səfər etdim. Amma peşiman olmuşam: kaş gəlməyəydim, kaş bu vilayətin əhlini ki, mənim ilə həmməzhəbdürlər, görməyəydim və onların əhvalından xəbərdar olmayaydım. Cigərüm kabab oldu»*. Hətta bəzən leksik və morfoloji ədəbilik saxlansa da, sintaktik cəhətdən danışiq loruluğu səviyyəsinə düşür: *«Nəğəmat çalma, haramdır; nəğəmata qulaq asma, haramdır; nəğəmat öyrənmə haramdır;*

teatr, yəni tamaşaxana qayırma, haramdır; teatra getmə, haramdır; rəqs etmə, məkruhdur; rəqsə tamaşa etmə, məkruhdur; saz çalma, haramdır; saza qulaq asma, haramdır; şətrənc oynama, haramdır; nərd oynama, haramdır; rəsm çəkmə, haramdır; evdə heykəl saxlama, haramdır; Bavücuti ki, bu şeylər zahirən əməlisəbük görünür isə də, amma...»

O biri tərəfdən də, klassik nəsr dilinin sintaktik ölçüsü üzrə əndazəsiz cümlə həcmi və yorucu həmcinslik. «Məktublar»ın dili üçün səciyyəvi bir cümlə: *«Sənüŋ torpağın xarəbdır və əhlün nadandır və sivilizasioni-cahandan bixəbərdır və azadiyyətdən məhrumdur və padşahın despotdur və despot zülmünün tə'sir və üləma fanatizminin zoru sənin zə'f və nadanlığına bais olubdur və sənin qabiliyyətini künd edibdir və cövhəri-aqlını paslandırıbdır və sənı furuntənliyə və dənıtəbliyə və rəzalətə və zillətə və übudıyyətdə və təməlluqə və rıyakarlığa və münafıqlıya və məkrə və xüd'a və cübna və təqiyyəyə xugər edibdir və cəm'i xəsaısi-həsənəni, sədaqət və ədalət və vəfadarlıq və cəvanmərdlik və şücaət və ülvi-tələblik və ali hümmətlik kimi sənın təbiətindən səlb eləyibdir və sənın tınətini bu sifati-mə'dudənin cümləsinin ziddi ilə mükəmmir qılıbdır və yəhtəmil, yüz-yüz illər keçəcəkdir ki, sən rövnaqə düşməyəcəksən və asayışə və səadətə çatmayacaqsan və sivilizasiyon tapan millətlərə bərabər olmayacaqsan».*

Göründüyü kimi, bu cümləni qeyri-demokratik göstərən onun həcmidir, leksikası XIX əsrin elmi üslubunun normativinə uyğundur; hətta leksikon bəzən adıləşir: *sənın torpağın xarəbdır, əhlin nadandır, bixəbərdır, yüz-yüz illər keçəcəkdir, səadətə çatmayacaqsan, millətlərə bərabər olmayacaqsan* və s. (klassik-kitab nəsrində belə ifadələrə rast gəlmək toy-bayram olardı). Fakta analitik yanaşanda əslində cümlənin quruluşunda da ağırlıq yoxdur. Cümlənin kommunikativ funksiyası fikir çatdırmaqdırsa, burada fikir silsiləsi yaranır və silsilənin tərkib hissələri müntəzəm şəkildə beynə informasiya yetirir; yəni bir cümlə saydığımız böyük sintaktik vahidin içərisində bir neçə sintaktik-informativ mikrovahid yerləşir. Biz bugünkü nitq mədəniyyəti səviyyəsindən çıxış edib bu cümlələri ağır sayırıq, halbuki o dövrün oxucuları bizim mikro saydığımız informativ

vahidləri müstəqil almış və sintaktik quruluşda ağırlıq duymamışlar.

Əslində «qəlizlik» sayılan fakt durğu işarəsinin yoxluğudur; tarixən olduğu kimi, burada da durğu işarəsi məqamında «və» bağlayıcısından istifadə olunmuşdur—«və» cümlə hədudlarında «nöqtə», həmcins üzvlər arasında sonuncudan başqa məqamlarda «vergül» vəzifəsini yerinə yetirir. Əgər «və»nin həmin funksiyalarını deyilən durğu işarələri ilə əvəz etsək, «Məktublar»ın dili informativlik və ədəbi kommunikasiya baxımından demokratik vahidlər şəklinə düşər. Misal üçün «Məktublar»dan bir cumləni quruluşuna toxunmadan ancaq pauza–işarə baxımından transformasiya edək. Əsli: *«Sənüj xalquj hesabsız Rum və Rus və Əfqanıstan və Hindistan və Türkiyə və Fərqistan məmləkətlərinə zülmən və fəqrdən pərakəndə olub sərmayəsiz, kəməli-zillətdə fə'ləliklə və nökrəçiliklə gün keçirir və hər yerdə başına döyülür və hər yerdə xar və xakisar çürbəcür əziyyətlərə tutulur və sənin xalqından iki yüz minə qərib zükürən və ünasən əyal və ətfəlləri ilə türkmənlərin əlində məşəqqəti-əsirlikdə gərixtar olub, həmişə nalə və əfqan ilə ruzigarlarını başa aparırlar və bir kəs onların dadına yetişmir və onları xilas etmək xəyalına düşür və sənin padşahın dünyanın proqresindən qafil və bixəbər oturubdur öz paytaxtında»*.

Transformasiyası: *«Sənin xalqın hesabsız Rum, Rus, Əfqanıstan, Hindistan, Türkiyə və Fərqistan məmləkətlərinə zülmən və fəqrdən pərakəndə olub sərmayəsiz kəməli-zillətdə fə'ləliklə və nökrəçiliklə gün keçirir. Hər yerdə başına döyülür. Hər yerdə xar və xakisar çürbəcür əziyyətlərə tutulur. Sənin xalqından iki yüz minə qərib zükürən və ünasən əyal və ətfəlləri ilə türkmənlərin əlində məşəqqəti-əsirlikdə gərixtar olub, həmişə nalə və əfqan ilə ruzigarlarını başa aparırlar. Bir kəs onların dadına yetişmir və onları xilas etmək xəyalına düşür. Sənin padşahın dünyanın proqresindən qafil və bixəbər oturubdur öz paytaxtında»*. Daha kim deyər bilər ki, bu mətnin oxunuşunda və ya qavranmasında ağırlıq var? Yuxarıdakı bir cümlə heç bir konstruktiv əməliyyat aparmadan, yalnız durğu işarələrinin tətbiqi ilə altı cümlə şəklinə düşür, bununla da informativlik asanlaşır, oxunuş və qavrama təbiiləşir.

Dövrün başqa elmi-nəsrî əsərlərində, hətta publisist nitqdə «və» nöqtə məqamında işlənir: «*Amma özü öz tinəti-əsliyyəsinə görə Şirvandan Gəncəyə səfər edib, neçə illər həkimi-kamil və ədibi-fazil xaz'ini-gəncineyi-mə'nəvi Əbül Üla Gəncəvidən xurşidi-fələki-e'tila, qəməri-sipehri-izzü ə'la mövlana Fələki ilə təhsili-məratibi-şeyr qılıbdır* (burada «və» yazılıb). Mövlana Əbül-Üla o dürri-şahvarı gəncineyi-pürgəncdən Şirvanşah Xaqani-kəbir Əbül-Müzəffərin hüzuruna gətirdi (S.Əzim. «Təzkirə») – xəbərlərin müxtəlif zamanlarla ifadəsi də (*qılıbdır, gətirdi*) göstərir ki, bunlar müxtəlif cümlələrin predikativ vahidləridir, həmçins xəbərlər deyil; ...*hamı bir qabiliyyətdə olmamağı mə'lum və aşkardır* (və). *Genə mə'lumdur ki, qabiliyyət elm ilədir...* («Əkinçi», 1877, № 14).

Hətta danışiq dili üstündə yazılan elmi əsərlərdə «və» ilə «nöqtə» bərabərliyinə rast gəlinir: *Mahmud ağadan iki oğlan qalıb: Ağakışi bəy, Mirzə bəy adlı* (və). *İki nəfər də qız qalıbdır* (və). *Məhəmməd həsən xanın qızı Tutu ağa, İsmayıl xanın övrəti idi* (H.S.Əbdülhəmid. «Şəki xanları və onların nəsiləri»); *Sonra qızını bunun oğluna verər* (və). *Qara keşişin oğlunun adı Cəndardır* (K.A.Fateh, «Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»).

Traktatın yığcam cümlələrini də durğu işarəsi baxımından transformasiya edəndə tələffüzçə də, görünüşçə də gözəl, milli sintaktik vahid alınır. Əsli: *Bu qaidə ilə xəvarici-adat və mö'cüzat və kəşfi-kəramət və sehr və cadu və rəml və cəfr və kimya və mələikə və əcinnə və şəyatin və div və pəri və bunların əmsalı olan mövhumi vücutları ki, müxalifi-qanun xəyal olunurlar, mümkünatdan deyillər*. Transformasiyası. *Bu qaidə ilə xəvarici-adat, mö'cüzat, kəşfi-kəramət, sehr, cadu, rəml, cəfr, kimya, mələikə, əcinnə, şəyatin, div, pəri və bunların əmsalı olan mövhumi vücutlar ki, müxalifi-qanun xəyal olunurlar, mümkünatdan deyillər*.

Mirzə Fətəli komediyalarında da «və»dən vergül yerinə istifadə edir: «*Bundan sonra bizim ətibba və həkəmlərimiz cənab Linney və Turnefort və Bartram belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Avrikada və Şveysariya dağlarında mövcud olur*» («Hekayəti-müsyö Jordan...») Nəzərə almaq lazımdır ki, vergülün olmadığı dövrdə

«və» yazılmasa, məsələn, «Linney Turnefort Bartram» bir ad kimi təsəvvür olunardı; xüsusilə bu məqamda–azərbaycanlı bunların ad və ya фамиliya olmasına alışmamışdı. «Alp dağlarında, Amerikada, Afrikada, Şvetsariya dağlarında» həmcins üzlər arasında «və» işlənməsi danışanın (Jordanın) alim olması və söyləmənin elmi mətn olması ilə bağlıdır. Təsədufi deyil ki, komediyalarında başqa həmcinslik məqamlarında M.F.Axundzadə bu formadan istifadə etmir.

Deməli, burada əcnəbi adları diferensial vermək üçün «və»yə üz tutur (buna görə də əsərin səhnə təcəssümündə danışiq təbiiliyini pozmamaq üçün həmin «və»ləri deməyə ehtiyac yoxdur–tarixiliyə heç bir xələl gəlməz). Tarixən «və»nin nöqtə və vergül yerlərində işlənməsi bir ənənə olmuşdur; maraqlıdır ki, həmin vəzifədən azad olunduğu ilk dövrlərdə onu əvəz edən durğu işarəsi də sinkretik məzmun bildirmişdir. Məsələn, «Əkinçi»də « + » işarəsindən həm nöqtə, həm də vergül məqamlarında istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, qrammatik quruluşda istifadə olunan əcnəbi elementlər pərdəsini qaldırmaq sirrini bildikdən sonra anlaşımaya təsir göstərən əsas fakt kimi yenə əcnəbi leksika qalır.

Bu prinsipdən çıxış edəndə (və əslində formanı kənara qoysan, əsil məzmun budur) M.F.Axundzadənin fəlsəfi traktatının ilk baxışda «ağır» görünən dili əslində qrammatik mürəkkəbliyi ilə deyil, elmi semantikasi, məzmun sıqləti ilə ağır çəkir. Hər halda, «ağır» da olsa, «yüngül» də, bu cümlələrin qrammatik dürüstlüyünə, sərrastlığına söz yoxdur. Traktatın dilində ən kamil bədii əsərlərin həsəd aparacağı gözəl təşbəhlər var; həm də bu təşbəhlərin özündən çox, onun işlənmə tərzindəki səliqə, təzaddan istifadə, orijinal inversiya ilə aydınlaşdırıcı intonasiya alınması nadir emosional effekt yaradır: *Əgərçi o növ' şövkət və səadət Firəngistan və Yengi Dünya əhlinin bu əsrdə olan şövkət və səadəti cənbində çıraq kimi hesab olunur–gün müqabilində, lakin İranın bu halətinə nisbət nurdur–zölmət müqabilində.*

M.F.Axundzadə bədii sualdan, xitabdan, nidadan, mükəlimə üsulundan, ifadəlilik yaradan bütün vasitələrdən istifadə edərək canlı təsirə nail olur. Bəzi məqamlarda əcnəbi leksik-terminoloji balansın artması ilə dil qələzləşir, ancaq tez-tez müraciət etdiyi mükəlimə

məqamlarında (hətta bu mükəlimə bir şəxsin daxili nitqi–özünün qurduğu sual-cavab şəklində olsa belə) dil əzsavadlı oxucu üçün də şəffaflaşır:

...bizdən intiqam çəkəcək, dincələcək.

Sonra?

Necə sonra?

Sonra bilmirik nə olacaq. Elə buratan bilirik.

Pəs niyə buratan bilirsiniz, bundan sonranı bilmirsiniz? Pəs bu mə'rəkənin axırı hara müncər olacaq?

Nə bilim, hara müncər olacaq, axırı elə bu idi.

«Məktublar»ın dilində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, ədəbi-filoloji terminologiyadan geniş istifadə olunur. Bunlar leksik mənbəyinə görə həm ərəb-fars, həm də rus-Avropa mənşəlidir. Ərəb-fars mənşəlilərdən: *elm, qaidə, mö'çüzat, kimya, qüvvəyi-cazibə, hava, nəbatat, zərrə, fəlak, elmi-təbiət, elmi-nücum, vücud, mövcudat, tamaşaxana, cəhəmnəm, səqər, əqayid, qəfiyə, mübaliğət, təməllüqkarlıq, nəsr, nəzm, əş'ar, səktə, fəsaḥət, sənaye, hələti-cahiliyyə, təhzibi-əxlaq, adabi-təməddün, istibdad, müstəbid, əhkam, dövlət, rüsum, qəvanin, küll, cüzv, vəhdət, vücudi-vahid, millət, təvaif, ətibba, hükəma, əcza, fiqh, məzhəb, hikmət...* Rus – Avropa mənşəlilərdən: *teatr, literatur, poeziya, sivilizasiya, protestantizm, miqnatisiyyə (maqnit), filosof, sanzor, şanjman, perevorot, revolyusiya, patriot, politika, parlament, liberal, despot, despotizm, fanatik, proqres, elektri-çəstvo, teleqrafiyyə...*

Birinci qrupdan olan terminlər ənənəvi olduğundan onları heç bir şərh vermədən mətnə daxil edir. Ancaq ikinci qrup terminlər yeni gəldiyindən onu oxucu üçün aydınlaşdırır. Bu aydınlaşdırma bəzən tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir–*teatr*, yəni *tamaşaxana*, əksərən də ensiklopedik şərhdən ibarət olur. Belə: *Literatur ibarətdir hər növ təsnifdən, xah nəsr ilə ola, xah nəzm ilə; Poeziya ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının kəma hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəma hüvə həqqəhü şərhinə və ya elmi-təbiət övzasının kəma hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlqəye cəvdat və*

əxlaqının kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü şərhinə və ya elmi-təbiət övzasının kəmə hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlqayə cövdət və tə'sirdə və s.

Bu üsulda şərhçi M.F.Axundzadə fransız ensiklopedistlərinin iş üsuluna yönəldir. Belə ki, terminin ictimai-fəlsəfi məzmununu açarkən yeri gəlmişkən, «lüğətçi» vəzifəsi pərdəsi altında oxucularına inqilabi fikir aşılayır, Məsələn, belə:

«Despot ibarətdir bir padşahdan ki, öz ə'malında heç bir qanuna mütəmməsik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və canına bihudü inhisar təsəllütü ola və həmişə öz həvayi-nəfsilə rəftar edə və xalq onun təhti-səltənətində əbdi-dəni və rəzil olub azadiyyət və bəşəriyyət hüququndan birkülliyə məhrum ola («Despotizm sözü ərəb dilində olan istibdad kəlməsi ilə çox düzgün ifadə oluna bilər. Ərəblərdə hətta belə bir misal da vardır ki, hər kəs öz rə'yində müstəbid olarsa, mütləq həlak olar»);

«Revolusiya ibarətdir ondan ki, xalq padşahi-despotun və zalimin biqanun rəftarından tənqə gəlib şurişə ittifaq edib onu dəf' edərlər və özlərinin asayışı və səadəti üçün qanun vəz'i eliyələr və ya məzhəb əqaidinin puç olmağını fəhm edib üləmanın xilafına icma və şuriş eliyələr və özlərinə filosofların təcvizilə müvafiq bir məzhəbi-cədid bərgüzidə edələr»;

«Patriot ibarətdir o kimsənədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqa etməyə və öz vətəninə və millətinə mənfəəti və azadiyyəti üçün san və çəfəkeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə bürüz edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsus Məkkənin ki, öz əşirəsi Qüreyş onda sakin idi, səadəti üçün ümuri-əziməyə və şaqqəyə iqlam etdi».

Göründüyü kimi, bu, filoloji şərh deyil, siyasi işdir. Yəni müəllif belə lüğət verə bilirdi: *despot* – *müstəbid* (*despotizm* sözünü məhz elə aydınlaşdırır: *istibdad*); *revolusiya* – *çevriliş, inqilab*; *patriot* – *vətənpərvər*. Bu, dəqiq mənədir. Ancaq müəllifin vətəndaş mətləbi sıradan çıxmış olur. M.F.Axundzadənin «lüğətçiliyində» isə şərhərdən hərəsi bir siyasi məqalə səviyyəsindədir.

Dövrün başqa qisim elmi əsərləri öz dilinin semantik vüsətinə, fəlsəfi həcm və məzmununa görə «Kəmalüddövlə

məktubları»nın səviyyəsinə çatmasa da, xəlqiliyi ilə seçilir. «Məktublar»dakı seçmə yazılı nitq sintaksisi əvəzinə, burada danışq dilinə, folklor nəsr-təhkiyə tərzinə məxsus sintaksis xasdır. Məlumdur ki, nağıllarımızda, bir tərəfdən **imiş**, bir tərəfdən **-ib** forması ilə xəbər işlənir. Bu tarix əsərlərində həmin nağıl qəlib-qrammatikası izlənməşdir: *Noxuda bir keşiş varmış, amma nə tarixdə olduğu məlum degildir, Adına Qara keşiş deyərmiş. Noxuda böyük imiş. Və bir keşiş də Kiş kəndində böyük imiş...* («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»); *Bə'də Nadir şah Xorasana gedib. Orada məqtul olub. İran sahibsiz qalıb. Hacı Çələbi xan da qoşun götürüb İrana–Təbrizədək gedibdir və qarət edib, qayıdıb gəlibdir. Qarabağda Ağa Məhəmməd şah qətl olunub. Məhəmmədhasən xan bisahib qalıb. Şirvanlı Mustafa xan Məhəmmədhasən xanı Şirvana aparıb. Küllü qoşunla Məhəmmədhasən xanı gətirib, Noxuda xan nəsb edib gedibdir* («Şəki xanları və onların nəsilləri»). Fəli bağlama şəkilçilərindən danışq dilində ən işlək olanı **-ib** əlamətidir ki, nümunələrdən görüldüyü kimi, burada da fəaldır (həmçinin aşağıdakı misallara baxın).

Yazılı elmi-ədəbi dildə **-ır** indiki, **-muş** (*dır*) nəqli keçmiş zaman şəkilçilərinin işləndiyi məqamlarda folklor nəsrində–lətifə, nağıl, dastan dilində şühudi keçmiş zaman şəkilçilərindən geniş istifadə olunur; tarix əsərlərində də folklor üslubunun həmin ifadə tərzinə tez-tez rast gəlinir: «*Şah İsmayıl ölən ildə Gürcüstan valisi Levond xan qoşun götürüb gəlib və Həsən Sultan da qoşun ilə onun qabağına gedib **dava elədilər**. Davada Həsən Sultan **öldü**. Sonra Şəki vilayətinin böyükləri Həsən Sultanın oğlu Dərviş Məhəmməd xanı özlərinə **hakim elədilər**. Və Şah İsmayıl öləndən sonra oğlu Şah Təhmasib İranda şah oldu*» («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»); «... Rusiya imperatoru Noxunun xanlığın Cəfərquluya **verdi**. Yeddi-səkkiz il xanlıq edib **vəfat etdi**. Oğlu İsmayıl Noxuda xan olub üç ildən sonra **vəfat etdi**. Oğlu, övladı **qalmadı**. Bundan sonra Noxuda komendant təyin **olundu, xan olmadı**» («Şəki xanları və onların nəsilləri»).

Bu tarix əsərlərinin hamısında sintaktik səliqəsizlik eynidir, yəni ədəbilikdən çox danışq dilinin pərakəndəliyi başlıca üslubi göstəricidir; bu da danışq dilindən gəlir ki, ismi xəbərlər geniş yer tutur: «*Şimdi*

Qarabağda sərhəd budur: Cənubiyyəni rudi-Arazdır, Xudafərin körpüsünün ta Cavad, Əlvənd və Zərdab kəndlərinin müqabilinə. Şərqiyyəni Kür suyudur. Qərbiyyəni kühüstanatı-əzimi-Qarabağdır ki, Kösbək və Salvartı və Ərikli dağlarıdır. Şimali ki Gəncə ilə Qarabağın sərhədidir, Göran çayıdır. Bu Qarabağ vilayəti Aran məmləkəti cümləsindəndir. Ol zaman ki, Nuh peyğəmbər əleyhissalam əsrində tufan oldu, tufan keçəndən, bir müddəti-mütəmadi keçəndən sonra Nuh peyğəmbərin övlad və əhfatından bir kimsə Aran adlı gəlib bu vilayətlərdə malik və hökmran olub, bu məkanları abad edibdir və Kür suyu ilə Araz çayının arasında vəqə olan şəhərlərə və vilayətlərə ki, ibarət ola Tiflis və İrəvan və Naxçıvan və Gəncə ki, imdi Yelizavetpol ad qoyulubdur və Qarabağ vilayətində vəqə olan Bərdə və Beyləğan şəhərlərinə ki, imdi hər ikisi də xarabalardır, tamam bunlara öz ismini qoyub Aran müsəmma edibdir» (Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ). Sadə danışığıyla yanaşı, burada elm dili üçün səciyyəvi ərəb sözləri (*rud*, *əzim*, *əhfat*, *müsəmma*), ədəbi dil izafətləri (*rudi-Araz*, *kühüstanatı-əzimi-Qarabağ*, *müddəti-mütəmadi*) də işlənir, ancaq dilin anlaşılmasına mane olmur. Ərəbcənin morfologiyası iştirak edir: cənubiyyəni, şərqiyyəni, qərbiyyəni. İmlası burada verdiyimiz kimi yox, ənənəvi şəkildədir: *budur*, *Arazdur*, *körpüsünü*, *kəndlərinü*, *oldi*, *adlu*, *gəlib*, *vəqə* və s. Nəqli keçmiş ancaq danışiq variantı olan **-ib** ilə verilir. Faktır ki, **indi** zaman zərfi elmi və publisist yazılarda («Əkinçi») ən çox **şimdi** və **imdi** morfonologiyası ilə gedir.

İndiki zaman məqamında müzərin işlənməsi (bu da nağıl-rəvayət təhkiyə formasıdır): «*Kişdəki keşiş **deyər** ki, mənim qızım ağ su ilə pərvəriş tapıb... Pənah xan və Gəncəli Şahverdi xan **həsəd elərlər** ki, Hacı Çələbi nəcün bir belə böyük olmaq gərək. Bular dördü Gürcüstan valisinə adam və kağız **göndərərlər** ki...*» Ədəbi -sin (əmr) yerində danışiqdəki -ə (iltizam) şəkilçisinin işlənməsi: «*...Hacı Çələbi xan oğlu Həsən ağanı şah hüzuruna **göndəribdir** ki, qarət mallarını və əsirlərini **təvəqqə edə** («Şəki xanları və onların nəsiləri»).*

Misallardan göründüyü kimi, lüğət tərkibi də canlı danışiq dilinə son dərəcə yaxındır, hətta bu cəhətdən onu M.F.Axunzadə komediyalarının dili ilə müqayisə etmək olar. Bununla belə, elmi üslub nümunəsi olmaq etibarilə əsərlərin dilində ərəb-fars sözlərinə və izafətlərə də təsadüf olunur. «Şəki xanlarının

müxtəsər tarixi»ndə cəmi 2 izafət var: *tarixi-islamiyyə*, *şahi-ələm*; 4 qeyri-kütləvi söz var: *rəşad*, *mühəssil*, *cürm*, *fövc-fövc* və bir neçə söz köməkçi feillə işlənir: *dərgar olmaq*, *ziyad olmaq*, *mürəxxəs eləmək*, *ixlas göstərmək*; iki məqamda farsca morfoloji əlamətdən istifadə olunur: *bi-həq*, *birütbə*.

«Şəki xanları və onların nəsiləri»ndə bu siyahı nisbətən genişdir: *pirani-kühənsal*, *sənəyi-islamiyyə*, *rişi-səfid*, *hakimi-zübdə*, *vəkili-zübdə*, *miyani-kuh*, *miyani-meşə*, *axirül-əmr*, *məzkurül-əsami*, *sahəti-vəsi'ə*, *əmvali-mənhubə*, *müddəti-müsəmad*, *müddəti-mədid*; *müqəddəm*, *sənə*, *mabeyn*, *fövq*, *məzkur*, *pişgah*, *nə's*, *nam*, *sərzəniş*, *mədfunət*, *məsnəd*, *zaviyə*, *əknafe*, *məxfi*, *qəryə*, *canib*, *ixlas*, *mürur*; *mənqul olunmaq*, *məzkur olunan*, *mütəməkkin olmaq*, *mütəvari olmaq*, *mövsum olmaq*, *mütəvəhhiş olmaq*, *vəqə olmaq*, *peyda olmaq*, *rugərdən olmaq*, *giriftar olmaq*, *təmərrüd etmək*, *təhəssün etmək*, *istima etmək*, *müntəxib etmək*, *təəddi etmək*, *şüru etmək*, *nəsb etmək*, *nüzul etmək*, *intiqaletmək*, *fərar etmək*, *ustumdad etmək*, *təsmiyə etmək*, *məcrüh etmək*, *mürəxxəs etmək*, *quş vermək*, *şəbxun gətirmək*, *cəngə gəlmək*; morfologizmlər: *müstəqillən*, *şəci'* (şücaətli), *kardan* (işbilən), *biləcəng* (çəngsiz), *bisəhib*, *bə'dəz*; əcnəbi morfoloji forma işlənir, morfoloji əlamət leksik vahidin semantikasında daşlaşır və həmin əcnəbi morfoloji əlamətin azərbaycanca qarşılığı yazılır–məsələn, cəm şəkilçisi: *əxbaratlar*, *ümuratlar*, *camaatlar*, *əşxaslar*.

Bəzi semantik fərqlərə (müasir dil baxımından) rast gəlmək olur; *müqəddəmə-hadisə*, *məqam-yer*, *siyasət-qəsd*, *kinəsinə-acığına*, *cəmiyyət-ordu*, *dəstə* («Şəki xanları və...»); *məğrur olmaq-ərxələnmək*, *güvənmək* («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»), *tənbeh etmək-cəzalandırmaq* (hər ikisində).

Tarixi-inzibati terminlər işlənir–həm ərəb mənşəli: *fərman*, *məlik*, *hökumət*, *xərc*, *tövcü...*; həm rus mənşəli: *daxod*, *imperator*, *komendant*, *general* («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»ndə *yanaral*), *Rusiyə*; həm də milli mənşəli: *xan*, *bəy*, *yüzbaşı*, *dolandırma* (idarə).

«Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»ndə iki klassizm var: *yüz (üz)*, *olmaq kərək* (vacib şəkli); *olmanam*, *vermənam*, *qoymanıq* forması var – klassizm də sayıla bilər, dialektizm də; M.F.Axund-

zadənin komediyalarında işləkliyi onun dialekt-danışq faktı olmasını təsdiqləyir.

«Kəmalüddövlə məktubları»nın dili akademik ədəbiliyi ilə seçilsə də, əcnəbi elementlərinin bolluğu ilə, haqqında danışılan tarix əsərləri və o qəbildən başqaları leksik-qrammatik milliliyi ilə səciyyələnsələr də, ləzizliyə meylli ilə sol gedir—bu, klassik ədəbi normanın təsirindən gəlir. Mirzə Fətəlinin elmi məqalələrinin dili isə bilavasitə XIX əsrin öz məhsuludur, yəni leksika və sintaksisi ilə yüzilliyin elmi üslubunun normativ örnəyidir; həqiqətən əsrin sonuna doğru klassik-kitab və folklor danışq dilinin ənənələri tamam silindikcə elmi yazılar onun (M.F.Axundovun) məqalələrindəki dil ölçüsünə düzlənir. Bu dil həm səlisliyi, həm sadəliyi, həm də ərəb-fars ünsürlərinin həddinə (hətta ara-sıra çoxluğuna) görə XIX əsrin elmi üslubunun həm təşkilədiçi faktlarından, həm də örnəklərindəndir: «*İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur: biri qəm, biri fərəh; ağlamaq əlaməti-qəmdir, gülmək əlaməti-fərəhdir. Gahi məsaibin vüquu və müfərrihatın süduru və gahi onların təqriri və ya təhriri bu iki haləti təbiəti-insanda zahir edər*» («Fəhrisi-kitab»). Bu misalda Mirzə Fətəlinin elmi dili üçün səciyyəvi olan ikilik aydın görünür: bir tərəfdən, təmiz azərbaycancalıq meylli (birinci cümlədəki kimi), digər tərəfdən, nisbətən əcnəbiçiliyə meyl (ikinci cümlədəki kimi). Məsələ budur ki, əcnəbi elementlərin artması milli müqabilin yoxluğu demək deyil. Göründüyü kimi, birinci cümlədə *insanın təbiətində* milli söz birləşməsi verilir, ikincidə o, izafətlə ifadə olunur: *təbiəti-insanda*. Fəciə və komediya yaranmasının psixoloji mənbəyini aydınlaşdırmaq üçün müəllif insan təbiətindəki ikilikdən əyanilik kimi istifadə edir. Şərhin gah sadələşməsi, gah da qələizləşməsi terminoloji anlayışların azalması və artması ilə bağlı baş verir. Əlbəttə, qeyri-kütləvi ərəb-fars elementlərinin belə bolluğu komediyalarının dilində özünü göstərmir: «*Əgər nəqli-müsibət və ya behcət təbaye və əxlaqi-bəşəriyyəni kəmə-filvaqe bəyan etməklə təbiəti-müstəmiə məqbul və müəssir düşdü, haman nəqlin vazeinə və müsənnifinə həkimi-rövşən rəvan və arifi-təbayei-insani deyərlər və naqili-kamilinə süxənguyi-qabil. Faideyi-nəqli-müsibət və behcət bəni-növ'i-bəşərin əxlaq və xəvasını bəyan etməkdir ki, müstəme'*

yaxşılıarına xoşhal və amil və yamanlarından *mütəəzzi* və *qafil* ola və həm nəfsi-əmmarə bu günə *hekayətin istimai*nə məşğul olmaqda, ləzzət görüb *məasi* və *mənahidən cəlbi-sürur* etməyə meyl eləməyə məmaliki-Firəngistanda ərbbabi-üquli şəlimə bu əmrin faydasına bərxurd olub ə'sari-qədimdən hər şəhri-əzimdə *imarəti-aliyə teatr* ismi ilə bərpa edibdirlər... Milləti-islam arasında bu zamana qədər ancaq *nəqli-müsibət* mütədavidir, bəvasiteyi-təqir və təşbih» (yenə həmin məqalədən).

Əcnəbi elementlərin olmasına baxmayaraq, klassik-kitab nəsrinə nisbətən xeyli milliləşmə getmişdir; sintaktik cəhətdən cümlənin həcmi yığcamlaşıb; «və» bağlayıcısı Azərbaycan morfologiyasına uyğunlaşıb—məsələn, misallarda «və» kimi verilən bağlayıcı milliyə qədərki mərhələdə ümumən əcnəbi morfologiyası ilə işlənirdi. Müqayisə edək:

...qəm və fərəhə və giryə və xəndəyə... –qəmə fərəhə və giryəvü xəndəyə;

...təbəyə və əxlaqi-bəşəriyyə... — təbəyevü əxlaqi-bəşəriyyə;

...məqbul və müəssir düşüb– məqbulü müəssir düşüb və s.

Leksik tərkibinə gəlincə, qeyri-kütləvi leksikanın əksəriyyəti terminoloji səciyyə daşıyır, izafətlər də ümumən termin məzmunundadır: *nəqli-müsibət* və *behcət*, *təbəyə* və *əxlaqi-bəşəriyyə*, *müsənnif*, *müstəme*, *teatr* və s.

Terminoloji leksika ancaq mütəxəssislərin nitqi üçün yaradığından onun qeyri-kütləvililiyi, qəlizliyi elmi üslubun demokratizmini rədd etmir.

M.Fətəlinin elmi məqalələrinin dilində ara-sıra nəzərə çarpan leksik qəlizlik milli terminologiyanın hazırlanması ilə bağlıdır. Termin kütləvi səciyyə daşdığıca dil aydın görünür: «*Mollayi-Rumi bir **alimdir** bibədəl, bir **fazildir** binəzir. Farsi və ərəbi **dillərinə** qayətdə müsəllit, **a'yat** və **əhadisə** layiqincə vaqif, əqidəsi **əqidəyi-hükəmayi-hind**, yə'ni **vəhdəti-vücudə qaildir**. **Bu qərar ilə ki, kainatı bir nuri-vahiddən** sadir bilib, haman **nuru** bir **dərya** misalında fərz edir ki, guya **mövcudat və müzəhhərat** o dəryaya nisbət **qətarat və əmvac** mənziləsindədirlər. Haman **dərya** guya **vücudi-küldür** və sair **mövcudat və müzəhhərat***

haman **külldən** bir **cüz'dürlər** ki, **qətarat və əmvac** təşəkkülündə bir zaman o **dəryadan** uzaq düşüb, sonra yenə o **dəryaya** övd edəcəklər və **küllə** vasil olacaqlar» («Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında»).

İş təkcə onda deyil ki, mətndə nisbətən çox termin işlənir: *alim, dil, a'yat, əhadis; əqideyi-hükəmayi-hind, vəhdəti-vücüd, kainat, nuri-vahid, dərya, mövcudat məzəhhərat, qətarat, əmvac, vücudi-küll, küll, cüz', vasil*. Bunların əksəriyyətinin termin kimi mənası ancaq filosoflara məlumdur, halbuki adi leksik vahid kimi bunların təxminən hamısı hər bir azərbaycanlı üçün aydındır: *hədis, əqidə, küll, nur, vahid, vəhdət, vücud, qətrə* və s. İş ondadır ki, *vəhdəti-vücud* kimi mürəkkəb fəlsəfi anlayış bütün elmi dərinliyi ilə, ancaq sadə təsvirlə açılır – elmi üslubun kamilliyi budur: eyni zamanda o, elmi üslubu sxematikləşdirmir – xüsusiləşmədən bədii üsluba məxsus şəkildə istifadə edir: *bibədəl bir alimdir yox, bir alimdir bibədəl; binəzir bir fəzildir yox, bir fəzildir binəzir* – bununla da elmi ifadəyə bir yumşaqlıq gətirir, ekspressivlik və məntiqi vurğu da öz yerində.

Ədəbiyyatın müxtəlif məsələləri haqqında, əlifba, imla və dilin başqa mühüm problemləri barədə, fəlsəfi, siyasi-hüquqi və sair mövzularda qiymətli elmi fikirlərini Mirzə Fətəli belə aydın və dəqiq dillə yazmış, Azərbaycan dilinin elmi üslubunu cilalamış və daha böyük elmi-sosial fikirlərin ifadəsinə hazırlamışdır. Bu da məlumdur ki, M.F.Axundzadə həmin elmi məsələlərdən fars və rus dillərində də yazmışdır; bununla o, bir tərəfdən, hər üç dilə kamil yiyələndiyini göstərmişsə, digər tərəfdən də, öz ana dilini həmin zəngin dillərlə müqayisədə təqdim etmişdir.

Müəlliflərin elmi dilində əlamət, atribut göstərən konstruksiyanı öz içinə alan bir sintaktik bütövdən istifadə olunur. Buna mürəkkəb qrammatik quruluş modeli kimi müraciət edirlər; böyük sintaktik bütövə kiçik atributiv sintaktik biçimin daxil olması ilə həm ifadə tərzii elastikləşir, həm də qavrama xeyli asanlaşır. Nümunələr: «*Məhəmməd ibn Osman, ki süfəranın ikincisidir, rəvayət edir...*» («Kəmalüddövlə məktubları»); *Əbruz dağı, ki Qafqazdır, onun ətəklərində sığınacaq elədilər; Hacı Şeyxəli, ki Hacı Çələbinin əmisidir, deyər, ey Çələbi...* («Şəki

xanlarının müxtəsər tarixi»); *Şahın fərmanı ilə məzkurül-əsemi məliklər, neçə il ki məliklik ediblər, Şəki vilayətinin xərc və tövcilərin şaha verməyiblər* («Şəki xanları və onların nəsilələri»), *hər bir kəlmədə, ki bu hürufdan tapıla, yəqin edirik ki, o kəlmə ərəbidir, türki degildir* (M. Əfşar. «Fənni-sərfi-turki»).

Göründüyü kimi, müvafiq nümunələrdə ədəbi dildə adət olunmuş feli sifət tərkiblərinin məqamında olan predikativ vahidlər işlənir; bu da məlumdur ki, tərkiblə sinonim predikativ paralellərdə, bitkin fikir olduğuna görə, məna daha qabarıq nəzərə çarpır. Məhz buna görə həmin biçimli sintaktik vahidlərdə məzmun analitik şəkildə qavranır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu model fars sintaksisindən gəlir. Həqiqətən fars dilində belə model var və fars ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Ancaq müşahidələr göstərir ki, həmin sintaktik qəlib Azərbaycan danışıq dili üçün də işləkdir. Azərbaycan dilinin danışıq faktı farsçada ədəbi dil nümunəsi kimi işlənir – yəqin farslar bu ədəbi qəlibi xalq türkcəsindən mənimsəyiblər. Deməli, elmi üslubdakı həmin təzahürlər Azərbaycan danışıq dilindən gəlmədir–danışıq dilindən ədəbi variant hazırlanmışdır. Bunu əsaslandıran bir maddə odur ki, həmin model ən çox danışıq dilinə yaxın olan əsərlərdədir. İkinci tərəfdən, həmin əsərlərdə bu modelin başqa variantı da var: «*Şirvan xanı Mustafa xan, Fit dağı adlı bir yer varmış, qaçıb orada sığınacaq elər*»; «*Fətəli xan xəbərsiz, and içibdirlər, nə bilsin ki, bir neçə bəy xəyanət eləmiş*» («Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»).

Elmi üslubun filologiya qolunun daha çox inkişafı mütəxəssislərin yetişməsi ilə bağlıdır. Burada M.F.Axundovun, M.Əfşarın, S.Vəlibəyovun, Səid və Cəlal Ünsizadələrin, A.Çernyayevskinin, bir qədər sonra F.Köçərlinin və başqalarının xidməti aydın seçilir. M.Əfşarın xidməti təkcə Azərbaycan dilinin qrammatikasını yazmaq deyil, həm də bu dilin elmi üslubunu xəlqi bünövrədə möhkəmləndirmək üçün əməli iş görüb... O, yerinə görə, bəzən çox yığcam cümlələr işlədir: «Üçüncü məfuli-ileyh halıdır və o da hasil olur mübtədanın axırına **a** hərfini artırmaqla. Məsələn, *kitab-kitaba, ağac-ağaca*. Amma əgər kəlmeyi-məzkur müsəvvər hərflərdən^x birilə qurtarmış olsa, o surətdə «ha»dan irəli yerdə bir *ç* (y) artırmaq

^x «Səs» deyilməli idi

lazımdır. Məsələn, *ağa-ağaya, dəvə-dəvəyə və hakəza*» («Fənni-sərfi-türki»).

Eyni zamanda üslubunu sanballı, dolğun sintaktik vahiddə də yoxlayır: *«Əgərçi bu babda Peterburq darülfünunun müdərrisi cənab Kazımbəgov və Novoçərkəs seminariyasının müəllimi cənab Vəzirov rus balalarını türk dilinin qəvaidindən aşına etmək üçün hər biri bir əsər baqi qoymuş isə, deyilən əvvəlcincinin təlifi qayətdə mütəvvəl və ikincinin risaləsi nəhayətdə müxtəsər olmaqdan başqa, hər ikisi rusca yazıldığına görə türk balaları üçün onlardan faydabərdar olmaq çətindir»*—həcmi iri olsa da, üzvlər arasında son dərəcə dürüst rabitə izlənmiş, fikrin məntiqi silsiləsi o qədər şəffaf verilmiş ki, cümlə çox aydın qavranır. Deməli, fikrin aydın ifadəsi cümlənin həcmində yox, onun dürüst, elmi - sintaktik qurulmasındadır. S.Vəlibəyovun «Xəzineyi-əxbar» əsəri izahlı lüğətdən ibarət olsa da, tarixi, coğrafi və s. məlumatları ensiklopedik yığcamlıqla, eyni zamanda elmi üslubun müxtəlif qollarına məxsus ifadə tərzilə verməsinə görə diqqəti çəkir. Məsələn, bir tarixi məlumat:

«..Digər bir rəvayətə və ehtimala görə də «Azərbaycan» ismi «Atropatana»dan mütəhərrəf olub. Bu da İsgəndərin sərdarlarından Atropata nisbətə hasil olmuş bir isimdir. Çünki mərhum Atropat İsgəndərin vəfatından sonra orada e'lani-istiqrar edərək Atropatana ismi ilə kiçik bir dövlət təşkil etmişdi. Vəqəən Roma dövləti zamanından qalmış olan yunan və latın tarixlərində Azərbaycanın ismi Atropatana deyə zikr olduğu kimi bəzi pəhləvi əsərlərdə dəxi Atronatkan surətində isə də, təvarixi-farsiyyədə və erməni tarixlərində Azərbadkan və ya Azərbaykan surətində mühərrər olduğundan birinci ehtimal daha qəvi görünür»¹.

Azərbaycan dili elmi üslubunun təbiətşünaslıq qolu da XIX əsrdən seçilir. Bu, böyük təbiətşünas alim H.Zərdabının elmi fəaliyyətinin nəticəsidir. Doğrudur, onun təbiətşünaslıqla bağlı yazıları «Ökinçi»də çap olunur, ancaq bu, onun elmi dilini publisistləşdirmir, bəlkə də

¹ S.Vəlibəyov. Xəzineyi-əxbar. Tiflis, 1891, səh. 44-45.

publisist nitq əhatəsi onun elmi dilinin xəlqiliyinə daha da səmərəli təsir göstərir. Onun «Əkinçi»dəki təbiətsünaslıq yazılarının elmi üslubun tələblərini ödədiyini əyani görmək üçün həmin elmi məqalələrdən bir parçanı görkəmli alimin «Torpaq, su və hava» əsərindən nümunə ilə müqayisə edək:

«Zəlzələnin səbəbi indiyəcən mə'lum degil, bə'zi hükəma qövlünə görə kürreyi-ərzün içi çox isti olduğuna orada olan şeylər tamam əriyib və onlardan hava qismi şeylərin qapağının altında olan çuxurlara yığılanda su buğu çaynik samovarın üstə qaynayanda onun qapağını tərpadən kimi, yerün qapağını tərpadir ki, ona zəlzələ deyirik. Bəzi deyir ki, yağış, ya qar suyu yerə hopub, axub gedüb, özgə yerdən bulaq olub yerün üzünə çıxan zaman yerün altı ilə axanda arada olan şeyləri özü ilə apardığına yerün altında böyük kalafalar əmələ gəlir ki, bu kalafaların kənarları uçmaqdan yer tərpanir. Zəlzələnin səbəbi yerün altında olduğuna, onu görüb bilmək məqdur degil. Əlbəttə, onun səbəbi ki, mə'lum degil, əlacı da yoxdur və habelə onun vaxtını da bilmək müşküldür. Bə'zi vaxtda zəlzələ olandan irəli yer guruldayır ki, bununla onun vaxtını bilmək olur. Amma çox vaxt da yer ya heç guruldamır, ya guruldayandan sonra zəlzələ olmur» («Əkinçi», 1876, № 18); və: «Üləma və hükəmanın əqidəsinə görə kürreyi-ərz əmələ gələndə artıq istidən ərimiş şeylərdən mürəkkəb imiş. Çünki su kimi şeylər havada olanda, su damcısı şəklində olur. Ona binaən, o da kürre olub və bu kürre fəzada, yə'ni dünyaları əhatə edən boşluqda dövr edən zaman, bu boşluğun soyuğunda mürur ilə soyuyub üzi qabıq bağlamış. Çünki bu kürrenün içində buxar və qeyri-hava qismi şeylər, yə'ni qazlar olub, onlar o qabığa güc edərək, yarib xaricə çıxmışlar. Əvvəl zaman kürreyi-ərzün qabığı qayət nazik olub, ona görə bu vəchlə vücudə gələn çatlaqların da ədədi artıq olmuşdur. Bu çatlaqlardan çıxan buxar soyuq su olub kürreyi-ərzün soyumuş qabığını basıb qərq etmiş və bu surətlə bircə dəryayi-mühit əmələ gəlmiş və beləcə də qeyri-qazlar da çıxub o suyu əhatə edərək hava olmuşdur» («Torpaq, su və hava»).

Ümumiyyətlə, bu dövrün mətbuatı elmi məqalələrin çapı ilə təkcə elmi fikir yaymaqla qalmır, həm də elmi üslubun inkişafına kömək edir. «Əkinçi»dən sonra «Kəşkül»ün bu sahədə xüsusi tarixi xidməti olmuşdur.

RƏSMİ ÜSLUB

XIX əsrin Azərbaycan ədəbi dili sistemində rəsmi üslub real şəkildə fəaliyyət göstərir. Ancaq o vaxta qədər həmişə olduğu kimi və sonralar da — Cümhuriyyət dövrünə qədər olacağı kimi bu dövrdə həmin üslub Azərbaycan dilinin üslublar sistemində leksik-qrammatik cəhətdən ögey görünür — ən az milli olan üslubdur. Bu, tarixi vəziyyətlə şərtlənir; rəsmi üslubun Azərbaycan dilinin dövlət dili olmadığı və ya məhdud ixtiyaratlarla işləndiyi tarixi-siyasi şəraitlərdə meydana çıxması ilə bağlıdır.

Düzdür, bu vaxt rus dilinin dövlət dili olması ilə bağlı, sənədlərin dilində rusizmlər də işlənir, ancaq yenə ərəb-fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Xüsusilə ərəb sözləri çoxdur. Üslubun formalarından hər birində (*iltizamnamə, təməssüknamə, e'lamnamə, icarənamə, də'vətnamə, ərizənamə* və s.) qəlib-sintaqmın dominant vahidi ərəb sözüdür. Belə işlənmə üslubun vacib tələbidir və ayrı cür, yəni sadə söz işlətmək tabu sayılmışdır, çünki bu rəsmi sənədlər rəsmi şəxslərə, dövlət dairələrinə, nüfuzlu kəslərə yönəldiyindən onlara hörmət əlaməti kimi qəliz yazılmaq rəva bilinir. Bu sənədlərin necə yazılması üçün standart formalar müəyyənləşdirilir. M.Ə.Vəzirovun «Uçebnik tatarsko-aderbaydjanskoqo nareçiya» kitabının 131-157-ci səhifələrində bu sənəd surətləri verilir: *vərəqeyi-məksufə, iltizamnamə, təməssüknamə, qəsəmnəmə, vəkalətnamə, şərakətnamə, istihadnameyi-nisbiyyə, şəhadətnameyi-miladiyyə, e'lamnamə, icarənamə, həbbətnamə, şərtnamə, vəsiyyətnamə, ibrətnamə, də'vətnamə, məhəbbətnamə, cavabnamə, nəsihətnamə, ərizənamə, tə'liqənamə, surəti-ehkamdır, surəti-fəramindir, padşah padşaha yazan məktub surətidir, sülhnamə* və s.

Bu formalarda əcnəbi dil materialının bolluğu aydın görünür. Bir neçə nümunə:

«**Vəkalətnamə.** Alişan filan bəgi mən *zil vərəqeyi-sədidədə* qol qoyan filanı öz tərəfimdən və kili-mütləq və naibi-mənab təyin elədim. Onunçün ki, filan şəhrün əhlində olan mütəlibatımı vəkili-məzkurül-fövq təməssukat mucibilə əxz və istirdad edüb və cəm olunmuş müqudi-mövşufəni ifrat və təfrit etməyüb büləttəməmə mənə müfəvvəz və müsəlləm eləsün və binayi-ileyh

bu neçə kəlmə vəkalətnamə təriqilə təhrif və təstir olundu. Təhrirən filan»;

«**Şəhadətnaməyi-miladiyyə.** Mən, qaziyi-vilayəti-filan ədai-şəhadət və təsdiqi-sədaqət edirəm ki, alişan filan bəg filan bəgün şər'i oğludur ki, bin səkkiz yüz on beşinci sənəyi-səniyyəyi-məsihiyyədə mart ayının toqquzuncu günü Xanım adlı övrətündən təvəllüd edüb və onun dəxi siğəyi-nigahını filan qazi bin səkkiz yüz altıncı sali-meymənət falda may ayının səkkizinci günü şəri'əti-cərrayi-Məhəmmədiyyə mütabiq cari edipdür və məhkəməyi-mühəkkəməyə mənsub dəftərdə dəxi məsbutdur. Filhəza bu şəhadətnamənin istəhkamı üçün öz möhrüm ilə məxtum qıldım. Hərərfi şəhr, şəbanül-müəzyəm, 721 sənə-hicriyyə».

Hətta leksik tərkib bir qədər milliləşdikdə belə qrammatik-sintaktik quruluşda əcnəbi təsir bütün gücünü saxlayır. Məsələn:

«**İltizamnamə.** Bin səkkiz yüz əlli altıncı ildə və fevral ayının səkkizinci günündə qol qoyan filan qəryənin əhlindən filan və filan veririk bu iltizamnaməni Dərbənd ətrafının hakimünə ondan ötri ki, aba və əcdaddan irs ilə bizə müxəttəs əmlak hissələrinin təqsimi xüsusunda olan iddəamızı ki, şəriəti-cərrayi-Məhəmmədiyyənin əmnalarına teyy etmək üçün həvalə qılmağa razı olduq və bizim aramızda vəqə olan nəzai-şəriətə mütabiq təhqi qədəndən sonra hər növ ilə qət'i-mənaziə edərlər. Anların qət'naməsinə, müxalif öz ədəmi-rizamızı izhar edüb şaki olmuruz və hərgah hükkam və əla məqamə bu barədə genə şikayətedici olaq, ol vəqtdə bizim əqvalımız dərəcəyi e'tibardan saqit və habitdir. Ol cəhətdən öz dəst-xəttimiz ilə qol qoyub və möhrümüz ilə məxtum qıldıq».

Burada *filan qəryənin əhlindən filan və filan veririk bu iltizamnaməni Dərbənd ətrafının hakiminə ondan ötrü ki...* hissəsi yad sintaktik əsasda qurulub. Bu, fars sintaksisinə uyğundur. Məsələn burasındadır ki, həmin dövrdə, xüsusilə də bir az sonra, XX əsrin əvvəllərində sənəd sintaksisinə rusçanın təsiri güclənir, yəni vuruqlardan biri dəyişir, ancaq hasil sabit qalır. Çünki hind-Avropa ailəsinə mənsub olmaqla rus sintaksisi cümlə üzvlərinin yerinə, əlaqə-münasibətlərinə görə farsçanınkına uyğundur və nəticə etibarilə Azərbaycan sənəd dilində ənənəvi sintaktik

özgəlik qalır. Sənədlərin dilində başlanğıc və qurtaracaqda yad dil özünü daha çox hiss etdirir. Məsələn, e'lamnamə forması belə başlanır: *Çün mənim təhti-itaətümdə olan Qəraya əhlinüj səğir və kəbir, burna və pirinə e'lam edirəm ki...* Sonra anlaşıqlı leksik vahidlərin nisbəti artır. Ancaq elə formalar da var ki, əvvəli ilə axırı eyni tündlükdədir. Fərman surətindən: *Surəti-fəramindir. Fərmani-hümayundur ki, çün nazimi-karxana qədr və naziri-binəzir, həft mənzəri-rətiq və fətiq, ümuri-cahani və zəbt və rəbti-məhami-aləmiyyəni zati-kamilüssifatımıza həvalə edib, biz dəxi bu mühit əzmi və ətiyyəyi-kəbirinüj şükranəsi üçün zəmməti-əğli himmətimizdə lazım bildik ki, bəndəqan əqidəti-bünyandan hər biri bu dərgahi-aləmə naha nisbəti-rəsmi-übuddiyyət və ruəyayi-xülusiyyətin bədri-münir və mehri-aləmgir kimi cəmi'i aləmə zahir etsə gərək...* – belə də davam edir. Yaxud başqa bir surətdən: *Padşah padşaha yazan məktub surətidir. Bir pərvərdigara sitayiş və bir kirdgara pərəstiş edirik ki, güli gildə və mehri dildə qərar verüb gül ilə arayışi-bustan və mehr ilə asayışi-dustan olur və həddi-qiyasdan füzun xudavəndi-bilun və qədri-künfəyəkünüj həmdü sənəsindən sonra gövhəri-dua ki, sədəfi-sədiq və səfada pərvərdəyi-zəmir bəhri-nəzirdir...*— yenə beləcə davam edir. Bu cür formalarda ərəb-fars ünsürlərinin çoxluğu əslində ali nitq müdaxiləsidir. Fərman dövlət başçısı, ixtiyarat sahibi ilə bağlı yazı olduğundan ali rütbəliələrin nitqinə məxsus şəkildə ərəbcə material artır–hətta göründüyü kimi, ikinci misalda padşah yazışması nümunə götürüldüyündən səc'li nəsrin təmtəragından istifadə olunur– obrazlılıq və qafiyə aşkar görünür.

Məhz bu cəhətlə bağlıdır ki, ərizenamə formasında xitab olunan şəxsin çoxlu titulları sadalanır. Görünür, titul ehtiyatı yüksək rütbəli üçün (canişini-Qafqaz) nəzərdə tutulur və nəzərə alınır ki yeri gəlsə, ərizə yazan atributları azalda bilər:

«Ərizənamə. *Mə'rəzi izzət və iqbal və müvəffəqi-şövkət və iclali-mövridi-amani və amal və məsdəri-məkarim və icsali-mö'təmədi-şahənşahi-rəiyyətnəvaz, canişini-Qafqaz filan həzrətlərünə filan şəhrüj camaatundan ərzi-haldır...*»

Ümumiyyətlə, rəsmi sənədlərdə, məktublarda üz tutulan adama hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlər işlətmək rəsmi qəbul olunmuşdu və hamı buna əməl edirdi. Həm

də rəsmi yazı kimi məktubların da dilində sənəd-formalarda olduğu qədər olmasa da, hər halda ərəbcə ünsürlərə geniş yer verilir. Misal üçün Seyid Əzimin H.Zərdabiyə məktublarından parçalara diqqət yetirək: *Alişan Həsən bəy, əhsənüllahü haləhu ilə əhsənül-hal bimühəmmədin və alihi ilə yövmül-əcal! Nəhayət, mə'ruzi-hüzuli-bahirünnur oldur ki...*

Müxlisi-şoma Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu; yaxud: Müəllimi-xeyirxah, müdərrisi-ələm pənah, bərgüzideyi-dövri-fələk, alişan Həsən bəy, səlləməllahüt-təala min-əlbəliyyat, təvəqqe olunur ki, zeyldə mərqum olan əhvalati-cədidəyə mültəfit olasız...

Vəssalamü əl-əddəvam ilə yövmil qiyam. Təhrirən fi 10 mahi cəmədiəl-əvvəl, sənə 1293. Müxlisiniz Hacı Seyid Əzim Şirvani.

Göründüyü kimi, üslubun norması belə tələb edir ki, hətta sadə vətəndaş Həsən bəy Zərdabi üçün də üst-üstə təyinlər sadalanır. Rəsmiyyətdən çıxmaq qüsurları sayıldığı üçündür ki, hətta M.F.Axundzadə məqaləsinin içərisində (təkrar edirəm: rəsmi yazıda yox, məhz məqaləsində) vəzifəli şəxsin xidmətini xatırladarkən onun təyinlərini məhz rəsmi sənəddəki qayda ilə işlədir: «Çün *əmiri-ə'zəm və süpəhsalari-əkrəm və canişini-ələhəzrəti-imperatori-əfxəm, sərkəri-əşraf və əmcəd knyaz Vorontsov, Fərmanfərmayi-məmləkəti Qafqaziyyə sənə 1266-da şəhri-Tiflisdə bir imarəti-aliyə teatr ismi ilə bərpa edib baladə məzkur olan mənafeyi-külliyənin vəsaili-iktisabına məxarici-kəsirə sərf və hər bir əhli-elm və əmələ bu mənafein intişarına təqviyyət etmək üçün külli himayət və inayət zahir buyurdu*» («Fehristi-kitab»).

Mirzə Fətəli öz ədəbi dil tezislərində ideya şəklində bunun əleyhinə çıxsada, rəsmən mövcud normadan çıxma bilmir—bu, bədii yazı deyil, rəsmi üslubun çərçivəsidir. Halbuki «Kəmalüddövlə məktubları»nda şahzadələrin yazışmasında (ixtiyarı öz əlində olan yerdə) müraciətləri sadələşdirir: *Ey mənim əziz dostum Cəlalüddövlə...* (əvvəlinci-məktub); *Ey ruhi-əzizim Cəlalüddövlə...* (ikinci məktub); *Ey bəradəri-mehribanım Kəmalüddövlə...*

Forma formallığında qalır. Ancaq formadan konkret istifadədə müəyyən kənarçıxmalar olur. Bu halda formaya düşən

məsələnin həcmi və yazanın savad dərəcəsi, hətta ana dilinə onun fərdi münasibəti müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda ərizənamə formasının başlanğıcı nümunə verildi, Q.Zakirnin ərizəsinin başlanğıcını onunla müqayisə edək:

«Nazimi-ümurati-məmalik cənab general-leytenant knyaz Behbutov hüzuruna

ƏRİZƏ

Qarabağ vilayətinin Cavanşir uçastokunda Xındırstan kəndinin sakini Qasım bəy Əli bəy oğlu tərəfindən.

Belə ki, mən bəyzadələrdən və əsl ocaq sahiblərindən varam. Özüm də 65 sinni tamam eyləmişəm...» – əlbəttə, burada da, deyildiyi kimi, dominant-terminoloji vahidlər ümumi qayda üzrə ərəbcə və ya rusça işlənir, ancaq ifadə tərzində xəlqilik aydın görünür. Hətta tərəfgirlik, haramzada (haramzadə Behbud) kimi loru sözlər işlənir. Eyni vəziyyət kəndlilərin bəylərdən bir şikayət ərizəsində də görünür: *«...bizə çox zülm təəddi olunur, tavanadan düşmüşük və dəxi qüdrətimiz yoxdur ki, padşahi-ə'zəmin tövciyi-müstəmirrin verək və əhli-əyalımızı saxlaya bilək və daruğanın cəbrü sitəmi həddən təcavüz eləyüb. İyirmi bab evimiz on iki bab evə münhəsir olub...»*¹.— Burada da əsas məqamlarda əcnəbi vahidlər işlənir: *padşahi-ə'zəmin tövciyi-müstəmirri, daruğanın cəbrü-sitəmi, həddən təcavüz eləmək, zülm təəddi olunmaq, münhəsir olmaq* və s. Ancaq yazılı nitq aşkar publisist normaya uyğun qurulmuşdur. Görünür, kəndlilərin xahişi ilə bu ərizəni yazan ziyalı da Q.Zakir kimi xalq dilini və ədəbi dil normasını yaxşı bilən demokratik düşüncəli bir şəxs olub.

Tərcümeyi-hal forması haqqında təsəvvür almaq üçün Bahar Şirvaninin «Nərgiz və gül» adlı avtobioqrafik əsərindən bir parçaya diqqət yetirək:

«Bəndeyi-zəlum və cəhul ki, Nəsrullah ibn Əbülqasım Bahar təxəllüsəm, neçə müddət zaman zoniyyətimdə mədrəseyi-pürvəsvəsə zaviyyətimdə müsvəddati-lataillə ümniyyəti-bihəsila məşğul olub ibtidayi-şəbabimdə kəsbikəmal üçün səfheyi-

¹ *Bax*: F. Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1956, səh. 32.

*dünyanın əksər biladında bica zəhmətlər və məşəqqətlər çəküb, ta ki səməndi-ixtiraım meydani-təxəyyüldə kuyi-sibqət əmsalü əqrandan aparub dübarə hübbül-vətən minəl-imav mucibi ilə əsl mövludul olan Şirvana müavədat etdim...»*¹. Buradakı obrazlılıq bədii əsərdən və müəllifin obrazlı təfəkkür sahibi olmasından, qat-qat qəliz ərəb sözlərinin və izafətlərin işlənməsi isə tərcümeyi-hal sənəd formasından gəlir.

Beləliklə, XIX əsrdə hansı səviyyədə qurulmasından asılı olmayaraq, hər cür sənəd-forma mövcuddur. Bu sənədlərin leksikasında nəzərə çarpan bir xüsusiyyət də odur ki, qədim Azərbaycan sözləri və arxaik fonetik formalar işlənir: *aba* (əcdad), *tuğra* (gerbli kağız nüsxəsi), *şimdi*, *şol*, *ol* (o), *anlar* (onlar), *bin* (min), *toqquz*, *qılmaq* və s. Terminoloji məqamda rusizmlər ərəb leksikasını sıxışdırır. Q. Zakirin xatırladılan ərizəsində bu rusizmlərə diqqət verin; *uçastok*, *uyezdni naçalnik*, *quberna*, *zakon*, *çinovnik*, *polkovnik*, *general leytenant*, *iyun*, *iyul*, *oktobr*.

Sənəd dili – rəsmi üslub Azərbaycan dilinin tarixində heç vaxt ədəbi dilin səviyyəsini əks etdirməyib və ya əksinə, ədəbi dilin enerjisi, çevikliyi heç vaxt sənəd dilində əks olunmayıb. Ona görə ki: 1) sənəd tərtibat işidir, yaradıcılıq deyil və buna görə də bu inventarçılığa təfəkkür müdaxilə etmir; 2) Azərbaycan dövlət dilinin ənənəvi olaraq ərəb-fars dillərindən ibarət olmasına görə rəsmi üslub ən çox tərcümə, kalka əsasında müəyyən-lənmişdir. Belə halda dilin daxili enerjisi səfərbərliyə alınmır. Eyni vəziyyət XIX əsrdə özünü göstərir. Bu vaxt da dövlət dili kimi, çarizmin millətçilik siyasətinə görə, rus dili çıxış edir və sənəd dili bir qədər də nahamvar şəkllə düşür. Ərəb-fars kalkasına rusca qrammatik standartlar və rus sözləri əlavə olunur.

Rəsmi üslub yazılarının–sənəd nümunələrinin qəzetlərdə çap olunması da onların dilində bir çeviklik yaratmır. Bu nümunələrdəki kimi: «*Badkubədə-neftin xalvarı, yə'ni iyirmi pudu 1 manat 50 qəpikdən tutmuş 2 manat 50 qəpik, neft cövhərinin*

¹ Bax: F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1956, səh. 479.

pudu boçkasız 65 qəpik, boçka ilə 1 manat»; «E'lan. Badkubə şəhərinün «Qafqaz» adlı müsafirxanasında sakın olan «...» adlı şəxs hər bir işə vəkil olur və hər bir iş barəsində müftə məsləhət verir»¹. Yaxud Q.Zakirin ərizəsindən bir parçaya diqqət yetirək: Hənuz məndən xilafə-zabitə iş baş verməyüb və dəftərxanalarda mənim adıma bihesab mərgum degil. Nəhayət, şimdi bir il tamam olur ki, Şuşa şəhərinin uyezdni-..... naçalniki knyaz Tarxan Mauravov öz ixtiyaratının zoru ilə və polkovnik Cəfərqulu ağanın təhriki ilə bicürmü günah və bitəhqiqli-məratib məni və mənə təəllüq Xındırstan kəndini təxminən yeddi yüz atlı ilə ki, o cümlədən Cəfərqulu ağa olsun, bir növ taxtə qarət ediblər ki, tamam ac və möhtac qalmışiq və o zümləri ki, bizlərün başına gətirüb, əvvəldən axıra heç bir kəsün başına gəlməyüb... Ümidvaram ki, şol iki nəfər əşxaslar öz zor qüvvələrinə xatircəm olub, mən dövləti-aliyyəni ədalət və mürüvvətinə və zaqonuna xatircəm olmağına görə öz təmənnamdan mə'yus olmuyam. Padşahi-ələmpənahun biriya və qədimi-daim olan zaqonu ilə öz ədaləti ilə rəftar oluna». Hələ bu, Q.Zakir kimi sərrast qələmli şəxsın yazısıdır. Bu leksika, morfolojiya və sintaksisi onun bu misraları ilə müqayisə edin: Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar.

Burada müəyyən qanunauyğunluq da var: rəsmi sənədləri yazanlar, müasir təbirlə, texniki işçi səviyyəsində olmuşlar və ya savadlılar da yazanda müəyyən qəlibə sığışmışlar. Tarixən bir sıra hallarda bizim elmi əsərlərin də dilində belə sxematizm olmuşdur. Əcnəbi dillərin dövlət dili olması ilə bağlı yad dil materialına güclü meyl, tərcümə təsiri, tərcümə edənlərin alim olmaması və s. səbəblər elmi dilimizin yüksəlişinə maneçilik törədib. Hər halda Azərbaycan dilində elmi əsər yazanlarımız Nəsimi, Füzuli, M.Fətəli elmində, səviyyəsində olmamışlar. Onların səviyyəsində olan azərbaycanlılar elmi əsərlərini ərəb və ya fars, ya rus dilində yazmışlar. XIX əsrdə isə buraya rus dili də əlavə olunmuşdur. Məsələn, A.Bakıxanov, M.Kazımbəy kimi əsrin böyük alimləri qiymətli elmi əsərlərini ana dilində qələmə

¹ «Əkinçi», 22 iyul, 1875, № 1.

almayıblar. Yoxsa biz XIX əsrin elmi üslubunu Mirzə Fətəlinin nəsr və dram dili kamilliyində görərdik. Bütün bu deyilənlərə görə, həmişə ədəbi dilimizin səviyyəsini bədii üslubumuzla ölçmüşük və məhz ona əsaslanmışıq—Azərbaycandilli yazımızın ən intellektli, dərin məzmunlu, yüksək səviyyəli, cilalı nümunələri bədii üslubda olmuşdur: bu üslubu Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Qurbani, Füzuli, Vaqif, Zakir, M.Fətəli təmsil etmişdir. XIX əsrdən ədəbi dilin inkişafında bədii üsluba güclü köməkçi gəlir—publisist üslub.

PUBLİSİST ÜSLUB. «ƏKİNCİ»NİN DİLİ

Azərbaycan ədəbi dili tarixində publisist üslub bilavasitə XIX əsrin yaradıcılığıdır, özü də əsrin məhz son rübünün məhsuludur. Bu üslub dərhal xəlqi, həm də mükəmməl, cilalı dili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin normaca səlisləşməsinə və başqa mühüm cəhətə–kütləviləşməsinə, yayılmasına şərait yaratdı. «Əkinçi» dilinin xəlqilik və səlislik normativinin belə yüksək səviyyəsi onun məhz M.Fətəlinin nəsr dili zəminində meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Bu dilin inkişaf xətti belədir: Q.Zakirin mənzum hekayələrinin dili – M.F.Axundovun nəsr dili – «Əkinçi»nin publisist dili.

«Əkinçi»nin yaradıcısı H.Zərdabi Azərbaycan danışığını qəzet dilinə belə gətirdi–hamıya aydın, təmiz milli, yığcam və sanki uzun müddət davam etmiş publisist ənənə üstündə qurulan səlis-seçmə ifadəli tərzdə: *«Amma bizə mə'lumdur ki, bə'zi kəslər bizim işə artıq diqqət edirlər. Bu diqqət edən kəslərə o zəhmətlərdən bir az danışmağı vacib bilirik. Dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik və bu zamanda dünyanı gəzib bu hürufatı tapmışıq. Bu zəhmətlərə heç bir qəzeti öz nəf'indən ötrü çap elədən razı olmaz...»*¹. Bir az sonra «Kəşkül» də həmin dillə yazdı: *«Ədd olandan tazə gün, yə'ni «novruz» köhnə ilin köhnə ruzundan ayrıldığı dəmdə istiqbal edənlər dəxi əl-ələ və dodaq-dodağa verməgə başladılar. Bu dəmdə dilin söylədiyi və qulağın eşitdiyi kəlam «Tazə iliniz mübarək olsun», «Novruzi-şoma firuzbad» kibi ibarələrdən ibarət idi. O biri gün islama məxsus müasir divaniyyə və məkatib və bazar və dükan məsdud olub, ancaq dəri-did və bazdidi açmışdılar»*². «Kəşkül»ün dilində sadə azərbaycanca ilə yanaşı, məzkur qərar üzrə tənvir və təzyin olmaq, xaneyi-dildən dəxi hüzn və ənduhi gedirmək, qəbl əz vəqt tədarükati-laziməni təhyi eyləmək, dəğdəğeyi-dünyayi-dəni kimi ərəb-fars sözlərinin işləndiyi ifadələrə də geniş yer verilir. Bu oradan gəlir ki, jurnalın titul vərəqində yazılırdı: *«Mədəniyyət və*

¹ «Əkinçi», 21 avqust, 1875, № 3.

² «Kəşkül» jurn., mart, 1883.

ədəbiyyata dair türki, farsı və ərəbi məqaləti qəbul və dərc edən aylıq məcmuədir» – yəni, Azərbaycan, fars və ərəb dillərini eyni dərəcədə bilən və bu dillərdən hər birində yazılar buraxan mühərririn azərbaycanca nitqinin belə səslənməsi təbiidir. Əlbəttə, «Kəşkül» də, başqa mətbuat orqanları da («Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə») ən yaxşı halda «Əkinçi»nin dil-üslub ənənələrini davam etdirirdilər.

«Əkinçi»nin nəşri bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində böyük hadisə oldu. Qəzet əkin, təsərrüfat mədəniyyəti kimi iqtisadi faktorlardan başlamış elmi-intellektual məsələlərə qədər, siyasi-hüquqi və ədəbi-poetik polemikalar da daxil olmaqla xalqın əsrlə ayaqlaşmasını təmin edən ən vacib mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı əhatəli bir söhbət başladı. «Əkinçi» *Nəsimi və Füzuli divanları, M.Fətəli «Təmsilat»*ı qəbilindən monumental bir abidə kimi meydana gəldi. Bu abidə özündən əvvəlki, beyinlərə aramla estetik zövq-fikir aşılaman dediyimiz tay-bərabərlərindən fərqli olaraq, gündəlik qızğın və narahat tribunaya çevrildi. «Əkinçi»nin səpdiyi mədəni-mənəvi toxumdan bir az sonra Azərbaycan milli mühitində başqa çoxlu, zəngin nemət-şəxsiyyətlərlə yanaşı, «Molla Nəsrəddin» və «Hophopnamə» kimi daha iki nəhəng abidə yarandı. Xalqımızın mənəvi tarixində «Əkinçi» elə obyektidir ki, ən müxtəlif sahələrlə bağlı tədqiqatçıların hərəsi öz ixtisasına görə ondan söhbət açə bilər. Bizim mövzumuzla bağlı böyük tarixi dönüş odur ki, «Əkinçi» ədəbi dilimizin tarixində yeni bir üslub yaratdı. Bu, ədəbi dilimizin sonunçu üslubu — publisist üslubdur. Bu üslubla ədəbi dilimiz milli ədəbi dildən tələb olunan çoxvalentliliyini kəsb etdi.

Əlbəttə, publisist üslubun yaranması mətbuatın yaranması ilə şərtlənir. Ancaq mətbuat dili, publisist üslubu formalaşdırmaq səviyyəsinə qalxmaq üçün, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Hələ XIX əsrin birinci yarısında azərbaycanca qəzet təcrübəsinə təsadüf edirik, lakin bu qəzetlərin dili mətbuat dili şərtlərini ödəmir. Məsələn, «Tiflisskie vedomosti» qəzetinə 1832-ci ildə Azərbaycan dilnidə «Tiflis əxbarı» adlı bir neçə nömrə əlavə çıxdı. «Əxbar»ın ifadə tərzı publisist (kütləvi) dildən çox, «Kitabi-Əsgəriyyə»nin dilinə uyğun idi (buna görə hesab olunur ki, azərbaycanca əlavə səhifələri A.Bakıxanov redaktə etmişdir).

Doğrudur, 40-cı illərdə «Zakavkazskiy vestnik» qəzetinə həftədə bir dəfə əlavə olunan «Qafqazın bu tərəfinin xəbəri»^x adlı vərəqin dili anlaşıma baxımından sadələşdi, ancaq o da publisist dil tələblərini yerinə yetirmədi. Nümunələrə diqqət edək. Başlanğıcdan:

«*Senatın fərmanı*

Məqami-lazimədə iste'mal etmək üçün

Ol barədə ki, hərğah mənzilbəmənzil göndərülən məhbuslar yolda fövt olalar, lazımdır ki, vilayət hakimləri onları dəfn etsünlər».

Göründüyü kimi, birinci iki sətir sərlövhə məqamındadır, halbuki sonrakı hissə ilə birləşməklə bir cümlədir. Bu, ruscadan hərfən tərcümə olunub. Əslində əvvəlinci hissə sonda gəlməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu, rəsmi sənədin adıdır. Düzgün milli qrammatik quruluşla belə səslənməli idi: «*Mənzilbəmənzil göndərilən məhbuslar yolda fövt olarkən vilayət hakimlərinin onları dəfn etməsi barədə lazımi məqamda istifadə üçün senatın fərmanı*». Söhbət onda deyil ki, biz orijinalı XIX əsrin kontekstindən çıxarıb müasir dil normasında verir, ona yüz əlli ildən sonrakı nitq prizmasından baxırıq; məqsəd onu çatdırmaqdır ki, orijinalda, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu «təqlidçi» mövqeyindədir, ikinci tərəfdən, sərlövhəsi ilə mətninin sərhədi seçilməyən yazıda hansı publisist üslub norması axtarmaq olar. Hərfi tərcümələr sonrakı dövrlərdə də görünür. Ancaq onlarda əcnəbi quruluş milli dil kontekstində epizodik səciyyədədir.

«Qafqazın bu tərəfinin xəbəri»ndə isə mənzərə başqa şəkildədir – söz birləşmələrində milli və əcnəbi əlamətlər müştərək, cümlə qurumunda isə əcnəbi xüyusususiyət millidən üstündür. Əyanilik üçün yuxarıdakı mətni davam etdirək: *Padşahi-ə'zəm və imperatori-əkrəmüñ fərmanı-hümayuninə binəən senat cənab vəziri-umurati-daxilənüñ ərizəsini simaət qılandan sonra padşah-imperator məzkur vəzirüñ vüzərə*

^x Zaqafqaziya sözünün tərcüməsinə diqqət yetirin: bu, Rusiyaya nisbətə «Qafqazın o tərəfi» adlanır, toponimin məzmununa öz cəhətindən yanaşan azərbaycanlılar ona «Qafqazın bu tərəfi» deyiblər.

məhkəməsinə, pişnəhad etdigünə görə və həman məhkəmənin müəyyən elədiyi fikir-sərəncəmə mütəbiq əmri-hümayununu lütf və kəramət qılıbdır ki, mənzilbəmənzil göndərilən məhbusları dəfn eləmək gərək qamu quberniyalara tabe vilayətlərin əvvəlki müəhəblərinə mərcu' və müfəvvəz etmək. Hər yerdə məhbus vəfat tapar və bu barədə zərur olan pul miqdarını prikaz obşəçistotni berizerinyenün təfsillərinə görə necə ki, mərəzخانələrdə fəvət olan məhbuslardan ötri qərarə olubdır, ol qərar ilə gərək genə divanxanələrin məbləğlərindən qərz yolu ilə təhsil etmək və vəqti ki, sonra ol xüsudə şəhadətnamə izhar qılınur, lazımdır ki, vilayət xəzinələri biduni-tə'xir həman məsrəf olmuş məbləğün miqdarını tamam və kəmal ədə eləsinlər». Bu, publisistdən çox rəsmi dilə uyğun gəlir. Məsələ budur ki, materialın məzmunu da məhz rəsmi məlumatdan ibarətdir, yəni müəyyən mənada, informasiya ilə onun ifadə tərzini bir-birinə uyğun gəlir. Ancaq bu uyğunluq rəsmi-kargüzarlıq üslubu çərçivəsində təbii görünə bilər. Daha onu publisist üslubun nitq nümunəsi saymaq mümkün deyil. Əlbəttə, mətbuatda sənədlər, onların şərhini və ya xülasəsi verilə bilər və müvafiq halda rəsmi üslubun tələbləri gözlənməlidir. Gözlənməlidir, ancaq hərfi-hərfinə təkrar olunmamalıdır; xüsusilə sənədlərin şərh və ya xülasələri verildikən ifadə tərzini publisist çalara salınmalıdır. Əvvəlcə, «Qafqazın bu tərəfinin xəbərinə»ndə belə üslubi adaptasiya qətiyyən yoxdur; ikincisi, materialın hamısı rəsmi məlumatdan ibarətdir, rəsmi dövlət fərmanından sonrakı məlumatlar da – elanlar, ticarət, alış-satış xəbərinə, qiymət çədvəli və s. kimi rəsmi yazılardır. Müasir təbirlə desək, reklamlardır. Bunlar da yuxarıda verdiyimiz mətndəki leksik və qrammatik norma ilə ifadə olunur:

E'LAM

Tiflis şəhərinin sakini Baqdan Şixinov Tiflisdə Saradjovun karvansarasında dükən açubdır ki, yaxşı tütün, siqaret və qeyri əşya fəruğt olurlar. Vəli-haza bu xüsudə mə'lum edüb kəmalixlas ilə Tiflis şəhərinin əhli-süknasından və dəxi Qafqazın bu tərəfindən olan şəhərlərinə sakinlərindən və əşxasından təvəqqe

edir ki, fəvqda məzkur əşya onlara lazım olan ittifaqda qadir olurlar müşarül-ileyhə yazmağa və zeyldə mərqum olan qiymət ilə almağa.

Qiyəti-tütün bu mövcibədir:

Trabzon tütününü əvvəlimci qisminü girvənkəsi – 50 qəpik, 2-ci qisminü girvənkəsi–40 qəpik.

Müşarül-ileyh bundan əlavə yaxşı çubuq və çubuq başları fəruğt edir. Özgə şəhərlərin əxası Tiflisdən özlərinə irsal etmək üçün hər bir girvənkəsi 10 qəpik ağ pul ziyadə qoyurlar,

Tiflis şəhərində fəruğt olunan xörək əşyasının qiymətləridir:

Yanvar ayının 4-cü günində

unun pudu – 1 manat 70 qəpik (vəchi-nüqrə)

düğünün pudı–50 qəpik

yaxşı mal ətinü

girvənkəsi – 2 qəpik və bir qəpigün üç hissəsi

hind tavuğu –70 qəpik

Təbii ki, rəsmi məlumat və sənədlərlə bağlı olaraq qəzetin dilində XIX əsrin mədəni və siyasi şəraitinə uyğun çoxlu rus–Avropa sözləri var: *senat, imperator, quberniya, zakon, tamojniya, çast, kvartal, prikaz, alfavit, patparuçik, knyaz, kamitet, yanvar, iyun, avqust, noyabr* və s. Burada tez-tez və uzun-uzadı rus dili söz birləşmələri işlənir: *Qruzino-imperatinski obşçestotni berizerinye, Qruzin imperatinski qubernski pravleniya, Kaspiyski oblastnoy pravleniya, qubernski komitet* və s. Hətta bəzən Azərbaycan, rus, ərəb, fars dillərinin leksika və qrammatikası qəribə şəkildə bir-birinə qarışır, calanır; *qubernitski və oblastnoy və əskəriyyə divanxanələri, cənab vəzir-i-ümurati-daxilə əvvəlinci zakon kitabının 26-cı fəslünə müvafiq senata məruz qılandan sonra, Qruzino-imperatinsk uqolovni və qrajdanskiy palat divanxanəsi, Qruzino imperatinski quberniyanın uyezdni divanxanələri, uqolovni və qrajdanskiy palatanın verdiyi şəhadətnamə, Çernomorski onuncu lineyni palata* və s.

Belə söz və birləşmələr guya müasirlik əlamətləri kimi səhifənin dilində işlənir. Halbuki bu «müasirlik əlamətləri» ölçü-biçisizlik və milli qrammatik quruluşa laqeydlik ucundan ədəbi

dili eybəcərləşdirirdi. Bu dillə çıxan qəzet ədəbi dili zənginləşdirmək, cilalamaq əvəzinə, onu korlaya bilərdi (bu mənada yaxşı ki, belə qəzet uzun zaman çıxmadı). Beləliklə, 30–40-cı illərdəki qəzet təcrübəsi mətbuat dilini yaratmadı, Azərbaycan dilində publisist üslubun başlanğıcı olmadı.

XIX əsrin 30–40-cı illərində publisist üslubun yarana bilməməsinin səbəbi 20–40-cı illərdə müvafiq nəsr dilinin yoxluğu idi. Həmin onilliklərin nəsr dili belə leksika və qrammatika ilə görünürdü:

Məzkur olan aşıqi-sadiqi-suxtəcan və məztur olan dərd-məndi-müstəməndi-hali-pərişanuy təlxisi-bəyani-hali və izhari-süluki-möhnətü məlalı oldur ki, Quba şəhərində Ahəngərzadə Əsgər adlı bir cəvani-növrəsü şirin şəmaili-dilfirib olub ki, hüsnü bəyani-məqaldə və səbahəti-surətdə, camalda ədimül-misal idi («Kitabi-Əsgəriyyə»).

Bunu publisist dil üçün nümunə götürmək olmaz. Bu, birinci növbədə, publisist sözünün lüğəvi mənasını (kütləvi, geniş kütlə üçün) və deməli, publisistikanın ictimai məzmununu rədd edir. Hətta oxucu kütləsinin məhdudluğu və bu oxucuların–dövrün ziyalılarının ərəbcə, farsca kamil təhsilli olması da bu dilin azərbaycanlı üçün publisist fakt kimi qəbuluna bəraət qazandırmır. Üslubun öz dil ölçüsü var, nominativ mənasına uyğunluq gözlənməlidir. Təkcə onu oxuyan beş-üç nəfər savadlı yox, onlara qulaq asan onlarla savadsızlar da başa düşməli idi. «Tiflis xəbəri» məhz həmin qarışıq nəsr təcrübəsinə əsaslanırdı. Deməli, publisist dil mövcud nəsr dili əsasında yaranmalıdır. Bu, təbii üslubi-linqvistik iş təcrübəsidir, ənənəyə söykənən normal publisist yaradıcılıq prosesidir.

«Əkinçi» qəzeti çıxarkən artıq bu nəsr dili təcrübəsi var idi:

Sən mülkədersən, sənə lazım idi ki, əkdirəydün, biçdirəydün, dövlət qazanaydın, amma sən əbəs yerə özini salduy qalma qala, durdun onun ilə, bunun ilə döyüşməgə, xalqun, dalsınca yaman sözlər danışmağa, Ümərəyi-dövləti təqsirlidən, təqsirsizdən şikayət etməklə təngə gətirdün. Axırda nadinc adam qələməninə

getdün. Üç il divana düşdün, üç il sürginə sürüldün, gözəl ömrün keçdi. İndi istəyirsən ki, bir yalançı kimyəgərün dövlətündən birdən pullanasan, necə ki, Məşədi Cabbar təməninün çoxluğundan pulına yekə-yek fayda kəsib tamam cüzvi tənxağını birdən xalqa dağıtdı ki, birdən pullansun. İndi yalnız tənxağuna da razıdır. («Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər», personaj dili).

Yaxud:

Çəməninin üst tərəfi getdikcə uca, qarlı dağlara müttəsil olur və qabağunda bir dərə var, içündən bir balaca çay axır. Dərənin hər iki tərəfində bitmiş yüz illik palıd və fısqıq ağaclarının budaqları ahəstə əsən nəsimdən hərəkətdədir. Ənva' və əqşam quşlar ağacların bir budağından o biri budağına qalxub, qonub mövzun nəğəmat ilə dərəyə qülqülə salırlar. Çəməninin müqabilində bir bulaq suyu qayadan ahəstə və həzin səs ilə axıb dərəyə tökülür və axdıqca qətəratı ətrafa səpələnir. Çəməninin gündoğan tərəfi göz işləməyən səhradır (Yenə oradan, müəllifin dili).

Daha bu parçaların dili təmiz azərbaycancadır. Burada bir tərəfdən, özünü qalmaqala salmaq, onunla, bununla döyüşməyə durmaq, neçə ki... kimi canlı danışiq ifadələri, o biri tərəfdən nəsim, ənva', əqşam, mövzun, nəğəmat, qətərat kimi milli ünsiyyətə keçməmiş ərəb sözləri (öz morfologiyası ilə) işlənir. Hər iki qisim nümunələrlə birlikdə bu mətn kəsikləri və deməli, onların təmsil etdiyi bütöv əsər xalis Azərbaycan yazılı ədəbi dilidir. Leksikası, qrammatikası ilə bu həm cilalı, normalı nitq, həm də anlaşıqlı xəlqi dil tələblərinə uyğundur. Burada ədəbiliklə millilik bir-birini təsdiqləyir. Həmin nəsr dili XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün həm novatorluqdur, həm də müasirlikdir. «Əkinçi» qəzetinin publisist dili məhz bu novator nəsr dilinin üzərində durur. Görəcəyimiz kimi, «Əkinçi»də yuxarıdakı ifadə aspektlərinin hər ikisi (həm canlı danışiq, həm əcnəbi dil elementləri) istifadə olunur. Əcnəbi dil elementinin milli nitq mühitində belə əndazə ilə və məhz milliyyətə tabe şəkildə verilməsi yol verilən haldır. Ədəbi dilimizin tarixində başqa dil faktlarından

belə ölçülü istifadə həmişə olmuşdur. «Qafqazın bu tərəfinin xəbəri»ndə həmin ölçü olmadığından o nəinki publisist dil səviyyəsinə qalxmadı, hətta heç orta səviyyəli ədəbi nitq çərçivəsinə düşmədi. Beləliklə, M.F.Axundzadə öz dram və nəsr dili ilə H.Zərdabinin publisist dilinin bilavasitə sələfi, birbaşa başlanğıcıdır.

Qəzetin dili bütövlükdə publisist üslubun tələblərinə ləyaqətlə cavab verir. Yığcamlıq, aydınlıq, cilalılıq kimi publisist ölçülər qəzetin ömrü boyu izlənilir. Bir parçaya diqqət yetirək:

«Ay qardaşlar, bizlərdə qardaşlıq həmiyyəti yoxdur: qart-qurt rus dili bilənlərimiz rus qəzeti gətirdillər ki, onu əvvəmmünas görüb onlara artıq hörmət eləsin. Şaltay-baltay rus yazısı bilənlərimiz rus qəzetlərinə məktublar göndərirlər ki, onlar çap olunanda ruslar ona hörmət etsün. Heyhat, biz kor olmuşuq ki, bircə qəzeti də saxlaya bilmirik və bununla belə qeyri millətlərə gülürük...»

Genə allaha şükür, tavanalı kəslərimiz çoxdur, amma... həzərat, bağışlayınız, yeri düşüb ərz edəcəyəm—onların bə'zi müftə qəzet apardub, indiyəcən pulunu verməyüblər. Bə'zi, qəzet oxumağı günah hesab edir ki, guya qəzet oxumaq şəriətə namüvafiqdir. Bunun qabağında sizə nə deyüm? Sizdə taxsır yoxdur. Allah lə'nət eləsin ol kəslərə ki, bu böhtanı bizim şəriətə deyib, şəriətimizi bihörmət və sizi sərgərdan ediblər!» (1876, № 14).

Bu mətn bütün tərkib hissələri ilə əsil publisist parçadır; həm də bu publisistlik təkcə cümlələrin yığcamlığında, fikrin aydınlığında, ifadənin səlisliyində, bütövlükdə nitqin rəvanlığında deyil, həmin vacib komponentlərlə birlikdə və hətta onlardan da qabaq məzmunun, mətləbin ictimai-siyasi səciyyəsinədir. Burada çağırışa, müraciətə müvafiq səfərbəredici publisist intonasiya var. Buraya publisist ifadə tərzinin yol verdiyi dairədə obrazlılıq, canlı təşbehlər, oyadıcı kinayə cəmləşir. Hətta bu parçadakı rəsmi-sənəd göstəriciləri də (5 min manat cəm etmək, qiyməti 7 manat və s.)

«Qafqazın bu tərəfinin xəbəri»ndəki kimi statistik kütləyə çevrilməyərək publisist söhbətin ictimai axarına qoşulub, dinamik tərzdə milli təəssüb və mədəni tərəqqi yangısının təsirini əyaniləşdirir. Buradakı bu günün baxımından normativ görünməyən *həmiyyət, əvəmünnas, həmçəşm* («Həmçəşmimiz gürcülər» – hələ buradakı xalqlar dostluğu hissinin zərif ifadəsi! Burada oyadıcı, müsbət qibtə hissi publisist mətnin tapıntılarından), *namüvafiq* kimi leksik-qrammatik vahidlər o dövrün ədəbi dil normasına uyğundur.

Əkindən, kənd təsərrüfatından, məişətin mədəni təşkilindən danışılan yerlərdə müəllif ölkədə savadın məhdudluğunu nəzərə alaraq, geniş kütlənin qavrama səviyyəsinə düşür–bu halda əsas yaradıcılıq əndişəsi fikrin aydın ifadəsindən ibarətdir, ancaq aydınlıq nitqin lorulaşdırılması və danışığ pərakəndəliyi hesabına alınmır–bəsitlik yox, məhz sadəlik ölçü götürülür. Bu aydınlıq və sadəlik, birinci növbədə, leksikanın xəlqiliyinə söykənir. Bununla belə, sintaksisdə də danışığ dilinin sərbəstliklə müşayiət olunan rəvanlığı diqqəti cəlb edir. Belə yazılarda nəzərə çarpan əlamətlərdən biri monotonluqdur. Monotonluq həm eyni məqalənin, eyni yazının əvvəlindən axırına gedisdə, həm də bu tipli yazıların qəzetin müxtəlif nömrələrdəki uyğunluğunda özünü göstərir.

Lüğəti. Qəzet dilinin publisistliyini, kütləviliyini şərtləndirən başlıca əlamət aydınlıq faktı olduğundan və «Əkinçi» də həmin keyfiyyəti ilə səciyyələndiyindən, təbii ki, onun lüğətinin əsas xüsusiyyəti xəlqiliyidir. Bütün dil yaruslarının xəlqiliyini qəbul etməklə, şübhəsizdir ki, dilin aydınlığı sözün anlaşılıqlığından, lüğətin başa düşülməsindən başlanır. «Əkinçi»nin dilində işlənmiş lüğətin 95% -i bu gün eynən qalır. Bu, bir tərəfdən, milli ədəbi dilin sabitlik əlamətidir ki, yüz əlli illik təkamüldə bu qədər az fərq verir. O biri tərəfdən, bu fərq ədəbi dil səviyyəsi ilə məhdudlaşdığından lüğət tərkibində baş verir, əsas lüğət fonduna nüfuz etmir. Buna görə də yazanların fərdi üslubundan asılı olaraq bu nisbət ayrı-ayrı nitq kəsiklərində bəzən arta, bəzən azala bilir. Məsələn, qəzetin müxtəlif nömrələrindən və müxtəlif bölmələrindən hesablama üçün 400–400 götürdüyümüz söz qruplarından birində cəmi üç söz (*ziraət, əlacpəzir, əbdan*) müasir

dil üçün arxaıkdir ki, bu da bir faizdən az edir. Bəzi leksik vahidlər əslində arxaıkləşməyib, ancaq üslubi işləkliyi azalıb. Məsələn, həmin kəsikdə bu qəbildən dörd söz var: *məktəbxana*, *minval*, *məmləkət*, *bina etmək*. Bütövlükdə belə üslubi baxımdan fəallığını itirən sözlər bir faizdən azdır.

Maraqlıdır ki, H.Zərdabinin öz leksikonunda Azərbaycan dili üçün leksik-semantik baxımdan milliləşməmiş sözlər ümumən təmtəraq, pafos məqamlarında, obrazlılıq anlarında, sintaktik cəhətdən ən səlis cümlələrdə görünür: «*Balıq suya qərq olan kimi, insan havaya qərq olub onun içində zindəganlıq edir*» (1875, №7).

Görünür, bu, ümumiyyətlə, redaktorun məqsədli şəkildə nitqi ədəbiləşdirmə işi ilə bağlıdır. «Əkinçilər» başa düşsün deyər, istedadlı jurnalist onların qavrayışını və həmin qavrayışın nitq materialını nəzərə alaraq obyektiv surətdə bəzən loruluq səviyyəsinə qədər enir. Bu, kommunikativ məqsəddən irəli gəlir. Eyni zamanda o, dil ənənəsini və ədəbi əhatəni də nəzərə alıb xalqda olmayan ərəb-fars sözləri işlədir. Bu isə mədəni səviyyə əlaməti kimi düşünülür. Məsələ də burasındadır ki, normativ Azərbaycan ədəbi leksikonundan kənara çıxma məhz bu iki yöndə gedir: 1) ana dilinə rəğbətlə xalq danışığından əsil ədəbi sayılmaq səviyyəsinə qabil olmayan sözlər götürmək; 2) ənənənin və müasir görünməyin naminə milli kommunikasiyada vətəndaşlaşmamış əcnəbi sözləri işlətmək.

Əslində bu iki qütb bir-birini tarazlayır–biri o birinin ifrat loruluq səviyyəsinə düşməsinə, o biri də onun millidən ifrat uzaqlaşmasına imkan vermir.

Yaxşı cəhətdir ki, hər iki qəbildən leksikonun işlənməsində ölçü gözlənir (bəzi ərəb-fars təhsilli müxbirlərin professional yazılarını çıxmaq şərti ilə). Bu sözlər ya bilavasitə kənd məişətində istifadə olunan gündəlik zəruri, onsuz keçinilməsi mümkün olmayan əşyaların adıdır, ya da məhz kənd əhlinin gündəlik ünsiyyətdə işlətdiyi ailə-məişətlə bağlı anlayışların ifadəçisidir. Əslində bunların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə, heyvandarlıq və əkinçiliklə bağlı dədə-baba terminləridir; sadəcə olaraq, o qədər adıləşib ki, termin adına, adətən, kütləvi başa düşülməyən əcnəbi sözlər işlədilməsi ənənəsi o qədər güclü olub

ki, bunların terminliyi qeyri-adi görünürdü, yəni Mirzə Cəlil demişkən, birdən ziyalılar devikib qaldılar ki, belə də termin olarmı: *ələf, töylə, nehrə, bəlim, arpa-buğda bəlimi, tənbəki otu, yer kökü, zılx yarpaqları, qarğı qamışı, əhəng, əhəng daşı, qarğa duzu, paxır, kirvənkə, fındıq, qoz, noxud, qara kişmiş, sarı kişmiş, üzdik (üzük), sırğa, qapı, baca* və s.; həmçinin–*dayaz, enni, yastı, ağzı gen, ağzı dar* və s.

Doğrudan da, filoloji təbirlə bunlar loru sözlər sayılmış, ədəbi dildə işlənməsi rəva görülməmişdir. Ancaq yenə Mirzə Cəlil demişkən, H.Zərdabi xalq dilinin bu sözlərini işlətməkdən utanmadı. Qarşılığı olmadığından qəzet yuxarıdakı sözləri işlədir. Eyni zamanda ədəbi qarşılığı olan sözlərin də müqabilində danışq variantına yer verilir: *külfət* (həyat yoldaşı–ər, qadın), *naxoşluq* (xəstəlik), *qabaq* (əvvəl–«*qabax qəlyanı rahatlayub...*»), *qayırmaq* (hazırlamaq, düzəltmək), *yavuş* (yaxın), *haçaq* (nə vaxt), *bu çağacan, bu çağadak* (bu vaxta qədər), *gələn səfər* (gələn dəfə), *hərsəfər* (hər dəfə), *qəfilcən* (qəflətən), nə *yavuz* (nə əcəb), *ləvinbələvin* (əlvan), *sayaq* (cür), *işdən çıxmaq* (sıradan çıxmaq) və s. Bu iş üsulu ilə xalq arasında da geniş işlənən, o dövrün baxımından ədəbi dil üçün də məqbul sayılan «güzəran» alınma sözünün yerinə «dolanacaq» kimi həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən milli, uğurlu termin-sözlərdən istifadə olunur.

Göründüyü kimi, həmin loru leksikaya həm milli mənşəli, həm xalq ünsiyyətinə girmiş əcnəbi sözlər daxildir və bunlar «Əkinçi»nin dilində istənilən qədərdir.

Deyildi ki, bu loruluğun müqabilində ədəbiləşdirici iş də görünür. Ədəbiləşdirmə işi əksərən çox sadə aparılır, qəlizləşmə səviyyəsinə çatmır. Ayrı-ayrı cümlələrə və ya cümlə kəsiklərinə baxaq. Ancaq qabın bir **yaman** xasiyyəti də var: onu təmiz etmək **müşküldür** (1875, № 1); **Məktubat** göndərənlərdən **iltimas edirik** ki, onları **müxtəsər və aydın** yazsınlar (1875, № 4); Vamberi... bir **kitab inşa edüb...** vilayətlərin yerlərini, əhlini, onların adlarını və qeyrə yazub... İslam vilayətləri **elm təhsil etməyə qeyr tövrlə baxıllar** (1875, № 9); hər bir məktəbxanada, xah **dövlət tərəfindən açılmış ola, xah məxsusi ola** gərək qeyri elmlərdən savayı rus dili həm oxunaydı (1876, № 10); Çün bizim onilə **ədavət, ya rəfaqətimiz** olmadığına... (1876, № 12); ...qəzet

çıxarmaq **ziyadətər** çətin olur (1877, № 5) və s. Nəzərə çatdırılan sözlər öz mətninə ədəbilik havası gətirir, məhz bu münasibətlə sinonimlərdən birinə üstünlük verilir. Məsələn, eyni bir məqalədə çoxluq anlayışını göstərmək üçün *ziyadə* sözü 4 dəfə, *çox* 2 dəfə, *artıq* 2 dəfə işlənmişdir: *südü artıq saxladıqcan; qaymağı çox saxladıqcan; onu 24 saatdan ziyadə saxlamayasan; ziyadə qiymətə satırlar; 24 saatdan ziyadə saxlamaq məsləhət deyil; istisi on dərəcədən ziyadə ola; qaymağı bir gün, bir gecədən artıq südin üzində gərək saxlayasan; otaq çox isti olsa* (1875, № 1).

Əlbəttə, bu halda eyni sözün təkrarından qaçmaq niyyəti ilə onun sinonimlərindən istifadə etmək kimi xalis üslubiyyətçi cəhdi də var. Ancaq bu, daha çox ümumi normanın hələ qətiləşməməsi faktı ilə bağlıdır. Eyni anlayışı vermək üçün müxtəlif nömrələrdə, ayrı-ayrı məqalələrdə belə sinonimlərin işlədilməsi üslubi məqsədlə izah oluna bilməz: *qanun–zakon, çapxana– mətbəə, basılmaq–təb' olunmaq, istilik– hərərə, çəllək–boçka, kanal–arx, sənə–il, əsbab–əsləhə–yaraq* və s. Bir tərəfdən, cəhətləri göstərmək üçün Azərbaycan dili morfolojiyasına uyğunlaşmış *şimal, cənub, şərq, qərb*, digər tərəfdən, *məğrib, məşriq* formaları işlənir, hətta *cənub* mənasında danışq dilindəki *qiblə tərəfi* sözləri alınır. Yaxud, həm rus-Avropa təqvimini ilə yazılır: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*; həm də Şərq– müsəlman təqvimini ilə yazılır: *məhərrəm, səfər, rəbiüləvvəl, rəbiülsani, cəmədiüləvvəl, cəmədiülaxir, rəcəbülmürəccəb, şə'banülmüəzzəm, rəməzanül-mübarək, şəvvalülmükərrəm, ziqə'dətülhəram, zilhicə*.

Bu, bir yandan, ədəbi dildə sabit normanın olmamasından gəlsə, o biri tərəfdən, ümumiyyətlə, dil çərçivəsindən çıxıb, ictimai-dini şəraitə əsaslanır (təqvim leksikonundakı kimi). Sinonimlər tarixin, ədəbi-mədəni prosesin sınağına verilir. Öz vaxtında müxbirlərin şəxsi rəğbəti sinonimlərdən birini daha fəal göstərə bilər, lakin bir az sonra zamanın sınağı onlardan hər birinə mütləq şəkildə işlənmə, tezlik viziti müəyyənləşdirir. «Əkinçi»nin tarixi dil obyektivliyi odur ki, onun işlətdiyi sözlər və sinonimlərin işləkliyi, əsasən, həmin gələcək «vizitə» uyğundur.

Bütövlükdə xəlqi bünövrədə duran, anlaşıma prinsipini pozmayan qəzet tarixi vəziyyətinə görə, təbii ki, semantik cəhətdən milliləşməmiş ərəb-fars sözlərinə də yer verir. Belə ərəb-fars sözlərinin işlək olduğu bir məqam var – *etmək, olmaq* köməkçi feillərinin vasitəsi ilə onların tərkibi feil kimi işlədilməsi (termin yaradıcılığını və bəzi müxbirlərin qəliz yazılarını nəzərə almadan). Əslində bunlar böyük kəmiyyət təşkil etmir. Onların təxmini siyahısı:

göftgu etmək, iltimas etmək, guşış etmək, zindəganlıq etmək, təsərrüf etmək, səbt etmək, pişnəhad etmək, mühafizət etmək, yadbud etmək, müxalifat etmək, ictimai etmək, əzl etmək, cüstücü etmək, şikar etmək, bəvər etmək, binagüzarlıq etmək, cəbr etmək, şuxm etmək; sadir olmaq, zikr olunmaq, vagüzar olunmaq, ariz olmaq, təəllüq olmaq, pişnəhad olmaq, mədyun olmaq, firuş olmaq, sərhesab olmaq, binagüzarlıq olunmaq, mütəəhhid olmaq, bərham olmaq, mənfiətəbərdar olmaq, nəfiəbərdar olmaq, vüsul olmaq, məhəlgüzar olmaq, faiq olmaq, məqdur olmaq.

Xəlqiləşməmiş leksikon ad şəklində də özünü göstərir: *ruzirəsan, müttəsil, üryan, zükur, təəllüq, adəmxor, zəxmədar, qəryə, nisar, əlahiddə, füqərə, cəng*; xüsusilə bu saylara tez-tez təsadüf olunur: *sani, salis, rabe, xamis* (sıra sayları kimi bunlar sonrakı onilliklərdə belə işlənir: *saniyə, salisən, rabe'ən, xamisən*); ərəbcə *əvvəl, əvvələn* sayı isə *bir, birinci* sayından daha işləkdir.

Mədəniyyətimiz tarixində «Əkinçi» qəzetinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı ən böyük xidməti, şübhəsiz, termin yaradıcılığı işidir. Termin yaradıcılığı dil faktı olsa da, həqiqətən hadisə kimi xalqın əqli-zehni və təcrübi fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlanan mühüm mədəniyyət məsələsidir. Bu iş tarixən ədəbi dilimizdə, səfəvilər dövrünü çıxmaqla, birtərəfli getmişdir: bir qayda olaraq, termin kimi əcnəbi – ərəb, fars dillərinin, ən çox da ərəb dilinin sözləri işlənmişdir. Müəyyən dərəcəyə qədər kənara çıxmalar olsa da, ideal hədd gözlənməsə də, prinsipə «Əkinçi» qəzeti termin yaradıcılığı mənbələrini dürüst müəyyənləşdirir. Doğru olaraq, qəzet ana dili materialına xüsusi əhəmiyyət və geniş yer verir. Eyni zamanda, bütün dillərin təcrübəsində olduğu kimi, əcnəbi mənbələrə də laqeydlik

göstərilmir. Əcnəbi mənbələrin də yönü düzgün qiymətləndirilir. Bir tərəfdən, tarixi ənənəni gözləyərək, qəzet ərəb-fars sözlərindən istifadə edir, ikinci tərəfdən, müasir ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar rus-Avropa dillərindən terminlər alır. Həmin mənbələr bu gün də qüvvədə qalır. Deməli, «Əkinçi»nin bu işdə sarpması varsa (bu, var), ancaq kəmiyyətlə bağlıdır–yəni alınma terminlər (hər iki mənbədən) bir qədər artıqlıq təşkil edir (bunu da «Əkinçi»yə irad tutmaq olmaz, həmin hədd heç bu gün də ideal vəziyyətdə deyil).

Milli terminlər: *süd, qaymaq, yağ, ox, arx, top, çəllək, göl, duz, yel* (xəstəlik), *kələnək, arşın, ipək, barama, çiçək* (xəstəlik), *qılınç* (kotanın hissəsi); *əkin, əkinçi, yonqu, çəki, maya* (iqtisadi mənada), *yatalaq, istilik, çevrə, çapğın, digircək* (maşında), *gözcü, minik, quraqlıq, yağınlıq, çapçı, tütünçi, qızdırma, isitmə* (xəstəlik), *digircəkli, barışıq, becərmə, qazanc, qatıq; alış-veriş, titrədib-qızdırma, üçillik* (ağac), *qarğaduzu, qaramal...*

Söz birləşməsi şəklində terminlər işlədilir ki, bu qəlib XIX əsr üçün yeni olmaqla, həm də işləkdir: *dəmir yol, daş yolu, mis qabı, dəmir qabı, saxsı qabı, axaq yer* (məcrə), *topatan gəmi, at gücü, bir gün– bir gecə* (sutka), *nazik yunlu qoyun, su buğu ilə işləyən maşın, qaratorpaq əkin yeri...*

Ərəb-fars mənşəli terminlər: *ziraət, cəmadat, heyvanat, nəbatat, əsbablar, məvacib, nəf, ticarət, hökm, qətnamə, dadietəd, qərardad, şəhadətnamə, icarə, tüccar, mənfəət, vəkalətnamə, ərizə, mülk, qanun, möhür, sülhnamə, icma, calislər, vəkil, e'lan, məvacib, təhmilat, illət, təriqə, istitaət, ittifaq, vəsilə, həmiyyət, silk, fə'lə, məktəbxana, dükan, karxana, dəftərxana, cəzirə, müsafirxana, dərəcə, çarx, zirzəmi, tul, ərz, qit'ə, mühəndis, əcza, kükürd, qəryə, puç* (maşında), *hürfət və sənəət, vilayət...*

Rus-Avropa mənşəli terminlərin bir qismi bu gün də ədəbi dilimizdə qalır (bəzən müəyyən fonetik fərqlər var): *qəzetə, jurnal, marka, nömrə, filosof, gimnaziya, polisə, posta* (poçt), *bilet, natarius, prokuror, depertament, quberniya, qubernator, komissiya, tel* (teleqraf), *maşın, stansiya, latara biletləri, konsul, pansion, monastır, bank, birja, kompaniya, dum, bunt, qarantin, konfrans, teatr, rezinə, qrat, lira, riyal, millimetr, milyon, qəpik* (əslə türk mənşəli: *köpək*), *neft, anbar, mağazin* (əslə ərəbcə:

məxazin), zavod, kanal, maşın, torped, stəkan, kartofel, komandır, matros, kapitan, general//jeneral...

Ümumiyyətlə, bu yöndən terminlər çox işlənmişdir; bunların müəyyən qismi tarixin sınağından keçib müasir mərhələyə çatmamışdır: *politika, sud, tamojni, podrat, boçka, qradus, çetver, zakon, sekretar, sobraniye, akoşka, verst, qlas, əfsər, branonos, advokat, poştmeyster, zaloq, imperial, proyekt, pro-gimnaziya, paraxod, qofmeyster, valantr, pensiya, kontor, uçkola...*

Rus-Avropa sözlərinin müəyyən qismi öz qrammatik quruluşu ilə–söz birləşməsi şəklində işlənmişdir ki, bu, alan dilin quruluşuna yükdür və ümumiyyətlə, belə mənimsəmə zərərli-dir: *mirovoy sud, oqrujnoy sud, pervoy gildi, vtoroy gildi, veliki knyaz, qerbovoy* (vəkalətnamə), *qubernski pravleniye, uyezni naçalnik, sudebni pristav, uyezdni şkola, oqrujnoy* (məclis), *Ufinski quberniya, realni uçilişşa, priqotovitelni klas, Dağıs-tanski və Terski oblastlar, naşatirni spirt, političeski eqonomiya...*

Bu qəbildən mənimsəmələr rəsmi sənəd tərcümələrindən gəlir və bunların bu şəkildə işlədilməsi məhz terminoloji məzmununda qavramanın nəticəsidir. Bir sıra hallarda bunların qrammatik quruluşca azərbaycancalaşdırılmasına cəhd göstərilir: *qalvanizm maşını, Semireçni oblastı, «Baryatinski» vaporu, Yekatrınodar uyezdı, uyezd nəçəlniki...*

Sonralar bir qrup rus-Avropa sözlərinin Azərbaycan dilində sabitləşə bilməməsi, yaxud müəyyən qisim rusca qrammatik quruluşlu vahidlərin Azərbaycan dilinə uyuşa bilməməsi bu qəbildən rusizmlərin XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili normasına düşməməsi demək deyil. Bir mənbədən alınmaların ilk mərhələsində belə hadisə olur. Vaxtilə klassik ədəbi dilimizdə ərəb-fars dillərinin çoxlu leksik və qrammatik faktları işlənmişdir ki, sonralar onlar semantik və qrammatik cəhətdən milliləşə bilmədi və tədricən işlənməkdən qaldı.

Mənbələrin müxtəlifliyi və dil quruculuğu orqanlarının yoxluğu nəticəsində bir çox hallarda eyni anlayış üçün vahid və sabit termin müəyyənəlməmişdir, termin paralelliyi yaranır: *podrat–icarə, mağazin–dükən, zavod–karxana, merinos–nazikyunlu qo-yun, zavodsaxlayan–sahibkar, uyezd–qəza, şkola–məktəbxana,*

sud-məhkəmə, zəqon-qanun, əkin-ziraət, qradus-dərəcə, redaktor- münşi, qabaqcıl-pişrov, paroxod- od gəmisini...

Başqa dillərdən hazır terminlər alınmaqla yanaşı, əcnəbi leksikadan Azərbaycan dilinin morfoloji vasitələri ilə də terminlər hazırlanır: *maldarlıq, sərkərdəlik, naxoşluq, amillik, meşşançılıq, teleqrafçı, zavodçu, ərizəçi, şirli, şirsiz*.

Bu da maraqlı cəhətdir ki, müxtəlif mənbələrin leksik vahidi calaqlanaraq Azərbaycan ədəbi dili üçün termin yaranmasını təmin edir. Əvvəldə ədəbi dilin ümumi prosesi kimi haqqında danışılan bu məsələyə ton verən «Əkinçi» olduğu üçün bilavasitə onun misallarına, fərdi təcrübəsinə diqqət yetirmək gərəklidir. Milli və əcnəbi sözlərin calağı: *topxana, çapxana, buzxana, dustaqxana, cəng gəmiləri, intixabedici* (seçici), *zavodsaxlayan* (sahibkar), *dərəcəbildirən* (termometr), *qarantin saxlamaq^x, çiçək döymək, silist etmək, quttaperçi düdük...*

Nadir fakt kimi Azərbaycan sözünə alınma şəkilçi qoşulub termin düzəldir: *qumustan* (səhra).

Rus-Avropa və Şərqi sözlərinin calağı: *polisəxana, poştəxana, teleqrafəxana...*

Qəzet, terminləri yaratmaq və alıb işlətməklə kifayətlənmir, oxucusu ilə tam ünsiyyətə çatmaq üçün onların şərhini də verir; beləliklə, qəzet sinkretik iş görür: həm lüğətçi (leksikoqraf) kimi mənanı aydınlaşdırır, həm də publisist işi görərək termini nitq aktında leksik vahid kimi gerçəkləşdirir. Bəzən termin əsil leksikoqrafik planda izah olunur, sözün şərhinə ayrıca cümlə və ya cümlələr həsr olunur. Məsələn: *Teleqrafəxanalarda bir əsbab işlənir ki, ona qalvanoskop deyirlər. Bu əsbabın qiblənəməninin miqnatisi kimi miqnatisi var ki, onun tərpənməyi ilə qalvanizmin çox, ya azlığını bilirlər* (1876, № 19); *Məlumdur ki, indi olan Osmanlı davasında torped çox iş görür. Torped bir su keçməyən dəmir qutudur ki, onun içini barıt ilə doldurub dəryaya atırlar,*

^x Bugünkü baxımdan özünü doğrultmasa da, o dövr üçün məsdərlə termin yaradıcılığı işlək olmuşdur; məzmunca feili ismə bərabərdir: *çiçək döymək* (peyvənd), *silist etmə* (sürgün) məqamında.

onun üstə puçları var ki, gəmi üzən zaman o puçlara dəgəndə torped atılıb gəmini para-para edir (1877, № 15) və s.

Göründüyü kimi, belə şərh izahlı-terminoloji lüğətlərin üslubunda gedir. Əksər hallarda isə izah təxminən tərcümə lüğətlərindəki kimi müxtəsər olur – bir söz və ya söz birləşməsi bir söz və ya söz birləşməsi ilə aydınlaşdırılır. İzah olunmalı sözdən sonra «yəni» deyərək müəllif onun qarşılığı olan sözü verir. Bu halda hansı sözün izah olunan, hansının izahedici mövqedə olmasında müəyyənlik yoxdur—«yəni»nin solundakı, ya sağındakı vahidin «tərcüməedici» olması əksərən aydınlaşmır; bəzən, doğrudan da, məchul məlumla açılır, ancaq bəzən məlumdan sonra «yəni» ilə məchul gəlir. Məsələn, *par ilə, yə'ni su buğu ilə* (1875, № 1) izahında rusca *par* Azərbaycanca *su buğu* ilə həqiqətən məlumlaşır, halbuki *üçüncü qism ticarət, yə'ni treti gildi* (yenə orada) deyərkən azərbaycanlı üçün məlum olan sözün müqabilində rusca qarşılıq aydınlaşdırıcı mövqeyində təqdim olunur.

Məchul-məlum prinsipində ardıcılıq olmadığından terminlərin aydınlaşdırılmasını mənbələrə görə belə qruplaşdırmaq olar.

1) rusca-azərbaycanca (qədimdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işləndiyi və əksərən semantik cəhətdən milliləşdiyi üçün ərəb-fars sözlərinin iştirakı ilə verilən qarşılığı da buraya aid edirik): *meşşanlıq –yə'ni sınıqkarlıq; 192 millimetr, yə'ni bir arşının yüzdən iyirmi yeddisi; 300 milyon franka qədər ki, hər frank otuz qəpik olsun; dum, yə'ni camaat məclisi; konfrans, yə'ni sülh danışığı; may ayının 24-də, yə'ni cəmədiəl-əvvəl ayının 14-də; proyekt, yə'ni tərhəndazlıq; sud, yə'ni divan;*

2) rusca-rusca: *departament, yə'ni quberniya; Volqa vaporu, yə'ni paraxodu;*

3) azərbaycanca-rusca: *on dərəcə, yə'ni on qradus; iki şahı, yə'ni on qəpik; xalvar, yə'ni iyirmi pud, İstanbulda bir böyük məktəbxana, yə'ni universitet bina edəcəkdirlər; Kokan xanlığı, yə'ni Fərğan oblastı;*

4) azərbaycanca-azərbaycanca, *Şat nəhri, yə'ni Şat çayı; həcvguluq, yə'ni hədyan danışmaq; şəh, yə'ni şəbnəm; dilguşa və süxəngu, yə'ni kefli; gizdin, yə'ni məxfi; ...360 min nüfusu, yə'ni xalqı var...*

Həmin model üzrə toponimlərin də şərhı verilir: *Yeni dünya, yə'ni Amerika; Ceyhun, yə'ni Amu-Dərya çayı; Almaniya, yə'ni lemes; Boğdan, Əflak, yə'ni Rumıniya əhli...*

Bəzən hər iki termin yanaşı işlənir, «yə'ni»siz bir-birini izah edir – biri mötərizə mövqeyində olur: *...mizanül-hərarət (termometr) alətinin cıvəsi nöqtəyi-incimaddan 15 dərəcə aşağı düşür...* (1876, № 24); *elmi-qənaət politiki (politiçeski ekonomiya); Rum (Qrek) dövləti* (1877, № 17).

Azərbaycan milli ədəbi dilinin yeni mərhələsinin yeniləşməsi. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsinə görə və faktlardan, eləcə də ekstralingvistik şəraitdən gördüyümüz kimi, bu «yeni mərhələ» XIX əsrin ikinci yarısından başlanır. Ancaq XX əsrin əvvəli bu yeni mərhələnin davamı olaraq daha da yeniləşir, bu yenilik daha da təkmilləşir, dolğunlaşır və ən ümdəsi ədəbi dil daha da kütləviləşir. Bir halda ki, milli dildə yarım-mərhələlərdən, pillələrdən söhbət gedir, deməli, bunlardan hər birində diqqəti çəkən yeni faktlar olur, yeniliyin gözə görünən yeni əlaməti üzə çıxır, nələrə görəsə, onu keçmişdən fərqləndiririk. Məsələn, milli ədəbi dil XVII-XVIII əsrlərdə xəlqiləşməsi, XIX əsrdə yeni janrların yaranması ilə yeni söz-ifadə qatlarının açılması və əsrin sonunda isə üslub bütövlüyü ilə səciyyələnir – publisist üslub yaranır və dil nəzəriyyəsinin tələb etdiyi kimi milli ədəbi dil çoxvalentlilik qazanır. Ancaq türkcəmiz dövlət dili olmadığından əslində çoxvalentlilik sistemində rəsmi üslub formal xarakter daşıyır və üslub məhz Cümhuriyyət zamanında gerçək fəaliyyətə başlayır. Bu inkişaf gəlişində XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil fəaliyyət auditoriyasının böyüməsi ilə əlamətlənir. Bu fəaliyyət meydanı hansı hesaba genişlənir? Birinci, əsas amil milli burjuaziyanın yaranması və inkişafıdır ki, bütün qalan törədici faktorlar da onun nəticəsidir. Sovet dövrü tarixşünaslığında milli burjuaziya inqilabi-demokratik qüvvələrə qarşı qoyulur və mürtəcə mövcudluq kimi qiymətləndirilir. Ancaq əsrin əvvəllərindəki bütün milli qazanclar – sənayenin inkişafı, Bakıya su kəmərinin çəkilməsi, Avropa memarlığı üslubunda binaların tikilməsi, qız məktəblərinin açılması, ümumiyyətlə, məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, qəzet-jurnalların təsis olunması (məsələn, rusca «Kaspi», ana dilində «Həyat», «Füyuzat» mətbuatını Hacı Zeynalabdin Tağıyev maliyyələşdirirdi), müxtəlif ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, müxtəlif xeyriyyə işlərinin görülməsi cavan Azərbaycan burjuaziyasının xidmətləridir. Milli burjuaziyanın yaranması ilə fəhlə sinfi yetişir, neft krallarının mədənlərlə, zavodlarla yanaşı, başqa iri sənaye sahələri yaranır. İşçi qüvvəsi 500

nəfərdən çox olan fabriklər, zavod və başqa sənaye ocaqları fəaliyyət göstərir¹. Bu müəssisələrdə insanlar adi kütlə şəklində cəmlənmir, onların arasında siyasi, mənəvi ünsiyyət başlayır. Həmin ünsiyyət dilin ictimai vəzifəsini yeni, siyasi faydalılıqla dolğunlaşdırır, onu fəallaşdırır. Eyni zamanda müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə – ruslar, gürcülər və başqaları ilə ünsiyyət azərbaycanlılarda ədəbi dil hissini gücləndirir, dil normasını kamilləşdirmək ibrəti aşılır. F.Köçərlinin bu sözünü xatırlayaq: «Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkincisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemsə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri»².

Yazıçılar üçün deyilən bu qarşılıqlı ibrətləndirmə eyni zamanda canlı ünsiyyət prosesində sadəcə insanlar, fəhlələr arasında da öz nəticəsini verirdi. Bu öz növbəsində milli oyanış, milli özünüdərk etmə prosesi ilə birləşirdi. Beləliklə, ədəbi dildə ünsiyyət zəruriləşir, belə ünsiyyət geniş kütləni əhatə edir.

Doğrudur, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin 90 faizi savadsız idi, ancaq kapitalizmin inkişafı, iqtisadi yüksəliş elm və maarifin tərəqqisini tələb edir və ona imkan yaradırdı. «...Bakıda, Lənkəranda, Gəncədə, Nuxada, Şuşada, Şamaxıda, Naxçıvanda, Ağdamda və başqa şəhərlərdə yeni ibtidai və başqa məktəblər açılırdı»³. Bununla əlaqədar ana dili kitabları hazırlanır, dərsliklər buraxılırdı. Ana dili tədris olunur, Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşuna dair kitablar yazılırdı. Sistem şəklində, ardıcıl olmasa da, məktəbyaşlılar üçün «Dəbistan», «Rəhbər», «Məktəb», «Günəş» kimi qəzet və məcmuələr çap edilir, müntəxabatlar tərtib olunurdu. Bütün bu tədbirlər Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun normasının kamilləşməsi və cilalanması üçün çox zəruri idi. Bu tədbirlər məhdud dairədə olsa da, ana dilinin şüurlu öyrənilməsinin başlanğıcıdır.

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1966, səh. 93.

² Firidun bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963, səh. 293.

³ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1960, səh. 137.

Dövrün mədəni nailiyyətlərindən biri də mətbuatın inkişafıdır ki, bu da bilavasitə milli ədəbi dilin kütləviləşməsinə güclü təkandır. XIX əsrdə «Əkinçi», «Kəşkül» mətbuat dilinin əsasını qoydu. XX əsrin əvvəllərində isə «Şərqi-rus», «Həyat», «İrşad», «Molla Nəsrəddin», «Qoç-Dəvət», «Tərəqqi», «Təkamül», «İqbal», «Füyuzat», «Bəhlul», «Zənbur», «Yoldaş» və s. kimi mətbuat orqanları publisist dili dolğunlaşdırırdı. Mətbuat, bir tərəfdən, ədəbi dili cəlləyir, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir, digər tərəfdən, bir-iki orqan istisna olmaqla, ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı. Ana dili, milli dil uğrunda mübarizənin ən fəal tribunası mətbuat olur.

Azərbaycanda səhnə sənətinin yaranması da bu milli oyanış və inqilabi mübarizələr dövrünə təsadüf edir. İlk teatr tamaşaları XIX əsrin sonlarında məhz «Əkinçi»nin doğulduğu ərəfədə başlansa da, XX əsrin əvvəllərində qanuniləşir, teatr binası tikilir və professional səviyyə qazanır. Səhnə öz dinləyicilərinə əyani surətdə ədəbi nitqi aşılıyır. Qiymətli emosional-psixoloji, ictimai-estetik fikirlərlə yanaşı, həm də onların vasitəsi ilə səhnə nitqi tamaşaçılar mühitinə daxil olur. Tamaşaçı-dinləyicilər sevdikləri obraz və aktyorları öz danışığı, tələffüz ədası ilə zəhinlərinə həkk edirlər, ilk mərhələdə bu aktyor-obrazilara kortəbii surətdə yaranan təqlid tədrisən şüurlu hərəkətlə əvəz olunur. Səhnə bədii nitq vasitəsi ilə ədəbi dili təlqin edir.

Başqa mühüm faktor: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, xüsusilə Bakı fəhlə hərəkətinin, üsyan və tətillərin ən geniş yayıldığı yerlərdən idi. Keçirilən siyasi tətil və mitinqlərdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından gəlmiş çoxlu fəhlələr iştirak edirdilər. Bunlar savadlı insanların nitqlərinə qulaq asır, onların nitqini məzmun və forması ilə qavrayırdılar. Bunlar siyasi intibahnamələri oxuyur və ya oxuyan savadlılara qulaq asır və mətni əzbər yadda saxlayırdılar. Buraya siyasi təşkilatları, fəhlə dərnəklərini də əlavə etmək lazımdır. Bütün bu yığıncaq və çıxışlar geniş fəhlə kütləsində sağlam ideya, aydın, analitik düşüncə və onun materiyası olan

ədəbi nitq vərdişləri yaradır, bu fəhlələrin qabaqcıl inqilabi dəstələri həmin fikir və nitqlə Azərbaycan kəndlərində lazımı siyasi-sinfi işlər aparır və eyni zamanda ədəbi dili yayırdılar.

DİL MƏSƏLƏLƏRİ, DİL ƏSƏRLƏRİ

Dövrün ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində görkəmli söz ustaları ilə yanaşı, mətbuat işçiləri, ziyalılar da bütünlüklə iştirak edirlər. Eyni zamanda, təxminən, heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənarda qalmır. Hamı eyni mövqedən çıxış etmir, lakin ədəbi ana dilinin taleyinə heç kəs laqeydlik göstərmir. Azərbaycan burjuva millətinin həyatında sinfi ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi gedir, müxtəlif siyasi cəbhələrdən milli ədəbi dilin normasına münasibət baş qaldırır. Milli normanın ana dili üstündə qurulmasını tələb edən demokratik nümayəndələr dil sahiblərinin hisslərini coşdurmaq üçün emosionallığı da işə qoşurlar: «Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmi bir qüvvə! Ana dili!. Bir dil ki, mehriban bir vücut da öz məhəbbətini, şəfqəti-mədərənəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən dəxi beşikdəyəkən bir lay-lay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibsən...» (N. Nərimanov, «Həyat» qəz., 1906, № 181).

Əsrin əvvəllərində milli burjuazianın yaranması ilə başlanan milli dirçəliş zamanı ana dili uğrunda mübarizə önə çəkilirdi: «Milliyyət naminə aparılan mübarizələrin tarixi öyrənilsə, aydın olar ki, bu mübarizədə ən çox müdafiə olunan dildir. Millət və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə dil uğrunda və dilə bağlı olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda mübarizədir. Həqiqətən milləti hər şeydən artıq dil təmsil edir. Dil millətin canıdır. Bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir (M. Əmin, 1913). Yəni milləti ucaldan, tərəqqiyə aparan nə varsa, hamısı bilavasitə dil ilə bağlıdır; bunların hamısının uğrundakı döyüş dil uğrunda döyüşdür və

deməli, dil uğrunda mübarizə bunların hamısının yolunda mübarizədir.

Dil məsələsi, ümumiyyətlə, siyasi məsələlərin tərkib hissəsi idi; demokratik siyasi qayələr ətrafında səfərbərlik ana dili uğrunda vuruşla asanlaşırdı: dil uğrunda mübarizə millət, vətən, torpaq, su, çörək üçün mübarizə idi: «... bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərin biri də dilimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır.... Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxartmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır... A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?» (Ömər Faiq, «Yeni iqbal» qəz., 2 iyul 1915). Əlbəttə, bu şüarçılıqdır, ancaq milli oyanma dövrü üçün çox vacib tondur. Milli ədəbi dilimizin demokratik normasını, bir tərəfdən, mütərəqqi Azərbaycan yazıçı və jurnalistləri öz dil təcrübələri ilə təsbit edir, o biri tərəfdən, belə oyadıcı publisist müraciətlərlə qoruyurdular, himayə edirdilər. Rus və Avropa təhsili görmüş Azərbaycan ziyalıları dərk edirlər ki, rus və Avropa ədəbi dilləri kimi savadlı, normalı ədəbi dil yaranmalıdır. Ancaq bu işi görmək çətinidir; rus-Avropa dillərini gözəl bilən ziyalılarımız, əksərən, Azərbaycan – ana dilini pis bilirlər, ana dilini yaxşı bilənlər isə, ümumən, xalq danışığı səviyyəsində dayanır, ədəbi dilin mahiyyəti haqqında o birilər qədər aydın elmi qənaətdə olmurlar. Ancaq faktdır ki, ziyalılar bu çətinliyi aradan götürməyə çalışırlar, əcnəbi material əsasında bildikləri mükəmməl ədəbi dil vərdişinin işığını ana dili üzərinə salmağa cəhd göstərirlər. Ü. Hacıbəyov «Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənilib kəsbi-maarif etməliyik» məqaləsində məhz həmin məsələyə toxunur. Müəllif «dilimiz» deyərkən ədəbi dilimizi nəzərdə tutur. «Mən hələ obed eləməmişdim, vizitni kartoçka gəldi ki, madam Pankova səni vəçerə priqlasit eləyir, gəlməsən, obijatsa olar» qəlibində danışır ana dilini belə «savadlı», «ədəbi» hala salanlara Ü. Hacıbəyov Avropa alim və filosoflarının fikrini dəlil gətirir və qeyd edir ki, «bizim türk lisanımız ən vəsi' və kamil bir dildir» onun vasitəsilə

insan «Ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir». Maraqlıdır ki, müəllif ədəbi dili bilməklə xalqın mədəni ehtiyacını əlaqələndirir: «... dilimizi öyrənməliyik. Öz mədəniyyət və mərifətimiz üçün öyrənməliyik ki, öz ehtiyacımızın bəyaninə qadir olaq». Ü. Hacıbəyov uşaqlara ədəbi dili məktəbdə öyrətməyi tövsiyə edir. Yaşlılar üçün sə yazmaq və danışmaqla ədəbi vərdiş qazanmağın mümkünlüyünü göstərir.

Əsas dil məsələlərindən biri sözəlmədə ölçü məsələsidir. Mütərəqqi ziyalılarımız bu məsələni düzgün qoyurdu. Əcnəbi sözü «alimlik» əlaməti kimi işlədənlər var idi: «... bizə lazım olan elm, fənn istilahlarını qəbul etməklə bərabər, min illərcə işlətdiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə ərəb və fars sözləri almışıq... onları... yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, «alim» görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük. Məsələn, *tanrı, ana, ata, qardaş, yoldaş, çörək, su, duz, ot, göy, yer, ev, eşik, sevgi, istəmək, yaşıl, qırmızı*... bu cür üç-dörd yaşlarındakı balalarımızın da bildiyi minlərcə türk sözlərimiz ola-ola, onları buraxıb yerinə *həqqi-təala, mədər, pədər, rəfiq, həmşirə, pak, məəşir, səma, zəmin, astana, məhəbbət, səbz, kürre, sürx* sözlərini işlədirik... Hətta onlar ilə yazmağı özümüzə bir «hünəri - sərafrazlıq» güman edirik... bir millət ki, *ata, ana, su, çörək* kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, dəxi o dilin, o millətin nə şanı olar? (Ömər Faiq). Göründüyü kimi, burada elmi həqiqətlə vətəndaşlıq birləşir. Bu, elmi cəhətdən doğrudur ki, ümumən, elmi-fənni sözlər – terminlər mənim-sənməlidir.

N. Nərimanov da «isbalşim udovolstviiyəm soqlasiya zayavit eliyoruz», «qaspadin predsədatelin mineniyası kamisiya naznaçit eləməkdir» tipində danışanları rüsvay edərkən, bunun həm ana dilinə, həm də əcnəbi dilə hörmətsizlik olduğunu göstərir. N. Nərimanov özünü azərbaycanlı hesab edən mürtece burjua ziyalılarına üzünü tutub deyirdi: «Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin... Şaltay-baltay söyləməyinizi yazacağız, bağıracağız, hər halda müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağız.... Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dəva etmək çətinidir»

(«İrşad» qəzeti, 1906, № 84). Göründüyü kimi, N. Nərimanov dilin təmizliyi problemini onun siyasi cəhəti ilə çox müdrikcəsinə əlaqələndirir. Həmin məqaləsində müəllif lazımlı alınma sözlərin işlədilməsini məsləhət bilir: «... ictimaiyyun» kəlməsi «sosial» sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözümüz yoxdur. Lakin «provakator», «xuliqan» sözlərini tərcümə etməkdənsə, etməmək məsləhətdir... «baykot» sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida «Qasım», «Tiflis», «Moskva», «Maşa», «Saşa» sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-xasdır, nasıl tərcümə etmək?» «Sosial» sözünə «ictimaiyyun», «provakator»a «araqarışdıran», «xuliqan»a «yaxşını pis qələmə verən» müqabilində üstünlük verir.

Dil məsələləri içərisində, şübhəsiz, ən aktualı, qızgın polemikalar doğuranı, ən kütləvisi milli ədəbi dilin norma təşəkkülündə xalq dilinin iştirakı, ədəbi dillə ana dilinin münasibətidir. Bu məsələdə iki mövqe var idi: birinci, Mirzə Fətəli mövqeyi – ədəbi dillə, yazı dili ilə xalq danışığı dili arasında çox (ziyadə) fərq yaratmamalı; ikinci mövqe – ədəbi dil, yazı dili xalq dilinin «səviyyəsində» enməməlidir. İkinci mövqedə dayananlar, ədəbi dilin saflığını korlayanlar özləri də müxtəlif əcnəbi mənbələr üzərində dayanırdılar: bir qrup ərəb-fars, bir qrup rus-Avropa mənbəyinə meyl edirdi. Üçüncü bir qrup da vardı ki, osmanlı dilini işlətməyi məsləhət görürdü. Əslində bu üçüncü qrup «osmanlı dili» adı altında xalq türkcəsi əsasında müəyyənləşən Türkiyə türkcəsini (məsələn, Yunus Əmrə, Qaracaoğlan kimiləri) yox, xalq danışığına keçməmiş axın-axın ərəb və fars sözləri doldurulmuş Türkiyə divan ədəbiyyatının dilini əsas tuturdu. Bu, Osmanlı dövrü ədəbiyyatının dili idi. Ölkənin paytaxtı olan İstanbulda yaşayan Türkiyə ziyalıları, İstanbulda nəşr olunan Türkiyə mətbuatı həmin Osmanlı yazı ənənəsinə rəğbəti olan İstanbul ağzında (şivəsində) yazırdılar. Bu demokratik türk (Türkiyə ləhcəsi) ədəbi dili deyildir, məhz Osmanlı dili idi. Mirzə Cəlil onu nəzərdə tutub deyirdi ki, Türkiyənin böyük ədiblərinin qəliz dildə yazdığı bir zərbül-məsəldir. Yəni prinsipə birinci və üçüncü qruplar birləşirdi ki, bu da axundovçuların mübarizəsini xeyli çətinləşdirirdi. Bu zaman N.Vəzirov,

Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü. Hacıbəyli kimi dramaturq, nasir və publisistlər Mirzə Fətəli tərzində yazaraq həm axundovçuluğun dilini təcürbi şəkildə davam etdirir, bu dildə xalqla ünsiyyətə girir, həm də əks cəbhə ilə ideya mübarizəsi aparırdı.

Ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizənin önündə C.Məmmədquluzadə başda olmaqla «Molla Nəsrəddin» jurnalı gedirdi. C.Məmmədquluzadə hər üç istiqaməti öz sərt kinayəsi ilə döyəcəliyirdi. Jurnalın ilk nömrəsində oxucularına «açıq ana dili ilə danışmağı» vəd edən ədib ikinci nömrədə «sözünü deməyə» başladı: «Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu cür olur: mən onu görəndə deyirəm: - *Haradan gəlirsən?* O mənə belə cavab verir: *Ya xodil na poçtu...* ». İş o yerə çatır ki, bu savadlı müsəlman anasına belə yemək sifariş edir: «Ana! Pojaluysta, mənə bir şey svarit elə! (yəni bişir). – Bala nə bişirim? – Çort yeqo znayet... Yumuru olur, əti döyüb salırlar çölməyə, ya qazana... Bir cür adı var... - Bala, küftə deyirsən? – Hə... hə... qofta... qofta! » Daha anasına «qanmırsan» deyənə necə söylərlər, ana dilində milli xörəyin adını bilməyənin üzünə necə түpürərlər?

Bu da ərəb və farsca kəlmələrin məcnunlarına deyilən söz: Krilovun təmsili Azərbaycan türkcəsinə «Abirin və kilab» adı ilə tərcümə olunub. Krilovu Qori seminariyasında yaxşı öyrənmiş ədib ha fikirləşir ki, bu hansı təmsildir? «Axırda ərəbi bilənlərdən biri məni başa saldı ki, «abirin» yə'ni ərəbcə *keçənlər, yolçular*, «kilab», yə'ni *itlər*». Yəni Azərbaycan oxucusu üçün ərəbcə *abirin, kilab* sözləri ilə rusca *proxojie, sobaki* sözlərinin anlaşma baxımından heç bir fərqi yoxdur.

C. Məmmədquluzadə «Papaslar» felyetonunda belələrinin qayəsini belə ifadə edir: «Avamın və kəndlinin canı cəhənnəmə! Mənə çox lazımdır ki, o mənim yazdığımı başa düşəcək və ya düşməyəcək? Mənə ancaq bu lazımdır ki, mənim yazılarımı oxuyanda desinlər: Pəh, pəh, gör ərəb dilini nə yaxşı bilir!» Niyə felyetonun adını «Papaslar» qoyub? Felyetonda belə bir məsəl gətirir: «Katolik papaları deyərlərmiş ki, dil sadə və açıq olsa, fəsih olmaz». Bu da

Mirzə Cəlilin «milli» ziyalılara bir karlı şapalağı ki, «siz müsəlman deyilsiniz!»

Bu dil qovğasını Mirzə Cəlil müxtəlif ədəbi üsullar, janrlarla ifadə edir, hətta rəsmlə verir. «Molla Nəsrəddin»in nömrələrindən birində (1906, 22 dekabr, № 38) belə bir təsvir var: üç kişi bir nəfər həmcinsini yerə yıxıb, ağzına hərəsi bir dil soxur. Bir dilin üstündə (sağda) *rus dili*, birində (solda) *fars dili* yazılıb, birində (mərkəzdə, o iki dilin arasında, deməli aparıcı budur) *ərəb dili* yazılıb. Ağzına dillər pərçim olunan kişinin şalvarının dizdən aşağı hissəsində yazılıb: *Azərbaycan türkü*. Şəkilin altında bu sözlər verilir: *Ay qardaşlar, mən ki dilsiz xəlf olunmamışam, bu dilləri ağzıma soxursunuz...*

Nəhayət, Mirzə Cəlil və «Molla Nəsrəddin» lüzumsuz məqamda işlənən Türkiyə türkcəsinin söz və ifadələrinə münasibət bildirir. «Pək eyi» felyetonunda Mirzə Cəlil yazır: «Mənim dava-mə'rəkəynən aram yoxdur; mən bir ağır adamam... Ancaq bunu gücnən qəzətdən oxudum ki, İsgəndərbəy Məlikov deyir: gərək biz türk dilimizdən «çox yaxşı» sözlərini ataq, onun əvəzinə osmanlının «pək eyi» sözlərini işlədək.» Ədib yumorunu davam etdirir: mollanın, axundun, hətta adi bir kəndlinin dilində ancaq «çox yaxşı» işləndiyini eşidir və hətta bu sıravı adamlardan biri deyir ki, «Bir yer tap ki, atamdan qalan «çox yaxşı» sözlərini qoyum, sonra sənin təzə dilini qəbul edirəm» («Molla Nəsrəddin», 1912, № 2).

Əlbəttə, türklər üçün ümumi başa düşülən dilin işlənməsi ayrı şeydir, körpəlikdən öyrəndiyini və gündəlik işlətdiyin sözü qoyub Türkiyə türkcəsinin sözünü işlətmək tamam başqa söhbətdir. Göz qabağındadır ki, Azərbaycan türkü ilə Türkiyə türkü bir-birini başa düşür. Hətta M.Ə. Sabir bu münasibətlə misralar söylədi: «Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, ancaq osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?» Göründüyü kimi, azərbaycanlının işlətdiyi dilə «türkcə», türkiyəlinin türkcəsinə «osmanlıca» deyilir. Mirzə Cəlil də felyetonunda məhz belə işlədir: «biz türk dilimizdən «çox yaxşı» sözlərini ataq, osmanlının «pək eyi» sözlərini işlədək». Deməli, söhbət türkcələrdən getmir, türkcəni türkcəyə qarşı qoyanlardan gedir. Yəni bu ziyalılar Türkiyə türkcəsinə ünsiyyət faktı kimi

yox, əda satmaq vasitəsi kimi işlədirlər: Üzeyir bəyin «Məşədi İbad»ndakı məlum səhnəni və Mirzə Cəlilin «Ananın kitabı»ndakı dil qarşıqoymalarını yada salın. İş burasındadır ki, bir qrup adam qəliz ərəb-fars sözlərini bol-bol işlətməklə özlərini dərin alim kimi, bəziləri rus-Avropa sözləri ilə özlərini «inteligent» (Məşədi İbad demişkən «образавонски») kimi, müəyyən qrup insanlar da Türkiyə türkcəsi ilə özlərini yüksək tutub, daha mədəni kimi təqdim edirdilər. Hamı, Azərbaycanın bütün savadlıları da, kapitalistləri də, o cümlədən Mircə Cəlil və «Molla Nəsrəddin» də Əli bəy Hüseynzadənin yüksək biliyinə, böyük millətseverliyinə və «Füyuzat»ın türkçülük məsləkinə yüksək qiymət verirdilər. Ancaq ana dili ilə, beşik dili ilə zarafat etmək olmaz. Azərbaycanın böyük ziyalıları bu dil munisliyinə ögey baxanlara qarşı laqeyd qala bilmirdilər. M.Ə. Sabir belələrini satirik predmet seçir və onları ifşa materialı kimi Türkiyə türkcəsi sözlərindən istifadə edir, Üzeyir bəy, C. Məmməd-quluzadə bu mövzuda bədii əsərlər yazırlar. Ədəbiyyatşünas F. Köçərli sırf bu mövzuda «Ana dili» adlı məqalə ilə çıxış edir. Və maraqlısı da budur ki, deməli, çox ciddi gündəlik problemdir ki, həmin elmi məqaləni satirik «Molla Nəsrəddin» jurnalı çap edir (1913, № 22, 23). Məqaləni «Ciddi» rubrikası altında verir, yəni oxucular bunu da başqa yazılar kimi zarafat hesab etməsinlər. Firidun bəy yazır: «Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənə mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi ana dilini də sevir». Bu, Mirzə Cəlilin də, bütün millətsever ziyalıların da ürək sözləridir. Mətləb odur ki, ziyalılar, ədiblər yazırlar ki, millət oxusun, ayılsın, daha oxuduğunu millət anlamayacaqsas, yazanlar niyə yazırlar və kimin üçün yazırlar. Ən ağır olanı odur ki, Firidun bəy günahı bir nəfərin boynuna yükləyir – yazır: «Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi.

Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və onu təqlid etməkdə bir-birinə macal verməyüb, «böyük hünərlər» göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu, işbu, iştə, şimdi, əfəndim, bakalım, nasıl sözləri qəzet sütunlarını doldurdu... Ana dili öyrənmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə çətin bir dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət kitablarımızda ata, ana, yaxşı kimi çox işlənən və əziz sözlər, dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz...». Firidun bəy bu sözləri tənqid kimi söyləyir. Ancaq bu tənqidin içində Əli bəy Hüseynzadənin böyüklüyü daha da böyüyür. Əvvəln, aydın olur ki, bu tək şəxsiyyət Azərbaycanda, Qafqaz türkləri arasında bir epoxa açır. Bu, nadir dərəcədə böyük olan şəxsiyyətin nail ola biləcəyi keyfiyyətdir. Digər tərəfdən, Firidun bəy bu böyük insanı çox layiqli sözlər, ifadələrlə təyinləndirir: *Allah insaf versin, o alicənab, o cənabın elm və kəmalının böyüklüyü və s. Ancaq Firidun bəyin «elm və kəmalından bizə bir bəhrə vermədi»* sözü kökündən yanlışdır. Əli bəy bizə «Həyat» qəzetini, «Füyuzat» jurnalını verdi ki, bunlar yüksək məsləkli burjua mətbuatı olaraq Azərbaycanda çox qiymətli milli ideologiya yaratdı, Həsən bəy Zərdabi, M. Ə.Sabir, A. Səhhət, N. Nərimanov, Üzeyir bəy, elə Firidun bəyin özü orada qiymətli yazılarla çıxış etdilər. Əli bəy «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir», «Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar», «Siyasəti-fürusət» kimi çox kamil elmi-tarixi-fəlsəfi əsərləri ilə təkcə Azərbaycanda yox, bütün türk dünyasında yüksək səviyyəli mühərrirlər, ədiblər, siyasi ideoloqlar hazırladı. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Məhəmməd Hadini bəxş elədi. Onun ideoloji məktəbindən böyük Hüseyn Cavid çıxdı – Cavidin «İblis»i onun ideoloji fəlsəfəsinin yüksək, bəşəri bədii təcəssümüdür.

Bütün bunlarla yanaşı, əlbəttə, Firidun bəy doğru deyir ki, ana dili millətin mənəvi diriliyidir, ruhun qidasıdır. Və bu hər kəsin ana dili deyəndə türklər üçün ümumi ədəbi dil yox (ancaq ona da etiraz olunmur), hər kəsin beşikdə anasından eşitdiyi laylanın dili, uşaqların oynarkən bir-biri ilə danışdıqları dil nəzərdə tutulur. Əli bəy «ümumi ədəbi lisan» deyəndə ideoloq kimi deyir, ancaq onu təqlid edənlər

(meymunluq edənlər) ədə göstərirlər. Əli bəy «Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var» deyib millətini bağrına basan M.Ə. Sabir kimi, «Qoymuş meləl imzasını övraqi – həyata, Yox millətimin xətti bu imzalər içində» deyə milləti üçün göz yaşı tökən Məhəmməd Hadi kimi millətini, vətənini sevən Azərbaycan türküdür, ancaq vətən, millət anlayışını Sabirdən də, Hadidən də dərin, etnik-tarixi düşüncə və biliklə qiymətləndirir, bədii emosiya ilə yox, şüurlu ideologiya ilə mübarizə aparırdı. Sabir və Hadi vətən, millət ideyasının böyük *döyüşçü-əsgərləri* idilər, ancaq Əli bəy bu vuruşun *strateji sərkərdəsi* idi. Millətimizin ruhunun qidası olan ana dilimizi korlayanlar Əli bəyin ideyasının hərfindən yapışırdılar, onun məğzini qavramırdılar. Məhz Firidun bəy Köçərliyə məktubunda A. Səhhət elələrini hədəfə götürüb yazırdı: «*Türklük, islamlıq iddiası ilə Öz dilin bilmək istəyən yoxdur. Əcnəbi ruhunun həvası ilə Vətənin, millətin sevən yoxdur*».

Ədəbi dilin mahiyyəti, ana dilinin saflığı mövzusunda mübahisə «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat» ətrafında cəmləşirdi.

Bu, «Molla Nəsrəddin»in dili idi: «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki...». Hansı kəsləri deyib gəlibsə, onların dilidir və onların başa düşəcəyi dildir.

Bu da «Füyuzat»ın dilidir: «Qare'ini-giramın asari-nafiə mütaliəsinə sərf edilməsi iqtiza edən bir qəç dəqiqələrini böylə malayü'niyyat ilə işğal edəcəgimizdən sözə başlamadan əvvəl onların bu xüsusda əfvlərini istirham eyləməgi vəcaibi-ədəbşinasidən ədd eyləriz» (Əhməd Kamal, № 21). Bu da müraciət olunan bir qrup ziyalının dilidir və onların başa düşəcəyi dildir.

Ancaq füyuzatçılar sadə yazılar da verir, sadə dilə yasaq qoymur – bu həmin müəllifin (Əhməd Kamalın) sözüdür: «Həm bən sırf sadə lisan ilə avam xalqın, məsələn, bir çobanın, bir əkinçinin anlaya biləcəyi dərəcədə sadəlisən məqalələr, şeirlər yazılmasının əleyhində heç bir zaman bulunmadım». Bunun ardınca tənqid etdiyi şairin «Ağalar, biz də getdik Baharlınun düzinə, Güllə dəgsün bədnəzərün

gözinə» misraları ilə başlayan şe'rini «hissiiyyati-səmimiyyə və tuluati-təbiyyə»sinə görə diqqətə cəkdiyini söyləyir və sözüne belə davam edir: «Demək ki, bən sadə mənzumələrin əleyhində degiləm. Ancaq sənün hədyanlarının əleyhindəyəm. Bir də sadə sözlər şeir ola bilir. Lakin şeir mütləqə sadə sözlərdən ibarət degildir. Dünyada heç bir zaman heç bir millətin ədəbiyyatı, lisani-ədəbisi tamamilə çoban, əkinçi lisani olmamışdır və olamaz. Əvət! Avamı iqaz üçün böylə sadə mənzumələr yazılmalıdır. Lakin dühayi-şeir hər zaman («heç zaman» yox məhz «hər zaman» deyir, yəni bu, hər iki cür ola bilər deməkdir – T.H.) avamın dərəcəyi-idrakına tənəzzül edəməz». Fikir, əlbəttə, doğrudur.

Başqa bir «Füyuzat» müəllifi yazır: «... tövhidi-lisan ilə hər milli, sırf türk malı parlaq bir ədəbiyyat... hüdu-di-Çindən Ağ dənizə qədər bütün türklərin şükufeyi-ruhi olacaq bir ədəbiyyati-qərra vücudə gətirilməsi zamanı gəlmişdir. Bunun üçün də Osmanlı, Krım, Qafqas, Qazan, Mavəraün-nəhr ilax. türklərinin mətbuat vasitəsilə bir təması-daimiyi-fikri halında bulunması, yekdigərinin təkəmmülət və tərəqqiyati-lisaniyyəsini tə'qib etməsi əlzemdir... Biz Anatoli köylərinin və ya yuqarıda sayılan türk məmləkətlərinin *lisani-təkəllümünü bir lisani-ümumiyyə-ədəb deyə təkмили-ələmi-ətrəka təqdim edəməyiz və bunu heç bir müntəsibi-ədəb düşünməmişdir* (ayırma mənimdir-T.H). Çünki lisani-avam heç bir vaxtda lisani-ədəblə bir olamaz. Ələlümüm, əhli-qələm tərəfindən bulunmuş bir lisan vardır ki, işte türklərin «lisani-ədəb»i odur. Nəşr və tə'miminə çalışacağımız da bu «lisani-ədəb»dir. Fəqət bu lisanə nə İstanbul üdəbası kibi sui-iste'mal dərəcəsinə varacaq qədər ərəbi və farsı əlfaz qatmalı, nə də digər məmalik türklərinin anlamasını müşküləşdirəcək mərtəbədə məhəlli şivəsinə görə kələmati-qeyri-mə'nusə idxal etməli» (Əhməd Raiq, «Füyuzat», №1). Müəllif «tövhidi-lisan» (dil birliyi, vahid dil) ilə sırf milli türk ədəbiyyatı tələbini «Füyuzat»ın birinci sayından qaldırır. Bu, məcmuənin ümumi meylidir və bu qənaət doğrudur ki, danışq dili (lisani-təkəllüm) eynən ədəbi dil kimi işlənə bilməz. İndi qələm sahiblərinin hazırlayıb işlətdiyi mətbuat dilini gərəksiz (bilüzum) ərəb və fars sözlərindən təmizləyib işlətmək ideyası da məqbuldur. Hətta

fikrini bir qədər də dəqiqləşdirir: «Surəti-ımla, tərzi-bəyan, üslubi-ifadə və sairə üçün İstanbul ədəbiyyatı təqlid olunmalı, lüzumsuz yerə və sırf türkcə müqabilləri varkən ərəbi və farsidən kəlmə istə'mal etmək meyl və inhimakından ictinab etməli! *Ehyası əlzəm olan və ədəbiyyata yarar* (ayırma mənimdir –T.H) ümumi türkcə kəlmələri çoxca istə'mal edüb mə'nus qılmalı». Əvvələn, aydın, sərrast filoloji anlayış və terminlərdir: *surəti-ımla, tərzi-bəyan, üslubi-ifadə*. Digər tərəfdən və əsl mətləb də budur ki, İstanbul ədəbiyyatının mexaniki şəkildə, yazıldığı mövcud dillə yox, ədəbiyyata yarayan, hər cür yox, elə türkcədir deyə yox, məhz ədəbiyyata yarar ümumi türkcə sözləri işlətməli, hətta bu türkcə sözlər arxaikləşibse də, xəlqiləşməmiş (xalq türkcəsinə keçməmiş) ərəb, fars kəlmələrinin yerinə onları canlandırır işlətmək, onların işlənməsinə müasirləri alışdırmağı (çoxca istə'mal edib mə'nus qılmaq) tövsiyə olunur. Həm də ən əsası budur ki, buradakı «təqlid olunmaq» müasir qavrayışdakı kimi «yamsı- lanmaq» mənasında deyil, öyrənmək, örnək götürmək məzmununda işlənir. Faktır ki, yeni türk ədəbiyyatı kapitalist inkişaf yolunda olan Avropa ədəbiyyatından bəhrələnirdi. Təbii ki, coğrafi, mədəni, iqtisadi və siyasi nöqtələrdən Avropa ilə daha çox bağlı olan Türkiyənin ədəbiyyatı da başqa türklərdən daha çox Avropa ədəbiyyatından faydalanaraq, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində sürətlə yeniləşirdi. Əli bəy Hüseynzadə bu faktı belə ifadə edirdi: «Osmanlı türklərinin ədəbiyyati-cədidələri müstəsna olduğu halda, İranla bərabər sair türklərin ədəbiyyatları tilsimə giriftar olmuş kibi bir nöqtədə donub qalmışdır»[×] (Füyuzat, № 1). Yəni «İstanbul ədəbiyyatına təqlid» deyəndə bu dövrdə yaranmış nəhəng, modern Türkiyə ədəbiyyatından öyrənməkdən söhbət gedir. Bu, fakt kimi də

[×] Qafqaz türkcələri – Şimal Azərbaycanı nəzərdə tutulmur; burada həmin dövrdə M.F. Axundzadə, «Əkinçi» (H.B.Zərdəbi), N.B. Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, «Molla Nəsrəddin», C. Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü. Hacıbəyli, M. Hadi, Ə.B. Hüseynzadə, F.B. Köçərli, H. Cavid kimi tarix, dövr yaratmış şəxsiyyətlər vardı.

gerçəklik idi, ideoloji-turançılıq baxımından da doğru münasibət idi. Ancaq yanlış bu idi ki, deyir: «... Xülasə, demək istəyəm ki, sənün ayrıca «milli» bir lisanun yoxdur. Sənün lisanun daha başqa yerdəki türklərin lisanı... həpsinin qibləgahi-təkamülü, yəni ən son varacağı yol osmanlı lisanıdır». Ancaq bilindiyi kimi, Osmanlı lisani-ədəbişi Türkiyənin xalq türkcəsi üzrə yox, məhz İstanbul şivəsində təşəkkül tapıb.

Bu şivə buranın ədib və mühərrirlərinin danışığıdır. Bu ədib və mühərrirlər ərəbcəni və farscanı gözəl bilən insanlardır. Ona görə də «Osmanlı ədəbi dili» danışığı dilinin, yəni İstanbul savadlılarının ərəb, fars kəlmələri ilə dolu dilinin üstündə durur. Yəni burada danışığı dili- ziyalı təkəllümü həm də yazı dilinə bərabərdir. Beləliklə, bu dilin xəlqiləşmək ümidi azdır. Xəlqiləşmə o halda baş verir ki, danışığı dili və folklor dili yazı dilinə nüfuz etsin. Bu mənada müəllifin həmin abzasın əvvəlində dediyi cümlə havadan asılı qalır: «Osmanlıya doğru başlayan təkamülü-təbii nəticəsi olaraq, yəni osmanlıcanın altı buçuq əsrdən bəri ehraz etmiş olduğu kəlmələr və qaydalarla mübadilə olunaraq Qafqasiyadakı türkcənin də fars ruhundan və rus həmuləyi-lüğətindən qurtulacağına şübhə yoxdur» (Əhməd Kamal, «Füyuzat», № 21). Guya osmanlı ədəbi dili altı əsr yarımıdır ki, zənginləşə-zənginləşə və türkcələşə-türkcələşə, türkcənin ruhu ilə dola-dola gəlir; guya Türkiyə (osmanlı) türkcəsi Azərbaycan türkcəsindən xəlqidir və daha artıq türkcədir; guya Azərbaycan türkcəsi rus lüğətindən təmizlənilib osmanlı türkcəsinə pənah aparacaqdır – bu gün, XXI əsrdə Azərbaycan türkcəsində üç rus kəlməsinin müqabilində Türkiyə türkcəsində on beş fransız sözü var.

Göründüyü kimi, «Həyat» və «Füyuzat» dilindəki qüsurlar böyük ideologiyanın hazırlanması və ilk tətbiqi işində yol verilən epizodlardır, yəni sistemli şəkildə baş alıb gedən yanlışlıq deyil, axtarışlar zamanı, həm də təcrübəsizlikdən baş verən, qəti şəkildə bisməmiş davranışlardır. Nə tam avam kütlənin, «çobanın, kəndçinin» dili əsas götürülür, nə də İstanbul ədiblərinin ərəb, fars kəlmələri ilə dolu dili-şivəsi nümunə alınır. Bir az sonra bu böyük tarixi-siyasi-mədəni ideya bəzi mətbuat orqanları tərəfindən öz real məxrəcindən

çıxarıldı, bu möhtəşəm və möhtərəm ideologiya vulqar təcrübəyə çevrildi. Ümumi ədəbi dil bütün türkcələrin türkiyəcələşdirilməsi kimi göstərildi və türkcələr arasında ögey-doğmalığ intriqası salındı.

Bu baxımdan «Şəlalə» daha sərt mövqe tutdu. «Füyuzat»da, deyildiyi kimi, axtarış aparılır, yanlış fikrin müqabilinə mütərəqqisi də çıxarılırdı. «Şəlalə» isə yanlış türkiyəçilik meylini tutur. Azərbaycan yazıçılarına kinayə ilə «bura yazıçıları» deyir, əsərlərini çap edərkən də onları ifşa etmək məqsədini izləyir: «... bura yazıçılarının yazılarını son iki səhifəmizdə dərc edişimiz digər səhifələrimizdəki əş'ar və məqalat ilə aralarında ləfzən və mə'nən mövcud olan fərqi-əzimi maddətən göstərmək arzusuna məbni idi. Yoksa onların yazıları «Şəlalə»də degil, süpürüntü səbətində yer bulurdu» («Şəlalə», 1914, № 1). Azərbaycanda çap olunan jurnal Azərbaycan mədəni mühitinə, bədii fikrinə, ədəbi dilinə meydan oxuyur: «İstiyor idik ki, ədəbiyyatı pək tərəqqi etmiş olan osmanlı üsuli-təhririni tərvic etdirəlim və zatən «Şəlalə» də bu məqsədlə çıxıyordu» («Şəlalə», 1914, №1). Jurnal dediklərini dil təcrübəsində rəsmiləşdirirdi. Redaktoru Xəlil Xürrəm Səbribəyzadənin şeirindən:

*Cismən mütəəzziyi-süqutum,
Fikrən mütəlaşiyyi-süudum
Bə'zən sararır vərđi-ümidim,
Bə'zən qararır üfq-i-kəbudum.
Dil qüsseyi-aləmlə mükəddər,
Mə'lufi-ğəmi-budu nəbudum** (1914, 25 yanvar).

«Şəlalə»nin bu dilinə «Molla Nəsrəddin» Ə. Nəzminin parodiyası ilə cavab verirdi:

* Heç bu dili Türkiyədə də qəbul etmirdilər. Böyük türkçü Ziya Göyölöp yazırdı: «...Bakıda «Şəlalə» dərgisi doğrudan-doğruya əski osmanlıcayı iləri sürüyor» (Z.Göyölöp. Türkləşmək, islamlaşmaq, muasırlaşmaq. İstanbul – 1992, səh. 61.)

*Bax bircə kəlamə, maşallah,
Bilməz onu türk, ərəb deyilsə,
Hətta deyirəm, ərəb də gəlsə,
Olmaz yenə lazımınca agah...*

Mollanəsrəddinçi elələri haqqında deyirdi: «Bu cənablarımız ha qışqırırlar ki, ay qoymayın, millət geri qaldı! Lakin millətin əsl geri qalmağına səbəb olan yazımızın, dilimizin islahı üçün, türkcəmizin işlənməsi üçün heç çalışdılar mı? Əgər açıq bura türkcəsi ilə yazarsaq, İstanbula gedən beş-on qəzetəmiz anlaşılmayacaqmış... Bizə beş-on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç-dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır... yuxarıdakı sözlərimi oxuyub mənə deyə bilərlər ki, avam dili «ədəbi» dil deyil. A canım, nə ədəbi-mədəni bəhanəsidir? Məgər «ədəbi dil» odur ki, ərəb və fars sözlərini, qaydalarını bir-birinin dalına, peşinə düzüb axırını türkcə «oldu, bitdi» ilə qurtarasan?» (Ömər Faiq, «Tərəqqi» qəz., 16 mart 1909). Bu, sadəcə patriotizm deyil, həm də elmi dilçilik mövqeyidir; həqiqətən yad dil materialı işlənməsində həddi aşırırlar, tarix boyu alınıb semantik və morfoloji cəhətdən milliləşmiş əcnəbi sözləri işlətməyi heç kəs irad tutmazdı. Məlumdur ki, milli dilin yaranması ilə ərəb-fars sözlərinin alınması ölçüyə düşmüşdü və XIX əsrdən həmin dillər yeni mənbə kimi işlənmirdi. XX əsrin əvvəllərindən isə ərəb-fars dillərindən yeni seans almağa cəhd göstərənələr var idi.

Başqa mollanəsrəddinçi təəssüfünü belə bildirirdi: «Çox heyiflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb-fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmağına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərkən - qaşımızı qayırarkən gözümüzü çıxartmışlar». Tamamilə doğrudur ki, ərəb, fars dillərindən mənimsənilmələrin həddini aşması elmi üslubumuzun ləngiməsinə, bütövlükdə funksional üslubların gecikməsinə səbəb olmuş, yazılı ədəbi dilimizin kütləviləşməsinə çox maneçilik törətmişdir.

Əslində, dil quruculuğu məsələsi olsa da, nəticə etibarilə ədəbi dil normasının müəyyənliyinə xidmət etdiyindən əlifba və imla mübahisələri də geniş mədəni-siyasi dairələri əhatə

edir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğunu M.F. Axundzadənin ardınca əməli şəkildə qaldıran Məhəmməd ağa Şahtaxtlı olur. O özü yazırdı ki, «xəttimizin islahının mücahidi o ədibi-pürhikmət» olduğundan əslində bu fikrimin də mə'nəvi sahibi həmin mədəniyyət ustasıdır.»¹ M. Şahtaxtlı əlifba layihəsi təqdim edir. O da ustadı M. Fətəli kimi ərəb əlifbasının islahından başlayır: nöqtələri atır və sait səslərin işarəsini verir. Şərq yazı sistemində uyğun olmaq üçün sağdan-sola yazıb oxumaq üsulu saxlanır; hərflərin çap nümunələri ilə əlyazma şəkli fərqlənmir; kəlmələrin yazılışından hərflər bir- birinə birləşmir; böyük və kiçik hərflər yoxdur, hərflərin hamısı bir boyda yazılır. Əlavə hərflər işarələri üçün rəqəm işarələrindən istifadə edilir.

Redaktoru olduğu «Şərqi-rus» qəzetində yeni əlifbasını təbliğ etmiş, həmin əlifba ilə yazılar vermiş, Azərbaycan və rus dillərində həmin əlifba əsasında dərslik və izahlar çap etdirmişdir. O, qəzetində yazırdı ki, «savadlı olan bir türk bu təzə yazını oxumağı bir-iki saatda öyrəndiyi kimi, rusca yazı-poza bilib, türk dilində danışan, amma türkcə savadı olmayan müsəlman isə rus xətti vasitəsilə bu yazını bir-iki gündə öyrənə bilər»². M. Fətəlidə olduğu kimi müasirlərindən M.Şahtaxtlının ideyasına və işinə rəğbət bəsləyənlər də, əleyhdarlar da var idi. Nəticədə müəllimi M.F. Axundov kimi o da latın əlifbası üstündə dayanır.

Ərəb əlifbasında sözün bir cür yazılıb müxtəlif oxunmasından bədii əsərlərin konfliktini kimi istifadə olunur, ona obrazlılıq, yumor münasibəti ilə üz tutulur və bədii priyomların arxasında yeni əlifba ideyası müdafiə edilir.

A. Səhhətin «Tağı və Nağı» vodevilində, necə deyərlər, bədii-dramatik konflikt iki nöqtənin üzərində qurulur: تقي (Tağı), نقي (Nağı). Hətta Ə. Hüseynzadə «Bir nöqtənin əhəmiyyəti» məqalə-pamfletində müəyyən ictimai fikirləri söyləmək üçün qrafikadan bir priyom kimi istifadə edir. Müəllif belə ifadələri qarşılaşdırır:

¹ M. Şahtaxtinski. Sövti Şərq əlifbası. Tiflis, 1902, səh 26.

² «Şərqi-rus», 1903, № 8.

1. خزينه دن تمیز پول چالماق - Xəzinədən təmiz pul çalmaq.

və

قزوین دن تمیر یول یایماق - Qəzvindən təmir yol yapmaq

2. فاش یازماق - faş yazmaq

və

باش یارماق - baş yarmaq («Füyuzat», 1907, № 10)

Yazıçı qrafika ilə kalamburu daha ciddi siyasi mətləbə çatıncaya qədər davam etdirir. Məsələn, İkinci Dumanın sifətini göstərmək üçün deyir: «Stolipin özü dəxi bir-iki nöqtə yüzündən səhv etməklə *müvafiq дума* (موافق دوما) yerinə *müxalif дума* (مخالف دوما) çıxıyor» («Füyuzat», 1907, № 10). Halbuki Ə. Hüseynzadə işdə ərəb əlifbasını müdafiə edirdi və onda dəyişikliyə də razı olmurdu. O, «İkinci il» dərsliyini tənqid edən «Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz» məqaləsində mədəni geriliyi əlifba ilə bağlayanları haqsız sayırdı («Tərəqqi», 1909, № 31, 32). Ona cavabında Ö. F. Nemanzadə deyirdi ki, geriliyimizin hamısı yox, xeyli hissəsi maarifsizliyimizlə bağlıdır, bunda da ərəb əlifbasının çox günahı var. Hətta Leybnisdən bu fikri gətirir: «Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim; mükəmməl bir dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim». Ömər Faiq qətiyyətlə deyirdi: «... Türk yazıları da nə qədər ki, doğru oxunmur, nə dərəcədə ki, dəyişilməyə ehtiyac görünür, dəyişiləcəkdir» («Tərəqqi», 1909, № 41).

Ə. Hüseynzadənin fikrincə, günah əlifbada olsa idi, qüsurlu orfoqrafiyası olan ingilislər, heroqlifdən istifadə edən yaponlar «övcü-balayə ucalmazdılar». C. Məmmədquluzadə belə kinayə edirdi: «Möhtərəm ədibimiz ingilislərin imlasının adını qoyur «əcib», amma bizim imlaya, heç olmasa «bir az əcib» də demir... hələ yaponiyalılar «övcü-balayə» çıxmayıblar, çünki... elədə təzə əlifbanı qəbul eləyəndən sonra (yaponların latın əlifbasına keçmək istədikləri nəzərdə tutulur – T.H.) gərək uçub qalxalar havaya» («Mola Nəsrəddin», 1909, № 7). Ömər Faiq yazırdı ki, ingilislərin sözlərində, bir neçə şəkildə oxunsa da, hərf var, ancaq bizdə səsli hərflər köklü yoxdur. O, كل sözünü yazır və göstərir ki, bunu beş cür oxumaq olar: *gəl, gil, göl, gül, köñül* (ك qrafeminin nöqtələrlə

sağır nun ifadə etməsi də nəzərdə tutulur. Hələ bu siyahını uzatmaq da olardı). Burada «Bir nöqtənin əhəmiyyəti» məqaləsindəkindən fərqli başqa cür kalambur qurulur: deyilir ki, «İkinci il»in tövsiyə etdiyi kimi yazılsa, onda مه يوه ده گمه ز هه ر «meyvə dəgməz hər...» ifadəsini uşaqlar «meyvədəki zəhər...» oxuyarlar. Ömər Faiq cavab verir ki, onda او دوز يرده ايدى (o düz yerdə idi) cümləsini də belə oxumaq olar: *od vəzirdə idi*.

Dilçilik məsələləri içərisində əlifba ilə sıx bağlı, imla da mühüm yer tutur. Müxtəlif mətbuat orqanlarında və kitablarda vahid imla prinsipi izlənmir. Eyni söz bir neçə variantda yazılır. Sabirin satırası sərlövhədə «Bəxtəvər» - بختور getdiyi halda, mətndə ilk heca **a** ilə verilir: **Baxtəvər** باختور olsun başın, baxtımız باختمز oğlan imiş («Molla Nəsrəddin», 1908, № 19). Yaxud jurnalın ilk nömrəsində «Sizi deyib gəlmişəm» yazısının birinci abzasında *qulaq asmaq* və *qulaq vermək* idiomları tərkibində *qulaq* sözü birincidə *q* (ق), ikincidə *ğ* غ ilə qurtarır. «... bu vaxtadək türk-Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər kəs nə tövr istəyir, yazır» (N.Nərimanov). Xüsusilə saitlərlə bağlı yazı müxtəlifliyi addımbaşı görünür. Bu, saitlərin gah yazılıb, gah yazılmaması, eyni qrafik işarənin bir neçə səsə ekvivalent olması və dilimizdə eyni cür tələffüz edilən samitin bir neçə qrafemlə verilməsi faktından gəlir. N.Nərimanov yazırdı: «Uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır اوخو, bir müəllim yazır اوخی, qeyrisi yazır کلمنى, o birisi yazır کلمه نى, iki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir, ancaq uşaq bir mənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür» («Türk-Azərbaycan dilini müxtəsər sərf-nəhvi», Bakı, 1899, səh.1). Həmin müqəddimənin ilk iki cümləsində feillərdəki saitlərin yazılışına baxaq: *istəyür, yazır, gətürməz, oxuyir, olur*. Belə imla onunla bağlıdır ki, yazıda deyiliş, dövrün tələffüzü yox, ənənə izlənilir. Bu hərcmərcliyi aradan qaldırmaq üçün dərslilər ciddi səy göstərir. F. Ağazadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ə.Əfəndiyev və S. Əbdürrəhmanbəyovun yazdığı «İkinci il» (1908-ci il) kitabında bu istiqamətdə ilk təşəbbüs göstərilir. Bu kitabda söz və şəkilçilər tələffüz edildiyi kimi verilir. Məsələn –*dan, -dən, -da, -də, -lar,*

-lər bir variantda yazıldığı ənənəvi tərzdə د، ده، لر deyil, iki variantda verilir د – دا، دن، لار، دان – لر: Sözlərdə intensiv şəkildə bütün səslər yazılır قانات (qanat), - ənənəvi قنات və ya مە قنات əvəzinə; بیلە ک (bilək) - ənənəvi بیلک və ya بلک əvəzinə; مە کتەب (məktəb)-ənənvi مکتب əvəzinə; جه وده ت (Cevdət) – ənənəvi جه وده ت əvəzinə; بالتا (balta) – بالته əvəzinə; həmçinin də (dəniz), ده نیز (dəri) və زه ری (zəng), زه ری (dəri) və s.

Bu kitabdakı təşəbbüsü müəlliflərdən biri – M.Mahmudbəyov inkişaf etdirib ümumiləşdirərək «İmlamız» əsərini yazır. Müəllif 24 səhifəlik bu kitabçada həm imlanın ümumi nəzəri məsələlərindən, həm də köklərin və şəkilçilərin yazılma tərzindən danışır və fikirlərini misallar əsasında söyləyir. O, hərflər məsələsində də N. Nərimanovun mövqeyində durur və ərəb samit qrafemlərini (ث، ص، ذ، ظ، ض) yazıdan çıxarmağı təklif edir.

M. Mahmudbəyov fonetik prinsipi imla üçün əsas götürməyin əleyhinədir. Onun fikrincə, bu, onsuz da dolaşqı olan imlamızda daha da hərcmərclik yaradır. Buna görə də morfoloji prinsipə əsaslanmağı vacib bilir. Müasir dilimizdəki assimilyativ hadisələrə misal verir (*sözlər – sözzər, mənlə – mənən*), həmçinin morfoloji əlamətlərin müxtəlif dialektlərdəki işlənmə variantlarını misal gətirir. Orfoqrafiya tərtibində morfoloji prinsipi yüksək qiymətləndirir. M.Fətəlinin əsas götürdüyü fonetik prinsipin demokratizmini morfoloji prinsipin mərkəziyyəti ilə tənzim etməyi vacib bilir.

Alınma sözlərin milliləşməsində qrammatik cəhətlə yanaşı, orfoqrafiya da unudulmur: «... biz ərəb və farsdan minlərcə söz almışıq... Lakin o aldığımız sözləri özümüzə mal edib, onları öz türk sərfimizə tabe etməliyik. Onları türk sözü kimi işlətməliyik. Ərəbin, farsın hamı türk qaydalarını dilimizdən qovmalıyıq» («Tərəqqi» qəz., 15 mart 1909).

Ana dili dərsliklərində müntəzəm şəkildə dil qaydaları haqqında məlumat verilir. Azərbaycan dilinin quruluşundan, spesifikasiyasından danışılır.

«İkinci il» dərsliyinin 1912-ci il nəşrinin cildində ahəng qanunu barədə bu sözlər yazılıb: «Türkcədə gözəl bir hal vardır ki, həmin heç bir lisanda bulunmaz: o da lisanda bulunan ahəngdir. Yəni türkcədə bir kəlmənin ilk hecası nasıl bir səslə başlarsa,

ondan sonra gələn hecalar da ona uyğun olur. Məsələn, ilk hecanın səsi incə isə ötəkilərin də səsi incə, qalın isə qalın olur». Bu, dilə sevgi oymaq üçün reklam səciyyəsi daşıyır. Ana dili, ədəbiyyat dərslərindəki məlumatlardan əlavə, M. Kazımbəyin, M. Əfşarın əsərləri səviyyəsində olmasa da, bu vaxt müstəqil qrammatikalar yazılır, dərslərlik və uşaq məcmuələrindəki yardımçı lüğətlərlə yanaşı, həcmli lüğət kitabları yaradılır. Bir neçəsinə ümumi şəkildə nəzər salaq.

N. Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» (Bakı, 1899) kitabında morfolojiya nisbətən geniş yer tutur. Nitq hissələri isim, sifət, say müstəqil adları ilə verilmir. İsim kateqoriyaları «İsmi-məkan», «İsmi-təsğir» (kiçiltmə bildirən adlar), «İsmi-cins» (ümumi isim) verildiyi kimi say «İsmi-ədəd», sifət «İsmi- sifət» adlandırılır. İsmi 7 halı verilir: 1 hal, 2 hal ... O dövrün başqa qrammatikaları əvəzliyin I şəxsin təkini həm *bən*, həm də *mən* şəklində verdiyi halda, N. Nərimanov yalnız xalq dilindəki formanı göstərir: *mən*. Əvəzlik bəhsində mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri də qeyd olunur (etimoloji əslə nəzərə alınır - həmin şəkilçilər şəxs əvəzliyindən törəmişdir). Sintaksisdə mübtəda və xəbərdən danışılır, baş və budaq cümlə haqqında məlumat verilir.

Axund Yusif Talıbzadəyi-Tiflisinin «Kitabi-təshilül-qəvaid» (Badekubə, 1902) əsəri daha həcmlidir. «Sərf» («Этимология») adlı birinci hissənin əvvəlində fonetika haqqında danışılır. Sonra kəlmə (mənalı sözlər) 14 qismə bölünür (bu, müəllifin nitq hissəsi anlayışıdır): ismi-zat, ismi-zəmir, ismi-sifət, ismi-təsğir, ismi-ışarə, ismi-ədəd, ismi-istifham (sual əvəzlilikləri), ismi-zaman və məkan, məsdər, feil, mübhamat (sual və qeyri-müəyyən əvəzlilik), ismi-əsvat (nida və təqlid), zərf, hərf (şəkilçi və köməkçi nitq hissələri). Nəhv («Sintaksis») bəhsində baş və ikinci dərəcəli üzvlər haqqında müxtəsər məlumat verilir.

Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun «Rəhbəri-sərf» (Bakı, 1918, 2-ci çap) əsərində morfoloji quruluşdan söhbət gedir. Birinci hissəsində söz, cümlə, səs, hərf haqqında məfhumu məlumat verilir. İkinci hissədə nitq hissələri («İsim», «Sifət», «İsmi-ədəd», «İsmi-ışarət», «Mübhamat», «Zəmir»), üçüncüdə «Məsdər», «Feil», «Rəbt

siğələri» (feili bağlama) adı ilə feil, dördüncüdə «Ədvat» başlığında köməkçi sözlər və şəkilçilər təhlil olunur.

Ü. Hacıbəylinin «**Mətbuatda müstəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin rusi-türki və türki-rusi lüğəti**» (1907) və eyni vaxtda çıxan S.M. Qənizadənin «**Rusca-türkcə lüğət**» («Русско-татарский словарь») kitabları dövrün qiymətli lüğət əsərləri kimi diqqəti cəlb edir. S.M. Qənizadənin lüğəti yalnız ilk tərcümə lüğətlərindən biri kimi yox, həm də elmi səviyyəsinə, leksikoqrafik kamilliyinə görə olduqca qiymətlidir. Bu lüğət rus və Avropa sözlərindən lazım olanlarının Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmasına da təsir göstərmişdir. Bir sıra terminoloji sözlər Azərbaycan dilinə leksik-semantik vahidlə tərcümə edilmir və onun özünün işlənməsi məsləhət görülür. Bunlar ümumən beynəlmiləl səciyyəli leksikadır. Məsələn, bu sözlərdə olduğu kimi:

dinamit - динамит

boykot - бойкот

Müəllif sözü ad şəklində eynən verdiyi halda, onun feil formasını tərcümə edir. Məsələn, бойкотировать – etiraz etmək.

Bəzən alınma söz azərbaycanca saxlansa da, onun milli, anlaşqlı sinonimləri də (əgər varsa) verilir və bunlar yerli tələffüz ənənəsinə uyğun müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır:

Анархия – başsızlıq, iğtişaş, anarşiа

Анархист – anarşist

Гимнастика, гимнастические упражнения – gimnastik təşqqləri

Ancaq lüğətdə belə bir ümumi meyl vardır ki, sözlər necə olur-olsun tərcümə edilməlidir. Hətta tərcümə zamanı işlənən ərəb, fars sözləri geniş kütlə üçün o qədər anlaşqlı olmasa da, çevirməyə cəhd göstərilir. Bəzən adi, işlək sözlər çevrilir:

Актёр – şəbihə

Гидравлик – suar

Аморфизм, аморфный – bitərkib

Адмирал – dəryabəgi
Дельфин – dəryadonuzu
Драма - qəziyyə, faciə

Bəzən də sözlərin qarşılığı mənacə kütləviləşməmiş Şərq mənşəli alınmalarla verilir. Görünür, bu halda müəllif lüğətdən istifadə edənlərin savad dərəcəsini nəzərə alır. Həqiqətən, lüğət müəyyən savad səviyyəsinə malik adamlar üçün nəzərdə tutulduğundan, şübhəsiz, həmin tərcümələr anlaşılan olmuşdur:

агрономия - elmi- ziraət
альбом - qə'tədan
альманах – təqvim, fal kitabı
амнистия – əfvi-ümmü
анатомия – təşrihül- bədən
дезинфекция – üfunətbərdar
демократия – a'minül-nas, idareyi-a'mə
диаметр – qətrüddairə
дипломат – nüktədan, siyasi
дипломатия - məddarüddövlə

Sözün ictimai məzmununu, terminoloji anlayışını aydınlaşdırmaq üçün bəzi sözün qarşılığında qəliz terminoloji vahidlə yanaşı, şərhçi söz-termin də işlənir:

демократ – avampərəst, amiyun.

Göründüyü kimi, bunlar terminoloji mahiyyətdə olan sözlərdir. O vaxta qədər elmi-terminoloji leksik vahidlər kimi ərəb sözləri işlənirdi ki, rus-Avropa sözləri ilk əvvəl məhz onların vasitəsi ilə «milliləşir». Ancaq adi, qeyri-terminoloji leksika əsil Azərbaycan sözləri ilə, hamının anlayacağı tərzdə tərcümə edilir:

великий - böyük
кура – toyuq

кутать – bürümək
лохматый – tüklü

Bir cəhət də var ki, lüğət həm Azərbaycanca, həm də rus ədəbi dilinin o vaxtkı səviyyəsini əks etdirir. Məsələn, bu paralellərdə azərbaycanca qarşılıqlar artıq arxaik sözlərdir (ya leksik, ya da semantik cəhətdən).

авантюрист – fürsətçi
автомат, автоматически – laəşşüür

Yaxud bu paralellərdə rus sözləri müasir rus ədəbi dili üçün arxaikdir, yalnız danışıq dili materiallarıdır:

кутила – əhli-kef
кутузка – həbs, dustaq

Elə paralellər də var ki, hər iki tərəfi müasir ədəbi dil baxımından arxaikdir (həm rusca, həm azərbaycanca);

верста – fərsəh, çağır
лабазник – əllaf

Sözün tarixi-semantik təkamülünü qeydə almaq cəhətdən də bu lüğət qiymətli mənbədir. Yəni lüğət tək-cə tarixi leksikologiya üçün yox, həm də tarixi semasiologiya üçün faydalı material verir:

агитатор – təhrikçi
демагог - təhrikçi

Aydın olur ki, hələ XX əsrin əvvəllərində «демагог» sözü qədim yunan mənşəyinə uyğun mənada işlənmişdir.

Yaxud başqa bir misal:

Альманах - təqvim, fal kitabı

Göründüyü kimi, «альманах» sözü bugünkü mənasında deyil. Lüğətdə leksikoqrafik cəhətdən müəyyən qüsurlara da rast gəlmək olur.

Азартная игра – qumar

Yaxud ad (isim) feil kimi tərcümə olunur:

Демобилизация – müəxxəs etmək

Ancaq lüğət öz dövrü üçün çox mükəmməl tərtib olunmuşdur. Bu gün ondan tarixi leksikologiya və semasiologiya mənbəyi kimi istifadə etməklə yanaşı, alınma sözlərin qarşılığını axtarmaq baxımından öyrənmək və tərcümə lüğəti kimi bəhrələnmək də olar.

Üzeyir bəyin lüğəti S.M. Qənizadənin lüğətindən iki cəhəti ilə fərqlənir: 1. Üzeyir bəyin lüğəti ancaq terminoloji leksikanı əhatə edir; 2. Qənizadənin lüğəti bir tərəfli (rusca-türkcə) olduğu halda Üzeyir bəyin lüğəti iki tərəfli (rusca-türkcə və türkcə-rusca) nəşrlərdir.

Bundan başqa Üzeyir bəy lüğətin hər birində bir prinsipdən çıxış edir. Rusca-türkcə sözlük məlum ikidilli tərcümə lüğəti prinsipi ilə qurulmuşdur. Yəni verilən rusca sözün türkcə qarşılığı bir sözlə verilir və ya həmin sözün sinonimləri də işlədilir, məsələn belə:

Царь – padşah

Тирание – zülm, sitəm

Фактически – fe'lən, həqiqətən

Приказ – əmr, buyruq

Современник – həməsr

Взятка – rüşvət

Директоръ – müdir

Казаматъ – zindan

Нация - millət

Bəzən rusca sözün qarşılığı həmin sözlə saxlanılır, lazım gəldikdə fonetik cəhətdən türkcələşdirilir:

Магистратъ – magistrat
Маккиавелизм – makyavelizma
Бомба – xümbərag, bomba
Буржуа – burjua
Буржазия – burjuaziya
Бюджетъ – büdcə
Эскадра – donanma, filot

Hərbi terminlər müasir hərbi-texniki adlandırma üzrə gedir:

Эскадронъ – süvari bloqu
Генераль – ceneral, general (paşa)

Bir sıra hallarda isə Azərbaycan terminçiliyinin tarixinə müraciət olunur:

Гербъ – tuğra
Бахмистръ – baş çavuş
Министр – vəzir
Майор – minbaş

Bəzən ruscanın qarşılığında həm rusca leksik vahid, həm də yerli söz işlənir. Bu prinsip Qənizadə lüğətində də eynən özünü göstərir. Burada məqsəd rusizmi ləğv etmək və ya onu yerli ərəb, fars qarşılıqları ilə üz-üzə buraxıb, gələcəkdə hansının davam gətirəcəyini yoxlamaqdır:

Вассаль – vassal, tabe
Полиция – zəbtiyyə, polis
Принцъ – prins, şahzadə
Генераль – адъютантъ-уавəри-əkrəm, ceneral-acudan
Генераль-губернаторъ- general-ğubernator, ceneral-vali

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə ruscadan alınan termin sonrakı dövrlərdə dilimizdə vətəndaşlıq qazanır. Burada o faktor da var ki, dövrün ziyalılarının bir hissəsinin şərq, bir

hissəsinin qərb təhsilli olması nəzərə alınır (bu haqda publisist üslub bəhsində danışılır).

Bir sıra terminlər müasir dövrdəki tərcümələri ilə səsleşmir. Belə ki, ya ümumiyyətlə, müasir mənaya uyğun gəlmir, ya da qarşılıq kimi verilən yerli ədəbi dilin sözü - ərəb, fars kəlmələri artıq arxaikləşmişdir:

Бухгалтеръ – dəftərdar
Принципъ – əsas
Партизан – dəstəbaz
Штабъ – ərkan, hey'ət
Деморализация – intizamsızlıq
Репортъ – təqrir, infə
Взносъ – tə'diyyə
Выборный – müntəxəb
Капиталь – sərmayə
Капиталист – sərmayədar

Məsələn, bu gün *buxqalter* – mühasib, *demoralizatsiya* – pozğunluq, mənəvi pozğunluq kimi işlənir; *partizan* mənasında «dəstəbaz» heç gözlənilməzdir – düzdür, «partizan» anlayışında *dəstə*, *grup* təəssüratı var, ancaq *baz* şəkilçisi mənfi məzmun ifadə edir. *Tə'diyyə* (ödəmə) *vznos* mənasına tam uyğundur, ancaq söz arxaikləşib. İndi sintaktik yolla gedir: *üzvlük haqqı*. Qalan *təqrir*, *infə*, *müntəxəb*, *sərmayə* sözləri o dövr ziyalılığının ərəb, fars dillərinə bələdliyi baxımından yenə öz zamanı üçün məqbul idi, indi onların rusca variantı saxlanılır. Eləcə də *prinsip* və *ştab* sözləri bu gün tərcümə olunmur.

Terminin siyasi mənası sonralar dəyişdirilir. Məsələn, sovet dövründə guya millətlərin hamısı eyni hüquqlu sayıldığı üçün *natsionalizm* sözü *şovinizm* mənasında qəbul olunurdu və sözün «millətçilik» qarşılığı mənfi anlayış sayılırdı. Halbuki Üzeyir bəy «*natsionalizmi*» müsbət ictimai məzmun kimi dəyərləndirərək onu *millətsevərlik* tərcümə edirdi.

Üzeyir bəy ruscanın qarşılığı kimi dövrün ədəbi dilində işlənən ərəb, fars sözlərindən istifadə edərkən həmin əcnəbi

vahidləri əslindəki variantla yanaşı, həm də türkcənin morfolojiyası ilə verir. Məsələn:

Умеренный – *mö'tədil* // *e'tidal*+lı

Претендент – *müddəi* // *iddia*+çı

Bəzən sözün mənası sinonimi ilə aydınlaşır. Məsələn:

Рабство – *qulluq*, *əbdlik*

Bilindiyi kimi *qulluq* həm də omonim kimi «xidmət» mənasını verir. Bu halda *əbdlik* sözünün kökü olan *əbd* «qul» mənası bildirdiyi üçün *qulluq* qarşılığının *qul*+ *luq* olması anlaşılır. *Palaç* sözünün *cəllad* və *mirqəzəb* sözləri ilə tərcüməsi də maraqlıdır: *mirqəzəb* yəni *qəzəb sahibi*, *qəzəbin əmiri*.

Üzeyir bəyin türkcə-rusca lüğəti əslində izahlı terminoloji lüğətdir. Ruscaya tərcümə olunacaq sözün terminoloji məzmunu söylənir, sonra rusca qarşılığı verilir. Məsələn, belə:

Səfir (ə) – elçi, yə'ni bir dövlətin özgə məmləkətdə olan təbəələrini himayət etməyə və öz dövləti mənafeyini o məmləkətdə gözləməyə mə'mur olan nümayəndə. *Посолъ*.

Bu izahat daha yığcam ola bilər, məsələn, belə:

Silahdar (ə, fa) – silah və ya yaraq gözləyən. *Оруженосецъ*.

Hətta bir sözdən də ibarət olar. Belə:

Səltənət (ə) – padşahlıq. *Царство*.

Lüğətdə rus dilinə keçmiş şərq sözünün də şərhı və qarşılığı verilir. Belə:

Sultan (ə) – padşah, Türkiyə padşahının ləqəbi. *Султанъ*.

Yaxud:

Şah (fa) – padşah. İran hökmdarının ləqəbi. *Царъ. Шахъ*.

Eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində işlənən rus və Avropa sözlərinin həmin şəkildə izahlı təsviri göstərilir. Belə:

Ratifikasiya (lat.) - Vəkil edilmiş bir mürəxxəs[×] vasitəsilə sair bir dövlət ilə əqd edilmiş müahidənin dövlət tərəfindən təsdiq və təsibibi. *Ратификация*.

Yaxud:

Secundant (fr) – Duel mübarizəsində hazır olan şahid. *Секундантъ*.

Törəmə terminlər bir-birilə əlaqələndirilir, biri o birinə isnad olunur. Belə: *Радикализм* (lat) – Omuri-dövlətdə əsl və əsaslı və qəti islahat və tənzimat əmələ gətirməyə dair amali-əfkari-siyasiyyə. *Радикализм*.

Radical (lat) – Radikalizmə tərəfdarı. *Радикаль*.

Yaxud:

Reaksiya (lat) – Tərəqqipərvər bir firqəyə və dövlətin mövcud olan tərz-i-idarəsini dəyişdirmək istəyən bir camaata müxalifət və köhnə tərz-i-idarəni saxlamağa qeyrət etmə (*irtica*). *Реакция*.

Reaqsiyoner (lat) - Reaksiya tərəfdarı (*irticaıyyun*). *Реакционеръ*.

Göründüyü kimi, burada *reaksiya-irtica*, *reaksiyoner-irticaıyyun* və ya *irticaçı* deyilə bilərdi, ancaq terminin geniş təsviri siyasi məzmunu qabartmaq məqsədini izləyir.

Üzeyir bəy bu məsələyə xüsusi üslubi məqsəd olaraq, fransız ensiklopedistlərinin, birbaşa öz müəllimi Mirzə Fətəlinin şərh üsulu kimi tez-tez müraciət edir. Məsələn, *şənlik* termininin qarşısında tərcümə lüğəti olaraq *манифестация* yazmaqla öz işini qurtarmış olardı, ancaq belə təfərrüata varır:

[×] İzinli, vəkaləti olan şəxs.

Şənlilik (tr) – Böyük bir iş münasibəti ilə əhali tərəfindən qurulan yığıncaqdır ki, oraya yığılanlar ya izhəri-şadmani və ya *bu surətlə hökumətə qarşı e'tiraz və protest edirlər* (manifestasiya)*. *Манифестация*.

Əlbəttə, burada «bu surətlə hökumətə qarşı e'tiraz və protest etmək» ifadəsini diqqətə vurğu ilə çatdırmaq əsas siyasi məqsəddir. Bununla belə bu da nəzərə alınır ki, bu şərhə də insanlar bu sözü sadəcə «kədər», «qəm» sözlərinin lüğəvi antonimi kimi qəbul edə bilirlər, onda söz bir adamın sevinci kimi qavranırdı.

Eyni siyasi-üslubi məqsəd burada da nəzərdə tutulurdu:

Demokratiya (yu) – Dövlətdə bir günə tərz-i idarədir ki, bütün hökumət və ixtiyarat, məsələn, qəvanin qoymaq, varidatını lazım olan yerlərə məsrəf etmək və məmləkəti dolandırmaq işləri padşahda olmayıb, ümum millət əlində olur. Millət öz nümayəndə və vəkilləri vasitəsilə istər hökuməti-mərkəziyyəni, istər hökuməti-məhəlliyyəni əlinə alub özi mə'murlar tə'yin edirlər; mə'murlar dəxi ən böyükdən ən kiçiyinə kimi hər vaxt millət qabağında mə'sul olurlar (idareyi-amiiyyə)**. *Демократия*.

Çar imperiyasının müxtəlif diyarlarında (ən fəal nöqtələrdən biri Azərbaycan idi) hökumətə qarşı tətillərin, demokratik çıxışların baş alıb getdiyi bir zamanda bu sözlərin deyilməsinə böyük ehtiyac vardı.

Doğrudur, Azərbaycan və başqa türk məmləkətləri rus imperiyasının ərazisində müstəmləkə həyatını yaşayırdı, ancaq müstəqil Türkiyə, İran dövlətlərində konstitusiyalı idarə uğrunda güclü xalq hərəkatları, ziyalı təbliğatları gedirdi. Üzeyir bəy bu barədə türk və rus dillərində müntəzəm publisist yazıları ilə çıxış etməklə yanaşı, lüğətində də öz sözünü deyirdi:

* Bu sözün mötərizədə verilməsi o deməkdir ki, türkcədə şənlilik və manifestasiya terminləri paralel işləyə bilər.

** Mötərizə bildirir ki, idareyi-amiiyyə və demokratiya terminləri paralel mövcuddur. Təsədüfi deyil ki, lüğətdə idareyi-amiiyyə yuvası da var ki, qarşısında yazılıb: Bax: Demokratiya (s.3)

İdareyi-məşrutə (ə) – Padşahın ixtiyaratı küll və hədsiz olmayan bir dövlətdir ki, orada ümum məmləkət üçün qanun qoymaq və nizamlar tərtib etmək camaat vəkillərindən ibarət olan «Məclisi-məbusan»ın həll və müzakirəsilə olub, padşah dəxi təsdiq ediyor; vəzirlərdən ibarət olan hökumət isə bu qanun və nizamnamələri icra ediyorlar. Və özləri də Məclisi-məb'usan qabağında məs'ul və cavabdehdirlər. *Конституционный образъ правления*.

Bu siyasi məlumat həm Azərbaycan üçün idi, həm də bu lüğət eyni sürətlə İrana, Türkiyəyə, Volqa boyuna, Türküstana yayılırdı.

Oradaca həmin məsələni bir daha vurğulayan bu məlumatlar da gedirdi:

İdareyi-mütləqə (ə) Bax: *Absolyutizm*.

Absolyutizm (lat) – Bir dövlət tərz-i idarəsidir ki, onun padşahı mütləqdir; yə'ni küll ixtiyar sahibidir, mütləqdir. *Абсолютизм*.

Üzeyir bəy sözlərin omonimliyinə və çoxmənalılığına xüsusi diqqət yetirir. Bunu həm şərhdə, həm də ruscaya tərcümədə nəzərə alır. Belə:

Tə'til (ə) – 1) Mə'təl qoyma, işsiz buraqma; 2) İşsizlik, işsiz vəqt; 3) Fabriqada, ya zavodda, ya sair bir yerdə fə'lələrin işdən əl çəküb, fabriqa və sairə sahibinə e'tiraz etdikləri tələblərə əncam etməməkləri və əncam verilmədikcə işlənməməkləri (zabastofqa)*. 1) *Лишение функции*; 2) *Праздник*; 3) *Забастовка*.

Xüsusi təqdiralayıq hadisədir ki, Üzeyir bəy sözün Azərbaycan türkcəsinə hansı dildən keçməsinə qeyd etməklə bərabər, onun etimologiyasına da varır, həmin dilə hansı dildən keçmiş olmasından da mə'lumat verir. Deyək ki, *protokol* sözü rus dilindən yunan sözü adına qəbul olunur. Ancaq Üzeyir bəy göstərir ki, söz yunancaya ərəb dilindən gəlmişdir. Belə:

* Deməli: həm *tə'til*, həm *zabastofqa* terminləri paralel işlənmişdir.

Protoqol (yu)- əsli ərəbcə «bərat-əl qol»dur. 1) bir hadisə xüsusunda rəsmi məhəldən yazılıb, məhkəməyə və müstəntiqə verilən rəsmi kağız; 2) bir məhəlin müzakirat və qərardadı göstərilmiş dəftər. *Протокол*.

Yaxud eyni tərzdə yunanca sayılan *admiral* sözünün ərəbcə *əmir-əl bəhr* sözündən törədiyi söylənir.

Müxtəlif məqamlarda terminlərin məzmununda Üzeyir bəy milli-etnik normaya, millətin şəxsiyyətinə zidd olan semantikanı qabardır. Məsələn:

Soldat pulu – qafqazda müsəlmanlardan soldat aparmaq əvəzində vergi üzrə alınan pul. *Воинский налог*^{*} (s.48).

Üzeyir bəyin terminoloji lüğəti həm də orfoqrafik (imla) savad təlim edirdi. Bu hal rus-Avropa sözlərinin işlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə: *demokratiya*, *demokratizm*, *demokratizmə*, *demokratizasiya* (gələcəkdə bu sonuncu forma milli qrammatikanın müdaxiləsi ilə demokratikləşmə şəklinə düşəcəkdə).

Qənizadə lüğətində olduğu kimi burada da məsdər forması termin kimi işlənir. Tə'sis etmək (ə) – qurmaq, bina etmək. *Учредить*; *Tədbir itxaz etmək* – Bir iş icrası üçün tədbir seçmək. *Принять меру*.

* Müsəlmanlar oğulları əsgərliyə getməsin deyə, məmnuniyyətlə dövlətə vergi verirlər. Əslində çar xristian ailələrində olduğu kimi müsəlmanlardan da əsgər aparmaq qanunu versəydi, hər kəs övladını könülsüz də olsa, hərbi qulluğa göndərərdi. Nəticədə Azərbaycandan bir Əliəğa Şıxlinski, bir Mehmandarov, iki Naxçıvanski yox, onlarla Şıxlinskilər, onlarla Mehmandarovlar, onlarla Naxçıvanskilər çıxardı və ya yüz minlərlə, milyonlarla məharətlə silah işlədən azərbaycanlı əsgərlər yetişərdi, onda erməni-müsəlman davalarında müsəlmanlardan yüz dəfə artıq erməni qırılardı.

Üzeyir bəy bu lüğəti nəşr edəndə çarın silahları ilə ermənilər tərəfindən yüzlərlə, minlərlə əli silahsız azərbaycanlılar qətl olunurdular. Deməli, bu, çarın əvvəldən düşünülmüş siyasəti olmuşdur, çar imperiyasında aparılan panxristianizm (ifadə Əli bəy Hüseynzadəninindir) tədbirinin tərkib hissəsi imiş. Üzeyir bəy öz həmvətənlərini dünyanın ən bitərəf kitabı olan lüğət vasitəsilə də ayılmaq istəyirdi.

Ü. Hacıbəylinin türkcə-rusca lüğətində terminlərin geniş şərhli bu lüğəti həm də təlim vasitəsinə çevirir. Müxtəlif peşə sahibləri ilə yanaşı, bu lüğət məktəb müəllimlərinə, şagirdlərə zamanında ədəbi dilin lüğət tərkibini öyrənməyə kömək etmişdir. Əslində bu lüğət həm Üzeyir bəyin özünün rusca-türkcə lüğətinin, həm də Qənizadə lüğətinin anlaşılması baxımından da çox faydalı olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə: ədəbi dil düşüncəsi. Əli bəy XX əsr türkünün ən intellektual, ensiklopedik düşüncə sahiblərindən biridir. Onu demək yetər ki, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, sənəti (Üzeyir bəyin «Leyli və Məcnun» operasının ilk tamaşasında rəssam tərtibatı onundur), tarixi, mətbuatı sahəsində bərabərsiz olaraq tanıdığımız bu şəxsin təhsili dəqiq-təbiət elmləri üzrədir: 1885-1889-da Peterburq universitetində fizika-riyaziyyat biliyi alan Əli bəy çarizmə qarşı tələbə üsyanında iştirakına görə qovulduqdan sonra 1889-1895-də İstanbul universitetinin əsgəri tibb fakültəsində təhsil almış və sonra orada həmin ixtisas üzrə professor işləmişdir. Onun humanitar sahədə kimliyini qavramaq üçün bunu yada salmaq kifayətdir ki: 1910-cu ildə birdəfəlik Türkiyəyə gedərkən «Molla Nəsrəddin» redaksiyasındakı görüşündə onun «yaxşı yazırsınız» sözünə Mirzə Cəlil belə deyir: «Sizin kimi ədibi-mö'təbərən sözünü elə belə sözlər sırasına qoya bilmərəm». Yə'ni: «Molla Nəsrəddin» məktəbinin yaradıcısı, XX əsr ədəbiyyatımızın dahisi C.Məmmədquluzadə fəxr edir ki, Əli bəy Hüseynzadə onu bəyənir (halbuki Əli bəy Mirzə Cəlildən cəmi iki yaş böyük idi).

Dəqiq elm təhsilli Əli bəyi humanitar fəaliyyətə gətirən də onun məsləki olmuşdur. XX əsrin Turan ideologiyası Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Fundamental elm mənşəli böyük mütəfəkkirin turançılığı onun tərcümeyi-halında sadə bir xobbi faktı deyil, o, türkün etnik və dil mənşəyi (etno- və qlottogenezisi) ilə bağlı hərtərəfli bilik sahibi olub, bu haqda Şərqi və Qərbi qədim tarixi məlumatlarını və ən yeni kəşflərini bilib. Türkün r səsi olmayan Çin dilində tukuye adlanmasını bilib, yəni türk haqqında ən qədim məlumatları saxlayan Çin mənbələrindən də xəbərdar olub, türkün haqqında ən yeni kəşf olan Orxon-Yenisey kitabələri haqqındakı tədqiqlərin bütün təfərrüatlarına da yiyələnib. Türk dil ailəsinin şəcərəsi haqqında və bu şəcərənin daha

qədim şəcərəsi – fin-uqor, Ural-Altay nəzəriyyəsi* ilə bağlı elmin bildiklərinin hamısını bilmişdir. (Bax: “Həyat”, 1905, sayları: 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82). Əli bəy “türklər səhnəyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan iki min il əqdəm çıxıb” deyir, müxtəlif xalqlarla qarşılıqlı tə'sirdə olmasını elmi dərinliklə təhlil edir və türkün tarixi varlığını aşkar etmək üçün bu qənaətə gəlir: “... söylədiklərimdən anlaşıyor ki, ayrı-ayrı nə cins, nə çöhrə, nə lisan, nə adət və əxlaq və nə də din və məzhəb türk əqvamını fənnən tə'rif və təsnif üçün əsas tutulamaz. Bəlkə şəraiti-tarixiyyəyi-coğrafiyyə və sairə ilə bərabər bütün bu tə'dad olunan şəraitin hey'əti-məcmuəsi nəzəri-e'tibara alınıb bu surətlə əqvami-türkiyyədən mətlubə ən ziyadə müvafiq olan bir ünmüzəc ittixaz olunmalı, digərlərinin isə cədvəli-təsnifdəki mövqeləri məzkur ünmüzəcə dərəcəyi-qürbiyyət e'tibarilə tə'yin edilməlidir” (“Həyat”, 1905, № 9). Deməli, türk kimliyinin müəyyənliyi üçün çox şərtlər, çox faktorlar nəzərə alınmalıdır və bunların nəzərə alınması üçün həmin şərtlər, faktorlar öyrənilməlidir. Bunu etmək üçün bütün Şərfin, türkün yaşadığı bütün ərazilərin, Avro-Asiyanın tarixini, tarixi coğrafiyasını, irqi təzahürlərini, dini-inanc mənsubiyyətlərini, dillərini və dil əlaqələrini, etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Yə'ni bu, bir böyük elm siyahısıdır, Əli bəy bu siyahını mənimsəmişdir. Həmin biliklə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı möhtəşəm tədqiqatını yazmışdı. Türklər üçün ümumi ədəbi dilin mümkünlüyü ideyasına məhz bu tədqiqatı zəminində ümidlə baxırdı. Onun türklərin miladdan iki min il əvvəl tarix səhnəsinə qədəm qoymuş

* Ural-Altay nəzəriyyəsinə görə macar dili türk dilinin qədim qohumudur. Turançılıq ideyasında türk daha geniş məxrəcdə götürülür. Bu ideyanı Əli bəy 1892-də yazdığı, heç yerdə çap olunmasa da, zamanında bütün türk ziyalılarının əzbər bildiyi bu şe'rində də car çəkir:

Sizlərsiniz, ey qövmi-macar, bizlərə ixvan,
Əcdadımız müştərəkən mənşəyi-Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz həqqpərəstan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Qur'an?

Burada İncil və Qur'an deməklə macarların xristian, türklərin müsəlman olması nəzərdə tutulur: Turan ideyasında din ayrılığı birliyə mane sayılır. Ziya Göyalp bu şe'iri Turançı ideyanın ilk təcəllisi sayır.

olması fikri bu gün türkologiyada qızgınlıqla müdafiə olunan və tərəfdarlar qazanan şumer-türk əlaqələri mövzusunun müqəddiməsidir. Bu hərtərəfli, çoxtərəfli tədqiqatlara Əli bəyi çəkən onun böyük məsləki idi. Türkün tarixini, psixologiyasını bilən, türkün tarixi yaşanışında dil anlaşımasının rolunu qiymətləndirən Əli bəy öz zamanında dünya dövlətlərinin inkişaf yarışında geniş türk coğrafiyasında fikir və güc birliyi yaratmaq üçün türklərin anlaşma birliyinə, ümumi ədəbi dilə nail olmasına bütün enerjisi ilə çalışır. O, dilə, dilçiliyə məslək faktı kimi baxırdı. Deyirdi: «Məslək demək yol deməkdir. Yol düz və asan, ya arizəli və müşkül ola bilər». Bu məslək onu böyük azərbaycanlı Hacı Zeynalabdin Tağızadə ilə əməkdaşlığa gətirir – Hacı «Həyat» qəzetinin nəşrinə icazə üçün Peterburqa şəxsən özü müraciət edir. Əli bəy yazırdı: «... qəzetimiz həyatın mə'nayi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə agah bulunduğundan həyatı-ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbanı olub, daxildən və ya xaricdən hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən maniyə və müşkülata müqabilə etmək istər». İfadəyə diqqət yetirin: «...sayır əqvam ilə rəqabət edərək, varlığımızı təqviyə etmək üçün əvvəl və əvvəl gerilədiyimizin səbəblərini mütləq eyləmək lazımdır». Demir ki, «**geriliyimizin**», deyir ki, «**gerilədiyimizin**» səbəbləri. Yə'ni vaxtilə türklər irəlidə olublar. Əli bəy həmişə türkün istə'dadından qürur duyur, türkün qüdrətinə inamla baxır: «başqa millətlərlə rəqabətə qabiliyyət və istə'dadımız, bizi əhatə edən canlı və cansız mövcudat ilə mübarizəyə gücümüz yetər» deyir.

Əli bəy türkün tarixi gücünü bir də islamda görür. İslamın türkə güc verməsində hər iki faktoru – islamın mahiyyətini və türkün şəxsiyyətini belə qiymətləndirir: «Bir yandan dini-islamın özü mühəssənət və məzayasında həqiqiyyətinin bədahət dərəcəsində sadə və əyan olmasında, isbat və dəlildən müstəğni bulunmasında, o biri yandan da türklərin fitrət və təbiətlərində, məzaclarında, fəzaili-əxlaq və xəsaili-mə'nəviyyələrində aramalıdır».

İslamla türkün qarşılıqlı tarixi ünsiyyətində türk özünü necə apardı: «Dini-islam ilə xətt* və lisani-ərəbi türklərin lisani-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücuda gətirmiş olduğu halda, türklər yenə milliyyət və qövmiyyətlərini,

* Yazı

lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilməşlərdir». Və fikrini belə ümumiləşdirir: «Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyət e'tibarilə ancaq dini-islamı qəbula meyl və iste'dad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütədəyyin, ərəb elmilə mütəəllim, ərəb mədəniyyəti ilə mütəməddin olduqları halda, türklərin əsla ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qalmalarıdır»* («Həyat», 1905, № 35).

Bəli, islam və türk keçmiş ucalığından xeyli aşağı enmişdi. İndi nə etməli: «Məsələmiz nizamat və qəvanini-mövcudə dairəsində müntəzəmən və tədricən irəliləmək surətilə tərəqqiyə xidməti iqtiza etdirir». Beləliklə, müasir tərəqqi yoluna düşmək, müasirləşmək günün tarixi zərurəti olur. Müasirləşmə dedikdə Avropanın elmi-texniki irəliləyişinə uyğunlaşmaq, Avropa ölkələrindəki demokratik dövlətçilik prinsiplərini mənimsəmək nəzərdə tutulur. Ancaq bu müasirləşmə islam ayinlərinə, türkün əxlaqına və adət-ən'ənlərinə arxa çevirmək yolu iləmi olmalıdır? Əli bəy ancaq islamı və türklüyü qoruyub saxlayaraq yeniləşməyi rəva bilirdi. Beləliklə, türkün tarixi məzmununun üstündə əqli-intellektual, mədəni-iqtisadi-siyasi yüksəlişini tə'min etmək üçün Əli bəy üç bənddən ibarət bir ideya proqramının müəllifi oldu: **türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq** (əslində: **müasirləşmək**).

Əli bəy bu qənaətdə idi ki, «Bu gün ülum və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur». Əli bəy Uels adlı ingilis jurnalistinin «Türk dilini öyrənməyin **mənafeyi**» adlı əsərindən bu sözləri misal gətirir: «Türk məmaliki təxminən dörd dəfə Fransa ölkəsindən cəsimdir. Fəqət türk dili yalnız məmaliki-məzkurəyə münhəsir qalmayıb, İranda və Misirdə hökmdar saraylarında söylənməkdən başqa, dərəcəti-müxtəlifədə

* Yəni; türklər islam dini ilə islami inanc sahibi oldular, ərəb elmi ilə elmləndilər, ərəb mədəniyyəti ilə mədəniyyətləndilər, ancaq ərəbləşmədilər, türk oğlu türk olaraq qaldılar.

Bu sonra da belə oldu: rus imperiyasının içində türklər yeni, müasir rus-Avropa elminə yiyələndilər, rus-Avropa mədəniyyətinə yiyələndilər, ancaq türklüklərini qoruyub saxladılar, türk oğlu türk olaraq qaldılar.

ta Dunay nəhrindən Nili-mübarəkə qədər və İstanbuldan Çini-Maçın hüdudunadək müntəşir bir lisandır. Türk lisani ümum aləmin sövqülceyş nöqtəyi-nəzərindən bə'zi ən mühüm məvaqeinə hakim bulunan milyonlarca müsəlmanların söylədikləri bir dildir...» («Həyat», 1905, № 67). Əli bəyin ürəyindəndir ki, bir əcnəbi şəxs türk dili haqqında belə yüksək, əslində obyektiv söz deyir. Bu özgə şəxs türkcəni hökmdar saraylarında söylənən dil kimi göstərir. Deməli, bu dil dövlət dilidir, elitanın dilidir, ədəbiyyatın və elmin dilidir. Ona görə Əli bəy türkcənin ümumən Şərqdə elmin, ədəbiyyatın, maarifin dili kimi işləndiyini bir fakt kimi bildirir.

İndi Azərbaycan ictimaiyyətinin qarşısında bu suallar dururdu: yazı dili həyatçıların, füyuzatçıların dili kimi olsun (hələ «Həyat», «Füyuzat» meydana deyildi), yoxsa «Molla Nəsrəddin»in dili kimi? Hədinin dili kimi olsun, yoxsa Sabirin dili kimi? Bir az əvvələ baxılsa: Füzulinin dili kimi olsun, yoxsa M.Vaqifin dili kimi? Bir neçə on illik əvvəl M.F.Axundzadənin, Ə.Haqverdiyevin, N.Vəzirovun dili var idi. «Həyat» və «Füyuzat»ın sələfləri hələ 1890-larda Ə.Haqverdiyevin qaymaq kimi dram dilinə çoban-çoluq dili deyirdilər.

Bir az da əyani desək, belə, «Həyat»ın birinci, proqram yazısının dili iləmi: «Avropa ülumuna, maarifinə, ədəbiyyatına, sənəət və sənayesinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində* nəşrə çalışmalıyız. Məsləkimiz bunu iqtiza etdirir. Çünki bu surətlə qüvvətimiz, həyata istehqaqımız, sair millətlərlə rəqabətə... mübarizəyə iqtidarımız təzayüd edə bilir. Ancaq...»**; yoxsa «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsində e'lan etdiyi üslubundamı: «... gərək məni bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən

* Söz «başın beyni» yox, «ara» mə'nasında (məsələn: beyn-əl-xalq) işlənir.

** Halbuki burada «iqtiza etdirir» məqamında «tələb edir» (iqtiza «tələb etmədir»), «həyata istehqaqımız» yerinə «həyat haqqımız» (istehqaq «haqq» deməkdir), «iqtidarımız təzayüd edə bilir» əvəzində «iqtidarımız» (ya gücümüz) artıqlaması ilə (və ya kifayət qədər) yetər» (təzayüd «artıq, yetərincə» deməkdir) deyilsə, kütləvi aydın və mükəmməl, dolğun ədəbi dil nümunəsi alınardı.

onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eybdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma...».

Əli bəy məsələni belə qoyurdu: «Bizəmi qəzetimizin dilini sadələşdirmək, yoxsa camaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır? Budur məsələ!»

Əli bəy sualı Hamlet kimi qoyur: «olum, ya ölüm? Budur məsələ!» Böyük Azərbaycan türkü, böyük millətsevər Əli bəy Hüseynzadə türkü iqtidarlı, qabiliyyət və istedad sahibi bir millət bildiyi kimi, onun ədəbi dilini də yüksək intellekt dili halında görmək istəyir. Mükəmməl ədəbi dili türkün «olumu» bilən Əli bəy millətin ziyalılarından ədəbi türkcəni bəsitləşdirməməyi tələb edir, o, Füzulinin kamil elm və ədəbiyyat dilini yaşatmağa çağırır. Əlbəttə, dilin bilicisi, yüksək elm sahibi, tarixi təkamülün labüdlüyünü qəbul edən Əli bəy türkiyə-cədid (yeni, müasir türkcə) anlayışını dürüst qiymətləndirir, əski türkcə ilə, müasir türkcəni zamanın, mühitin səviyyəsi ilə ölçür: «Bu gün nə türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır. Onların yerlərinə türk müsəlmanca, ərəb müsəlmanca, farsı müsəlmanca, hindistani, yaxud urdu müsəlmanca dillər qaim olmuşdur» («Həyat», 1905, № 112). Ə.Hüseynzadə çox qərribə şəkildə dilin inkişafını və müəyyənləşməsini sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, həm də ideoloji fakt kimi götürür. Yə'ni «türk müsəlmanca» deyəndə türkcənin ərəb (və fars) dilindən leksik mənimsəmələrlə zənginləşməsi ilə yanaşı, bugünkü türkcəni həm də islam düşüncəsinin, islam ideologiyasının, ümumşərq fəlsəfi təfəkkürünün, islamlaşmış türk şüur tərzinin ifadəçisi kimi qiymətləndirir (o biri dillər də həmçinin). Türkcənin ərəb və fars dillərindən çoxlu sözlər almasını Əli bəy tarixi qanunauyğunluq sayır. Göstərir ki, yeni türkcə, bir tərəfdən islam dininin, bir tərəfdən də tarixi hadisələrin tə'siri ilə ərəb və fars dillərindən çox kəlmələr alaraq tədricən bu iki dillə o qədər ülfət (!) tutmuş ki, onların lüğət xəzinəsini özünə mal etmişdir. Beləliklə, türklərin islam inancı dillərinin də başqa dilləri rədd edib, ərəb və fars kəlmələrini bəyənməsi və qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir. Yeni rus və Avropa dilləri yunan və latın dillərindən söz götürərək zənginləşib təkamül etdikləri kimi, yeni türk dili də bir cəhətlə ölü (mürdə), bir cəhətlə var olan (zində) ərəb və farsın lüğət xəzinəsini özünə mə'xəz seçdi (Füzuli dili də bu sıraya qoyulur – Orxon-Yeniseyin təmiz türkcəsi ərəb, fars kəlmələri ilə zənginləşib

«türk müsəlmanca» formalaşır). Bu baxımdan Əli bəy Türkiyə türkcəsini nümunə götürür. Yə'ni imperiya dili olaraq, Türkiyə türkcəsi heç bir türkcədə olmayacaq qədər ərəb və fars sözləri işlədirdi. Əli bəyin fikrincə, bu zənginliyinə görə türkcə müasir dünyanın ən populyar dili ilə rəqabət edə bilər: «Bu surətlədir ki (yə'ni ərəb, fars sözlərinin bolluğuna görə – T.H.), türk şivələrindən biri olan osmanlı lisanı o dərəcə mövsi' və təkamül etdi (vüs'ətləndi və inkişaf etdi – T.H.) ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqıq (zərif) hissləri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid (qabiliyyətli) və müqtədir olub, bilapərva (şəksiz, qorxusuz olaraq – T.H.) hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilər»¹.

Əli bəy, əlbəttə, türk yazılı ədəbi dilinin qüdrətindən danışır. Ancaq o, danışdığı türkcəsinin zəifliyindən gileylənmir, deyir ki, qəzetimizin dilini sadələşdirək, yoxsa camaatımız öz ana dilini öyrənsin. «Öz ana dili» deyəndə xalqın, millətin danışdığı dil nəzərdə tutulur və xalqın danışdığı dilində mə'nacə özününküləşmiş ərəb, fars sözləri heç də az deyil. Yə'ni onun fikrincə, canlı ana dilini mükəmməl bilən şəxs bir az zehni enerji sərf etməklə yazılı ədəbi dildəki əlavə ərəb, fars sözlərini qavramağa gücü çatır.

Bu var ki, yazarların və oxuyanların müxtəlif coğrafiyalardan olduqlarını dedikdə Əli bəy Azərbaycanın müxtəlif dialektləri ilə türkcələrin müxtəlifliyi arasında bərabərlik qoyur. Bunlar müxtəlif müstəvilərdir. Əli bəy deyir ki, «rə'yimizə görə yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir». Əslində fikri budur ki, şivələrin «cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etməliyiz». Əlbəttə, Qafqaz türk şivələrini birləşdirməkdən söhbət gedirsə, bu şivələr çoxdan birləşib və vahid Azərbaycan ədəbi türkcəsi yaradılıb. Yaxud şivə anlayışı altında müxtəlif türkcələr nəzərdə tutulursa və buna görə də Azərbaycan şivələrindən birində «yazarsaq, qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz» deyilsə, bu da gerçəklik görünür. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki,

¹ XI əsrdə M.Kaşğari dedi ki, «türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir»; XV əsrdə Əlişir Nəvai dedi ki, türk dili fars dilindən yüksəkdə durur, onu ancaq ərəb dili ilə müqayisə etmək olar; XX əsrin əvvəlində Ə.Hüseynzadə deyir ki, türk dili ərəb və fars dillərindən istə'dadlı və qüdrətlidir.

biz «Molla Nəsrəddin»i açıq ana dilində yazmağa başladıq. Məcmuə Tiflisdən Naxçıvana, Təbrizə, Türkünstanın Aşqabad, Mərv və qeyri yerlərinə, Dağıstana, bütün Qafqaza, Kırma, Türkiyəyə və sair uzaq-uzaq yerlərə yayılır. Mirzə Cəlil yazır: «birinci nömrəmiz türk dünyasına dağılan kimi tək bircə həftənin içində hər bir yerdən yazdığımız suallara haman aydın «Molla Nəsrəddin» dilində hədsiz cavablar idarəmizə gəlməyə başladı. Bu cavablar bizim üçün tək bircə həqiqəti təsdiq etməkdə idi ki, yazdığımız dil «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi üçün gərək haman sadə və açıq dil olmalıdır» («Xatirətim»). Həmin Mirzə Cəlil yazır ki, «ibarəli yazmaq şivəsi bizə Türkiyədən keçibdir... Osmanlının məşhur və müqtədir şairlərinin qəliz yazmağı, ibarəli yazmağı zərbül-məsəl olubdur». Ədib yazır ki, heç demə, asan «Molla Nəsrəddin» dilini yazmaq da bacarıq imiş ki, «bu sözü mən ilk dəfə ədibi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadədən eşitdim». Mirzə Cəlil bu təfərrüatı belə göstərir ki, Əli bəy axırıncı dəfə Türkiyəyə gedərkən (1910) Tiflisdə «idarəmizə də təşrif gətirdi. Xoş-beş... Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədibimiz mənə belə dedi: Yaxşı yazırsınız. Mən Əli bəyə ərz etdim ki, onun tək bir şəxsdən eşidilən bir sözü mən «havayı» danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm... genə dedi: Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır». «Molla Nəsrəddin» redaksiyasına «açıq dildə» yazılan məktublar Türkiyədən də gəlirdi. Deməli, orada da danışq türkcəsi Azərbaycandakı danışq dilinə uyğun olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Türkiyədə yaranan gənc qələmlər qrupu osmanlı dilini sadələşdirmək üçün mübarizə aparırdı. Maraqlıdır ki, Əli bəylə eyni türkcülük məsləkində olan əqidə dostu Ziya Göyalp da açıq, sadə türkcəni təbliğ edirdi:

*Əruz sizin olsun, hecə bizimdir,
Halkın söylədiyi türkcə bizimdir,
Leyl sizin, şəb sizin, gecə bizimdir,
Deyildir bir mə'na üç ada möhtac.*¹

Yə'ni bu iki nəhəng türk ideoloqunun dilə münasibətində ciddi fərq var. Əli bəylə tam bir mövqedə dayanan, «Füyuzat»ın

¹ Bax: Ercilasun B. İkinci Meşrutiyet devrinde tenkit. Ankara, 1995, s. 227.

ən fəal mühərrirlərindən Həsən Səbri Ayvazov isə yazırdı: «Nə yolda qələm yürüdəcəgimi bilmiyorum. Hanki lisan ilə yazmalı, fikrimi, hissiyyatımı nasıl tərkiblər, nasıl tə'birlər ilə anladayım? Bizim lisanı bəyənməyən əfəndilər mütəmadiyən bağırırlar, birisi: «Sırf tatarca yaz» deyə qiyamət qoparıyor. İkincisi: «Babandan gördüğün kibi qələm yürüt!» deyə vaveyla ediyor! Üçüncüsü də: «Yazdıqların eyi, amma sən bizi türkləşdirmək, osmanlılaşdırmaq istiyorsın, biz tatarız, dilimiz də tatarca olmalıdır» deyərək, layənqət qulaqlarım içində bağırıyor»^{*} («Füyuzat», 1907, aprel, № 16).

Deməli: 1. «Füyuzat» da «Molla Nəsrəddin» kimi geniş türk coğrafiyasında oxunmuşdur: 2. Qazan, Kırım tatarları da öz xalq türkcələrini, “sırf tatarca”larını istəyirlər, yazı dilində «Molla Nəsrəddin»dəki açıq, sadə türkcəni arzulayırlar; “babandan (atandan) gördüyün kimi» dedikdə ən'ənəvi ədəbi dillərini nəzərdə tuturlar; 3. Onlar da görürlər ki, bu, Türkiyə türkcəsidir.

Ən dəhşətli Həsən Səbrinin üçüncü suala cavabıdır – bu felyeton üslubuna bənzəyir: «bir millət, bir qövм lisani-millisini mühafizə edəcək qədər bir ədəbiyyata, həyatı-ictimaiyyəsini qoruyacaq qədər bir iqtidara, bir qüvvətə malik olamazsa, hər zaman başqalara, əcnəbilərə möhtac olacaqdır, onlara avuc açacaqdır... Zətən bu gün aramızda təqlid olmayan nasıl bir şey vardır ki, lisanımız da təqlid olmasın? Əlbəsəmizi firənglərdən, qalpaqlarımızı yəhudilərdən, botilərimizi rumlardan alıyız. Lisanımızı da Osmanlı türklərinə təqlid edərsək, nə lazım gəlir?» Əslində bu mülahizə yanlışıdır və türkün iste'dad və qüdrəti ilə fəxr edən, qürurla Amerikanı ilk kəşf edən türkümü, Kolumbmı olduğu sualını^{**} verən Əli bəy Hüseynzadənin doktrinasına tamamilə ziddir. Əslində, Səbri

^{*} Həsən Səbri Ayvazov savadlı, məsləkli türk ideoloqu idi. İsmayıl Qasıralı öləndə “Tərcüman”a redaktorluğu ona vəsiyyət etdi.

^{**} Əli bəy H. fransızca “Fiqaro” qəzetinin türklərin Kolumbdan əvvəl Amerikaya gəlmiş olduqları haqda mə'lumatını xəbər verir (“Həyat”, 1905, № 129). «Fiqaro» yazır ki, Meksikanın dil alimləri Meksikadakı tayfalardan bə'zilərinin türkcə danışdıqlarını kəşf etmişlər. Bu alimlər ticarət üçün Meksikaya gəlmiş bir İstanbullu türkü həmin tayfalardan birinin içinə aparmışlar. İstanbullu onların danışığının tamamilə türkcəyə bənzədiyini görmüş, onlarla ünsiyyətə girmiş, asanlıqla bir-birlərini başa düşmüşlər.

Ayvazov bu sözləri ilə təsdiqləyir ki, mühərrirlər, yazıçılar söz üstündə bir az düşünüb-daşınsa, variantlar axtarsalar, xalqın anlayacağı dildə ədəbi dil qura bilərlər: «...əksəri-mühərrirlərimiz əlinə qələm aldımı, ibtida gözüne aldırdığı camaəti, camaətin dərəcəyi-idrakiyyəsini düşünərək onların anlayacağı kibi sözlər, tə'birlər anyor, düşünüyor, taşınıyor, əlindəki qələmi yetmiş kərə mürəkkəbə batırıb çıxarıyor, nəhayət, qüvveyi-müfəkkurəsinə sünuh edən, əfkarı, qəlbində oyanan hissiyyatı hiss etdiyi kibi degil, qare'lərinin anlayacağı kibi yazmağa məcbur oluyor». Bunun nəyi pisdir? Heç kəs demir ki, türkcədə qarşılığı olmayan ərəb, fars, hətta Avropa sözlərini işlətmə. Deyilir ki, xalqın anladığı ərəb sözünün müqabilində anlamadığını işlətməyin, xalqa tanış fonetikanı qoyub, anlaşılmaz əcnəbi fonetikanı yazmayın: niyə **tənqid** yox, «intiqaad»; niyə **ərəbləşdirmək** yox, «tə'rib» etmək; niyə **dinçi, dindar** yox. «**müəyyəyik**»; niyə həyat **haqqımız** yox, həyat **istehqaqımız**; niyə **vüs'ət** yox, «tövsi»; yaxud niyə **yeni dil** yox, «lisani-cədidə», yeni **türkcə** yox, «türkiyi-cədidə»; niyə **ölü dillər** yox, «lisani-mürdə»; niyə **islam dini** yox, «dini-islam»; niyə **qafiyəsiz nəzm** yox, «nəzmi-qeyri müqəffa»; yaxud hər iki sinonimdən niyə xalqda olan yox, anlaşılmayan yenisi, məsələn, niyə **tələb etmək** yox, «iqtiza etmək»; niyə **qəbul etmək** yox, «ittixaz etmək»; yaxud milli qarşılığı ola-ola, məsələn, niyə **əkinçilik** yox, «hirasət» (ilk mətbuatımızın adı «Əkinçi» deyildimi?); niyə **artım, çoxaltma** yox, «təzayüd»; niyə **dənizin dibi** yox, **dənizin qə'ri**; yaxud milli qrammatikanı qoyub əcnəbi qrammatika ilə niyə **zatlar** yox, «zəvat»; niyə **ziraətlər** yox, «ziraat», niyə **lisanlar** yox, «əlsinə»; niyə **fikirlər** yox, «əfkar»; niyə **səmərlər** yox, «əsmar»; niyə **sələflər** yox, «əslaf»; niyə **cisimlər** yox, «əcsam»; niyə **şəkillər** yox, «əşkal», eləcə də **ürəfa** (ariflər), **üləma** (alimlər), **ülum** (elmlər), **şüəra** (şairlər), **əş'ar** (şə'rlər) və s., və s. Və doğrudanmı, **mübəddəl, müstəğni, sühulət, müsabəh, təati, nəb'an...** sözlərinin türkcə qarşılıqları yoxdur?

H.Əli bəy dərin, mükəmməl dil biliyinə sahib olmaqla yanaşı, türkcəni, ana dilini həm də həssaslıqla duyur, şe'ri necə duyub dəyərləndirər, ləzzət alarlar, türkcəsini elə duyur və ləzzətin ən dərinliyinə daldardı. Məhz bu bilik və duyğunun sayəsində türkcənin hansı dillərdən söz almasının məqbul olmasını əsaslandırır. O göstərirdi ki, türk dili ərəb, farsla yanaşı, Avropa dillərindən,

yunancadan, latıncadan söz ala bilər, çünki bu dillərin də sözlərində hər samiti bir sait izləyir. Ancaq slav dillərində mənzərə fərqlidir, məsələn, «nəzəriyyə-mülahizə» mə'nasına gələn rusca **vzqlyad** ləfzində **v, z, q, l, y** kibi beş qeyri-sövti hərf (samit səs – T.H.) bir araya gəldiyindən əsla türkcəyə qəbul olunamaz» («Həyat», 1905, № 112). Bu fikrin davamı kimi Əli bəyin çox maraqlı, orijinal və həssas bir fikri də var: «... Mə'lumdur ki, hər lisan lüğət və qəvaiddən (qrammatik qaydalardan – T.H.) ibarət bulunduğu halda, türk lisanı başlıca qəvaiddən ibarətdir. Yə'ni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisandan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidsərfiyyə və nəhiyyəsinə tətbiqən təsrif edir» («Həyat», 1905, № 35).

Əli bəy türkcənin mükəmməlliyindən danışanda elə-belə, təəssübdən gələn gəlişigözlə söz demir; o, ərəbi, farsı, rusu, fransızı, italyancanı, ispancanı (eləcə də qədim yunancanı, latıncanı) bilən bir fəvqə'l'adə şəxs kimi öz ana dilini onlarla müqayisə edib nəticəyə gəlir. Eyni zamanda başqalarının da türkcə barəsində fikirlərini özünə dayaq gətirir, məsələn, Avropa (alman) alimlərindən Maks Müllərin sözündən belə bir çıxarış verir: «... fəvqə'l'adə müəyyən və məntiqə müvafiq surətdə mükəmməl olmaqla bu dil (türkcə – T.H.) bütün Asiya üçün bir lisani-ümumi yerinə keçə bilər» («Füyuzat», 1907, № 9).

Türk və ya türkcə deyəndə Əli bəy yalnız doğulduğu Azərbaycanı, ya təhsil yeri olan Türkiyəni düşünmür, bütün türk dünyasının qayğısı ilə yaşayır. Bu türk dünyası isə ucsuz-bucaqsız bir coğrafiyadır: «Tulən (uzununa – T.H.) Mancuriyadan və Sibiriyanın əqsayi-şərqi-şimalında cərəyan edən Lena nəhri sahilindən başlayıb, Altay, Qaraqorum, Pamir, Hindkuh, Qafqaz, Kırım tağlarından keçərək Balkan tağlarının müntəhayi-qərbinə qədər, ərzən (eninə – T.H.) Ural tağlarının müntəhayi-şimalından Afrikanın Səhrayı-kəbirinə qədər olan yerlərdə sakin bulunan əhalinin qismi-əzimi türk dili ilə mütəkəllim bulunuyorlar» (coğrafiyanı konkret toponimiyası ilə necə dürrüst xülasə edir, hələ Amerikanı xəyalında saxlayır). Və bu elmi-coğrafi ifadəni öz zərif şe'r dilinə çevirir: «Türkün

*Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,
Bir ucudur Altay, bu yerin bir ucu səhra”.*

(“Füyuzat”, 1907, № 9)

Söyləyir ki, bu geniş, nəhayətsiz ərazilərdə yaşayan qəbilə və əşirətlərin çoxu hələ tam mədəni uralıqda deyildir. Və qəti qənaəti budur ki: «Bunları tərifi-mədəniyyətə çıxaracaq vasitə nə ərəb, nə fars, nə rus və nə də firəng dilidir. Bu vasitə ancaq və ancaq türk dilidir». Əli bəyin elmi fikri və məslək amalı budur ki, mövcud türk şivələrini, əslində pərakəndə türkcələri islah edərək birləşdirib bütün türklərə qulluq edəcək mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili yarada bilərik. Əli bəy həmin ümumi ədəbi türkcəni həsəd aparılacaq dərəcədə mükəmməl bir dil kimi vücuda gətirməimizi istəyir. O inanır ki, fitrətində fəvqəl'adə istə'dad və zəka olan türk qövmü bu mö'cüzəni icra edə bilər. O, tarixi təcrübəyə söykənərək göstərir ki, ərəbcəni bugünkü ərəbcə kamilliyinə gətirməkdə Əl Fərabi və Əbu Əli ibn Sinanın, farscanın farsca olmasında Nizaminin, Mollayi-Ruminin, Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin istə'dadı çox iş görmüşdür. Deyir ki, ərəbin və farsın elm və ədəbiyyatına rəvnəq verən türklər rusun da elm və ədəbiyyatının xidmətində olmuşlar. Rusun elm, ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafında həlledici tarixi xidmətləri olan bu şəxsiyyətlərin əcdadlarına görə türkə bağlılıqlarını yazır: tarixçi Karamzin, məşhur yazıçı Turgenev, Puşkinin (özü şərq-ərəb kökünə bağlıdır) poeziya müəllimi Derjavin və Jukovski, görkəmli ədiblər Radışşev, Bulqakov, xanım Çomina, böyük iqtisadçı alim Toqan Baranovski və qeyriləri.

Göstərir ki, bu gün də türkün böyük ağıl sahibi insanları başqa dillərdə məharət göstərirlər: Əlimərdan bəy ancaq rusca, Əhməd Rza ancaq fransızca yazır, Əhməd bəy Ağayev, İsmayıl bəy Qasprinski ruscanı türkcədən daha yaxşı yazırlar, Abdulla Cövdətin fransızca şe'rləri daha məşhurdur. Yə'ni belə istə'dadlı, zəkali türk qələm sahibləri Əli bəyin dediyi, təsəvvür etdiyi həmin qüdrətli ümumi türk ədəbi dilini yarada bilərlər, deyir.

Dili xalq yaradır, xalq yaşadır. Ancaq ədəbi dili kütlə yox, xalqın elitası, seçmə zəka sahibləri yaradır. Əli bəy bu gerçəkliyi diqqətdə saxlayır. Dil mübahisələrində iştirak edən mühərrirlərdən biri **sərmayədarlar** yerinə **sərmayədaran, mülahizələr** yerinə **mülahizat** işlədilməsini, haqlı olaraq, bəyənmədiyini deyir. Və yuxarıdakı «elitanın dili» faktorunu nəzərə almayan

müəllif belə bir təfərrüata varır: «Biz kəndi dilimizi bəyənmədiyimiz kibi ərəb və farsı kibi yazıb-danışırız. Məsələn, yer və məhəl şurası yerinə **şurayi-məhəlliyyə** deyirik. Bu sözlərimə irad tutub deyərlər ki, osmanlı dilinin şivəsi dəxi böylədir. Cavabında deyərəm ki, osmanlılar da böyük xəta yapıyorlar. Beş nəfər ədib yüz milyon taifənin (burada H.Əli bəy ifadəyə aydınlıq gətirir: Əfəndimiz bəy «yüz milyon nüfəsdən ibarət olan bir millətin» demək istəyir, zənn edirəm) dilin dəyişə bilməz». Bu «beş nəfər» ədəbi dilin normaca müəyyənələşməsinə ton verən dediyimiz həmin elitadır. Ona görə H.Əli bəy öz sözünü deyir: «Əzizim, beş nəfər ədibdən muradınız kimlərdir? Əgər Sinaşi, Naci, Namiq Kamal, Əbdülhəqq Hamid, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami və ilx. isə o halda biz ancaq təəccüb və təəssüf edəriz...» ki, Osmanlı türklərinin iftixarı olan bu zəka sahibləri elə qiymətləndirilir. H.Əli bəy bu əqidədədir ki, hər türk millətinin içindən belə «beş nəfər» çıxsə və onlar əl-ələ versələr, arzu olunan qüdrətli ümumi türk ədəbi dili yaradılar.

Əlbəttə, hər şe'r yazan, hər ədib və jurnalist bu «beş nəfər»dən biri ola bilməz. Məsələn, İbrahim Tahir (Musayev) adlı bir ucqar şairin zəif, qüsurlu şe'rlərini «Füyuzat» dərc etmir, o, jurnalın ünvanına təhqir yazarkən «Füyuzat»ın istə'dadlı mühərrirlərindən görkəmli Türkiyə şairi Əhməd Kamal onun mənzum yazılarının konkret qüsurlarını göstərir. Bundan qəzəblənən İbrahim Tahir İstanbuldan gəlmiş şairə «yeni mehman əfəndim» deyə kinayə ilə belə deyir: «İştə bəg əfəndim, mənzumələrimizi bu tezliklə tənqiddən dilxahınız bizlərə osmanlı qaşığı ilə ərəb şorbası içirməkdir. Bizlər isək, bu şorbaya iştahamız yox» – bu sözləri Ə.Kamal ona cavab yazısının içində verir. Və dil sadəliyindən dəm vuran İbrahim Tahirin İran inqilabını alqışlayan bu misralarını misal gətirir:

*Nuşiravani-adilü Pərviziniz hanı?
Şah Şücaü Səncərü Çingiziniz hanı?*

Və söyləyir ki, «beytin türklüyə, milliyyətə nə münasibəti var? Nəhayətlərindəki «niz hanı»ların yerinə «to kocast» deyəcək olsaq, qolayca farsı olmazmı:

*Nuşiravane-adel o Pərvizə to kocast?
Şah Şoca-vo Səncər o Çingizə-to kocast?*

...əgər bu sadə və milli və türki olsaydı, bu qədər qolaylıqla və vəzn və mə'na və qafiyəsinə xələl gəlmədən farsı ola bilirmidi? («Füyuzat», 1907, № 21). Və əlavə olunur ki, bu adam türkü, milləti və tarixi nə dərəcədə bilir ki, Çingizin türklərin, o birilərin isə iranlıların fəxri olduqlarını bilmir.

Yə'ni H.Əli bəy, «Həyat», «Füyuzat» əzəmətli ümumi türk ədəbi dilinin yaradılmasını hər qələm sahibinə yox, türklərin zəka sahibi elitasına e'tibar edirdi.

Burada xüsusi incə bir hadisə də var: əlbəttə, H.Əli bəy bilirdi ki, ümumi ədəbi türkcəni hazırlamaq üç-beş ilin işi deyil. Ona görə də bu işə uşaqları, balaları hazırlamaqdan başlamağı inadla tövsiyə edirdi – o, mükəmməl uşaq ədəbiyyatının, intellektual ibtidai məktəb dərsləklərinin yaradılmasına çağırırdı.

A.Səhhətin «İkinci il» dərsliyində (1908) çap olunmuş «Quşlar» şe'rinin dilinin bəsitliyinə görə Əli bəy H. ciddi tənqid edir. Belə misralar var:

*Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah havada... **

Ancaq «Dəbistan» jurnalında çap olunmuş «Nənə və onun balaca qız nəvəsi» şe'rinin dilini sadəliyinə, aydınlığına görə uşaq ədəbiyyatına nümunə göstərir («Həyat», 1906, № 91) və bir neçə bəndini misal gətirir – belə misralar var:

*Sən də, nənə, bağçada seyr etmisən?
Mənim kimi oynamağa getmisən?*

* Hətta burada Əli bəy A.Səhhətə ağır bir kinayə edir: A.Səhhətin təxəllüsünün, “Səhhət” sözünün “sağlamlıq” mə'nasını bildirməsinə işarə edərək deyir ki, bu, xəstə bir adamın danışığına bənzəyir, burada heç bir əlaməti-səhhət yoxdur.

*Xırda-xuruşdan gəlinə ev tikib,
Oynamağa çəməndə meyl etmişən?*

Təbii ki, burada asanlıq, aydınlıq yeganə faktor deyil – «Quşlar»ın dili bundan da sadədir. Ancaq burada psixoloji yaşanış var, nənə-bala yaşlarının fərqi uşaq düşüncəsində təhlil olunur. Uşaq ömrün fəlsəfəsinə dalır, sualları ilə nəninin uşaqlığını xəyalən ona yaşadır, nənəni mütəəssir edir. Bu suallar nənəni nəvəsi ilə söhbətə çəkir. Əli bəy deyir ki: «mənzumə yanımda bulunan üç-dörd yaşındakı bir tiflə oxunduğu zaman tiflin mütəəssir olduğunu müşahidə etdim». Bu mütəəssirlik intellektual duyğunun başlanmasıdır. Bu intellektual duyğu ilə gələcəyin ümumtürk ədəbi dilinin sahibi həmin tifil bu yolda ilk addımını atmış olur.

Əgər Əli bəy Hüseynzadə əzəlindən bu qənaətdə olsaydı, N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin, N.Nərimanovun saf Azərbaycan türkcəsində yazılmış faciələrinin dilindən narazı qalmazdı və Şillərin «Qaçaq»ının «bizim qayət naqis olan Azərbaycan şivəmizə» (ifadə Əli bəyindir) tərcüməsindən qorxmazdı (Bax: «Füyuzat», 1906, № 5). Əli bəyin adını çəkdiyi Azərbaycan dramaturqlarının dili kifayət qədər dolğun və mükəmməldir. Sadəcə Əli bəyi razı salmayan bu dramaların dilində qəliz, kütləvi anlaşılmaz ərəb, fars sözlərinin işlənməməsi, təmiz Azərbaycan xalq türkcəsində yazılmış olmasıdır. Əgər Əli bəy özü Vəzirovun, Haqqverdiyevin, Nərimanovun işlətdikləri ədəbi türkcədə yazmış olsaydı, onun dərin elmi-fəlsəfi, tarixi-publisist əsərləri bu gün əl-əl gəzərdi.* Ancaq fakt budur ki, M. Ə. Sabir, M. Hadi və Ə.Hüseynzadə milli mübarizə cəbhəsində eyni yolun, eyni məsləkin adamlarıdır. Və Sabir, Hadi bu ideoloji cəbhənin döyüşçüləri, Əli bəy sərkərdəsidir, nəzəri-ideoloji komandanıdır.

* Sovet dövründə Əli bəyin üstündə yasaq olmasaydı, onun «Həqqü ədalətdən əsər yoxsa da, Harisi-qanun bir ər yoxsa da, Zülm edənə qarşı sipər yoxsa da, Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər», «Ədu qırır qapıyı, Biz evdə bixəbəriz, Nə başqa-başqalarız, Nə ittihad edəriz», «Bir öylə ömür keçir ki, olsun Mövtün sənə xəndə, xəlqə matəm» kimi onlarla misraları M.Ə.Sabirin misraları kimi dillər əzbəri olmuş olardı.

ƏDƏBİ DİLİN CƏNUB QOLU HAQQINDA

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normasının müəyyənləşdirilməsi dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində baş verir. Eyni zamanda bu faktorlar ədəbi dil normasının gələcək inkişafını tənzim edir. Müxtəlif illərin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, ekstralingvistik faktorun parçalanması subyektiv cəhətlərlə daha sıx bağlı olan ədəbi dildə tədricən normanı parçalayır. Belə bir vəziyyət Azərbaycan ədəbi dili tarixində də özünü göstərir. Şimali Azərbaycanın mədəni həyatında müşahidə olunan yeni dəyişmələr bilavasitə ədəbi dilin mahiyyətinə təsirsiz qalmır. Birinci oradan başlamaq lazımdır ki, XIX əsrdə görkəmli söz ustalarının, söz sənətinə yenilik gətirən böyük yazıçı və şairlərin hamısı Şimali Azərbaycanda yetişir. Dilin söz və ifadə yeniliyində mühüm təşkiledici faktorlardan sayılan janr yeniliyi də məhz bu sənətkarların adı ilə bağlanır. XIX əsr ədəbi dilimizin nailiyyətlərindən sayılan publisist üslub da məhz buradan start götürür və həm müxbir, həm də oxucu kütləsi, əsasən, Şimali Azərbaycan hüdudları ilə bağlanır.

Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsinə nəzəri müdaxilə, elmi dilçilik fikrinin meydana gəlməsi və dil fəaliyyətini nəzarət altına alması XIX əsrlə bağlıdır. Bu işdə bilavasitə M. Kazimbəy, M. F. Axundzadə, N. Vəzirov, L. Budaqov, H. Zərdabi, A.O. Çernyayevski və başqaları tarixi-müqayisəli dilçiliyin vətənlərindən biri olan rus elmi mühitinin yetişdirmələri idilər.

Cənubda yazanların dilində nəinki klassik ədəbi dil normasında təkmilləşmə aparılmır, hətta bu ənənə məhəllicilik elementlərinin doldurulması ilə xeyli zəiflədir. Artıq bu zaman cənub norması özü üçün istinadgah dialekt seçir və öz koynesi ilə fəaliyyət göstərir.

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində əcnəbi dillərlə əlaqə nəticəsində mənimsəmələrin müəyyən rolu vardır. XIX əsrdən ərəb və fars dilləri Şimali Azərbaycanda yazanlar üçün mənbə kimi dayanır. Sadəcə olaraq, əvvəlki dövrlərdə həmin dillərdən alınan sözlər safçürük edilir, morfoloji və semantik cəhətdən milliləşdirilərək işlədilir, bu tələbə cavab verməyənlər tədricən sıradan çıxır.

Cənubda isə həmin mənimsəmə mənbələri, xüsusilə fars dili XIX əsrdə də öz qüvvəsini saxlayır. Avropa sözlərinin alınmasında burada rus dili, orada fars dili vasitəçi olur. Təbii ki, mənimsəmələrin fonomorfoloji müəyyənləşməsində vasitəçi dilin artikulyasiya imkanlarından gələn təsir-izləri görünməlidir. Bütün bu ekstralingvistik və lingvistik faktorların sayəsində artıq XIX əsrin ortalarından az-çox diferensial göstəricilər nəzərə çarpır. Beləliklə, «Rusiyanın siyasi fəthinin» (V.İ. Lenin) ardınca iqtisadi irəliləyiş ölkədə feodalizmin buxovlarını laxlatdıqca, kapitalist inkişaf ziddiyyətləri gücləndikcə, yeni siyasi atmosfer müəyyənləşdikcə, ədəbi-mədəni şərait təzələndikcə Cənubi və Şimali Azərbaycanlılar arasında ayrılma, başqalaşma əlamətləri də dərinləşir. Bu başqalaşma faktları içərisində ədəbi dil norması da özünü göstərir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi norma səviyyəsində Azərbaycan dilinin Cənub çalarlarının proloqu XIX əsrdəki siyasi şəraitdən qabağa aiddir. Bunun dərin kökləri milliyəqədərki mərhələdə görünür, yəni hələ XV – XVI əsrlərin folklor-danışıq dilində Təbriz şivə xüsusiyyətləri müşahidə olunur («Əsrarnamə», «Şühədanəm» və başqa abidələrin dilini xatırlayın). Ancaq, əlbəttə, milli dil mərhələsindəki faktlar daha maraqlıdır. Məsələn, yaradıcılığı XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərinə düşən Heyran xanımın dilində Cənub elementləri bol-bol işlənir: *Gördi üzüvi, tərək elədi canımı könlüm; Yetişib müjdeyi-canbəxş ki, cana **gəliri**, Canibi-gülşənə ol sərv-i-xuraman **gəliri**; Dərk **eyləyiblə** şirdən, aya, pələngdən; **Vəslüvə** şad, vəli **firqətüvə** naşadam.*

Əslində bu, XIX əsrdəki siyasi, mədəni şəraitlə bağlı olan ədəbi dil prosesinin müqəddiməsi və ya qapalı baş verməsi deyil və iki səbəblə izah edilə bilər: 1) XVII-XVIII əsrlərdə xanlıqların nisbi müstəqilliyi ilə əlaqədar dialektlərin qapalı mühit yaratmasının, şərti olaraq onlardan hər birinin ədəbi ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etmək iddiasının nəticəsi ola bilər. Həmin cəhətlə bağlı bunu da qeyd etmək maraqlıdır ki, Heyran xanımın bədii dilində fars nitq əhatəsi aydın hiss olunur. Yəni farsca elə ünsürlər işlənir ki, bunlar klassiklərimizin dilindəki ənənəvi alınmalar tipində deyil –

sözdəyişdirici – qrammatik şəkilçilər üstündür ki, bu da canlı ünsiyyətdən, gündəlik danışiq əhatəsinin təsirindən gəlir: *Ləli-rəxsandır məgər, qönçeyi-xəndan, **bebin**, Dürresifət dəndanı gör, yaqutvəş **ləbhayə** bax; Mən **betə** qurban olum, ey Leyliyi-şirinsüxən; hanı bir məlcəi-qəmzar **bəqeyrəz** kərəmin?* 2) Qadın xeylağının şəhər, bazar görməməsi, yalnız yaşadığı nitq mühitinə bağlılığı ilə şərtlənə bilər (dialektoloji material toplanarkən qadınların nitqinin əsas tutulması prinsipini xatırlayın). Görünür, Heyran xanım keçirilən şeir məclislərinin iştirakçısı olub və orada məhəlli danışiq əsas tutulurmuş (Xurşud Banunun şeir məclislərini yada salın; yaxud Bakı şairlərinin dilindəki Abşerion şivə xüsusiyyətlərinə diqqət verin: «Deyilən söz yadigardır» kitabında. Bakı, «Yazıçı» nəşr., 1981).

Doğrudan da, XIX əsrin əvvəllərində başlanan proses tədricən gedirdi və birdən-birə Heyran xanımın dilindəki səviyyəyə qalxa bilməzdi. Bu, Nəbatinin dilindəki şəkildə üzə çıxmalı idi – seyrək şəkildə:

*Nə **gözlüsüz**, məni bir gülüzar yandırdı; Yetməmiş yayə xəbər **gətdilə** Ki, qış gəldi; Tazə gül tək **açılısan** səhərdən, Müzəyyən **olusan** ləli gühərdən.*

Həmin proses XIX əsrdə ardıcıl davam edir. Bu, leksikada da, frazeologiya və semantikada da özünü göstərir, ancaq qrammatikada diqqəti xüsusi çəkir: *Canım nə qədər sədəmə yeyibdir, **usanmırı**, Bu vərətdən kənara qaçıb **daldalanmırı**; Ömrüm kimi gəlib **keçiri**, bir **dayanmırı**; Gəldikcə hey **qovulla**, bu sırtıq **utanmırı** (Xalxali); Lüleyinə taküb aş qoydu **öyə**... Dedi ləkləkə: «**Meyl edüz**... Buyur, ta **sovuq** olmayıb, ol **yavuş**; **Getmə dalyca** qaçaraq, ol yavaş; Bu qüssələrin **sənən** əlacı; - **Gedibdir**. – **Nəmə?** – **Qərar**; **Sən də, olan**, (oğlan-T.H.) **müğənni**, oxu bir neçə qəzəl (Məhəmməd Hidəci); **Sizin bu tazə bayramız mübarək, ayız, iliz, günüz, həftəz mübarək**» (Xalq şeiri)¹.*

¹ Misallar buradan götürülür: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, «Elm» nəşr., 1981.

Gələ-gələ artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində normanın ikiləşməsi təsbit olunur. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin cənub qolu haqqında müəyyən təsəvvür almaq üçün M.Ə. Möcüzün dilinə nəzər salmaq kifayətdir.

Fonetik xüsusiyyətlərdən başlayaraq bu fərqli cəhətlərə diqqət yetirək. Fonetik fərqli faktların hamısını bilavasitə Cənub dialektləri ilə bağlamaq olmaz. Bunların bir qismi (qrammatik və leksik faktlardan da həmçinin) şairin satirik üslubu ilə əlaqədar məhz loru danışiq tələffüz xüsusiyyətləridir. Məsələn, ədəbi dildə mövcud olan sözlərin bu fonetik cildə verilməsi ancaq loru tələffüzlə bağlıdır:¹ *boşlu* < *borclu*, *bu qədri* < *bu qədr*, *axut* < *axund*, *cəfək* < *cəfəng*, *xəş* < *xərc*, *xalx* < *xalq*, *qış* < *qılç*, *du* < *dur*, *gə* < *gəl* və s. sözlərin belə pozulmuş şəkildə tələffüzü satirik nitqdə yol verilən haldır. Deməli, sözün belə fonetik şəkildə təzahürü üslubun estetik ölçülərinə sığır. Şair bu yolverməni nəzərə alaraq loru danışiq üçün səciyyəvi olan səs düşümü, səs artımı, səs əvəzlənməsi kimi hadisələrə bol-bol yer verir. Ancaq sözlərin başqa fonetik təzahürü də var ki, bu bilavasitə Cənub dialektləri ilə – koyne ilə bağlıdır və ədəbi dil faktları ilə səsləşir: **gedə** – *şimalda*: *gədə*, **səritlə** – *şm. sarımaq*, **təxtə-para** – *şm. taxtapara*, **hülqü** – *şm. hulqum*, **qərə** – *şm. qara*, **çırağan** – *şm. çırağban*.

Xüsusiyyətlərdən bir qismi fonetik və morfoloji səciyyə daşıyır: morfoloji əlamət dialekt tələffüzü ilə bağlıdır. Ona görə də bu cür dialektizmləri «morfonoloji» adı altında veririk. Buraya həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərin ahəng qanunu və ümumiyyətlə, dialekt-danışıq təzahürü ilə fərqlənmələr daxildir:

Mənsubiyyət şəkilçiləri: *dədən*, *başun*, *eydün*, *ərin*, *icizdə*, *anaz*.

Hal şəkilçiləri: *məniylə*, *qıçuvi*, *başuvi*, *almanluğunu*.

Məsdər şəkilçisi: *getmax*, *gəlməx*, *yemək-içməx*, *işləməx*, *eşitməx*.

¹ Misallar buradan götürülmüşdür: M.Ə.Möcüz. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1954.

Şəxs və xəbərlik şəkilçiləri: *qurbanuvəm, görax, neyliyax, eylün, atduz.*

Sözdüzəldici şəkilçi: *nigaranlux.*

Şairin dilindəki cənubla bağlı xüsusiyyətlərin bir qismi tipik morfoloji səciyyədədir. Belə faktlar əksər hallarda Azərbaycan dilinin tarixi keçmişi ilə sıx bağlıdır və ayrı-ayrı morfemlərin etimoloji tərkibi ilə əlaqələnilir. Bunlardan indiki zaman və şəxs şəkilçiləri (3-cü şəxslə bağlı) daha artıq maraq doğurur.

İndiki zaman şəkilçisi: *edisən, bilisən, neylisən.*

Şəxs şəkilçiləri: *ölürü, titriri, istəmiri, qoymazla, gedirlə, verməzlə.*

İnkarlıq şəkilçisi: *qalmıbdı, tapamırı, düşəməz, inanmun.*

Məsdər şəkilçisi: *qoymaqlıq.*

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Şimalda milli ədəbi dilin funksional tərkibi müəyyənləşdiyi zaman, M.Möcüzün bədii nitqindən də göründüyü kimi, variant səviyyəsində özünü göstərən Cənub dil təzahürü sonrakı dövrdə də ənənəsini davam etdirir. Əldə olan yazılı nümunələrin təsdiqinə görə, fərqli cəhətlər dilin bütün yarusları üzrə ədəbi normada müşahidə olunur.

1. Fonetik xüsusiyyətlər: *qavzananda, qavalandım, qaşdı (qaç), genə, sövəndə, qeynəyir, qərəldi, çardaxları, çiçəgi, qazov-qədər, qərəsi, qəytər, keçi, günü, üs (üst), övdə, yenüp, qeyitdik, büllül (büllur), kəhlik, bullax, ağaşlar...* (Şəhriyar).

2. Morfoloji xüsusiyyətlər: *debən, sürtəllə, boynuva* (Şəhriyar). Həmin fonetik və morfoloji sistemlərlə yanaşı, geniş ölçüdə müşahidə olunan fono-morfoloji xüsusiyyətlərdən: *acbasusuz, mənlə, bə ki, dartılarux, qurtularux, hammuza, şövkətüzə, elüzə, dağlasun, uşaxların, edün, yiyün, yuvardı, aşardıx, ağzun, gələmmədim, görəmməsəm...* (Şəhriyar); *İndi səni tapa bilmirü gözüm, Ey dağlar, dərələr, gördüz yarımı... Bilmirəm buradan haraya qaşdı. Dağlar, mənim gülzarımı gördüzümü* («Şah İsmayıl», yazan Təbrizli Əli).

3. Leksik-semantik xüsusiyyətlər: *qısır, ağnamaq* (axmaq, tökülmək), *xosunlaşdı, kiridibdi, qısdırırlar* (rüşvət verirlər), *tünük* (nazik), *havar* (havadar), *mısardı, hərə* (aşırım), *sərə*

(təpə), *hövlə* (qətfə), *cümgə* (meydan), *misdaq* (göstərən), *acalmaq*, *fışqılıt*, *hövləsək*, *ərsin*, *tüng* (su qabı), *döyün* (döyüntü), *toqan* (şahin). Buraya leksik-morfoloji nümunələri də əlavə etmək lazımdır: *xəlvətliyüp*, *şikarçı*, *qaranquluq*, *inkinlik*... (Şəhriyar).

4. Frazеoloji xüsusiyyətlər: *gün çırtıdadı*, *sova bilək* (öhdəsindən gələk), *əli yalın* (allahsız), *iş uzatmaq* (toxumaq) ... (Şəhriyar).

5. Sintaktik xüsusiyyətlər: *Qavzananda hərə əldə dolu bir cam aparırlar*; *Xacəəlhan oxuyanda hamı işdən dayanırlar* (Şəhriyar). Mübtəda ilə xəbər arasında belə münasibət farsca nitq mühitindən gəlir.

6. Alınma (fars) sözlərinin işlənməsi: *haqdar*, *arteş* (ordu), *etisab etdik*, *təməddün*, *sərnəvişt*, *zihəccə*, *qissə*, *peyvəst*, *pakibaz* (sədaqətli), *şəhab* (meteor), *abişar* (şəlalə), *məraya* (ilgim), *istəxr* (iri hovuz), *güşvarə* (sırğa), *şətrənc* (şahmat), *sağər* (qədəh), *bədəviyyət* (vəhşilik), *ənsab* (öyünmə), *hərəc* (fəlakət), *fərəc* (qələbə), *münadi* (carçı), *şəbəh* (qaranlıq), *zəxmə* (zərbə), *xub* (yaxşı), *cabbar* (böyük), *səttar* (eyibləri örtən), *bəqa* (əbədiyyət), *mərmuz* (mistik, qorxacaq), *ibham* (üstüörtülü, şübhə), *dərbəçə*, *bərq*, *ücrət*, *zindəganlıq* (Şəhriyar, Səhhənd).

Bu alınma sözlər leksik vahid hüququndadır. Ancaq elələri də var ki, morfoloji cəhətdən də əcnəbiliyini saxlayır: **qüsür-qəsrlər**, **mənazir-mənzərələr**, **əlhan-ləhnlər** (mahnılar), **ənsab-nəsəblər** (Şəhriyar). Yaxud izafətlərə müraciət olunur: *səhbayi-təhur* (pak şərab), *əhdi-ətiq* (antik dövr), *cənnəti-məva*... (Şəhriyar).

Belə əcnəbi leksik, morfoloji və sintaktik faktlar Şimal və Cənub qollarının diferensiasiyasının müəyyən mərhələsində, məsələn, sovet dövrünə qədər ədəbi normanın Şimal nümayəndələrinin də dilində işlənmişdir. Mətləb orasındadır ki, Şimal Azərbaycanında, müasir Azərbaycan ədəbi dilində belə ərəb-fars sözləri və qrammatik elementləri normaya sığışmır və yoxdur.

70-80-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın mətbuat orqanlarında Şimal normasının əlamətlərinə xeyli yer verilir. Bu, Şimalda ədəbi normanın cilalılığını, saflığını, milliliyini görə

cənublu mühərrirlərin şüurlu hərəkətinin nəticəsidir. Məsələn, «Varlıq» jurnalından bu nümunələrə baxaq: «*Ölülər*» əsərində ədib İsgəndərin dililə öz vətəndaşlarını oyanmağa çağırır. «*Danabaş kəndinin məktəbi*» adlı əsərində maarif məsələsini və xalqın aydınlaşma zərurətini ortaya qoyur. Burada baş verən hadisələr Şeyx Nəsrullanın mö'cüzələrindən sonradır. Şeyx Nəsrulla bu kənddə biabru olub getmiş və onun yerinə müəllim Həsənof gəlmişdir. Həsənof xalq tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır. Məxsusən çar mə'murları libasında gəldiyi üçün xalq ondan ürküb qaçır. Bütün çətinliklər və anlaşılmazlıqlara rəğmən Həsənof Danabaş kəndində məktəb təşkilinə müvəffəq olur» (Fərvərdin 1359-1980 aprel, səh. 19); «*Mə'lumunuz olduğu kimi farscada böyük şair və söz ustaları Füzulinin dediyi vəch ilə ta ilk günlərdən bəri «Mə'ni çəməninə gül dikəndə, Söz rıstasına gühər çəkəndə» qafiyə çətinlikləri ilə qarşı-qarşıya qalmışlar. Geçən bəhsimizdə bu çətinliklərə işarə etdik. İndi bu müşkülətin, ümumiyyətlə, türkcə və bexüsus Azərbaycan türkcəsində nə kimi məsələlər törətdiyi mövzuunu nəzərdən keçirəcəgiz*» (tirümordad 1359-1980, iyul-avqust, səh.3). göründüyü kimi, leksik nümunələr (*biabru, müşkülət, bexüsus*) nəzərə cərpacaq işləklidə deyil. Əsas fərq məhz orfoqrafik cəhətlə bağlıdır: *gəldiyi, dediyi, keçən, Həsənof, mövzuu* və s. Bir morfoloji fakt: *keçirəcəgiz*. M. Şəhriyarla B. Səhəndin dilində də belə bir çalar ayrılığı hiss olunur, yəni Səhəndin dilində «Şimal» tələffüzü aşkar görünür. Bu Səhəndin Sovet Azərbaycanına gedib-gəlməsi, S.Vurğunun, S. Rüstəmin, R.Rzanın, M. Rahimin və başqalarının sənəti ilə tanışlığı və buradakı ədəbi dil normasına bələdliyi ilə şərtlənir.

Bu faktlar göstərir ki, müvafiq mədəni-siyasi şərait həmin variantları asanlıqla silə və ümumiləşdirə bilər. Bu gün Cənub dilində Şimaldan fərqlənmə başqa istiqamətdə gedir. Cənub mətbuatında, xüsusilə gənc ziyalıların, gənc şairlərin dilində Türkiyə türkcəsinə güclü meyl özünü göstərir.

Bu işdə sanki bir məntiqi söykənəcək var: ana dili fars dilinin mühasirəsində və şovinist İran dövlətinin mənəgənəsində yaşayır; yerli türklər (güney azərbaycanlılar) fars və ərəb sözlərindən təmizlənməyi bir rahatlıq hesab edirlər. Yəni bu məntiq elmi dilçilik təməli üstündə yox, mənəvi, siyasi

rahatlıq düşüncəsinin üstündə durur. Belə də müasir türk dövlətlərindən ən qüdrətli olan Türkiyədəki dil prosesini həm örnək, həm də mənbə seçirlər. Həqiqətən Türkiyədə özləşmə deyilən dil dəyişməsi gedir ki, bu özləşmənin də məqsədi guya türkcəni yabançı sözlərin boyunduruğundan (Atatürk) qurtarmaqdır. Ancaq əslində Türkiyədə də, Güney azərbaycanlılarda olduğu kimi, yanlış yol gedilir. Əvvələ, bu yabançı, həm mənacə, həm də fonetikasına görə türkcələşmiş, xalqın anlayacağı vəziyyətə gəlmiş əcnəbi sözlərin müqabili kimi süni sözlər icad olunur (müəllim-öyrətmən, təsir-etki). İkincisi fars, ərəb sözlərinə qarşılıq olaraq Avropa sözləri işlədilir (iqtisadi-ekonomi, maliyyə-finans). Və bu parosəs acı bir nəticəyə gətirir: bir tərəfdən, Türkiyənin müasir gəncləri Türkiyə türkcəsinin tarixini, Yunusu, Qaracaoğlanı anlamamaq həddinə gəlir, o biri tərəfdən, Türkiyə türkcəsi Azərbaycan, özbək, türkmən... türkcələrindən təcrid olunur. Güneylilər heç bunun fərqlinə varmırlar ki, inzibati-siyasi baxımlardan ikiye parçalanmış Azərbaycan bu parçalanmanı dil fərqi, əslində anlaşıma uçuğunu ilə bir daha təsbit etmiş olur. Təsəvvür edin: Şəhriyarın «Heydərbaba»sını bir bayatı rahatlığı ilə başa düşən quzeylilər bugünkü şairlərin dilində çətinlik çəkirlər. Bir az sonra güneylilərin Füzulini, Qövsini anlamalarında problem yaranacaqdır. Bir güneylinin yetmiş səhifəlik əsərindən nümunələr: önəmli (əhəmiyyətli), qurama (nəzəriyyə), nitəlik (keyfiyyət), somut (konkret), gələcək (ənənə), ək (şəkilçi), çəkim (hallanma), əkləməli (iltisaf), bükümlü (fektiv), söz varlığı (leksika, lüğət tərkibi), simgə (rəmz), odaq (məhvər), özgü (səciyyəvi), yarlıq (höküm), özlü (xülasə), ikiləmə (təkrar), sözdizimi (sintaksis), özgü (xas), sayqı (hörmət), anımsamaq (xatırlamaq), pəkişdirmək (gücləndirmək), yetenək (qabiliyyət), soyut (zehni), ayırntı (detal, təfərrüat), kültür (mədəniyyət), bilgi (məlumat), ölçümlü (standart), ilgili (bağlı, əlaqəli), göstərgə (əlamət), yerəsəl (yerli), yanısıra (bərabər), yörə (region, zona), ilişgi (əlaqə), ürün (məhsul), eyrə (mərhələ), boyut (ölçü, qabarit), işləv (funksiya), açı (baxım), aktarma (ötürmə), dəyişik (müxtəlif), yansıtmə (təqlid etmə, ifadə etmə), qafa (baş, kəllə), topluluq (cəmiyyət), yönətən (rəhbərlik edən), toparlaq

(ümumiləşmiş), ilətişim (rabitə), üzey (səth), eşanlamlıq (sinonim), koşut (müvazi), doğrultu (istişamət), gəlişmə (inkışaf), aşama (rütbə), özgür (sərbəst, azad), çıxaq (məxrəc), ulama (əlavə), sınırlı (məhdud), sonuc (nəticə), ünləm (nida), birim (vahid), kip (forma), acil (təcili)¹ və s. hər halda az deyil.

Eyni mənzərə bədii ədəbiyyatın, şeirin dilində də görünür... Ancaq Güney şe'r dilinin Azərbaycan türkcəsində tipik nümunəsi Əlirza Nəbdil Oxtayın yaradıcılıq dilidir. Oxtayın dili həm kamil ədəbiyyatla ilə səciyyəli, həm də onda bilavasitə Güney nitq nümunələri əks olunur: *Qaladan-qalaya üç qızıl günbəz, Hər birin dindirən, heç biri dinməz. Bacısı göyərçin, heç üzü gülmez, Ay gedən yoldaşlar, dayanın, gəlim; Yalnız qara ağac! Dağ atəyində Tək **oturubsan**, Yolu **gözlürsən**; Gedirik gədiklərin Qurdların tutub boğaq. Bəlkə gələcəkdə siz, Balalar, **dincəlsiz**, Qızıl atın belində Dağlara **yüksəlsiz***. Yaxud:

*Onda gördüm ki, qara buludlar bürüdü yeri,
İldırım çaxdı, yağış başladı.
Yağdı yağışlar,
Səsləndi quşlar,
Heyvan, camışlar.
Yağdı yağışlar Eynal-Zeynala,
İslanmış dağın qızıl canından
Təbrizdə sellər atəyə axdı.
Sonra bu sellər çaylara gəlib,
Dağın rəngini şəhərə yaxdı...²*

Göründüyü kimi, bu dildə folklor-bayatı əhvalı canlı xalq danışığı, siyasi-millə məzmun, gözəl ədəbi Azərbaycan türkcəsi səlis, harmonik şəkildə birləşmişdir. Oxtayı fədailikdə ancaq Səttarxanla, vətənsəvrlikdə ancaq Səməd Behrəngi ilə müqayisə etmək olar; o, şairləşmiş Səttarxandır, o, şe'rın Səttarxanıdır. Oxtay ana dilini də

¹ Siyamək Hüseynəlizadə. Dil, dillər, türkcə və avşar dili. Təbriz, 2007, 76 s.

² Əlirza Nəbdil Oxtay. Əsərləri. Bakı, 2009. (kitabı f.e.n. İslam Qəribli nəşrə hazırlamışdır).

vətəninə, millətini sevdiyi kimi sevib. Əgər bu gün Güneydə gedən dil hərəkətinin milli faydası olsaydı, Oxtay hamıdan qabaq bu yolu gedərdi. Ancaq getmədi. Deməli: bu meyl yanlışdır, sün'idir, qondarmadır; bu, özünü zorən millətçi göstərmək sevdasıdır.

Bu gün türkcələrin yaxınlaşması, türklər üçün ümumi ünsiyyət dilinə keçməsi Türk Dünyasının çox aktual problemlərindən biridir. Ancaq belə, kor-koranə şəkildə bir türkcənin o birisini yamsılaması məsələnin həlli deyil. Güneylilər bunu ortaqlıq türk dilinə doğru addım kimi də qiymətləndirirlər. Ancaq bu, ortaqlıq dil ideyasının gerçəkləşməsi deyil, ortaqlıq, ümumi ünsiyyət dilinin işlənməsi deyil. Əvvəlcə, bu iş iki türkcə arasında yox, türkcələr arasında eyni vaxtda, geniş bir hərəkət kimi başlanmalıdır (Türkiyə-Azərbaycan-Qırğızistan-Özbəkistan-Türkmənistan qarşılıqlı televiziya proqramlarının işlənməsi faydalı əməldir və kütləvi ünsiyyət prosesinə hazırlıq işi görür). Güneylilərin hərəkəti yarımçıqlıqdır. Əgər biz Türkiyə türkcəsini ünsiyyət vasitəsi kimi seçiriksə (əlbəttə, bu türkcə bu işə daha şanslıdır), onu leksikası, qrammatikası, fonetikasi ilə öyrənmək, bilmək, lazım olan yerdə, məhz lazım olan yerdə, başqa coğrafiyaların türkləri ilə ünsiyyətdə işlətmək gərəkdir. Hər türkcə öz coğrafiyasında, özünün olaraq, təqlidsiz-filansız işlənməlidir. Heç bir türkcə öz tarixindən (klassik söz ustalarının, dastanlarının, bayatılarının dilindən) və ətrafından (bu gün danışılan canlı dildən – hər bir ədəbi dil xalqın canlı dilinin üstündə durur) təcrid olunmamalıdır. Müxtəlif türkcələrin varlığı türk dilinin zənginliyini, əlvanlığını təmin edir. Ümumi ünsiyyət dili kimi işlənəcək türk dili heç bir coğrafiyada layla dilini, beşik dilini rədd etməyəcəkdir. Dil işarələr sistemidir, səslərdən, sözlərdən, cümlələrdən ibarət bir sistemdir. Güneyli-quzeyli Azərbaycan türkcəsi bir sistemdir, bu sistem min illərin təşkilatıdır, ona toxunmağa ixtiyarımız yoxdur.

Əlbəttə, müxtəlif ictimai-siyasi şəraitdə, müxtəlif əlifba və imlaların işləndiyi yerdə, müxtəlif dillərlə əlaqədə fərqli dəyişmələr olmalıdır. Məsələn, quzeydə «iştirak etmək», güneydə *şirkət etmək*, quzeydə «mədəniyyət», güneydə *təməddün*. Bu, təbii baş verir, süni, düşünülmüş şəkildə olmur.¹

¹ Bu haqda bax: Nağıyeva Dürdanə. Şəhriyarın dili (e.n.d. avtoreferatı). Bakı, 2008, 23 s.

NORMA VƏ ÜSLUBLAR

Əslində üslubların yığcam səciyyəsi XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi dil mənzərəsini, normanın ümumi inkişaf meylini əks etdirir. Üslubların dil təcrübəsi göstərir ki, bünövrəsindən olduğu kimi, milli ədəbi dilin normasının aparıcı təmayülü bütövlükdə ana dilinin leksik və qrammatik faktları üzərindədir (yəni XVII əsrdə milli ədəbi dil quruluşca folklor-danışıq dili üzrə müəyyənləşmiş demokratik norma ilə gedir – bu, aparıcı üslub deməkdir). Bu cəhətdən yalnız bədii üslubun romantik dil şəxəsi istisna təşkil edir ki, o da ana dili normalı ədəbi dilin geniş kommunikativ imkanlarını zədələyə bilmir.

Bununla belə, ədəbi dilin yaruslar üzrə normasının ümumi əlamətlərinə nəzər salsaq, morfoloji və sintaktik baxımdan XX əsrin norması XIX əsr normasının davamıdır. Maraqlıdır ki, bu davam etmə, normanın əsasını təşkil edən xüsusiyyətlərlə yanaşı, istisnalara da aiddir. Ancaq bu istisnalar son dərəcə azalır: **Mühəyyadürür** *təxtü tacım mənim; Zərrin tacına eyləmə iftixar, hünər birlə ol tacə minnətgüzar; Qəm etməzəm denilsə, Məhəmməd sağaldımı* (M.Ə.Sabir, tərcümələrindən).

XX əsrin əvvəllərində – sovet dövrü ədəbi dilimizin lap qapısında milliyəqədərki mərhələnin morfoloji xüsusiyyətlərinin işlənməsi hətta bir qədər təəccüblü görünür. Bir daha aydın olur ki, XIX əsrdəki kimi, bunlar üslubla, poetexnik tələblə, ənənə ilə bağlıdır. Belə morfologizmlər ünsiyyət anlaşılmaqlığı törətmədiyi üçün müəlliflər onları yeri düşdükcə işlətməkdən imtina etmirlər. Məsələn, dərhal görünür ki, burada təsirlik halın belə işlənməsi öz qafiyəsi ilə şərtlənir.

*Sevinirdim görəndə fırtınayı,
Sel kimi səslənən köpüklü çayı
(A.Səhhət).*

Halbuki müəllif başqa məqamlarda normativ morfoloji faktı işlədir: *Mən səninlə görürəm dünyanı* – daha *dünyayı* yox.

Sintaktik normada da XIX əsrdəkindən fərqlənən xüsusiyyətlər yoxdur. Mübtəda ilə xəbər, kəmiyyət bildirən

təyinlə təyin olunan arasındakı morfoloji əlaqə əvvəlki qaydada davam edir: *Yatdılar el hamı, toxdadı səs-səmir* (A.Səhhət); *Mirzə Məhəmməd xanın övladından neçə nəfərləri.. hökumət və izzət kəsb etmişdilər* (F. Köçərli).

Normanın subyektivliyi ən çox orfoqrafik və terminoloji cəhətlərlə bağlı olduğundan həmin səviyyələrdə vaxtaşırı fərqlər nəzərə çarpır. Prinsipcə müasir Azərbaycan dilinin səs sistemi və artikulyasiya bazası ilə əsrin əvvəllərindəkinin heç bir fərqi yoxdur. Fərqli görünən ünsürlər yazıda əksolunma ilə bağlıdır; dövrün fonetikasi orfoqrafiya – yazı prizmasında necə əks olunursa, o, fonetik norma kimi qəbul edilir. Bu norma haqqında əlifba , imla haqqındakı bəhslərdə müəyyən təsəvvür hasil olur. Leksik-terminoloji norma barəsində isə bütün üslublardan danışılan yerlərdə, xüsusilə publisist və elmi üslub bəhslərində aydın təsəvvür alınır. Bütün bu cəhətlərlə bağlı norma haqqında xüsusi bəhs açılır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, milli ədəbi dilin əlamətləndirici xüsusiyyətlərindən biri funksional üslubların bütünlüklə meydana olmasıdır. XX əsrin əvvəllərində bu üslublar mövcud idi: bədii üslub, publisist üslub, elmi üslub, şəriət üslubu, rəsmi-epistolıyar üslub.

1. BƏDİİ ÜSLUB

Həmişə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də bədii üslub ədəbi dilin aparıcı qoludur. Bədii üslub bir tərəfdən, həcminə, iş təcrübəsinə və kütləvililiyinə görə bütün üslublardan yüksəkdə durur, digər tərəfdən, ictimai-mədəni mühitdə dillə bağlı mübahisələrin hamısı bədii dildə öz nəticəsini göstərdiyinə görə, dövrün dil mənzərəsini olduğu kimi əks etdirir.

Dövrün bədii üslubunda diqqəti cəlb edən ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, realist nəsr və dram dili leksik və qrammatik xəlqiləşmə cəhətlərindən daha da təkmilləşir və genişlənir. Həm də bu dövrdə nəsr o həcmə çatır ki, poeziyanı bədii fikrin ifadə formasındakı hegemonluqdan çıxarır. Artıq XX əsrin əvvəllərində nəsr dili ilə şeir dili bədii üslubun eynihüquqlu komponentlərinə çevrilir.

Lakin bu zaman bədii fikrin ifadəsində estetik konsepsiya ilə ədəbi-sinfi mövqe ilə əlaqədar olaraq, dil materialına müxtəlif münasibətlə yanaşırdı. Beləliklə, bədii dil sisteminə daxili mikrosistemlər və ya yarım sistemlər formalaşır. Bədii üslubun strukturundakı bu daxili hissələri, üslub qollarını belə ayırmaq olar: satirik dil, romantik dil, realist-romantik dil, uşaq ədəbiyyatının dili. Əslində, bu vaxt bədii üslubun klassik poeziya janrlarının dilini davam etdirən bir qolu da var idi. Həmin qolu təmsil edənlər nə ideyaca, nə də dilcə müasir mühitə ayaqlaşa bilmir, məlum ifadə və tərkibləri, qocalmış obrazları təkrar edirdilər. Milli ədəbi dilin inkişaf meylinə heç cür müdaxilə edə bilmirlər. «*Ey alnın ay...*» satirası ilə Sabir onların da dilinə gülmüşdür.

1. Bədii dilin üslubi-semantik genişlənməsində, bədii nitqlə bağlı söz və təşbih yaradılmasında əsas ağırlıq satirik ədəbiyyatın üzərinə düşür. Obrazlı desək, «Molla Nəsrəddin» xalq dili xəzinəsinin qapılarını taybatay ədəbi dilin üzünə açdı. Xalq dilinin bütün qatları öz zənginlikləri ilə göz qarşısında canlandı. Hər üslubun kəmərinə gələn material göründü. Şübhəsiz, buradan ən çox pay «Molla Nəsrəddin»in özünə düşdü. Mollanəsrəddinçilərin və ümumiyyətlə XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi cizgilər: xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə loruşluq meyl, məişət leksikonunun ictimai-siyasi yüklənməsi, satirik çoxmənalılıq, tipin öz dili ilə ifşası, əsas mətləbin kinayə ilə verilməsi.

Azərbaycan xalqının təkcə bədii düşüncəsinin deyil, bütövlükdə milli təfəkkürünün tarixində və deməli, bu təfəkkürün ifadə forması olan dilinin tarixində XX əsrin satirik dili yeni mərhələ yaradır: onsuz da hazır cavab satirik-yumoristik nitq vərdişinə malik olan xalqımız yeni satira mədəniyyəti əldə edir.

XX əsr satiriklərimiz xalq dilindən axın-axın yeni söz və ifadələri ədəbi dilə gətirdikləri kimi, özləri də xeyli yeni nümunələr yaratdılar. Onların yeni söz və ifadələri ədəbi dil dairəsində fəaliyyətə başlayır, aktuallığı və hazır cavablılığı sayəsində tezliklə ümumxalq malına çevrilir. Ədəbi dilimizin heç bir dövründə yazılı ədəbiyyat xalq dilinə bu qədər idiom

və frazeologiya verməyib. Bu cür məcaz və frazeologizmlərdən bəzilərinə nəzər salaq.

C.Məmmədquluzadədə: *Sizi deyib gəlmişəm; Danabaş kəndi; Kefli İsgəndər; ölülər; zırrama; Qurbanəli bəy; malades sabak; saqqallı uşaq; ingilis barmağı; müsəlman işi; Şeyx Nəsrullah; ev adamı (arvad); sovet dövründə: bəlkə də qayıtdılar; balıq, yoxsa balıx?* və s.

Ə. Haqverdiyevdə: *marallarım; mütrüb dəftəri; xortdanın cəhənnəm məktubları; bomba (yaxud Kəblə Feyzulla bomba prinos); Həsən ağanın qohumusan – min boynuma; darvazamızı fələk vurubdu* və s.

Ü. Hacıbəyovda: *arşınmalçı; qızı gərək özüm görüm; sən dul, mən dul; ay qız oramı basdır, buramı basdır; mənimki bir hallica, dulluca arvaddır; bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd; yoxsa bu incinar-mincinar, doxtur-moxtur...; pulun var? Var, var; Məşəbi İbadın hambalı; Məşədi İbadın adaxlıbazlığı; qurban olasan altımdakı hambala; qızın iki namizədi var; yox mən o məcnunlardan deyiləm; aç qapını, gəlib səni öldürək; Gəncə qumarbazı; Qarabağın pambıq bəyləri; babalı Sərvərin boynuna; Məşədi İbadın hamama getməsi; Məşədi İbadın qoçuları; heç hənanın yeridir; Nəcəfqulunun keçisi; mənim eybim eyibsizliyimdədir; o olmasın, bu olsun; qızım, sənə başmaq alım; nə qədər qoca olsam da, min buğu Burma cavana dəyəram; bir ətək pul verirəm, görüm mal necə maldır; tarixi - Nadiri yarıyacan oxumuşam; meymun deydiyi bəs deyil, əl də verir; çox sağ olun, zəhmət çəkib iş düzəltəndiniz; bax, bu başqa məsələ... və s.*

M. Ə. Sabirdə: *Millət necə tarac olur- olsun; lay-lay, bala, lay-lay, yat, qal dala, lay-lay; qeyrətli müsəlmanlarına şükür, xudaya; şəhri-məlumunuzun vəzü qərarı necədir; danışır bir paramız, leyk boğazdan yuxarı; ağılağıcan kişi qeyrətsiz olur; çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim; dindirir əsr bizi, dinməyirik; zülmətsevər insanlarıq üç-beş yaşımızdan; öz qövümümüzün başına əngəlkəlfiz biz; çığıрма yat, ay ac toyuq; pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan; ax, necə kef çəkməli əyyam idi; çax-çax başın ağrıtdı, kefin çəkdi dəyirman; mən günəşi göydə dana bilmərəm; böylə «xortdan gəldi, dur qaç» sözlərin get tifi də; Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə; mənəm-mənəm deyənlərin*

*inanma çox da qövlünə...; yüyürürsüz ora ki, dadlı fisincanlıq olur; harda müsəlman görürəm, qorxuram; nə xəbər var, Məşədi; çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş...*¹

XX əsr satiriklərinin sözü ictimai mühitə, ünsiyyətə tez nüfuz edirdi. «Tarixi-Nadir» məsələsi əvvəl də ədəbiyyatda işlənib: *Oxuruq, çox tərəqqi etsək əgər, Cümlə «Tarixi-Nadiri» əzbər* (S. Əzim) və mətbuatda təqdim olunub – («Əkinçi», 1877, № 16). Ancaq onu ifadə kimi məişətə məhz Üzeyir bəy daxil etdi. Yaxud «*Heç hənanın yeridir?*» «*Meymunu yadına salma*» ilə yanaşı elə təbiiliklə frazeoloji sistemə düşüb ki, elə bil, bunlar məlum iki dram əsərindən yox, dilin lüğət tərkibinin bünövrəsindən gəlir; «*Babalı filankəsin boynuna*» - həmişə bu filankəs yerinə görə konkret olub, ancaq, elə bil, ümumişlək frazeologizmə çevrilmək üçün üstünə etiket vurulmağa layiq adam tapılmayıb və axtarış davam edib və nəhayət, XX əsrin əvvəllərində Sərvər tapılıb.

Xalqda belə ifadələr var: *yay gəlməmiş qızmaq; su gəlməmiş çırmanmaq*. M. Ə. Sabir bunları kompleksləşdirir, vahid idiomatik süjetdə birləşdirir: *Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş, Çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş*. Və öz əlavəsini də edir: *Söz veririk, amma bir ay gəlməmiş asta qaçıb dürtülürük xəlvətə*. Bunun ardınca da həmin əlamətlərin ictimai məzmunu açılır, bu hikmətin kəsəri kinayə ilə daha da kəskinləşdirilir: *Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?* Buna görə də qədim xalq frazeologiyası indi Sabirin «redaktəsində» dillər əzbəri olmuşdur. Yaxud: elə bir min illərdi ki, xalq «nə işim var» deyib çiyini çəkirmiş, qohuma, qonşuya, yaxına-uzağa laqeyd-laqeyd baxırmış; heç bilməyiblər ki, bu «nə işim var» adı çiyinçəkmə deyilmiş, nəticədə bu laqeydlik böyüyüb düşməyə çevrilirmiş, xalqın düşmənləri ilə həmrəy və havadar olarmış; insan özünə, xalqına, vətəninə düşmən hazırlayırmış – insan, xalq, vətən talan edilirmiş və düşməyə möhtac olarmış; *Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var, Düşmənlərə*

¹ Bu nümunələr ağızlardan – danışqdan götürülmüşdür. Göründüyü kimi, bunlar ümumən əslinə uyğundur. Bəzən isə məzmun saxlanılır, ifadədə kiçik sərbəstliyə yol verilir.

möhtac olur- olsun, nə İşim var? Aydın olur ki, atalar sözləri və məsəllər məhz belə yaranırmış – hər birinin şəraiti olub, min illər müşahidədən ümumiləşdirilib modelləşdirilib. Buna görə də frazeologizmlər xalq yaradıcılığı kimi və xalq yaradıcılığı modeli ilə yayılır; xalq ifadəsinə «atalar demişkən» deyə üz tutulduğu kimi, ilk mənbələrə bələd olanlar bu aforizmləri işlədərkən «Mirzə Cəlil demişkən», «Sabir demişkən», «Üzeyir bəy demişkən», yaxud «Arşınmalçı demişkən», «Məşədi İbad demişkən» tipli papaqlardan istifadə edirlər.

Daha onlarla, yüzlərlə belə ifadələnmiş, məsələşmiş nümunələr öz dövründə dillər əzbəri olmuş, məişət və ictimai-sosioloji kommunikasiyaya daxil olmuşdur.

Mollanəsrəddinçilər sözü ictimai mübarizəyə, sinfi döyüşə qaldırmaq üçün çox üslubi axtarışlar aparmışlar. Onların üslubi yaradıcılıq bəhrələrindən biri məişət sözlərini ictimailəşdirmək, terminləşdirməkdir. Bu iş nəticə etibarilə sözün semantik genişlənməsinə gətirir – çoxmənalılıq prinsipi üstündə qurulur, obrazlılıq bir semantik şüa kimi sözün əvvəlki mənalılarına qoşulur.

Çürümüş, ictimai ziddiyyətləri son həddə çatmış bir istibdad quruluşunu yazıçı fəvqəladə əqli çevikliklə məişət dilində verir, «ictimai quruluş» anlayışını «çuval» və «parça» sözləri ilə ifadə edir: *Bir çuval ki, köhnəldi – o tərəfdən, bu tərəfdən hey başlayacaq yırtılmağa və dəlinməyə. Və ya: Çürümüş parçanın dəxi faydası yoxdur; bir yandan yamadın, o biri yandan çırılacaqdır...* (C. Məmmədquluzadə).

Stolpin irticası dövründə ardı-arası kəsilməyən fəhlə və kəndli iğtişalarını göstərmək, çarın bir hərəkəti sakitləşdirməkdə ikən başqasının baş qaldırdığını nəzərə çatdırmaq və çürümüş çarizm istibdadını zorla xilas etməyin qeyri-mümkün olduğunu ifadə etmək üçün yazıçının məişət sözlərindən nə qədər müvəffəqiyyətlə istifadə etməsinin izahına ehtiyac yoxdur.

Ümumiyyətlə, ictimai-siyasi aləmi bədii ədəbiyyatda əks etdirmək üçün inqilabçı-satiriklərin xüsusi leksik ehtiyatı vardır. Onların geniş əhatəli ictimai-siyasi məzmunlu sözlərinin müxtəsər «izahlı terminoloji lüğət»inə diqqət verək:

Fikirini xam eyləmək – *ayılmaq, təzə düşüncəyə gəlmək.*

Qıyma ki, gedib fikrini xam eyləsin oğlun! (M.Ə.Sabir)

Şəb- zülmət, istibdad.

Sübh – işıqlı gələcək.

Xud, mən nə bilim sübh dönüb şam olacaqmış...

(M.Ə.Sabir)

Balışı (yorğanı) buraxmaq – *yuxudan ayılmaq, ictimai həyata atılmaq.*

Qara bulud, duman – irtica, qaragüruh.

***Qara buludlar** oynasır, indi nədir əlacımız? Çulğalayır bizi **duman**, mən deyən oldu, olmadı!* (M.Ə. Sabir)

Od vurulmaq// qaynayıb-daşmaq – coşmaq, inqilabi təlatümə gəlmək.

Qazan – meydan, döyüş və fikir meydanı.

Kəfgir – silah, alət.

*Od vurulub **qazanlara, qaynadı, daşdı**, qoymayın. Bizim qazğanda hərgiz oynamaz kəfgiri-hürriyyət!* (M.Ə. Sabir)

Banlamaq – Bu söz, ümumiyyətlə, Sabir satiralarında isə xüsusilə açıq, mütərəqqi fikri cəhət çəkmək anlayışını ifadə edir.

*Mürği-səhər tək bir ağız **banladım***

(M.Ə. Sabir).

Şəhid – inqilab qurbanı, azadlıq uğrunda həlak olan.

Ol şəhidanın səlam olsun rəvəni-pakına

Kim, tökülmüş qanları Təbrizü Tehran xakına

(M.Ə. Sabir).

Bunlarla yanaşı, papaq – *ictimai şüur; şapqalı – mütərəqqi ziyalı; dirilik şeypuru – inqilabi şüur, oyanış sədası; gülüstan – mütərəqqi, inqilabi cəbhə; qamışlıq – mürtəce cəbhə, qaragüruhçu yığnağı* və s. kimi onlarla məişət-siyasət paralelləri.

Bu semantik yaradıcılıq prosesinin davamı kimi inqilabçı-satiriklər jarqonlaşdırma işi görürlər. Söz ümumxalq dilindəki nominativ mənasından «məhrum» edilərək fərdin ictimai xüsusiyyətinə uyğun məzmunla yüklənir. Fərdin sosioloji mənsubiyyətinə müvafiq olduğundan belə sözlər sosial leksika

sayılmalıdır. Müvafiq halda bu sosial təbəqə satirik tipləri əhatə etdiyindən həmin mənalandırma jarqon anlayışına uyğun gəlir.

Məsələn, *iş*, *əməl*, *kar* sinonim sözlərinin ümumxalq Azərbaycan dilində ifadə etdiyi məna aydındır. Bu sözlərlə faydalı, gərəkli bir hərəkətin icrası və ya nəticəsi ifadə olunur. Lakin molla-nəsrəddinçilərin satirik tiplərinin dilində bu sözlər yararsız, zərərli bir məşğələ və ya ümumiyyətlə, ətalət bildirir. Satirik tip iş, əməl adına öz vəhşi hərəkətlərini, xəbis niyyətlərini, iyrenc arzularını «tanıtdırır». Faktlara baxaq:

1. *Ta on beşə yetdikcə tapa işdə məharət... - Rahat nəyə lazım edə dünyadə məişət, quldurçuluq örgət.*

2. *Zə'f eylədi aciz məni, qaldım əməlimdən... - min acizü biçarələrin başın azərdim sillə yumruğan.*

3. *Gərçi riya idi bütün karımız...*

(M.Ə.Sabir).

Başqa bir yerdə isə «*Zahida... Pişgahi-nəzəri xəlqə dutaq varımızı, Görüb onlar dəxi təhqiqləsin karımızı*» deyən Sabir *kar* sözünü neytral-üslubi məqamda götürür və bununla da nəzərə çatdırır ki, bu sözü zahidlər və onlar kimiləri xüsusi mənada məhz jarqon funksiyasında işlədirlər.

«Ey əzizim, xələfim...» bəhri-təvilində satirik tipin mənfəi xasiyyətnaməsini yazdıqdan sonra «*Bu əməldən ucalarsan*» deyərək şair ona öz jarqonunda müraciət edir: *əməl* sözü ilə yanaşı, *ucal* feli də məhz jarqon mahiyyətindədir. Yaxud «Ey fələk, zülmün əyandır...» bəhri-təvili satirik obrazın leksikonundan alınmış sözün zərbəsi ilə qurtarır: «*Fərəhlən əməlimdən, Utanmırsan, utanma!*»

İctimai həyatda və məişətdə təsadüf olunan rəzəllətləri «müsəlman işi» adlandırarkən də C. Məmmədquluzadə həmin sözü satira «qəhrəmanlarının» prototiplərinin leksikonundan almış və güclü kinayə yaratmışdır. C. Məmmədquluzadə felyetonlarından birinə verdiyi «Bizim işlərimiz» sərlövhəsində də iş sözünü jarqon məzmununda götürür.

Dövrün sinfi mübarizəsində mütərəqqi qüvvələrin idealını ifadə edən, təmiz, sağlam bir anlayışın təcəssümü olan «azad»,

«azadlıq» sözləri tüfeylilərin nitqində hansı «sifətə» düşür, bu cür şairanə sözlər necə prozaik «görmə» alır! İctimai keyfiyyətləri yanlış təsəvvür edən bir atanın oğluna arzuları:

İstərdim, o da mən kimi bir hörmətə çatsın, Dünyada dolansın; ta qol gücünə malik olub şöhrətə çatsın, Azadə dolansın. Bir vəqtdir imdi ki, olub Rüstəmi-dövrən, Bir ad qazanaydı; Qarətlər edib ta ki tapaydı sərü saman (M.Ə. Sabir)

Yaxud bir «müsəlman kişinin» qadına münasibətini ifadə edən mühakiməsi: *Kefim istəyir, saxlayıram, kefim istəmir, boşayıram və heç bir kəsin haqqı yoxdur ki, mənə desin: «Niyə arvadını boşamırsan?» yainki «Niyə arvadını boşayırsan?» və azadlıq da elə budur. Kefim istəyir, saxlayıram, istəmir boşayıram»* (C. Məmmədquluzadə).

Ədəbi dilimizin tarixində hər dövrün bir ədəbi forması, bir ədəbi janrı olur ki, bütövlükdə həmin ədəbi forma və ədəbi janr həmin zaman kəsiyində ədəbi dilin normasını özündə cəmləşdirir və başqa forma və janrların da dilini az və ya çox dərəcədə öz təsiri altına alır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində belə janr kimi dramaturgiya çıxış edir. N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin N. Nərimanovun, C.Məmmədquluzadənin, Ü. Hacıbəylinin və xeyli ikinci dərəcəli dramaturqların dramları dövrün ədəbi yaradıcılıq fondunun böyük kütləsini təşkil edirdi. Bu formanın təsiri ilə dövrün publisistikasında – oçerk, felyeton və hətta siyasi məqalələrində, poeziyasında dram dili ünsürləri fəal üslubi iştirakçılara çevrilir. Üzeyir bəyin publisistikasında dialoqlar baş alıb gedir, hətta bir sıra felyetonları məhz dialoqlarla o qədər bədiiləşir ki, kiçik dramların, müstəqil səhnəciklərin təsirini bağışlayır. Mirzə Cəlilin felyetonları Hamletin satirikləşmiş monoloqlarının effektini verir. M.Ə.Sabirin hər satirası bir mükəmməl monoloqdur, tip özü özünü səciyyələndirir. Bu, daxili suallar üstündə qurulan bir monoloq: *Nuri-çəşmanummisan, ey pul, ya canummisan? İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanummisan? Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanummisan? Müshəfım, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanummisan? Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanummisan?* Və daha beş bənddən ibarət daxili nitq.

Bu da Üzeyir bəyin dram-operasındakı kimi satirik tiplərin bir səhnəyə cəmləşib oxuduqları xor: *İnteligentik, gəzərik naz ilə, Ömr edərik nəş'əyi-dəmsaz ilə... xoşlamarıq bir para nadanları, şiveyi-nişvani-müsəlmanları, Neyləyirik Fatma-Tükəzbanları?. Annaları, Sonyaları yanlarıq, Ay barakallah, nə gözəl canlarıq!... və daha beş bəndlik mükəmməl, musiqisi əruzun ahəngində olan xor. Bu da dramatikləşə-dramatikləşə gedən, sərt dialoqdan ibarət olan müxtəsər, komizm üstündə başlayıb ciddi dram finalı ilə bitən tarixi-fəlsəfi bir dialoq-səhnə:*

- *Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.*
- *Dinmə – Mütiəm, kəsərəm sözlərim.*
- *Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.*
- *Gülmə - Pək ey, şamü səhər ağlaram*
- *Qanma – Bacarmam! Məni mə'zur tut.*
Böyləcə təklifi-məhalı unut!
Qabili-imkanmı olur qanmamaq?
Məcməri-nar icrə olub yanmamaq?
Eylə xəmuş atəşi-suzanını,
Qıl məni asudə, həm öz canını!

Eyni dramatik gərginliklə gedən başqa dram-satira belə başlayır:

- *Şəhri-mə'lumunuzun vəz'ü qərarı necədir?*
- *Həmdüllah, necə görmüşdüsə Nuh, öyləcədir.*
- *Yeni məktəb açılıbmı vətən övladı üçün?*
- *Az degil Adəm açan mədrəsə əhfadı üçün?*

Və beləcə drammatizm kulminasyon finala gedir. M.Ə.Sabir satirik leksionunda hətta dramaturji terminologiyadan istifadə edir: *Sən o deyilmidin dedin: Var bizim ittihadımız? Mən də, yadında var, dedim: yox buna e'timadımız, Büğzə nifaqədir bizim qeyrətü ictimadımız?! Pərdə açıldı nəgəhan, mən deyən oldu, olmadı?* Şair siyasi hadisələri belə dram şəklində təqdim edir, hadisələrin pərdə arxasında bir cür cərəyan etdiyini, səhnə açılarda başqa cür göründüyünü söyləyir.

Burada dialoq vasitəsiz nitq şəklində ifadə olunur. Dram dili xüsusiyyəti satiranın sintaksisində daha aydın görünür. Burada canlı danışiq dili, nəsr dili aşkarca oxunur. Şair «yadında var(mı) - mən dedim» demir, sanki şəxs səhnədə üz-üzə durduğu adama məişətdə söylənən kimi, durğu işarələrini dəqiqliklə ifadə edən canlı danışiq intonasiyası ilə deyir: «Mən də, yadında var, dedim...» Xalis dram dilinin sintaksisidir. Hətta şair bununla da kifayətlənməyib bu gerçəkliyin həyat draması olduğunu bildirmək üçün dram- tamaşa termini işlədir: *pərdə açıldı*. Sabirin dilində orijinal dram üsurlərindən biri jestlərdən istifadədir. Tip qollarını geniş açıb deyir: *Töhmət edir qəzetçilər mə'səri-nası **bir-belə***; və şəhadət barmağının ilk buğumunu göstərib deyir: *Özlərinin inan ki, yox fəhmü zəkası **bir-belə***; «*Madəri-elmə söylənir Məryəmə söylənən tühəm*» deyəndən sonra əlinin birini qurşaqdan aşağı, o birini boynundan yuxarı tutub deyir: *Elmin anası **bir belə**, cəhlin atası **bir belə***; əlini qurşaq bərabərində tutub deyir: *Nədir olur bu çocuqlar əyan **bu boyda, bu boyda?** Hara gedir bu yazıqlar, aman, **bu boyda, bu boyda?*** Və «*Əyinlərində buluz, başlarında baftalı şapqa*» misrasını dedikdən sonra ovcunun birini bütün genişliyi ilə açıb deyir: *Alınlarında urus tək nişan **bu boyda, bu boyda***. Yaxud Cəmaətlə Zilli-Sultanın haqq-hesab səhnəsində Cəmaət qarşını göstərib deyir: *Zilli-Sultan, **bura say döydürüb aldıqlarını, Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını*** və s. Əlbəttə, bu, bir tərəfdən, əvəzliliklərin ictimai-siyasi semantika ilə yüklənməsi, digər tərəfdən, jestin yazıya gətirilməsi ilə şeirin dil imkanlarını genişləndirməkdir. Şeir dilinin bu dramlaşdırılması nəticə etibarilə H. Cavidin mənzum dram dilinə gətirib çıxardı.

2. Bədii üslubun romantik qolu dövrün ədəbi dilində öz ifadə tərzinə, lüğət materialının və qrammatik xüsusiyyətlərinin sisteminə görə bir növ muxtariyyət təşkil edir. Bədii nitqin bu təzahürünü bədii üslubun başqa qolları ilə birləşdirən yalnız bədiiilik faktıdır. Dil materialında isə romantik üslub başqalarından leksik və qrammatik cəhətdən çox fərqlənir. Romantiklərin dil materialında ərəbizm-farsizmlərə və osmanlı türkcəsinə geniş yer verilir. Bu meyl XIX əsrin sonlarında «Tərcüman» qəzetinin dil təcrübəsi ilə

başlanır. XX əsrin əvvəllərində isə «Həyat», «Füyuzat» ona havadar çıxır.

Romantik üslubu təmsil edənlərdə də müəyyən fərqlənmə görünür. Belə ki, bəzilərinə ərəbizmləri işlətməklə bərabər, türkiizmlərə daha çox meyl var, bəziləri isə türkiizmlərə laqeyd qalmadan ərəbciliyə doğru daha çox əyilirlər. Birinci meyli H.Cavidin dil təcrübəsi əsasında aydın təsəvvür etmək olar. H.Cavidin və onun üslubi istiqamətinin nümayəndələrində türkiizmlər təkcə leksik mənimsəmələr şəklində təzahür etmir. Bütöv tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə uyğun gəlir.

a) Leksik nümunələr: *ıştə, torun, həp, pək, sıcaq, qonaq* (gecələmə yeri), *özləmək, baba* (ata).

Avropa dillərindən alınan sözlərdə də bu fərq görünür. Azərbaycan dili belə leksikonu rus dili vasitəsi ilə alır. H. Caviddəki isə Türkiyə türkcəsindəki avropeizmə uyğundur: *bora* (qəfil fırtına), *qülbə* (koma), *kanarya* (sarı bülbül), *koket* (yüngül əxlaq sahibi), *kanto* (nəğmə), *karyola* (çarpayı), *alafranqa* (avropasayağı), *aqustos* (avqust), *mayıs* (may), *bodrum* (anbar) və s.

b) Fonetik – tələffüz nümunələri: *annə, mənəkşə, dokuz, səkiz, yalınız, vakıt, yanılış, köküs, bak, yapraq, kibi, küçük, hayır...*

v) Morfoloji nümunələr: *gəliyor, görüyorsın, gəlmişim.*

q) Sintaktik nümunələr: *dayanılmaz buna; açıq yol* («yol açıqdır» məqamında); *sana sormaq* (səndən sormaq); *silahın var ya* (varmı); *olsa gərək* (olmalıdır); *mə'tuf olub da söylədi; bil də gəl; bak da gör...*

Elə nümunələr də var ki, azərbaycancaya bənzəyir, lakin bu bənzəyiş zahiri səciyyə daşıyır.

a) Dialektizmabənzər nümunələr:

1. Leksik səciyyəli: *bədəl* (əvəz), *çapıq* (çevik), *suç* (günah), *ismarlamaq* (xəbər vermək), *əkmək* (çörək), *qonuşmaq* (danışmaq).

2. Fonetik səciyyəli: *mana, sana, alav, av...*

3. Qrammatik səciyyəli: *İtalyayı, ləkəyi, bilməm, atmam...*

b) Klassizmabənzər nümunələr:

1. Leksik səciyyəli: *şu, usu, altun, irdirmək* (yetirmək), *bunalmaq* (əziyyət çəkmək), *yen* (paltar qolu), *dərnək* (yığıncaq)...

2. Fonetik səciyyəli: *yakmaq, çək, yok, yıldız, sararmaq, kibi*...

v) Qrammatik səciyyəli: *gedəlim, duramaz, biliniz, aqşamlayın, düşü verir, baka qalır*...

Klassik ədəbi dilimizdə işlənən bu xüsusiyyətlər artıq H.Cavid dövrü ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılırdı. Halbuki həmin dövrdə Türkiyə türkcəsində işlənirdi.

Bədii üslubun romantik qolunda ikinci meyli təsəvvür etmək üçün M. Hadinin dili tipik nümunədir.

Bəzən M. Hadidə əcnəbi dil materialı mətni elə bürüyür ki, azərbaycanca adına yalnız xəbərlik şəkilçisi, ya köməkçi söz iştirak edir: *Seyqəli-ruhdur adabü fünün, Edəlim təsfiyeyi-lövhi-dərun* – birinci misrada xəbərlik şəkilçisi, ikincidə *etmək* köməkçi feli azərbaycancadır, onunla işlənən əmr şəkilçisi isə Türkiyə türkcəsi elementidir. Yaxud: *Göründü mətlə-i-ümmidimizdən bəri-hürriyyət, Təbəssümürizi-istiğadır rüxsari-hürriyyət* – bir fel və üç şəkilçi azərbaycancadır.

M. Hadinin dilində, bir qayda olaraq, söz ərəb morfolojiyası ilə işlənir. Eyni köklü sözlərdən Azərbaycan xalq dilində, xalq ədəbiyyatının dilində işlənən qəlib kənarda qalır, azərbaycancaya keçməyənlər əsas götürülür. *Həbib, təhqir, qətl, qitə* kimi ərəb sözləri azərbaycanca işləndiyi və başa düşüldüyü halda, M.Hadi həmin kökdən olub başa düşülməyən *hübb, əhqər, qital, qitaət* formalarını daha çox işlədir. Yaxud milli ədəbiyyatımızda *göft/göftgu, afəridə, zəkali, qərbli, qərq olmuş, lazımlı, dəhşətli* şəklində təsadüf olunan sözlər onda tamam əcnəbi qrammatik formada alınır: *nagöftə, naafəridə, zəkakar, qərbiyun, qəriq, əlzəm, dəhhaş*.

Ərəb dilinə məxsus cəm forması M. Hadi üslubu üçün daha səciyyəvidir. Qəribədir ki, şair azərbaycanca başa düşülən yüzlərlə sözü ərəb cəmində işlətməklə məchullaşdırır, öz bədii mətləbini pərdələyir. Belə nümunələr M. Hadinin dilində çoxdur: *hökm-əhkam, ələm-alam, həbib-əhibba/əhbab, xələf-əxlaf, tişl-ətfal/tişlan, əsgər-əsagir, əsəb-əsab, ruh-ərvah, meyt-əmvat, əmmamə-əmmaim, kədər-əkdar, nəhr-ənhar*,

qələm-aqlam, iqlim-aqalim, dəfinə-dəfain, dərs-dürus, dəlil-dəlail, qəlb-qülob, bələd-bilad, bədən-əbdan, cahil-cühhəl, beyt-əbyat, qərəz-əğraz, qəmər-aqmar, zövq-əzvaq, əhəd-ahad və s.

Məsələ o deyildi ki, M. Hadi bu paralellərinin hər iki tərəfini işlədib, məsələ odur ki, ikinci tərəflər daha işləkdir. Biz demirik ki, bu ikinci tərəflər klassik ədəbi dilimizə yabançıdır, deyirik ki, bunlar M. Hadidə öz sələflərindəkindən qat-qat fəaldır. Nəsimi *kövn* işlədir, Hadi *əkvan*. Füzuli *tərk* işlədir, Hadi *mətruk*. S.Əzim *tələb* işlədir, Hadi *mətlub*. Sabir *fikirli* işlədir, Hadi *məfkur* və s.

Bütün bunlarla yanaşı, şeir dilimizin tarixində XX əsr romantiklərinin xüsusi yeri var. Hadinin siyasi-lirik aforizmləri çoxdur, bəlkə də M. S. Sabirinkilər qədərdir. Ancaq kütləvi anlaşılmazlıq bu nadir aforizmlərin ictimai dairəsini daraldır. Anlaşılanlar şairin aforizm yaradıcılığı haqqında təsəvvür verir. Millətin taleyinə biganələr haqqında deyir: *Dağa dərsən eşidir, sonra verir əksi-səda, Daşa dönmüşlərə əks eyləmədi fəryadım*. Millətinin dünyəvi ucalığını görmək yangısı ilə yazır: *Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata, Yox millətimin xətti bu imzalar içində*. Çarın iqtisadi güzəştlərlə kütlənin inqilabi qalxınmasının qarşısını alması ilə ağlayan körpəsinə döş verməklə anasının öz övladını susdurması arasında Hadi analogiya yaradaraq, ciddi siyasi məzmunu məişət dalanına köçürməklə şeirini senzura dalanından keçirir: *Püstanın ucilə çocuğun ağzı qapandı. Məcbur olaraq ağlamadı tifl dayandı. Möhr ilə neçin ağzını tikdin bu səğirin, Aya, eşidilməzmi şikayət fəqirin?* İctimai ədalətsizliyi yaradılışın üstünə yıxır: *Nasıl razı olur, bilməm ki, vicdan, Pişik kürk içrə, insan qalsın üryan?!* Molla Pənahdan fərqli olaraq, qara geyinmiş ağ gərdənli gözəli belə portretləşdirir: *Səni gördükcə rəhgüzərdə mən, Gecə geymiş nəharə bənzədirəm*.

Poetik sintaksimizin tarixində bu yenilik H. Cavidin şeir yaradıcılığı ilə bağlıdır. H. Cavid şeirdə bədii fikri forma məcburiyyətindən xilas edir, cümləni misra qəlibindən çıxarır. Fikrin ifadəsində misra həcmindən imtina edir, misranı cümləyə tabe edir. Vəzndən, qafiyədən asılı olmayaraq, misranın istənilən yerində fikrini tamamlayır, cümləni bitirir:

*Durma, yüksəl, diyorsın... İştə bənim
Ən böyük, ən sevimli amalım,
Qayeyi-məqsədim budur. Lakin
Nə için gizləmək gərək, yetişir.*

(«Keçmiş günlər», 1913)

*Sınıfdə tam iki ildir, birincilikdə anın
Şərəfli bir adı var, daima müəllimlər
Sevərdilər anı. Lakin o şimdi pək yorğun,
O, şimdi pək mütəfəkkür. Cahanda iştə anın
Həyat nəş 'əsi, ümidi – pək bir annəsi var.*

(Yenə orada)

Bu, nəsr sintaksisidir. Şeir dili ilə nəsr dili bir müstəviyə çıxarılır. Şeir emosiya yatağından informasiya saytına düşür. Şeirin dili o dərəcədə məişətləşir ki, necə deyərlər, xudmani məişət-danışıq aktı alınır:

- *Quzum, yavrum! Adun nədür?*
- *Gülbahar!*
- *Pəki, sənün anan, baban varmı?*
- *Var.*
- *Nasıl, zənginmidür baban?*
- *Əvət, zəngin, bəgzadə...*

Və nəticə etibarilə bu nəsr sintaksisi Azərbaycan ədəbi dili tarixində H. Cavidin məşhur mənzum dilini yetirdi. H. Cavidin dilində romantik üslubun öz aforizmləri yaradılıb: *Ölülərdən ölülər feyz alacaq; ... Ən kəskin ilac iştə budur: Yaşamaqdan daha xoşdur ölüm; İblis nədir? – Cümlə xəyanətlərə bais. Ya hər kəsə xain olan insan nədir? – İblis; Hər sevgidir gözəlliyi insana yaşadan; Hər səadət ruhu oxşar pək sönük bir şö'lədir; Hər şəfa ələmlə bitər- bu bir həqiqətdir...*

3. Bədii üslubun başqa qolunun üslubi mikrosistem kimi realist-romantik və ya lirik-realist istiqamət təşkil edir. Bədii üslubun bu təzahürü klassik bədii dilimizin ən yaxşı

ünsürlərini, xüsusilə ədəbi normalarını, xalq dilinə, folklor dilinə məhəbbətini davam etdirir; xalqilik prinsipinə ciddi əməl edir, lakin xalq danışığı səviyyəsinə düşmür. Realist-romantik bədii nitq qolunda nitq mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Cümlənin sintaktik tərtibinə maksimum qayğı göstərilir: artıq sözlərdən qaçılır, qısa cümlələrə geniş yer verilir, sözlərin sırası, bədiilik prinsipini pozmamaqla, qrammatik tələb üzrə müəyyənləşdirilir. Alınma sözlərə möhkəm əndazə ilə yanaşılır, ancaq ehtiyac məqamında alınır. Bir qayda olaraq anlaşılan alınmalar götürülür. Klassik dilimizdə işlənməyən ərəb – fars sözləri bu dildə yoxdur (M. Hədidəki vəziyyətlə müqayisə et), alınmalar klassiklərimizin işlətdiyi, cilaladığı, doğmalaşdırdığı, vərdiş olunmuş əcnəbi leksikadan seçilib götürülür. Həmin üslubi istiqamətin mənsur nitq nümunəsi: *Toy yavıqlaşdı. Kəbin kəsilməmişdir. Nənəxanım gündə qapını-bacanı silib-süpürüb təmizləyirdi ki, Şaqqulunun xeyir işi var. Amma Şaqqulu hələ nişanlısını görməmişdi. Sərin gecə idi. Ay dağın dalından təzə çıxırdı. Şəhərdən bir səs eşidilmirdi. Birdən şəhərin bir küçəsindən ucadan zurna səsi gəldi. Sonra ağaclar qızardı: bir məş'əl göründü, küçə işıqlandı. Camaat uca səslə salavat çöndərib, Kərbəlayı Qurbanın evinə tərəf gedirdi* (Y.V. Çəmənəminli). Çətin ki, bu cümlələrdə qrammatik müasirlik baxımından islahat aparılsın, ya bir üslubi təshih mümkün olsun. Burada qrammatik dürüstlüklə üslubi məqsədə uyğunluq elə maksimum dəqiqliklə əlaqələndirilmişdir ki, bir qrammatik düzəliş üslubi incəliyi dağıdar, bir üslubi əməliyyat qrammatik normanı korlayar.

Bu nitqin mənzum nümunəsi:

*Mələyim, yavrucuğum, şükr edirəm Allaha,
Rəhm edib, sən kimi ne'mət mənə ehsan etdi...
Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı...*

(A. Səhhət)

Bu istiqaməti təmsil edənlər (A. Səhhət, S. S. Axundov, Y. V. Çəmənəminli, A. Şaiq və b.) Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik və frazeoloji inkişafında dərin iz buraxmırlar.

Lakin loru lüğətlə ədəbi nümunə arasındakı sərhədi dürüst müəyyənləşdirmək, sintaktik qəlibi danışıq dili sərbəstliyindən qurtarıb ədəbi norma əndazəsinə gətirmək cəhətdən onların dili ibrətlidir. Bütöv bir şeir: *Çeşməli yaşıl dağlar, Yazdır, gül, açıl, dağlar! Başın otur, çiçəkdir, Ətrin ətək-ətəkdir. Havan xoş, suyun sərin. Arın, kəpənəklərin Budaq-budaq uçur şən, Bal, mum tutur güllərdən. Çörəgim bışır sacda, Sürüm otlar yamacda* (A. Şaiq). Bu, xalq bayatısının dilidir. Onun nə yazılışında, nə də oxunuşunda enerji hiss olunur. Bu, təbii duyğunun təbii səslənməsidir. Əşya və hadisələrin təbiətdəki mizanı, harmoniyası eyni ilə qrammatik sistemə köçürülmüşdür. Hər söz öz yerində, təyin, xəbər, mübtəda – bütün üzvlər. Şeir öz dili ilə şəffaf bir akkorddur. Şeiri bir udumluq təbiət havası kimi də qəbul etmək olar, onu bir buket kimi götürüb hər bir sözün öz rəngini görmək, ətrini duymaq da olar: çeşməli, güllü, çiçəkli, otlı yaşıl dağlar, ətək-ətək ətirilər, budaq-budaq uçan arılar-kəpənəklər... realist –romantiklərin dilini məhz belə şəffaflıq səciyyələndirir. Ancaq onlarda da satirik və romantiklərdəki qədər olmasa da, yeni obrazlar və təşbihlər vardır: *canlı meyit, diri tabut, damarlı (güclü, klassik ədəbiyyatdakı «kuhkən» söz-obrazının müqabili), ildırımlar saçmaq* (A. Səhhət); *daşürək cahil, göz yaşının bəslədiyi ümid, dağ, dərə - dayə, inqilabçılar - vətən qayıqçıları, elin hayqırıqçıları; Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz, həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz* (A. Şaiq), *cənnətin qəbzi, göyəqalxan* (hava balonu), *ağsaqqal it, Alı yoluna yollandırmaq, bir sürü millətpərəst, qırmızı saqqal millətpərəstlər, yun daramaq şəhadətnaməsi* (Y.V. Cəmənzəminli) və s. Onlar mütərəqqi müasirlərinin hazırladığı obraz-təşbihlərə də laqeyd qalmırlar.

4. Uşaq ədəbiyyatının, dərslik və tərcümələrin dili.

Bədii üslubun bir qolunu da uşaqlar üçün yazılmış bədii əsərlərin dili təşkil edirdi. Uşaq ədəbiyyatı sözün əsil mənasında məhz bu dövrün məhsuludur. Məktəblərin nisbətən genişlənməsi, uşaqların tərbiyəsinin maarifçilik hərəkatında ön plana çəkilməsi uşaqlar üçün və uşaqların başa düşəcəyi dildə bədii əsərlərin – şeir və hekayələrin yazılmasını bədii düşüncənin ən zəruri gündəlik məsələlərindən birinə çevirmişdi. Uşaq ədəbiyyatının dili son dərəcə sadə olması,

lüğət tərkibinin tam anlaşıqlığı ilə seçilir. Bu dildə didaktik ünsürlərə geniş yer verilir, sadə, aydın, ibrətamiz hikmətlər, atalar sözü və zərb-məsəllər tez-tez işlənir.

Bu üslubda qabaqcıl müəllimlərin, maarifçilərin təxminən hamısı yazırdı. Lakin bu üslubu ən mükəmməl nümunələrlə təmsil edən A. Səhhət, M. Ə. Sabir, A. Şaiq, F. Köçərli, S.M.Qənizadə və S. S. Axundov idi. Bu şəxslərin simasında uşaq ədəbiyyatı və deməli, bədii uşaq dili həm bünövrəyə, həm də zirvəyə çevrildi. XIX əsrin «Vətən dili»ndəki nisbi bəsitlikdən uzaqdı. Bəlkə də həmin zirvə öz keyfiyyəti ilə hələ də zirvə olaraq qalır.

A. Səhhətin, M. Ə. Sabirin, A. Şaiqin şeirlərində sözlər, ahəng, intonasiya elə seçilmiş, uşaq psixologiyası ilə elə uyusdurulmuşdur ki, bunlar uşaq əsəri üçün nümunə kimi dərk olunur. Əsas lüğət fondu dil üçün nədirsə, A. Səhhətin, M. Ə. Sabirin, A. Şaiqin şeirləri də uşaq ədəbiyyatı xəzinəsi üçün odur.

Sanki bu sözlər həyat görmüş bir şairin leksikonu deyil, həqiqətən bir uşağın dilindən söylənir:

*Göyərin, göy çəmənlərim, göyərin,
Sünbülüm, yasəmənlərim, göyərin.
Açılın iyli güllərim, açılın,
Allı, əlvanlı güllərim açılın.*

Uşaq əsərlərinin dilindəki xüsusiyyətlər yalnız aydınlıq, dərkətmə kateqoriyası ilə məhdudlaşmır. Spesifik cəhətlərdən biri də bu üslubda yazılan əsərlərin (həm şeir, həm də hekayələrin) dilində dövrün «yüksək» üslub faktları hesab olunan ünsürlərə yer verilməsidir. Yüksəklik birinci növbədə bu əsərlərin dilindəki şəffaflıqdır. Eyni zamanda bu əsərlərin dilində türk və qismən də ərəb-fars dil ünsürlərinə yer verilir: *İştə bu tiflə ki mə'sum sifət, ... hər sabah **uykudan** olacaq **bidar**...* (A. Səhhət). *Sevəmiz **kəndi** istirahətini, hər **nasıl** olsa da, çörək qazanar...* ***Şimdi** biz onları əvəz **edəlim**. Onların xahişincə yol **gedəlim*** (M.Ə. Sabir). Bu tipli nümunələr o dövrün bütün dərslərlərində, uşaq jurnallarının dilində var idi.

Doğrudur, dərsliklər yalnız bədii materiallardan ibarət deyil və buna görə də onların dilini prinsipcə bədii üslubun faktı kimi vermək qeyri-təbiidir. Ancaq hər ikisində eyni təfəkkür səviyyəsi əsas tutulur. Yəni uşaqların qavrama imkanları nəzərə alınır və dil uşaq nitqi normaları üstündə qurulur. Uşaq ədəbiyyatı və dərsliklər bir-biri üçündür, buna görə də vahid nitq ölçüsünə riayət olunur.

Bu zaman çıxan dərsliklərin dili bütün başqa mənbələrdən qidalanır, eyni zamanda muxtariyyət təşkil edir. Hətta bu nitq faktlarının müstəqil qruplaşma təşkil etməsinə görə bir dərslik üslubu da ayırmaq olardı. Düzdür, dərslikdə başqa üslubların materialları ümumiləşir, burada həm bədii üslub (şeyr, hekayə), həm elmi üslub (tarixə, coğrafiyaya, riyaziyyata aid yazılar), həm də başqa üslubların nitq normaları üzrə nümunələr verilir, dərsliklərdə bir üslubi sinkretizm vardır, lakin bu fakta göz yummaq olmaz ki, müxtəlif üslublara dair nümunələr dərslikdə mexaniki şəkildə cəmləşmir. Bunların hamısı ifadə tərzinə görə bir-birinə uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma üçün başlıca ölçü dərsliklərin «istehlakçıların» tələbi – uşaq təfəkkürünün qavrama səviyyəsidir. Dərsliklərdə hər şey aydın, sadə dillə verilir. Dilin aydınlığı epizodik xasiyyət daşımır, mürəkkəb ünsürlərlə fasilələnir: sadəlik sistemə çevrilir. Bu cəhət üslub nümunələrində şəkildəyişməsi yaradır və üslubi aksent kəsb edir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, biz dərslik «üslubu» deyərən təkcə dərs kitablarının dil materialı nəzərdə tutulmur. Uşaq jurnallarının («Dəbistan», «Məktəb» və s.) dil normaları da buraya daxil edilir. Jurnallar və dərs kitablarının dil uyğunluğu da özlüyündə göstərir ki, bu nitq forması bir sistemə çevrilmişdir və hər yerdə seçilir – həm də formalarına və ictimai-mədəni vəzifəsinə görə seçilir.

Cümlələr və söz birləşmələri tam milli qrammatik normalarla təşəkkül tapır. Cümlələr ən müxtəlif mövzularda, müxtəlif üslublu yazılarda belə, təxminən, eyni həcmdə işlənir və bu həcm, ümumən, minimum həddinə yaxın olur, yığcam işlənir.

Bədii üslubun tərkib hissəsi kimi bədii tərcümənin dili XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil normasının milli məzmunu yiyələnməsində xeyli iş görür. Ümumiyyətlə, bədii dildə

olduğu kimi, tərcümə yaradıcılığında da, bir tərəfdən, ana dilinə söykənilir, digər tərəfdən, əcnəbiçiliyə meyl edilir. Məsələn, o dövrdə belə tərcümə nümunələri var idi:

*Ənzari-şəbabimdə pəridar olan ey zill!
Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda.
Bir cilveyi-mövhumeyi-amali-bədi'ə
Eylərmə yenə qəlbimi bir mövc ilə əhya?*

(Füyuzat, 1906, №1)

Birinci üç misrada yalnız üç söz (olan, yenə, bir) Azərbaycan türkcəsinə məxsusdur. Həm də bu sözlərin hər üçü köməkçi sözlərdir, müstəqil leksik mənadan daha çox qrammatik yük daşımağa xidmət edir, yarı leksik, yarı qrammatikləşmiş ünsürlərdir.

Tərcümədə təmiz ana dili uğrunda mübarizə baxımından Ömər Faiqin bu sözlərini xatırlamaq da münasibdir: « ... oxudum ki, osmanlıdan bir əsəri Azərbaycan dilinə çevirən iranlı Mir Abbas kitabın üstündə «Mübəddili Mir Abbas» yazır. A canım, əsəri osmanlı türkcəsi anlaşılmadığından ötrü əsərin dilini çevirdiksə, ən əvvəl gərək «Mübəddil» əvəzinə «çevirən» və ya heç olmasa «təbdil edən» yazaydıq» («Tərəqqi», 16 mart 1909).

Osmanlıcadan tərcümə adına ərəb kəlmələri və izafətlər işlədənlərə M.Ə. Sabir irad tuturdu. Bu mükəlliməni xatırlayaq: -M. Sabir: «*Osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?*»; Ə. Qəmküsar: «*Osmanlının dili çünki mürəkkəbdir ərəbdən, İşkalə salır qare'ini işbu səbəbdən. Türkə eyləyib tərcümə etsək onu islah, Asanraq edər fəidəbəxş elmü ədəbdən*»; M. Sabir. «*Təhvili-ibarət*» sözünü tərcümə qanmaq – *Məktəbli cocuqlar da bilir kim, bu, xətdir. Bir böylə xəta kəlmə mühərrir qələmindən Cari olur isə, ədəbiyyatə bələdir*» («Günəş» qəz., 1910, № 70, 78, 82). Mirzə Cəlil kinayə ilə yazırdı: «*Mən yenə deyirəm ki, yazımızın yüzdə doxsan doqquzu ərəb və fars ibarəsi olmasa, türk dili xarab olub gedəcək, türk dili ləzzətdən düşəcək*». Ərəb kəlmələri ilə Azərbaycan dilində yazılar o qədər dumanlandırılırdı ki,

ümumiyyətlə, xalq arasında üstüörtülü danışığa «ərəbcə» deyirdilər. Evlənmək istədiyini dolayı şəkildə çatdıran arşınmalçıya xalasının belə deməsi oradan gəlir: «*Əsgər, sən allah, gəl mənimlə açıq danış ki, mən başa düşüm; axı mən türkəsayə bir arvadam, ərəb dilini nə başa düşürəm, xalan sənə qurban?*»

Azərbaycan dilinə tərcümələrin dilini korlayan ərəbcə-farsca ünsürlər beləcə etiraz doğururdu.

Şekspirin «Otello»sunun Həşim bəy Vəzirov tərəfindən azərbaycancaya tərcüməsini böyük mədəni hadisə sayan F.Köçərli onun bəzi dil qüsurlarına da işarə edirdi (hərfi tərcümə və dialektçilik baxımından). Həmin tərcümə haqqında M.Sabirin «*Öylə bir tərcümə kim, ruhi-Şekspir görçək Ağladı ruhi-Otelloyla bərabər özünə*» sözləri çox subyektiv və qərəzli olsa da, bu fikrin potensialında tərcümə dilinin gözəlliyi, tərcümə mədəniyyətinin keyfiyyəti məsələsi vardır. M. Sabir öz tərcümə yaradıcılığında buna əməl edirdi. Onun «Şahnamə»dən tərcüməsi təkcə ərəb-farsçılıqdan qaçması ilə yox, həm də qrammatik xəlqiliyi ilə diqqəti çəkir:

*Bu minval ilə yeddi il hər zaman
Edirdi Siyavəxşi şah imtahan.
Hər işdə, onu gördü, huşyardır,
Dəxi tacə, xəxtə səzavardır...*

Bu dil dastana məxsus təhkiyəsi ilə satiralarıninkindən fərqlənir: *bu minval ilə, bu minval ilə yeddi il, yeddi il hər zaman* birləşmələri danışiq dilindədir, həm də xalis ədəbi sintaksis normasıdır – *bu minval ilə yeddi il hər zaman* sintaksis kəsiyində maksimum xəlqiliklə maksimum ədəbilik birləşir. Sonrakı birləşmələr də eyni prinsiplə davam edir: *hər zaman edirdi imtahan, hər zaman edirdi Siyavəxşi imtahan, hər zaman edirdi şah imtahan*. Üçüncü misrada danışiq faktı ədəbiliyə «pərçim» olub – çox təbii görünür. Ədəbi qəlib budur: *hər işdə huşyardır. Onu gördü* məhz bir yerdə və məhz Sabirin işlətdiyi yerdə gəlməlidir. Əsil ədəbi forma belə ola bilərdi: *Gördü, hər işdə huşyardır. Ancaq Onu gördü, hər işdə huşyardır* olmaz, nə ədəbi görünür, nə təbii səslənir. Ona görə də əzəliyə xalqın

işlətdiyi variantı seçir: *hər işdə, onu gördü, huşyardır* (intonasiyasına görə *onu gördü* ara cümlə məzmunu ilə yüklənir). Dördüncü misra da sintaktik cəhətdən həmin təbii axarın dalğasıdır. Burada danışığ təbiiliyini pozan iki leksik vahid var: *dəxi (daha)*, *səzavardır (layiqdir)*. Bu leksik vahidlərlə cümlənin xəlqiliyi daha aydın seçilərdi: *Daha tacə, təxtə layiqdir*. Ancaq həmin lüğət də dövrü üçün ədəbi normadır və sintaktik xəlqiliyi öz ədəbiliyi ilə tamamlayır. Həmin təbiilik və ədəbilik tərcümənin hər yerində, o cümlədən bu misralarda da qalır – vəznin və dövrün icazəsi ilə ara-sıra ərəb-fars sözləri, birləşmələri görünür, ancaq bu təsvir şeir dilimizin tarixi üçün yenidir və təsdiqləyir ki, Azərbaycan dilində qəhrəmanlıq dastanı, mənzum roman rahatlıqla yaranarmış, məsələn, «İsgəndərnamə» Nizaminin ana dilində yazıla bilərmiş. M.Ə. Sabirin «Şahnamə»dən bu tərcüməsində olan kimi:

*Tamam oldu bir həftə, əmr etdi şah,
Səfəralıq etsin dübarə sipah.
Açıldı dəri-gəncü babi-kərəm,
Gühər saçdı eyzən səhabi-kərəm:
Zərü simü mehrü külahü kəmər,
Əmudü sinanü xədəngü sipər.
Tila kisə-kisə, gühər övc-övc,
Xədəm dəstə-dəstə, həşəm fövc-fövc.
Dürü ləlü yaqutü zər keyl-keyl,
Süturani-tazinəsəb xeyl-xeyl.
Libasü qumaşi-zəri dəst-dəst,
Xəzü tirmeyi-pürbəha bəst-bəst.
Edib bəxş, verdi rəvac oğluna,
Məgər vermədi təxtü tac oğluna.
Deyildi səzavari-əfsər hənuz,
Cavan idi ol məhmənzər hənuz.*

Bu təsvir, bu dil o vaxta qədər azərbaycandilli ədəbiyyatımızda olmayıb; ahəngdarlıq sintaksisi dolğunluqla müşayiət edir -hələ qoşa sözlərin melodiyası: övc-övc, fövc-fövc, bəst-bəst... Adətən, təkhecalı sözlərin təkrarı belə

harmonik səslənməz – xüsusilə 3-4 samitə bir sait pay düşəndə. Şeirin axıcılığı şahın əliaçıqlıq anını, nemət ifratçılığını çox dürüst verir, xatırlanan söz təkrarları da həmin bədii semantikaya qulluq edir. «Sabir» adlı məqaləsində A. Səhhət bu parçanı misal verərək yazır: *«Mülahizə buyurulsun, bu şayani-heyrət tərcümədə əslindəki fəsaht və bəlağət qaib olubdumu? Firdovsiyə məxsus olan o təlaqəti-lisan, o şirin bəyan itibdimi?... Ədəbiyyatdan baxəbər hər şəxs bu sualimin cavabında – bəli, Firdovsi də türkcə desə idi, o da bu sayaq nəzm edərdi – cümləsindən başqa bir söz deməz idi zənnindəyəm».*

Həmin keyfiyyətdə tərcümə dili A.Səhhətin öz tərcümə yaradıcılığında da görünür. Hələ A. Səhhət professional tərcüməçi olmaqla daha irəli gedir; həm ədəbiyyatımızın tarixində tərcümə mədəniyyətində mərhələ yaradır, həm də tərcümə təsiri ilə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin gedişinə müdaxilə edir. Onun tərcümə yaradıcılığı ilə təkcə ədəbiyyatlar arasında ünsiyyət yaranmır, eyni zamanda, bu ədəbiyyatlar bir-birindən dil-nitq mədəniyyəti öyrənir (təbii ki, müvafiq halda öyrənən mövqedə azərbaycanlı qələm sahibləri durur). A. Səhhət öz tərcümələrində orijinalın dil təcrübəsindən bəhrələnir. Təsadüfi deyil ki, onun tərcümə dili şəriyyəti, aydınlığı, xəlqiliyi ilə nəinki öz orijinal əsərlərinin dili səviyyəsində durur, hətta bəzən ondan mükəmməldir. Bu halda tərcümə edilən əsərin orijinalındakı dilinin, bədii təsvirinin şairə güclü təsirini nəzərə almaq lazımdır. A.S.Puşkinin «Qış» şeirinin tərcüməsindən:

*Budur, şimal yeli qopub guvuldar,
Sürükləyib buludları vıylar.
Budur, yenə qış, necə ki var, gəlir,
Şaxta gəlir, soyuq gəlir, qar gəlir...*

Bu dilin təmiz azərbaycancılığında Puşkin şeirinin orijinalındakı təmiz rusçılığın rolu var; guvuldar, vıylar, xarıldar təqlidlərinin işlənməsi, *necə ki var* xalq ifadəsinin poetik mühitdə səslənişi, *buludları sürükləyib, qarğaları qar üstünə qondurur* (hələ q səsinin alliterasiyası), *yumbalanır, dolar çala-çuxurlar, ağ örtüyə büründürür aləmi, səpir qarı*

ağaclara, kollara... kimi qış mənzərəli ifadələrin seçilməsi – bunlar hamısı ana dilində təmiz və ədəbi şeir dilinin nümunəsini verir. Qəhrəmanlıq motivi üçün M. Sabirin yuxarıda xatırladılan tərcüməsinin dili necə yarayırsa, lirik motivə – lirik poemaya, məhəbbət dastanı və ya romana bu dil eyni dərəcədə örnəkdir:

«Dərələrdə ulardı çaqqallar, Zənn edərdim ki, bir cocuq ağlar. Gah fişıldardı xah, parlaq ilan O qara daşların arasından. Amma mən zərrəcən darılmaz idim, O qaranlıqda heç qorxmaz idim. Çünki mən də, qoca, inan, o zaman Vəhşilər tək qaçırdım insandan. Sürünüb əfi tək uzanmış idim, Gizlənib yerdə daldalanmış idim...»

Məni bir şey edər fəqət məhzun ki, vətəndə mən olmadım mədfun. Məni ol xaki-pak isitməyəcək, Soyumuş nəş'imi çürütməyəcək....

Bilirəm, az qalıb ki, çıxsın can, Çox da çəkməz gəlir çatır o zaman. Buyur ol gün məni aparsınlar, Bağımızda, o yerdə qoysunlar. Orda ki yasəmən gül açmışdır, Bütün ətrafa ətr saçmışdır. Oranın çox səfəlidir havası, Ağ çiçəklər açıb akasiyası. Var gözəl laləsi, yaşıl çəmən, Orada qoysunlar, əmr eylə, məni... Sanaram yoldaşam əziz kəs ilə Məni oxşar həzin-həzin səs ilə. Yataram bu xəyal ilə rahat. Daha heç kimdən eyləməm nifrət!...»

Bu dil nadir ədəbi nümunələrdəndir, saflığa, milliliyə nümunədir, eyni dərəcədə dəhşətli lirizmi ilə seçilir – ona dramatiklik, hüzn hopmuşdur. Bu, xalis Leyli – Məcnun kədərinin dilidir. Səhhətin Sabir haqqında dediyi kimi, Lermontov «Mtsiri»ni azərbaycanca yazsaydı, məhz bu dillə yazardı.

Maraqlıdır ki, A. Səhhətin tərcümələrində təbiət mənzərələri də çoxdur. Hətta bəzən tərcüməçi Azərbaycan iqlimini ora qoşur. Ədəbiyyatımızın tarixində o vaxta qədər nə şeirdə, nə də nəsrdə Azərbaycan təbiətinin, iqliminin, onun torpağının zənginliklərinin tərənnümünə A. Səhhət qədər yer verən sənətkarımız yoxdur. Ana torpağın ətrini, gül-çiçəklərini, gen düzlərini, sərt dağlarını, axar çaylarını, yaşıl meşələrini, istili-soyuqlu fəsillərini Azərbaycan dilində bədii lövhələr şəklində rəsm edərkən o, Puşkinin, Lermontovun

boyalarından və onların boya işlətmə üsulundun bəhrələnilir. A. Səhhətin «*Qafqaz qitəsidir mənim vətənim, O məmləkətdə mən vücudə gəldim, Xalqıma qarşı sücudə gəldim*» misraları ilə başlanan «Vətən» şeirində Puşkindən etdiyi «Qafqaz», Lermontovdan etdiyi «Vətən» tərcümələrindəki ifadə və təşbehlərdən istifadə edilmişdir.

A. Səhhət tərcümələrinin dilində adi danışiq ifadələri, sözləri ilə yanaşı (*kar aşmaz, belədən-belə, səs-səmir toxdadı...*), yalnız ədəbi mühit üçün yarayan, ən çox da elmi və publisist üslubun materialı kimi tanınan və təbii ki, Azərbaycan bədii üslubu üçün müəyyən qədər təzə sayılan söz birləşmələri də işlənir: *cərayan eylədi, badi-səba əlaqəsini kəsməyir, dalğalanan dumanlar, laqeyd təbiət, ən ümdə sual, ən müdhiş, açıq göy altında, ruhani təşnəlik, qərar tutmuşam...* (Puşkindən); *tə'yin etmək, qazanılmış şöhrət, qədim rəvayət, allaha möhtac, düşkün ömür, solğunca yarpağam, fərq verdim, alovlu şəbnəm, qovğamız alovlandı, bu barələrdə xəyal edir idim, qəti surətdə, od ürək həbsxanəsini – sinəni yandırır* (Lermontovdan).

A. Səhhət bəzən tərcümədə orijinalın ifadələrini ardıcıl izləyir:

*Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины.
Орел, с отдаленной поднявшись вершины
Парит неподвижно со мной наравне.
Отселе я вижу потоков рождение
И первое грозных обвалов движение.*

*Qafqaz altındadır, ən müdhiş olan zirvədə mən
Tutmuşam tək uçurum, qarlı dağ üstündə qərar.
Qaraqış uçmağa qalxarsa uzaq bir təpədən,
Nə qədər yüksək uçarsa, yenə dövrəmdə uçar.
Buradan mən görürəm çeşmələri qaynamada,
Şübhəli, qorxulu uçqunları ilk oynamada.*

Təbii ki, misralar sözbəsöz bir-birinin eyni deyil; ancaq misralarda bədii yükü daşıyan əsas (dominant) ifadələr tam uyğundur:

Кавказ подо мною – Qafqaz altımdadır; *один стою* – tək qərar tutmuşam; *над снегами стремнины* – uçurum, qarlı dağ üstündə; *опел-қарақуш*; *с отдаленной вершины* – uzaq bir tərədən; *парит со мной наравне* – dövrəmdə uçar; *отселе я вижу* – buradan mən görürəm; *рождение потоков* – çeşmələri qaynamada, *первое движение грозных обвалов* – qorxulu uçqunları ilk oynamada.

Burada *стремнина* – *uçurum* və *обвал* – *uçqun* tərcümələrinin ayrılması və bu halda **uçqun** sözünün seçilməsi lüğətçi yox, məhz üslubçu işidir. Şeir dilimizdə **uçqun** sözü ilk dəfə məhz burada *обвал* sözünün qarşılığı kimi işlənir.

Yaxud yenə A. Puşkinin «Qış yolu» («Зимняя дорога») şeirindən:

*Сквозь волнистые туманы Пробирается луна,
На печальные поляны Льет печально свет она.*

*Dalğalanan dumanların arasından ay çıxır,
Qəmli yatan səhralara qəmli-qəmli nur saçır.*

Qarşılıqlara diqqət yetirək: *сквозь волнистые туманы* – dalğalanan dumanların arasından; *пробирается луна* – ay çıxır; *на печальные поляны* – qəmli yatan səhralara; *печально льет свет* – qəmli-qəmli nur saçır.

Maraqlıdır ki, A. Puşkin *печально* deyir, ancaq A.Səhhət *qəmli* yox, *qəmli-qəmli* deyir. Çünki Azərbaycan dilində zərf üçün təkrar söz səciyyəvidir, - hələ söz təkrarının ekspressiyası da əlavə bədii semantikadır. Bu misraların tərcüməsi isə A.Səhhətin bədii tapıntısıdır:

*Что-то слышится родное
В долгих песнях ямщика.*

- Sürücünün şərqisində vətən səsi dinlənir –

Sürücünün şərqisində və *в песнях ямщика* ifadələri uyğundur; ancaq *что-то слышится родное* tamam başqa cür tərcümə olunur. Əvvələn , «что-то» (nə isə) gümanı tamam

atılır; o biri tərəfdən (əsas məsələ buradadır), *родное* (doğma) sözü vətən kimi çevrilir (görünür, *родина* ilə *родное* sözlərinin bir kökdən olması A. Səhhətin yadına belə bir uğurlu uyğunsuzluq salmışdır) və belə bir bərabərlik alınır: *слышится родное* – vətən səsi dinlənir. Tapıntı budur. Hələ *dinlənin* qayıdış formasının yazılı ədəbi dilimizdə işlənməsinə ilk dəfə burada rast gəlinir. Həmin feilin həmin formada işlənməsi ilə alınan bədii mənanı onun heç bir sinonimi ilə vermək mümkün deyil – *eşitmək*, *qulaq asmaq* və s. Azərbaycan dilinin potensialından həmin formanın tapılması, şübhəsiz, Puşkin şeirinin orijinallığındakı, bədiiliyə maksimum uyğun qarşılıq axtarışının nəticəsidir.

Bəzən isə A. Səhhət orijinalın ruhunu və süjetini, bir də dilinin xəlqilik və ədəbilik nümunəsini götürür. Misal üçün İ. A. Krilovun «Qurd və quzu» («Волк и ягненок») təmsilinin tərcüməsindən nümunəyə diqqət edək:

*Ягненок в жаркий день зашел к ручью напиться;
И надобно ж беде случиться.
Что около тех мест голодный рыскал волк.
Ягненка видит он, на добычу стремится,
Но, делу дать хотя законный вид и толк,
Кричит: «Как смеешь ты, наглец, нечистым рылом...»*

*Su kənarında qəflətən naçar
Bir quzu bir gün oldu qurda düçar.
Quzu qorxub dayandı xeyli məlul.
Qurd olarkən su içməyə məşğul
Fikri oyandı kim, tapıb nə desin,
Quzunu bir bəhanə ilə yesin.
Dedi: «Axmaq quzu, məgər korsan?»*

Bu tərcümədə misraların qarşılığından danışmaq artıqdır. Burada təmsilin məzmunu uyğundur, bir də İ. Krilovun təmiz rus xalq dili ilə A. Səhhətin təmiz Azərbaycan dili (həmin təmsili azərbaycanlı oxucu ilk dəfə A. O. Çernyayevskinin «Vətən dili»ndə oxumuşdu).

Gətirilən nümunələrdən göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin normaca müəyyənləşməsində bədii tərcümə dili ekstralinqvistik faktorlardan biri kimi çıxış edir.

2. PUBLİSİST ÜSLUB

Publisist üslubun daxilində üç çalar seçilir: siyasi publisist dil, bədii publisist dil, elmi-publisist dil.

Siyasi publisist dilin ən tipik və ən mükəmməl təzahürünü dövrün demokratik-bolşevik orqanlarında görürük. «Qoç-Dəvət», «Təkamül», «Yoldaş», «Hümmət» səhifələrindəki yazılar siyasi publisist dilin təməli, başlanğıcı olmaqla, həm də publisistikamızın qızıl fonduna daxil olmuşdur. Publisist üslubun bu qolunda təyinedici göstəricilərindən biri lüğət tərkibidir. Burada zəngin siyasi-ictimai terminlər vardır. Həm də bu mətbuat orqanlarında Azərbaycanın yeni ictimai-siyasi şəraiti ilə əlaqədar spesifik söz yaradıcılığına təsadüf edirik. Demək olar ki, müvafiq ictimai-siyasi, sinfi-ideoloji həyatla əlaqədar söz-terminlər Azərbaycan ədəbi dilinə ilkin olaraq məhz həmin orqanlar tərəfindən daxil olmuşdur. Əlbəttə, bu baxımdan ən faydalı işi Cümhuriyyətin «Azərbaycan» qəzeti görmüşdür.

Buraya həm milli, həm ərəb-fars, həm də rus-Avropa mənşəli terminlər daxildir. Ümumiyyətlə, əsrin əvvəllərində lüğət normasında olduğu kimi, ictimai-siyasi terminlərin işlənməsində də qeyri-sabitlik görünür. Belə ki, eyni anlayış müxtəlif orqanlar tərəfindən və eyni mətbuat orqanlarında müxtəlif terminlərlə verilir. Bolşevik mətbuatının terminlərindən: *inqilab, inqilabçı, əksinqilabçı, fırqa, partiya, revolyusiya, 17 oktyabr manifesti, üsyançı, tətılçı, revolyusioner, siyasi tətil, iqtisadi tətil, milli mübarizə, milli hərəkət, hüriyyət mübarizəsi, milli sosializm, sərmayədar, burjua, qaragüruhçu, avtonomiya, soyğunçu, işsizlik, birlik, birmənafelek və s.*

Lüğət cəhətdən bu yazıların dilində bir spesifikasi da ondan ibarətdir ki, burada xalq danışığı üçün səciyyəvi olan loru sözlər yox dərəcəsidir. Xalq danışığı materialı ədəbiləşdirilmiş şifahi nitq nümunəsi kimi alınır.

Qrammatik cəhətdən bu yazıların diqqəti cəlb edən ən başlıca xüsusiyyəti sintaksis sahəsindədir. Bu üslubda möhkəm sintaktik norma vardır. Başqa üslublarda gördüyümüz və danışq dili üçün səciyyəvi olan sintaktik sərbəstlik burada yoxdur. Bu cəhət xüsusilə söz sırasına aiddir: sözlər cümlələrdə öz yerini çox dəqiq seçir, ciddi qrammatik tələbə riayət edir. Ciddi ictimai-siyasi ünsiyyətlə məşğul olan bu orqanlar fikrin maksimum dəqiqliklə verilməsinə də, nitq mədəniyyətinə də böyük səy göstərmişdir.

Bu yazılarda xitablar, nida, əmr, sual-təhrik cümlələri publisist tonu kökləyir: «*Bu həyat bir müharibədir – füğərayı-kasibə ilə onları təsərrüf edib, təzyiq edən xozeyinlər arasında!.. bir tərəfdən fəqir və o biri tərəfdən dövlətlidir.*» («Dəvət», 1906, № 7). *Vətəndaşlar! Sabah seçkidir. Ehtiyatlı olun ki, onsuz da kütah olan həqqi-intixabınızı itirməyəsiniz!*» («Təkamül», 1907, № 6). Göründüyü kimi, bolşevik mətbuat orqanları sadəliklə bəsitliyi, anlaşıqlılıqla dayazlığı eyniləşdirmirlər: sadə yazırlar, ancaq siyasi dolğunluğa fikir verirlər.

Üslubun təşəkkülü, şübhəsiz, onun özünə məxsus leksik materialın müəyyənləşməsindən başlanır. Dövrün siyasi-ictimai hadisələrinə və anlayışlarına uyğun yeni sözlər yaranır, ənənəvi lüğət sinfi-sosioloji məzmunu müvafiq yeni mənalarla dolğunlaşır. Publisist üslubun ilk elementi kimi publisist leksion formalaşır. Bu leksikonun mühüm qismi xalq dilində işlənən, anlaşılan sözlərdir. Bunlar sintaktik əhatədə terminoloji məzmun qazanır. Mətnin sosioloji keyfiyyəti belə sözləri məişət anlaşılməsi dairəsindən çıxarır, ictimai-publisist kommunikasiya vahidinə çevirir. Bu proses əksinə də gedə bilər; ictimai-siyasi məzmun kəsb edən sözlər, tərkibində olduqları cümləni ictimai-publisist nitq vahidi səciyyəsinə gətirir. Əlbəttə, bu leksik vahidlər məişət ünsiyyətindəki mənasından rabitəsini üzmür, hətta sözün terminoloji məzmununun qavranmasını həmin cəhət tezləşdirir. Nümunə üçün gündəlik ünsiyyətdə adi məqamlarda tez-tez rast gəlinən, bədii nitqdə müstəqim və məcazi mənalarda təsadüf olunan sözlərin işləndiyi bir cümləyə diqqət yetirək: *Bunlar ədalət, bərabərlik nəzərdə tutub, haman kasıb, fəqirlərin hünnərinə zəngin olanların zülümlərini azaltmaq istəyirlər.* («Həyat»

qəzeti, 28 iyun 1906-cı il). Burada kursivlə verilən sözlərin sosioloji termin mahiyyəti cümləni siyasi-sinfi məzmunla yükləyir və publisist üslubun nitq faktına çevirir, *ədalət, bərabərlik* sözləri cəmiyyətdə nəzərdə tutulan sinfi davranışı, *kasıb, fəqir və zəngin* sözləri ictimai qütbləri, *zülm* kəlməsi isə bu iki qutbün davranışındakı hüquqi münasibəti əks etdirir.

Doğrudur, bu sözlər bədii nitqdə, xalq yaradıcılığında tarixən ara-sıra belə publisist qığılçımlar vermişdir. Lakin bunların publisist məzmununda sabitləşməsi məhz XX əsrin əvvəllərindəki ictimai-inqilabi şəraitlə, mətbuatla bağlıdır. Bərabərlik sözü isə həmin mənada tamamilə yenidir, dövrün leksik vahididir.

Şübhəsiz, terminləşmə prosesinə «məruz» qalan sözlərin hamısı eyni vəziyyətdə olmur, publisist dilin materialına çevrilmək üçün bunların eyni dərəcədə üslubi rəngə çəkilməsinə ehtiyac görünür. Danışıqda işlənən sözlərin bir qismini ancaq sintaqmatik şərait müvafiq üslubun leksikonu kimi təqdim edir. Belə sözlərin adi, nominativ məzmunundan təcrid olunması və üslubi vahid kimi qavranması üçün oxucu ani də olsa, müəyyən zehni enerji sərf etməlidir. *İxtiyar, qeyrət, tələb, zindan, buyuruq və s.* kimi sözlər məişət danışığında çox işləkdir. Bunlar nominativ məqamlardan çıxarkən ictimai-publisist məzmunlu başqa sözlərin sinonimi məzmununda qavranılır: *ixtiyar-hüquq, qeyrət-həmrə'yiliklə hərəkət, tələb-siyasi-iqtisadi hüquq istəmək, zindan-əsarət, buyuruq-rəsmi göstəriş və s.* Göründüyü kimi, bunlar – birinci tərəflər adi dil işarəsi olmaqdan çıxıb, müəyyən ictimai-siyasi məfhumun məntiqi təyini (definisiya) kimi – ikinci tərəflərin qarşılığı olaraq nəzərə çarpır. Belə adi sözlərin üslubi rəngə düşməsində sintaktik mühitdən əlavə müəyyən leksik-morfoloji vasitələrin də köməyi olur. Məsələn, *zəhmətkeşan* (an şəkilçisi həmin vasitələrdəndir), *həməfkar, həmrə'y, fərd-vahid, yekvücuda* (bu mürəkkəb sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda ictimai-publisist məzmun ifadə etməkdə eyni dərəcədə fəal olmur, həm də bu sözlər sinonimdir), *bərabərlik (-lik) və s.*

İkinci qisim sözlərdə nominativ mənadan çıxma, ictimai-hüquqi termin məzmunu qazanma prosesi tarixən getmişdir və bunlar publisist dilə yarım hazır şəkildə daxil olur. Bu

qəbildən olan leksik vahidlərin publisist dildə yer tutması və ya möhkəmlənməsi bilavasitə publisistlərin xidmətidir. Lakin publisistlərə qədər də belə sözlər ümumən rəsmi məqamlarda işlənmişdir. Bunlar birinci qrupdakı sözlər kimi adi məişət leksikonu deyildir. Belə sözlər nəzərdə tutulur: *fərman*, *hökumət*, *qanun*, *qanun-qayda*, *fırqə*, *hüquq* və s.

Üçüncü qrup sözlər də bunlara yaxındır, yəni belə sözlər də ictimai-siyasi həyatın müxtəlif məsələləri ilə əlaqədar yaranmış hüquqi, iqtisadi, siyasi, elmi terminlərdir. Lakin bu terminlər kapitalist istehsal üsulu ilə, inqilabi-demokratik hərəkətlə, yeni tarixi-mədəni şəraitlə əlaqədar olaraq bilavasitə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşır. İctimai həyata fəal müdaxilə edərək, mədəni-siyasi dünyagörüşün yeni tərzdə təşəkkülündə ciddi təsir göstərən publisist ədəbiyyatın dilində bu sözlər işlək fonda daxil olur. Bu leksika bilavasitə publisistlər tərəfindən hazırlanmasa da, onların vasitəsilə ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır, siyasi-ideoloji ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, intişar tapır. Buna görə də publisist leksikondan danışarkən onlara müraciət edirik. Belə sözlər: *şura*, *muxtariyyət*, *məramnamə*, *sərmayədar*, *təsfiyə*, *sinif*, *hürriyyət*, *hürriyyətpərəst*, *hümmət*, *həmnəyyət*, *mitinq*, *mütləqiyyət*...

Bəzən ünsiyyətə daxil olmayan və hətta əzsavadlılar tərəfindən anlaşılmayan sözlər işlənir: *üqdə*, *nüfus*, *mühəvvəl*, *mə'qul*, *dərəqəb*, *südur*, *ovdət*, *əsəm*, *saqit*, *qərardad*, *mazi*, *əlhan*, *əsvat*, *əsəm*...

Eyni mənbədən və eyni kökdən olan sözün iltisqi quruluşa uyğunlaşmamış qəlibi alınır. Halbuki o sözün xalq dilində və ya ədəbi dildə azərbaycancalaşmış formaları, bu formaların Azərbaycan dili morfoloji əlamətləri ilə həmin mənanı verən təzahürləri olmuş, hətta bu gün də qalır. Məsələn: *mütəcaviz* – *təcavüz*, *iqfal* – *qəflət*, *təqərrür* – *qərar*, *təhəyyüc* – *həyəcan*, *mübəlliğ* – *təbliğ*, *məvadd* – *maddə*, *mövlud* – *vələd*, *övlad*...

Söz yaradıcılığı ilə bağlı olmayan əcnəbi morfoloji qəliblərə də yer verilir. Ən çox kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi: *müamilat*, *müləhizat*, *zərəbat*, *məzahib*, *rüfəqa*, *əqaid*, *qəvanin*, *iraniyan* (hətta iki dilin kəmiyyət göstəricisi

birlikdə çıxış edir: *hadisatlar*). Yad morfoloji əlamətlər əcnəbi sözləri müxtəlif nitq hissələri üzrə müəyyənləşdirir: *məxsusi* (sifət), *axirən, hal, müdam* (zərf), *bərəks, binaən* (qoşma), *əcəba* (ədat), *bilmərrə* (modal söz)...

Sonralar ədəbi dildə sabitləşən bir çox sözlər əcnəbi şəkildə ilə işlənirdi ki, bu da termin kimi təqdim edilmək cəhdilə bağlıdır: inqilabiyyun, *ictimaiyyun-amiyyun, nəzəriyyat elmiyyəsi*...

Anlayışın təsviri yolla verilməsi bəzən rus dilindən kalkatərcümə kimi də meydana çıxır: *sol fırqa, sağ fırqa* və s.

Maraqlı cəhətdir ki, ictimai-publisist anlayışın perifrastik ifadəsində izafət formasına daha çox yer verilir. Görünür, bu cəhət onunla bağlıdır ki, izafət azərbaycanlı tərəfindən analitik şəkildə qavranılmır, söz birləşməsi kimi yox, ümumən leksik vahid hüququnda alınır. Doğrudan da, bu izafətlər müəyyən ictimai-siyasi məzmunu, təşkilat və ya vəzifə adını və s. bildirməklə təsəvvürdə vahid anlayış yaradır: *füqərayi-kasibə, əfvi-ümumi, nöqteyi-nəzər, məclisi-ədliyyə, vəziridaxiliyyə*...

Belə birləşmələrin terminoloji mahiyyətini əyaniləşdirmək üçün izafətlərin rusca qarşılığına baxmaq kifayətdir: *füqərayi-kasibə-proletariat, əfvi-ümumi-amnistiya, nöqteyi-nəzər-vzqlyad* (indi Azərbaycan dilində – *baxış, dünyagörüş*).

Hətta leksik müqabil alınmadıqda belə bu izafətlərin məfhumu, ictimai-publisist məzmunu göz qabağında olur. Bu nümunələrdə olduğu kimi: *çarəyi-nicat, ümurati-səltənət, zindani-əsarət, dövri-cədidə, hissiyyati-mütəhhərəyi-milliyə, əvzai-hazirə, hüquqi-bəşəriyyə*...

Bu izafətlərin içərisində publisist məcazlara da rast gəlirik: *cəhi-fəlakət, qövmi-mübarək*...

Maraqlı spesifik cəhətlərdən biri budur ki, eyni terminoloji anlayış müxtəlif dil mənbəli leksik vahidlərlə təkrar olunur. Ancaq bu təkrarın vahid sistemi yoxdur: gah əvvəl ərəb-fars, sonra rus-Avropa sözləri gəlir, gah əksinə. Belə növbələşmə Azərbaycan sözləri ilə alınmalar arasında da gedir. Bu, dövrün ziyalılarının təhsil mənbəyi ilə bağlıdır: bəziləri rus-Avropa dillərində, bəziləri Şərq dillərində təhsil görmüşlər. Eyni zamanda müxtəlif əqidəli orqanlar bu

terminləri öz dil-üslub normasına uyğun işlədir. Məsələn, «Həyat», «Füyuzat» *ictimaiyyun-amiiyyun* işlədir, bolşevik mətbuatı isə *sosial-demokrat*. Publisistlər bu terminləri yanaşı işlədəndə, görünür, nəzərə almışlar ki, kim hansını başa düşür, qavrasın. Bunların sırasına gəlincə, hesab etmək olar ki, məchuldan məlumla, məchulu məlumla aşkar etmək qənaətinə əsaslanmışlar. Məsələn: *konflikt – münaqişə* (...«Bəndər-abbasda ingilis konsulu ilə İran hakiminin aralarında (konflikt) – münaqişə görünür» («İrşad», 1906, № 75. N.Nərimanov). Görünür, müəllif ictimai-siyasi terminləri rus-Avropa mənşəli sözlərlə qanuniləşdirməyi üstün tutmuş və əvvəlcə məhz həmin mənbədən termini işlətməmiş, sonra məlum sözlə onu aydınlaşdırmışdır. Ancaq tədricən bu ilkin prinsip pozulmuş, hansı sözü əvvəl, hansını sonra işlətməyə fikir verməmiş, necə gəldi yazmışlar. Məsələn, belə yazmışlar: «*Dövlət Duması və Dövlət Şurası (Государственный Совет)* imperatorun nitqinə cavablar yazıb qurtardılar» (N.Nərimanov. «Həyat» qəz., 1906, № 105). Paralel işlənən terminlərə daha bir neçə nümunə: *amnistiya – əfvi-ümumi*, *konflikt – niza və ixtilaf*, *münafıqlıq – provakasiya*, *məişət – eqonomiçeski*, *təhlil – analiz*, *məqsəd – ideal* və s.

3. ELMİ ÜSLUB

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslubun başlıca spesifikasiyası onun dilinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə olduca sadələşməsi, kütləvi dərəcədə anlaşıqlı şəkildə düşməsidir. Bu keyfiyyəti səciyyələndirən ictimai zərurət elmi xalqın xeyrinə vermək meylilə şərtlənirdi. Mütərəqqi elm və maarif nümayəndələrinin elmi yaradıcılıqdan məqsədləri xalqa xidmət göstərmək, xalqı tərəqqiyə qoşmaq arzusu idi. Buna görə də öz yazılarında savadsızlar və azsavadlılar mühitinin qavrama imkanlarını nəzərə alırdılar. Həmin səbəbdəndir ki, elmi üslubda yazılan əsərlərin həm lüğət tərkibi, həm də sintaksisi və morfologiyası xalq dili zəminində durur. Elmi dilin bu keyfiyyətlərini F. Kəçərlinin elmi-ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində, H. Zərdabinin əkinçiliyə,

təbiət və zoologiyanın müxtəlif məsələlərinə, sağlamlıq və gigiyenaya həsr etdiyi müxtəlif əsərlərdə, Üzeyir bəyin hesabla-riyaziyyatla bağlı dərsliyində və başqa elmi mətnlərdə aydın görə bilərik.

Həmin dövrdə elmi üslubu başqalarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri onun lüğət tərkibində müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədar terminlərin işlənməsi idi. Nəqli-təsviri cümlələrin əksəriyyət təşkil etməsi də elmi üslubun muxtariyyət xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Elmi üslub nə qədər sadə olsa da, o özünün doğrulduğu ənənədən tam təcrid oluna bilmir. Bu da elmi dildə müəyyən qədər terminoloji və qeyri-terminoloji səciyyəli nisbətən çətin ərəb və fars sözlərinə yer verilməsində, publisist və bədii əsərlərə nisbətən cümlələrin bəzi hallarda bir qədər həcmli görünməsində nəzərə çarpır. Bu, elmi dilin gözəl nümunəsidir. M.F. Axundzadənin komediyalarının, C. Məmmədquluzadənin dram və hekayələrinin dili bədii üslubumuz tarixində nədirsə, bu da elmi üslubumuzun tarixində odur: «... Belə açıq və sadə dildə heç bir şair öz vilayətinin övzavü əhvalını və müasirlərinin dolanacağını bu sayaq doğruluqla aydın və aşkar yazmayıbdır.¹ Bu kəlam nəzmlənmiş nəsrdir. Bunda rədif və qafiyələr elm zoru ilə və savad gücü ilə icad olunmayıbdır. Bunlar camaatımızın ağzında müdam işlənən sözlərdir. Şair özü də el içində nəşvü nüma tapmış eloğlu olduğu üçün asanlıqla o sözləri öz məxsusi malı kimi sərf edir. Hansı şeirdə belə sadə misra və qafiyələrə rast gəlmək olar: *Bizim başımızda çatdadı çanaq; qoyun oturaq, qurdu badalaq...* bu sözlərin tamamı zərbül-misal məqamında müttəsil dilimizdə cari olan sözlərdir. Necə ki, millətimiz diridir, bu sadə sözlər onun dilində işlənəcəkdir və nə qədər ki, bu sözlər istə'maldan düşməyəcəkdir, yəni əcnəbi lisanlardan əxz olunmuş qəliz ibarələrin hücumu altında boğulub tərək olmayacaqdır, millətimiz dəxi ölməyib diri və salamat qalacaqdır» (F.Köçərli).

¹ Söhbət Q. Zakirin M. F. Axundova «Haçan ola bir də deyək-danışaq» misrası ilə qurtaran məktubundan gedir.

Elmi dildə xəlqilikdən danışılırsa, bu onun tipik nümunəsidir. Bu üslubu səciyyələndirən sərrast dil, məntiqi ardıcılıq və sadə ifadənin vəhdəti XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin demokratik inkişafına uyğundur. Hətta terminləri də kütləvi qavranılındır: *dil, şair, kəlam, nəzm, nəsr, rədif, qəfiyə, elm, misra, zərbül-misal, millət, söz, lisan, ibarə*. Əlbəttə, mühitdən təcrid olunmaq mümkün deyildi və buna görə qeyri-kütləvi vahidlər də var: «...Gülüstan-İrəm»in axırında mərhum Abbasqulu ağa Qafqaziyada vücuda gələn *üləməvü üdəbəvü şüəradan filcümlə* mə'lumat verdikdən sonra öz *seyrü süluku* və tərcümeyi-halı ilə dəxi bizi aşına edir». F. Köçərlinin dilində qəliz ərəb-fars sözləri hətta bəzən əcnəbi morfologiya və sintaksislə işlənir: *ülum, fünun, ati, qissə, abdar, dilpəsənd, rehlət, müraat etmək, qəryə, müşarileyh, mürəbbə'at, müəşşər, səbk, zati-pəsəndidəsisfat, lisani-bəlağətsənci, təhtəl-ləfz, dari-bəqa, əş'ari-müstəzad, tiri-şəhab, təb'i-şəriyyə, irsal-mərsul*... Ancaq bunlar yuxarıdakı cümlələrdəki kimi səpələnmiş halda olur və dilin bütöv aydınlığını pozmur.

Həmin xüsusiyyətlər H. Zərdabinin «Dəsturüləmələ»indən götürdüyümüz bu nümunədə də təxminən elə təcəssüm tapır:

*Dəryayi-mühit və ya dəryayi-mühitə açılan dəryalara dərya deyirlər. Belə suda çimmək bədəni bərkidir, iştəhanı açır, yorğunluğu alır, xülasə, bədəni səlamət edir. Dərya suyunun belə əsər etməyinə səbəb, yə'ni dəryanın yeri alçaq olmağıdır ki, belə alçaq yerdə hava çoxdur və orada müvəllüdühlümüzə çoxdur; ona binaən orada nəfəs almaq asandır*¹. Bu misal elmi dilin terminoloji lüğətini, izafətini, cümləsinin uzun və ya yığcamlığını, başa düşülmə dərəcəsini ehtiva edir. Ancaq H. Zərdabinin elmi dili əksər hallarda bundan da sadə olur: *Havasız zindəganlıq və nəşvü nüma yoxdur. İnsan dünyaya gələndə ağzını açıb bağırır nəfəsini alan zamandan axırıncı «ah» çəkib canı çıxınca hava ona nəfəs almaq üçün lazımdır. Hava gərək təmiz olsun: onun pak olması həyat və xarab olması ölümdür*.² Üzeyir bəyin «Hesab məsələləri»nin dili (Bakü, zülhəccə 1325, dekabr 1907) XX

¹ Həsən bəy Məlikzadə. Bədəni səlamət saxlamaq dəsturüləməlidir. İ.Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəəsi, 1914, səh. 29.

² Yenə orada.

əsrin əvvəlləri üçün elmi üslubun böyük nailiyyətidir. Burada ərəb və fars sözləri bədii və publisist üslublardakından da azdır. Halbuki normal məntiqə görə elmi üslubun dili nisbətən mürəkkəb və çətin olmalıdır. Məsələn, Məhəmməd Hadi dilində ərəb kəlmələrinin çoxluğunu, dilin qəlizliyini onun bədii dilində fəlsəfi fikrin dərinliyi ilə izah edirlər. Ancaq Üzeyir bəyin riyazi məsələləri bu qədər sadə, aydın, anlaşıqlı dillə ifadə etməsi göstərir ki, elmi, fəlsəfi düşüncəni Azərbaycan türkcəsində kifayət qədər dolğun və kütləvi dərəcədə aydın ifadə etmək mümkün imiş. Bu halda şeir dilində ərəb sözlərinin bolluğunun günahı yenə əruz vəzninin boynunda qalır. Bu halda Üzeyir bəyin riyaziyyat dilinin bu qədər aydınlığına həmin fənnin dilinin rusca dərsləklərin dili ilə müqayisənin təsiri olmuşdur. Üzeyir bəyin ibtidaidən başlamış bütün təhsilini rus dilində almasıdır. Və rusca oxuduğu dərslək dilinin necəliyini görmüşdür. Nəticədə rusca dərsləklərin dili rus xalq dilinə nə dərəcədə yaxın olmuşsa, Azərbaycan türkcəsindəki dərslək dilinin də Azərbaycan xalq türkcəsinə həmin nisbətdə yaxın olmasına nail olmuşdur.

Beləliklə, bədii üslubda başqa nasir müasirləri ilə müqayisə C. Məmmədquluzadənin dili nə qədər demokratik olmuşsa, Üzeyir bəyin də riyaziyyat dərsləyinin dili elmi üslubun başqa müasirlərlə müqayisədə o qədər aydın və demokratikdir. Yaxud, deyək ki, bədii üslubda uşaq şeirlərinin dili – Şaiqin, M. Ə. Sabirin, A. Səhətin uşaq ədəbiyyatı dili nə səviyyədə xəlqidirsə, Üzeyir bəyin riyaziyyat dili də o dərəcədə xəlqidir.

Üzeyir bəyin kitabının üstündə «Hesab məsələləri» adının altında yazılıb: «İbtidai məktəblərin birinci və ikinci sinfləri şagirdlərindən ötri lüzumlu bir dərslək kitabıdır». Bu, məktəb dərsləyidir. Üzeyir bəyin məktəbliyə təqdim etdiyi riyaziyyat türkcəsidir. Bu, ilk məsələnin mətnidir: «Mənim bir cibimdə 4 qəpik və o biri cibimdə 3 qəpik pulum var. İki cibimdə nə qədər pulum olur?» (s.3). Bu da kitabın sonuncu məsələsidir: «Bir səyyah əvvəl 25, ikinci gündə 8 verst ondan az yol getdi. Gördü ki, bütün yolun hələ üçdən bir hissəsi qalıbdır. Yolun uzunluğu neçə verst imiş?» Birinci məsələ birinci sinfin ilk dərslərini alan şagirdlərə, ikincisi ikinci sinfin son dərslərini alanlara söylənir. Birinci sinfə başlayan və ikinci sinfi bitirən

şagirdin bilik dərəcəsinə uyğun riyazi əməliyyatın fərqi göz qabağındadır. Ancaq məsələlərin dili nə qrammatikası, nə də lüğət tərkibinə görə fərqlənir. Bu, əvvəlcə, o deməkdir ki, xalq türkcəmiz riyaziyyat dili üçün kifayət qədər imkanlıdır. Bu dil uşaqlar üçün «Gəl, gəl, a yaz günləri» bədiiliyini necə aydınlıqla ifadə edə bilirsə, həmin şeiri oxuyan birinci sinif şagirdləri üçün riyazi biliyi də elə verə bilər. Deməli, kimsə dərin bədiiliyi və ya elmi fikri qəliz dillə, ərəb, fars sözlərinin bol-bol işlənməsi yolu ilə ifadə edərsə, bu, türkcəmizin yetərsizliyi deyil. Üzeyir bəy bunu hələ «Arşın malalan»dan çox-çox əvvəl publisist dilində, lüğətinin tərtibində olduğu kimi «Hesab məsələləri»ndə də bir fakt kimi, nümunə kimi göstərdi.

Birinci sinfin başlanğıcı və ikinci sinfin sonunda eyni qrammatika və eyni lüğətlə danışmaq həm də o demək idi ki, şagirdə intellektual səviyyə ilə yanaşılır, başlanğıc deyə ona bəsit dillə yanaşılır.

Doğrudur, dərslərdə ərəbcə olan riyazi terminlər də işlədilir: *cəm* və *tərh* (toplama və çıxma), *zərb* və *təqsim* (vurma və bölmə). Vurma və bölmə əməlini ilk işlədərkən mötərizədə izah verir: *zərb* (dəfə) və *təqsim* (bölmək).

Dörd əməl (toplama, çıxma, vurma, bölmə) məqamında *əmali-ərbəə* (dörd əməllər) termini işlənir. Bir məqsədə və ya misalda bir neçə *əməl* – toplama və çıxma və ya vurma və bölmə, yaxud hər dördü tətbiq olunduqda türkcə *qatışıq* termini verilir. Bütövün hissələri üçün *pay* və *yarı* (hissə) terminləri göstərilir.

«Hesab məsələləri» kitabı Üzeyir bəyin XX əsrin əvvəlləri üçün bütövlükdə ədəbi türkcəmizin həm dərslük dilinin, həm elmi üslubunun mükəmməl nümunəsidir.

Elmi dilin sadəliyi o cəhətlə də bağlıdır ki, elmi əsərlər, elmi məlumatlar ayrı-ayrı kitablar halında çıxmaqdan çox, dövrün qəzet və jurnallarında çap olunurdu. Bu halda istər-istəməz elmi əsərlərin dili elmi-publisist dil meyarına uyğunlaşır. Eyni tələb uşaq jurnallarında və dərsləklərdə gedən elmi məlumatlarda da gözlənir. H. Zərdabinin, F. Köçərlinin, N. Nərimanovun elmi yazılarının çoxu dövrü mətbuatda, uşaq jurnallarında və dərsləklərində çap olunmuşdur. Bunu

tamamlayan bir faktı da xatırlamaq yerinə düşür ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elmi üslubunu formalaşdıran şəxsiyyətlər eyni zamanda bədii və publisist üslubun görkəmli nümayəndələridir. H. Zərdabi «Əkinçi»dən başlayan publisist təfəkkürünü elmi yaradıcılığında da davam etdirir. Həm də o, «Əkinçi»də kənd təsərrüfatı haqqında elmi söhbətləri publisist səpkidə aparmağa vərmiş etmişdi. Təbabətlə, qrammatika ilə bağlı elmi əsərlərin müəllifi N. Nərimanov yazıçı və publisist idi. Hesab dərsləri yazan Ü.Hacıbəyov mahir jurnalist və bədii söz ustası idi. Ədəbiyyatşünaslığımızın M. Fətəlidən gələn professional əsasını möhkəmləndirən F. Köçərli eyni zamanda bədii və publisist üslubun təmsilçilərindəndir. Buna görə də bəzən onun mətbu əsərinin elmi üslubu, yoxsa publisist üslubun elmi-publisist qolunu təmsil etməsini ayırmaq çətinidir: «Milli şüeramızdan məşhur Molla Vəli «Vidadi» təxəllüsün vəfatından bu il tamam yüz il, yə'ni bir əsr gəlib keçir... Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif hər ikisi bir əsrin adamlarıdır. Qazax mahalında bunlar öz əsrlərinin əhli-kəməli və sahibi-elmü mərifəti olub, müasirləri arasında özlərinə şan və hörmət qazanmışdırlar və hər ikisinin gözəl, rəvan və səlim təbləri var idi.»¹

Elmi və elmi-publisist dilin belə uyğunluğu, müəyyən dərəcəyə qədər qeyri-diferensiallığı elmi üslubun xeyrinədir. Onsuz da publisist üslub elmi və bədii üslubların xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Təbii ki, elmi-publisist qol elmi üsluba güclü təmas edir və beləliklə, elmi üslubun təbiəti təhrif olunmur. Əksinə, bu proses elmi üslubu sürətlə xəlgiləşdirir. Tarixi faktlar təsdiq edir ki, XX əsrin əvvəllərində elmi üslubun dil səviyyəsi, lingvistik məzmunu nəzəri tələblərə tamamilə cavab verir, hətta o vaxtkı elmin səviyyəsindən yüksəkdə durur. Elmin səviyyəsi, elmi əsərlərin müxtəlif ixtisaslar üzrə mövcudluğu Azərbaycanın həmin dövrdəki mədəni-siyasi şəraiti ilə bağlıdır, elmi müəssisələrdən, elmi kadrların kəmiyyəti və imkanlarından asılıdır. O zaman Azərbaycan elmi, məsələn, Avropa və Rusiya elmi ilə

¹ F. Köçərli. «Dəbistan», 1907, № 1, səh. 7

müqayisədə çox aşağı səviyyədə idi. Ancaq elmi üslub dilin daxili potensialından, əsrlərlə qazanılmış zənginlik və çevikliyindən qidalanaraq, müasir bədii və publisist üslubların köməyinə əsaslanaraq mükəmməl təşəkkül tapdı. Yəni bu halda üslub dilin daxili inkişaf qanunauyğunluğundakı muxtariyyətə, bu muxtariyyətin avtoritetinə arxalandı. Elmi üslub başqa üslubların qarşılıqlı təsiri şəraitində, onlarla dialektik vəhdətdə inkişaf edirdi.

4. ŞƏRİƏT ÜSLUBU

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii, elmi, ictimai-siyasi ədəbiyyatla yanaşı, şəriət kitabları da çap olunur və dini-təbliği əsərlər yazılırdı. Bu yazıları bütün başqalarından ayıran üslubi xüsusiyyətlər vardır; lüğətində şəriət istilahları, mövhumi-əfsanəvi adlar, təbii olaraq, çoxdur. Bu üslubda terminoloji – sahə sözlərindən əlavə, canlı danışiq dili üçün işlək olmayan ərəbizm-farsizmlərə geniş yer verilir.

Cümlələr həcmcə klassik nəsr dilindəki kimi böyük olur. Söz birləşməsi və cümlə sintaksisində əcnəbi ünsürlər (ərəb-fars konstruksiyaları) aydın şəkildə seçilir.

Nümunə üçün «Tarixi - islam» adlı kitabın «Bəyani-qərəzi-xilqət» fəslindən bir parçaya diqqət yetirək: «*Qur'animohidin... sayəsində məfhum olur ki, cin və insan təifələrini xalq etməkdən həq təalanın qərəzi onların həyati-ictimaiyyə üzrə bir din və bir qanunə tabe olub qəvaidi-əxlaqiyyə və intizamiyyə təhtində kəməli-rahatlıq ilə və e'tiqadi-səhih və bəsirəti-kəmal üzrə ibadət etməgidir. Bu vəzifələri came' islam dinidir. Necə ki, buyurub... yə'ni həyati-ictimaiyyədə bir qanuni-küllü təhtində bir nizam və bir e'tiqadi-səhih üzrə olub dünya əsayişini və axirət səadətini came' olan islam dinidir*»¹.

Eyni ifadə tərzı «Qur'an»ın Azərbaycan dilində təfsirində müşahidə olunur. Təfsirin müqəddiməsindən bir nümunə: - «*Həmdi-bihədd və sənayi-biəddi mövcud həqiqi mümkünata*

¹ Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi. Tarixi-islam. Gəncə, 1908, səh.3.

səzavardır ki, əfradi-insanı sair mikunat arasından hünər və maarifdən ötri intixab edib və onların batinində müşküləti-ülumə hidayət tapub və dəqaiqi-sənaye' nəfisə istixrac etməğini təbi'yə buyurubdur. Müruri-zəman ilə hər nə qədər əcaib və qəraib ümumi əfradi-insandan zahir olsa, həmusi yeganə olan xalığın elmü qüdrətinə dəlil və bürhandır»¹.

Maraqlıdır ki, təfsirin öz dili müqəddimənin dilindən müəyyən dərəcə anlaşıqlıdır. Təfsirin başlanğıcından aldığımız bir-iki cümləni müqəddimənin yuxarıdakı nümunəsi ilə müqayisə etmək kifayətdir:

«(Bismillah), yə'ni ibtida edirəm Allah-Təalanın ismi-mübarəki ilə, (əlrəhman) eylə Allah-təaləyə ki, onun rəhmət və ne'məti dünya və axirətdə məxluqatə vasil olur (dünyada külli-məxluqatə, axirətdə fəqət mö'minlərə), Vələza dua məqamında deyilir (ya rəhman əldünya vələxirət). (Əlrəhim) eylə Allah-təalaya ki, onun rəhmət və ne'məti dünyada bilatəfavüt külli-məxluqatə vasil olur. Vələza dua məqamında deyilir (ya rəhim əldünya)»².

Burada dini-terminoloji anlayışlar ərəbcə verilir, onların şərhini asan, anlaşıqlı azərbaycanca gədir. Ancaq bu da maraqlıdır ki, tələffüzdə klassik ədəbi dil norması izlənilir: dünyadə, məxluqatə və s. Bu da klassik imla normasını gözləməklə bağlıdır ki, təfsirdə durğu işarələrindən istifadə olunmur. Klassik nəsr dilində olduğu kimi mürəkkəb cümlələrin tərtibində **necə ki, hansı ki** bağlama vasitələrindən geniş istifadə olunur. Görünür, bu onunla əlaqədardır ki, müqəddimə, tərcüməçinin ideoloji əqidəsinə görə, yüksək üslubda yazılmış, təfsirdə isə təbliği nitq formasına riayət etməyə səy göstərilmişdir.

Ruhanilərin mətbuat orqanlarındakı yazıları da şəriət üslubunun təbliği nitq formaları əsasında gədir.

¹ «Kitabi-kəşfül-həqayiq» (təfsiri-Qur'ani-şərif, türk-Azərbaycan dilində), cildi-əvvəl, Bakı, «Kaspi» mətbəəsi, 1322 (hicri) (Müqəddimənin əvvəlindən).

² Yəni orada.

5. RƏSMİ-EPISTOLYAR ÜSLUB

Bu üslub iki qola ayrılır: 1) sənədlərin, rəsmi dövlət və idarə kağızlarının, elanların və s. dili; 2) məktubların, şəxsi yazışmaların dili.

Bu iki istiqamətin ümumi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, hər ikisinin sintaksisində o dövrün ümumi sintaktik norma təmayülündən kənara çıxma müşahidə olunur. İzfəət işlənməsi, söz sırasının pozulması, əcnəbi sintaksis təsiri bu üslubda aydın hiss olunur. Başqa dil təsiri lüğət materialında da görünür.

Əcnəbi materiala münasibət cəhətdən rəsmi-kargüzarlıq yazıları və epistolıyay yazılar fərqlənir. Birinci mənbə şəxələnir: bəzən ərəb-fars elementləri güclənir, bəzən türk-osmanlı, bəzən də rus dili müdaxiləsi aydın görünür. İkincidə isə bir qayda olaraq ərəb-fars söz və konstruksiyaları fəal iştirak edir; burada müəyyən istisnaları çıxmaqla klassik epistolıyay norma qalır.

Məlumdur ki, rəsmi sənəd dilində standartlar, qəliblər, vahid formalar olmalıdır. Bu standartçılıq həmin üslubdan kütləvi istifadə imkanını təmin etmək üçündür: əzsavaddlıların da qəlib dairəsində, standart söz və ifadələrlə ədəbi dil normasını icra edə bilməsi üçün bu forma yararlıdır. Ancaq Azərbaycan dili XX əsrin əvvəllərində dövlət dili olmadığından bu üslub zəif çıxış edir. Bu üslubdan dövlət müəssisələrində yox, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında istifadə olunur: elanlar, müqavilələr, reklamlar çap edilir. Təbii ki, belə halda hər mətbuat orqanı öz dil normasını rəhbər tutur və bununla da rəsmi-kargüzarlıq dilinin mahiyyəti korlanır, standartçılıq prinsipi pozulur. Qəlibdən kənara çıxma sintaksisdə, həm də fonetika və morfologiyada görünür. Aydınlıq üçün nümunələrə baxaq:

1. *1915 sənəsi mart ayının 8-dən e'tibarən «Petrograd» adilə gözəl bir lokanta açılıyor. Xüsusi kabinələr. Tazə məhsulatdan hazırlanmış yeməklər. Lokantada Avropa və Asiya üsulilə və təcrübəli aşpazın nəzarətində təamlar hazırlanıyor («Dirilik» jurnalı, 1915, № 15).* Göründüyü kimi, bu elanda türk dili ünsürləri vardır;

2. *Oktyabrın onundan on beşinə kimi başlanır realni uşqolaya qəbul olmaqdan ötrü imtahanlar yarımıncı, birinci və ikinci qıslara;*

İmtahan olunacaq şəhər uşqolasında hər gün saat ikidən sonra;

Ərizələri göndərmək olar oktyabrın on beşinə kimi şəhər uşqolasına. Poçt ilə və ya vermək olar inspeqturun özinə;

Tə'yin olunmuş vəqtdə gəlməyən uşaqlar dəxi imtahan olunar dərsə şüru' olunandan sonra;

Dərsə gələn uşaqlar özləri ilə bərabər gətirməlidirlər: qələm, kağız, çernil;

Uşaqların böyüklərlə danışmaqdan ötri vəqt tə'yin olunub hər gün sübh saat ondan on ikiyə qədər oktyabrın on beşindən şəhər uşqolasında, ondan sonra realni uşqolada Mustafabəyovun evində («İrşad», 16 oktyabr, 1906).

Bu sənədlərin dilində rusizmlərə geniş yer verilir. Rus sözləri, bir növ, sənəd terminləri kimi götürülür. Bunların bir qismi sənədlərin ruscadan tərcüməsi ilə əlaqədardır.

Üslubun epistolyar qolunda əsas əlamət xüsusilə başlanğıcda və sonda nəzərə çarpır: məhz əvvəldə və sonda ştapçılığa yol verilir – bir qayda olaraq müraciət olunan şəxsə əvvəldə ərəb, qismən də fars dili söz və ifadələri ilə hörmət əlaməti kimi xeyli təyin göstərilir, sonda isə məktub yazan kiçik təyinnə (təvazökarlıq əlaməti kimi) özünü təqdim edir. S. Qənizadənin M. T. Sidqiyə məktublarından nümunə: «*Dəqayiqşünas hüquqi-üxuvvət və rəqayiqpərdazi-xuniməhəbbət, maarifsənayi-həqiqi və mətməhəlləqəb Sidqi ə'ni Ağə Məşədi Təqi hüzüri-səadəti-düsturlarında!*

... *Müxlisiniz Sultanməcid Qənizadə». Yaxud: «Əfzəlül-müəllimin cənab büzürgvar Məhəmmədtəqi Sidqi hüzüri-alilərinə. ...Baqi səlamətiyi-şüma. Müntəzir-i-fərmayış: Sultanməcid Qənizadə».*

Başlanğıcda olduğu kimi içəridə də klassik nəsr dili ənənəsi hiss olunur: «*Qoridə dusti-dirin və bəradəri-sədaqətayinim Sultan Məcid hüzüri-şəriflərinə!*

Məktubi-məvəddətüslubunuzu ikinci dəfə olaraq dəsti-şükranə aldım. Həqqi-acizanəmdə ibzal buyurduqları təvəc-

cöhati-alilərinə qarşı təşəkkürdən acizəm... Müxlisiniz Ələkbər Sabir Tahirzadə Şamaxı».

Rəsmi şəxslərə və idarələrə – redaksiyalara yazılan məktublarda həmin parçalardakı üslubi mizan gözlənilir. Lakin yaxın, munis, ərək olunan adamlara həm titullar, həm də məktubun məzmunu sadə şəkildə verilir. Məsələn C.Məmmədquluzadənin məktubları belə başlanır: *Bəradərim Məşədi Qurbanəli, Əzizi-mən Məşədi Tağı..., Qardaşım Qurbanəli... Nuri-çəşmim..., Əzizim!..., Əzizim Məmmədəli!* və s. (sonda da sadəcə: *Cəlil; dostunuz Cəlil*). Yaxud Sabirin məktublarında eyni vəziyyət: *Ruhum, canum Şəfizadə!.., Qardaşım Səhhət...* və s. Artıq bu o deməkdir ki, o dövrün ziyalıları M. Fətəlinin tövsiyyələrinə əməl edir, uzun-uzadı titullar göstərməkdən uzaqlaşır, bu üslubu da xalq dilinə uyğunlaşdırmağa can atırlar.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: DİL SİYASƏTİ VƏ ƏDƏBİ DİL

Dil siyasəti dövlətçiliyin tərkib hissəsidir. Dil siyasəti dövlətin millətə münasibətinin baş göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, yabançı dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi işlədən dövlət, demək, millətindən təcrid olunmuş olur, demək, millətin dərindən xəbərsiz yaşayır. Azərbaycan milləti dövlətin özünə doğmalığını bir dəfə görmüşdü: Səfəvilərin ilk hakimiyyəti dövründə öz dilinin dövlət dili kimi işlənməsini görmüşdü. Sonra xanlıqlar zamanı mərkəzsizlik ucbatından himayəsiz qalanda da, rus imperiyasının şovinist ögeyliyi zamanında da həmin dil istiqlaliyyəti (Səfəvilər) dövründə yığdığı gücü işlədə-işlədə Azərbaycan milli türkcəsi özünü qoruyub saxlamışdı. 1918-ci ilin mayında müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan milli dilinin çiyinə yenə şahlıq quşu qondu, 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu. Budur həmin fərman: *«Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, ilərüdə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövlət vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istemalına da müsaidə edilsin»*. Fərmanda türkcə – Azərbaycan türkcəsi Cümhuriyyətin (respublikanın) dövlət dili elan olunmaqla o da deyilir ki, vəzifə başında olan şəxslərin hamısı bu dövlət dilini, yəni azərbaycanlıların ana dilini, beşik dilini bilməlidir. Bu, gerçəklik idi ki, o zamanın Azərbaycan ziyalıları türkcə, ana dilində ali təhsil görməmişdilər, hələ dövlət dilini, ana türkcəni hamısı mükəmməl ədəbi dil səviyyəsində, deyək ki, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Şahtaxtılı və başqa bu kimiləri kimi bilmirdi. Doğrudur, bunlar və belələri də ana dilində təhsil görməmişdilər. Ancaq bunlar yazıçı, jurnalist olaraq ədəbi türkcəni kamil səviyyədə bilirdilər. Əlbəttə, məsələn, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski kimi mükəmməl ruscası olan yüksək siyasi savad sahibləri, dövlətçilik və hüquqşünas biliciləri dura-dura, ana dilini bilib idarəçilik qabiliyyəti olmayanları iş başına gətirmək yaramazdı

(Bir az sonra sovet zamanında belə etdilər: savadsızları fəhlə-kəndli, proletariat nümayəndələri adı ilə yüksək vəzifələrə qoyub rusiyaçılığı onların vasitəsilə həyata keçirməyə başladılar. Yə'ni antimilli siyasəti millətin öz adamlarının əli ilə yeridirdilər). Deməli, Cümhuriyyətin qurulmasında vəzifə sahiblərinin siyasi-dövlətçi kamilliyi (əlbəttə, qəlbən millət adamı olmaları) birinci dərəcəli tədbir kimi götürülür. Ancaq fərmanda o da nəzərə alınır ki, idarəçilikdə ruscanın işlənməsi müvəqqətidir, deyilir ki, «dövlət vəzifələrinin başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istə'malına da müsaidə edilsin». Daxili işlər naziri müsahibəsində jurnalistə demişdi: «Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlənməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir... bu, çox davam etməyəcəkdir». Hətta bu müvəqqətiliyin özünə hədd qoyulmuşdu, nazir deyirdi: «İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən mə'murlar vəzifələrini itirməməkdən ötri bizim dili öyrənməli olacaqlar» («Bizim dili öyrənməli olacaqlar» o deməkdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik bir dövlət olaraq başqa millətlərin dövlətçilik qabiliyyəti olan şəxslərinə də vəzifə verirdi).

Ana dilinin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini tə'min etmək üçün müntəzəm tədbirlər görülürdü. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökumətinin ibtidai və orta məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması haqqında fərmanı verildi. Beləliklə, bir neçə gün sonra sentyabrda məktəblərdə dərslər bütünlüklə ana dilində, türkcə gedəcəkdi. Deməli, təhsil sistemi milliləşdirilmiş olurdu. Bu, dövlət dili haqqında fərmandan sonra ana dilini yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi.

Hadisənin dəyərini xalqa çatdırmaq üçün bundan sonrakı çıxışlarında hökumətin başçısı dönə-dönə deyirdi: «Şimdi məktəblər milliləşdilər». Milliləşməyə atılan hər addım xalqın özü kimi hökuməti də sevindirirdi. Cümhuriyyət hökumətinin başçısı Fətəlixan Xoyski ürək dolusu sevincə bildirirdi: «İmdi *şükürlər olsun*, bir çox ədliyyə orqanlarına türk dili bilən adamlar tə'yin olunmuşlar».

1918-ci il dekabrın 27-də Cümhuriyyətin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov orduda türkcənin mütləq

işlədilməsi haqqında əmr verdi, türkcə bilməyən zabıtlərə bir ay möhlət verildi ki, türkcə komanda verməyi öyrənsinlər. Zavodlarda, fabrikələrdə, kəndlərdə savad kursları açıldığı kimi, orduda da savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün kurslar yaradıldı. Dövlət dilinin kütləvi işlənməsini tezləşdirmək üçün dövlət hətta bə'zən sərt, antidemokratik hərəkətlərə yol verirdi, bu işi çarə kimi, qəsdən edirdi. Məsələn, parlamentə rusca gələn ərizələrin üstündə belə yazılırdı: «Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır».

Yaxud «Azərbaycan» qəzetində Azərbaycan hökumətinin 1918-ci 27 avqust xəbərlərindən birində deyilir: «Hökumətin binagüzarlığına görə məhkəmə müəsisələrində işlərə dövlət (türkcə) dilində baxılacaqdır. Buna görə mirovoy sudyalər türk dili bilən şəxslərdən tə'yin olunurlar. Türk dili bilməyən sudyalər isə ya müstəntiq olurlar, yainki razı olmasalar, xidmətlərindən əzl olunurlar».

Başqa bir fakt: Parlamentin 30 dekabr 1918-ci il altıncı iclasında Gürcüstan parlamentindən gələn təbrik teleqramı rusca oxunarkən Məmməd Əmin Rəsulzadə yerindən: «*Mən təklif edirəm ki, bundan belə parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı. Və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası Azərbaycandır. Lisani-rəsmimiz türkcədür*» (Alqış gedir).

Dil siyasətində tam milliləşmə üçün iki il vaxt nəzərdə tutulurdu. Ancaq dövlət dili haqqında fərmandan (27 iyun) iki ay sonra (28 avqust) məktəblərdə tədrisin ucdantutma türkcə getməsi haqqında əmr verilməsi o demək idi ki, milliləşməni sür'ətləndirmək üçün dövlət dili olan türkcənin tədrisi icbari şəkildə həyata keçirilir. Bu, təbii, ciddi çətinlik törədirdi; ən pisi də o idi ki, xeyli uşaq türkcəni bilmədiyi üçün məktəbdən kənarda qalırdı. Buna görə də fərmanın icrasında yumşaltma aparıldı. 1918-ci il 7 sentyabr əmri ilə azsaylı xalqların uşaqları sinifdə on nəfərdən az olmadıqda onlara ana dili və öz dillərində ilahiyət fənləri icazə verildi. Təhsilin bütün ölkə uşaqlarını əhatə etməsi üçün həmin ilin 13 noyabr göstərişinə görə, bir şəhərdə bir orta məktəb olduqda Xalq Maarif Nazirliyinin razılığı ilə yuxarı siniflərdə rus bölməsinin də açılmasına icazə verilirdi. Bir şəhərdə bir neçə eyni tipli (orta

məktəb, gimnaziya və s.) bir neçə tədris müəssisəsi olduqda bir qismi milliləşdirilməli, bir hissəsində tədris rusca aparılmalı idi. Ancaq rus məktəblərində dövlət dilinə geniş yer verilir, türk dili çox intensiv tədris olunurdu. Eyni zamanda həmin qərarda deyilirdi ki, türk ailələrindən olan uşaqlar ancaq milliləşmiş məktəblərdə oxumalı idilər.

1918-ci ilin 23 iyulunda Türkiyədən müəllimlər də'vət olunması və dərsliklər gətirilməsi haqqında Azərbaycan hökumətinin ayrıca bir qərarı oldu. Türkiyədən xeyli dərslik gətirildi və əlli nəfər müəllim gəldi. Bu tədbir dövlət dilinin sür'ətlə öyrədilməsinə yönəlmişdi. Türkiyədən gələn müəllimlər məktəblərdə dərs deməklə yanaşı, müəllim hazırlayan kurslarda da çalışırdılar.

Beləliklə, ana dilimizin, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi işlənməsi üçün geniş meydan açıldı, dövlətçilik imkanı yarandı. Bu dilə sahiblik edən dövlət hakimiyyəti tarix səhnəsinə gəldi və millətin bu uca səhnəsində öz müqəddəs və mücəssəm rolunu oynamağa başladı.

Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin tarixi, Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən işlənilib cilalanmış dolğun lüğəti, kamil qrammatikası ilə dövlət dilinin hər bir ehtiyacını ödəməyə hazır idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin dillə özünü e'lan etdi. Füzulinin dili özünü dövlət dili e'lan etməkdən əvvəl milli dövlətinin qurulduğunu, doğulduğunu e'lan etdi. Bu, həmin sənəddir ki, onun dili dövlətin dili oldu:

Azərbaycan istiqlalını mübəyyin əqdnamə

28 mayıs, 1918 sənəsi

Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə, dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqasiyanın rus orduları tərəfindən tərkinə mövcib bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qüvvəyi-məxsusilərinə tərk olunan Zaqafqasiya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqasiya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini tə'sis etdilər. Vəqayə'yi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqasiya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cuz'indən çıxub da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti tə'sisini səlah gördi.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyyəsi üzündən hasil olan vəziyyəti-hazırlıq-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənubi-Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arayı-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-Milliiyyəyi-İslamiyyəsi bütün cəməətə e'lan ediyor ki:

1. Bu gündən e'tibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyəti haqqinə malik olduğu kibi Cənubi-Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamilül-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcivar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə tə'sisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə tə'min eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bircümlə millətlərə sərbəstanə inkişafı üçün geniş meydan biraqır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayı-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliiyyə qarşı məs'ul hökuməti-müvəqqəətə durur.

Bu əqdnamə 1918 sənəsi mayıs ayının 28-də Tiflisdə e'lan olunmuşdur.

Şübhəsiz, aktın (əqdnamənin) dili ciddi bir düşüncənin məhsuludur. İlk dövlətin tərkibində Firidun bəy Köçərli, Sultan Məcud Qənizadə, Həmid bəy Şaxtaxtılı kimi mükəmməl dil biliyi olanlarla yanaşı, hüquq təhsilli insanlar da (F.Xoyski, N.Yusifbəyov, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanbəyov, X.Xasməmmədov, C.Hacinski və b.) vardı. Sənədin dili təkcə lüğəti, qrammatikası, orfoqrafiyası ilə mükəmməl deyil, həm də fikrin, hüquqi anlayışların ifadəsindəki sərrastlığı ilə seçilir. Azərbaycan türkcəsində belə sənəd

hazırlanması ilk hadisə olmaqla, yəqin ki, onun dili Azərbaycanın 26 görkəmli ziyalisinin (aktı imzalayan dövlət üzvlərinin) xeyli düşünüb-daşınması hesabına belə mükəmməl alınmışdır. Sənədin ruscası da var – müstəqillik rus dilində də e’lan olunmuşdur. Yəqin rusca və xüsusilə əsrlərlə imperiya dili olmuş Türkiyə türkcəsi ilə müqayisələr aparılmışdır. Gözləmək olardı ki, yaxın qohum dil olmaq e’tibarilə Türkiyə türkcəsinin sənəd dili təcrübəsindən istifadə olunsun. Bu halda sənədin dilində anlaşılmaz ərəb, fars sözlərinin ifrat bolluğu ilə rastlaşardıq. Ancaq sənəddə Türkiyə türkcəsi sərtliyi ilə görünür. Burada xalis Türkiyə türkcəsi adına bir neçə leksik vahid (*kəndi*, *bulunmaq*) və bir morfoloji əlamət (*-yor*) işlənir.

Deməli, Azərbaycan türkcəsinin daxili imkanlarına şüurlu şəkildə diqqət yetirilib.

Beləliklə, ölkənin müstəqilliyinə öz dilinin hakimliyini qəbul etməkdən başlayıblar.

Bugünkü (XXI əsrin əvvəli) sənəd dili ilə müqayisədə xeyli dil fərqi var. İndi bu ərəb, fars leksik vahidləri işlənmir: *bizzat* (şəxsən), *cüz’* (qism, hissə), *səlah* (münasib), *təsviyyə* (nəticə), *təqərrür* (qərarlaşma), *bilxassə* (xüsusilə), *həmcivar* (həmsərhəd), *bilcümlə* (tamamilə), *sənə* (il); Türkiyə türkcəsinin sözləri və tələffüzləri indi yoxdur: *kəndi*, *bulunmaq*, *mayış*, *anarşi*, *ediyor*; siyasi-terminoloji səciyyə daşıyan bu söz birləşmələri istifadə olunmur: *vəziyyəti-siyasiyyə*, *qüvveyi-məxsusi*, *bəqayi-siyasiyyə*, *arayi-ümumiyyə*, *kamilül-hüquq*, *şekli-idarə*, *münasibəti-həsənə*, *hüquqi-siyasiyyə*, *hüquqi-vətəniyyə*, *Şurayi-Milliyəyi-İslamiyyə*, *Məclisi-Müəssisan*, *hökuməti-müvəqqəətə*; eləcə də bu əcnəbi qrammatika: *müşkülət*, *sərbəstanə*.

Bu söz birləşmələrinin ədəbi dil faktı kimi anlaşıma çətinliyi yoxdur, məsələn: «*vəziyyəti-siyasiyyə*»nin «*siyasi vəziyyət*» məzmunu birbaşa qavranır. Yaxud *hüquqi-vətəniyyə*=*vətəndaşlıq hüququ*, *Şurayi-Milliyəyi-İslamiyyə*=*İslami Milli Şura*, *hökuməti-müvəqqəətə*=*müvəqqəti hökuməti* və s. anlaşımlarında problem görünür. Sadəcə terminoloji anlayışları adilikdən çıxarmaq, termini hansı görünüşləsə əlamətləndirmək ən’ənəsi gözlənməmişdir. Yaxud *bəqayi-siyasiyyə* (siyasi sabitlik, daimilik), *arayi-ümumiyyə* (ümumi

səsvermə), Məclisi-Müəssisan (tə'sis məclisi, yığıncağı) birləşmələrində savadsızlar üçün anlaşılmaqlıq olmasının səbəbi terminoloji anlayışın söz birləşməsi şəklində verilməsi deyil, birləşmənin tərkibindəki leksik vahidlərdən birinin (bəqa, ara, müəssisan) ümumi anlaşılıqlı olmamasıdır. Təzə müstəqil dövlət yaranıb və təbii ki, dövlətçilik ən'ənəsi olmadığı üçün hazır milli terminlər də yoxdur (Bir neçə il sonra dövlətin terminologiya qurumu yarancaq və bütün elm sahələri ilə bərabər, siyasi-dövlətçilik terminləri də hazırlanacaqdır). Ancaq *federativ* mə'nasında *qoşma* (Zaqafqasiya *Federativ* Xalq Cümhuriyyəti yerinə Zaqafqasiya *Qoşma* Xalq Cümhuriyyəti) kimi çox uğurlu milli termin işlənir. Termin seçimində rus-Avropa sözlərinin müqabilində ərəb-fars sözlərinə üstünlük verilir. Buna görə *respublika* əvəzinə *cümhuriyyət*, *akt* əvəzinə *əqdnamə*, *sovet* əvəzinə *şura*, *suveren* (hüquq) əvəzinə *hakimiyyət* (həqqi), *sosial* (vəziyyət) əvəzinə *sinif-silk* (fərqi), *referendum* əvəzinə *arayı-ümumiyyət* və s. işlənir. Həmin prinsipi rəhbər tutaraq türkcə və ya daha kütləvi, anlaşılıqlı ərəbcə-farsca sözlərin məqamında ancaq yüksək savad sahiblərinin bildikləri ərəb, fars sözlərini işlədirlər. Məsələn: *bağlaşma* və ya *müqavilə* yerində *qərardad*, *ümumxalq səsverməsi* məqamında *arayı-ümumiyyət*, *qərarlaşma* yerində *təqərrür*, aşkarlayan və ya *ifadə edən* və ya *bildirən* yerində *mübəyyin*, *himayə* yerində *qələmrov*, *seçilmə* yerində *intixab*, (dövlət) *quruluşu* yerində (dövlət) *vücudu* və s.

Bütövlükdə bu «Əqdnamə»nin (aktın) dili gözləndiyindən də aydındır, bu, yoxdan var olmaq kimi bir hadisədir, kifayət qədər Azərbaycan türkcəsindədir. Başqa dövlət sənədlərində, qərar və qərardadlarda, əmrlərdə də eyni vəziyyəti görürük. E'lanların da dili dövlət sənədlərinin dilinə uyğundur. «Azərbaycan» qəzetində Daxiliyyə nazirinin belə e'lanı verilir: «Nəzdlərində müsəlman milli komitəsi şeylərinin əmanətə tövdi, yaxud başqa bir surətlə bulunduğu əşxas şu şeyləri bilatə'xir işbu sənə sentyabrının 10-dan gec olmayaraq Gəncə vilayəti ərzaq idarəsinə verməyə də'vət olunuyorlar. Şununla bərabər məzkur tarixdən sonra təftişat yapıldıqda nəzdlərində biladə məzkur şeylər müsadirə olundığı misli bu kəndiləri dəxi idareyi-ürfiyyətə tərəfindən şiddətlə cəzaya düçar olacaqları dəxi e'lan olunur» («Azərbaycan», № 1).

Hökumət əmrlərində cümlənin xəbəri həm əmr forması ilə ifadə olunur: «İrəvan quberniyası Dərəçiçək meşəbəgi müavini Vahid Rəhim oğlu Mahmudof iyulun 20-dən Gəncə quberniyasının birinci cərgə meşəbəginin müavinliyinə *tə'yin olunsun*»; həm də feilin indiki zamanı ilə verilir: «Avqust ayının 13-dən Gögçay sakini Hüseynəli Əliyef Bakü quberniyası Gögçay uyezdi padşahlıq yerlərə nazir *tə'yin edilir*».

Hökumət qərarları təsvir şəklində ifadə olunur: «*Azərbaycan hökumətinin qərarlarından. 15 iyul 1918. 12 iyul 1918 tarixdə hökumət qərarının nəşri mocibincə hərbi və mülki vəzifədarlara veriləcək maliyyə məbləği həmçinin hərbi mə'murlara da verilir. Lakin doktorlara veriləcək təxliyə məbləği məsələsi isə sirayətədiçi xəstəliqlərin bittəməmə rəfiinə qədər açıq qalır*».

Hökumət xalqa bu dillə müraciət edir: «*Azərbaycan Cümhuriyyətindən əhalinin nəzər-diqqətinə. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövləti ilk iqdamında Azərbaycan hökumətinin birinci və ümdə sərmayəsi hesabında ədd edilən Baküdəki ümum neft mə'dənlərinin və sair fabriqaların kəməli-müvəffəqiyyətlə işə düşmələri üçün çalışmaqdadır*.

Məmləkətimizdə sənayenin və ticarətin doğru yola vəz' olması üçün ümum əhalinin və zəhmətkeşlərin fəvqə'adə bir surətdə bu yolda çalışmaları mütəmənnadır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ümum Baküdəki mə'dənlərdə və fabriqalarda işləyən fəhlələri bu gündən işlərinə şüru' etməyə də'vət ediyor. Əks surətdə də'vət edildiyi gündən 5 günə qədər işlərinə bir əfvə layiq üzürsüz şüru' etməyüb boyun qaçıranlar isə vəzifələrindən mə'zul hesab olunacaqlar.

Hey'əti-vükəla rəisi: F.X.Xoyski

Ticarət və sənaye' naziri: A.Aşurov.

1 oktyabr 1918».

Müraciətin dilində xeyli söz bu günlə müqayisədə məqbul deyil və daha anlaşıqlıları ilə əvəz oluna bilərdi: *iqdam* (təşəbbüs, işə başlama), *sərmayə* (sonra bu söz *kapital* işləndi. Əslində: variyyət, gəlir mənbəyi), *ədd* edilən (sayılan), *vəz'* olması (qoyulması), *şüru'* etmə (başlama), mə'zul (işdən çıxarılma). Söhbət bütün əhalidən getmir, ancaq mə'dəndə,

fabrik-zavodda çalışan hər fəhlə, zəhmətkeş bu söz-terminlərin mə'nasını bilirdi. Və bu mə'nada müraciətin dili bütünlüklə aydın rəsmi dil nümunəsidir. Hər dövrün dil norması, birinci növbədə, özünüdür, öz ətrafına söz deyir, ikinci növbədə, həmin dövrün özü haqqında gələcəyə tarixi mə'lumatdır. Tarixi isə öyrənmək lazımdır, onun üçün bu tarixi normanı öyrənməliyik.

Bu da tarixin gündəlik hadisələri haqqında o dövrün tarixi şəxsiyyətlərinin teleqraf dilidir – dövlət dili teleqrafda – teleqraf dialoqu: «Bismihil-kərim! Bakı şəhəri 15.9.34. saat 9 olanda qit'əatımız tərəfindən zəbt olundu. Qafqas İslam Ordusu qomandanı Fəriq Nuri»; «Qafqas İslam Ordusu qomandanı səadətli Nuri paşa həzrətlərinə. Təhti-qomandanızda olan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Baküniñ düşməndən xilas edildigi münasibətilə millətiñ zati-pərvəranələrinizə və dünyanın əñ nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə iftixar edərim, əfəndim. Hey'əti-vükəla rəisi Fətəlixan». Rəsmi teleqraf dilinə üslubiyyət necə ustalıqla daxil edilir: Türkiyənin əsgərlərinə doğma münasibətini bildirmək üçün «bizim, Azərbaycan» anlayışı ifadə olunur – «cəsur türk əsgərlərimiz»; yüksəklik üçün Türkiyə türkcəsində işlənən *-lər* cəm şəkilçisi – «zati-həmiyyət-pərvəranələriniz»; Türkiyə ordusunun həmişə ədalətli döyüşlər apardığını ifadə etmək üçün deyim – «dünyanın *ən nəcib əsgəri* olan türk oğulları». Bu teleqraf əslində Azərbaycan türkcəsinin zəngin ifadə imkanlarını və dövlət dili üçün yetkinliyini bir daha göstərir. Həmin adamın başqa bir Türkiyə generalına teleqramında rəsmi dil başqa ifadələrlə üslublandırılır, emosionallaşdırılır: «*Şərq Orduları qrupi qomandanı Xəlil paşa həzrətlərinə. Baküniñ, Azərbaycanı istiqbalını, səadətini iqtisadən və siyasətən tə'min edəcək və türk aləminin ikinci bir İstanbuli olmağa layiq bir mərkəziñ türkiñ cəngavər, namusli övladlarının qəhrəmanə hücumları sayəsində düşmənlərindən xilasi münasibətilə zati-alileyi-həmiyyət-pərvəranələrini ən səmimanə bir surətdə təbrik edərim. Hey'əti-vükəla rəisi Fətəli xan*». Bu, sadəcə təşəkkür, minnətdarlıq deyil, həm də türk Dünyasının vəhdəti duyğusunun, idealının ifadəsidir. Bu söz birləşməsində bir

oçerkin məzmunu var: «*türk aləminin ikinci İstanbulu olmağa layiq bir mərkəz*». Söz yığcamlığına və fikir dərinliyinə görə bu ifadəni Orxon dastanlarındakı, məsələn, bugünkü rus dilinə 12 sözlə tərcümə olunan bu 4 sözdən ibarət 2 cümlə ilə müqayisə etmək olar: *Başlığı yüküntürmüş; Tizliqik sökürmüş* (Türk sərkərdəsi «Başını baş əydirmiş; Dizlini diz çökdürmüş»). Bu Türkiyə generalının adından Azərbaycan hökumət başçısına bu dialoqdakı sonuncu teleqram: «*Gəncədə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəyasəti-aliyyəsinə: Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakü şəhərini ziyarət etmək üzrə Hey'əti-Vükəlanın yarın Baküyə təşriflərinə müntəzirə, əfəndim. 15.9.34. Yavərani-həzrəti-şəhriyaridən Fəriq Nuri*». Başqa sözlərlə də vermək olardı, məsələn, «*Hey'əti-Vükəla yarın Bakıya gələ bilər*», yaxud «*gələcəyini gözləyirik*». Ancaq həm hadisənin yüksəkliyi, həm teleqraf vurulan və teleqraf vuran subyektlərin aliliyi, elitarlığı bu təntənəli üslubu tələb edir: *Bakı şəhərini ziyarət etmək üçün Hey'əti-Vükəlanın Bakıya təşrifinə müntəzir olmaq*. «Bakıya gəlmək» yox, məhz «Bakını ziyarət etmək» deyilir – demək, Azərbaycanın paytaxtı ölkənin Məkkəsi sayılır. Bir maraqlı paralel var: teleqramda «yarın» yazılıb, imzanın altında qəzet belə cümlə verir: «*həmin teleqraf mövcubincə Hey'əti-Vükəla sabah Baküyə azim olur*». Deməli, «Azərbaycan» qəzeti öz ölkəsi ilə Azərbaycan türkcəsində danışır.

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, dövlət sənədlərinin dili, kifayət qədər aydındır. Bu o deməkdir ki, Nəsiminin, Füzulinin, Q.Zakirin topladığı dil xəzinəsini eninə-boyuna bütün üslublar işlədə bilər – bunu yenidən yaranan müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəsmi sənəd dili təsdiq etdi.

Mövcud təsərrüfat, sənaye əskinin üstündə yeniləşdiyi üçün sahə leksikasında da ənənə davam edir. Bir tərəfdən, *dəftərdar, kargüzar, binagüzarlıq, hərbi vəzifədar, mülki vəzifədar, ümumi-hərb, iltimas və ərizə, hökumət katibliyi, nazir* (nazir və nəzarətçi mə'nalarında: hərbiyyə *naziri* və «Filankəs Göyçay uyezdi padşahlıq yerlərə nazir təyin edilir»), *idareyi-ürfiyyə* (fövqəladə vəziyyət idarəsi), *məhkəmə divanı, bələdiyyə idarəsi, hey'əti-vükəla, rəyasəti-aliyyə, ərzaq naziri*... kimi ərəb, fars mənşəli sözlər milli və əcnəbi

grammatika ilə, bir tərəfdən də, *çastnı poverenni, ekzokutor* (Çar dövründə işlənmiş təsərrüfat müdiri vəzifəsi), *quberniya, uyezd, mirovoy sudya, komisyon, komitə, komandan, teleqraf, agentlik, deklarasiya, kabinə* kimi çar dövründəki rusca söz və söz birləşmələri, üçüncü tərəfdən, camaatı şərq terminologiyasına uyğunlaşdırmaq üçün adlar ən'ənəvi rusca variantı ilə paralel verilir: **nirx** (taksa), **təqaüd** (pensiya), **dövlət təsərrüf kassası** (qosudarstvenniy sbereqatelni kassa), **hesabatı-cariyyə** (tekuşiy şçet), **ehtiyatı-sərmayə** (depozit), **təəhhüdlü** (zakaznoy), **təəhhüd** (zakaz), **qiymətsiz posılka** (mürasələ), **birinci xətt** (poyas), **amil** (faktor)...

Çox qiymətlidir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ikiillik fəaliyyəti dövründə dövlət dilinin rəsmi üslubu həm yazılı, həm də şifahi şəkillərdə işlənir. Üslubun şifahi qolu Cümhuriyyətin parlament iclaslarının stenoqramında əks olunmuşdur. Rəsmi qəbul olunmuş qayda var ki, natiqlər çıxışlarında yazdıqlarını oxumamalıdırlar. Hətta iclasların birində bir çıxışçı sözünü yazıdan oxumağa başladıqda onu kürsüdən salırlar. Yə'ni stenoqram xalis şifahi nitqdır. Şifahi nitqin əlamətləri aydın görünür. Belə cümlələri: «Vəziyyətin nə halda olmasını, aşkardır ki, siz məndən yaxşı bilirsiniz». Yazılı nitqdə olmalı idi: *Aşkardır ki...* ; «Mən istərdim söyləyim ki...». Yazıda olmalı idi: «Söyləmək istərdim ki...» ; «...bundan belə parlamentə gələn...» Yazıda olacaqdı: ...bundan sonra...; ...Okuyalım, bakınız...» Yaxud belə tələffüzlər var: qüvvətli (*qüvvətli yox*), otçet (*hesabat yox*), protesto etmək (*e'tiraz yox*), günü, gördü, üçün, doğru (yazıda getməli idi: günü, gördi, için, doğru...) və s.

Burada bir-iki cümlədən ibarət replikalar da var. Bir abzasdan, yarım səhifədən tutmuş üç-beş səhifəlik çıxışlar da var. Çıxışların cümlə quruluşu – sintaksisi, lüğət tərkibi və məzmunlarındakı dolğunluq, yetkinlik adamı heyran edir. Sovet dövründə deyərdilər ki, inqilabdan əvvəl (1920, 28 aprel çevrilişi nəzərdə tutulurdu) Azərbaycan savadsızlar və avamlar ölkəsi idi. Parlamentdəki deputatların səviyyəsi həmin sovet doktrinasının Azərbaycan xalqına böhtan olduğunu bir daha təsdiqləyir. Hələ bu başqa məsələdir ki, bu deputatlar necə obyektivliklə seçilibmişlər.

Əlbəttə, bu şəxslərin hamısının çıxışında Azərbaycan türkcəsinin gözəlliyi, rahatlığı görünür. Ancaq təbii ki, kamil təhsil görmüş Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə başqalarının nitq səviyyələri eyni ola bilməzdi – deyək ki, bədii dildə Füzuli, M.Ə.Sabir, Aşıq Ələsgərlə başqa böyük sənətkarlar eyni ola bilmədikləri kimi. Nazirlər Şurasının sədri Fətəlixan Xoyski ilə bitərəflər fraksiyasının nümayəndəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun çıxışlarından parçalara baxaq. **F.Xoyski** (sol tərəfdən başqa ümumi alqış) – *«Möhtərəm məb'uslar! Sizin rəisinizin xahişinə görə və mühüm, çətin və qorxulu vaxta təzə kabinetə təşkilə məna rücu olundu... Bu istiqlalıyyəti təsdiq etdirməyi bu halətdə siz də hökumətə tapşırırsınız. Bu ağır vəzifəni öhdəmizə alırıq. Hökumət hamı vəzifələrdən qabaq bu istiqlalıyyəti göz bəbəyi kimi müdafiə və mühafizə etməyi özünə borc bilir (ümumi alqış)... Möhtərəm məb'uslar! Mən borc bilirəm, başqa nəzarətlərdən də sizə mə'lumat verəm. Daxili işlərimizdə çox nöqsanlar vardır... Hökumət özü yaxşı bilir ki, bu, daxiliyyə işlərinin başında duran adamlardan asılıdır. O adamlar gərək **yaxşı adamlar, millətpərəst adamlar olsun** (ayırma mənimdir – T.H.)... Hökumət özünü borclu bilir ki, Rusiya inqilabından alınmış bütün hüriyyətləri: hüriyyəti-vidan, kəlam, məkan və sairə hüriyyətlər. Üzr istəyirəm. O qədər də ibarə ilə sözlərimi deyəmiyəcəyəm (Soldan: «Bu dil ana dilimizdir! Çox yaxşı dildir» və ümumi alqış)*. Hökumət lazım bilir ki, bu hüriyyətləri müdafiə eləsin. Bu işlərdə hökumət yalnız iş görə bilməz. Millət özü hökumətə kömək etməlidir (Soldan: Doğrudur. Sol və mərkəzdən alqış)... Bu hüriyyət imtiyazları verilməz isə, dövlət işləri düz getməz (Soldan: Olmaz, qoymaq)... Təşkil etmək istədiyim kabinet işbu zəvatdan mürəkkəbdir. ... Şimdi kabinetə e'timad etmək sizdən asılıdır». Bu, hökumət başçısının parlamandakı hökumət bəyannaməsidir – şifahi şəkildə söylənmişdir. Həm*

* Əslində «və sairə hüriyyətlər»dən sonra nitq qırılır, şifahi nitq prinsipi ilə arada salonla nətiq arasında mükəlimə gedir və «Hökumət lazım bilir ki...» cümləsi həmin «və sairə hüriyyətlər»in birbaşa davamıdır.

rəsmi üslubun nümunəsidir – dövlət dilidir, həm ədəbi dilidir, həm ana dilidir, xalqın danışdığı dildir. Altı səhifəlik bu bəyannamənin dilində müasir dildə, XXI əsrin əvvəlində işlənməyən söz və birləşmələr bunlardır: məb'us, Məclisi-müəssisan, rəisi-vükəla, təriq və müabir (naziri), zəvat (*zat* sözünün cəmi) və semantik arxaizm: *mürəkkəb*(dir). Bu söz **tərkibdən ibarət**(dir) deməkdir – Nəsiminin, Füzulinin dilində həmin mə'nada işlənilir. Göründüyü kimi, göstərilən dil nümunələri dövlət idarəçilik təsisatlarının adlarıdır. Sintaksis də canlı dilindir. Ölkədə dəmir yollarındakı dağınıqlıq bu dillə, bir kənd ağsaqqalının söhbətindəki dillə söylənilir: «...bir deyil, dörd dəfə bizim dəmir yollarına təpik dəymişdir. Birinci təpik, gərək xatirində olsun, dəmir yollarından beş yüz min qoşun keçib gedən zamanı dəymişdir. ...İkinci təpik öz tərəfimizdən dəydi. Millətimiz özü öz yollarımızı dağıtmağa başladı (Soldan: eyib olsun). Üçüncü təpik...».

Mirzə Cəlil deyən kimi: harada görülmüşdü ki, rəsmi dövlət kürsüsündən bu dillə, xalqın canlı dilində, savadlı-savadsız hamının başa düşdüyü bir dildə nitq söylənsin. Parlamenin iclaslarında müxtəlif siyasi görüş və savad sahiblərinin çıxışları dinlənir. Ümumi ton belədir. Az fərqlənənlər varsa, yenə norma dövlət-hökumət başçılarının dil nümunəsidir.

Hökumət başçısı Maarif nəzarəti (nazirliyi) haqqında danışarkən deyir ki: «Maarif nəzarəti hər kəsə imkan verməlidir ki, öz ana dilində oxusun. *Oxumuz mənim sizin ilə danışdığım kimi* (T.H.) olar (Soldan: Yaxşı dildir)». «Oxumuz» deyəndə məktəblərdə oxudulan, öyrədilən tədris dili, dərsliklərin dili nəzərdə tutulur. «Oxumuz mənim sizinlə danışdığım kimi» deyəndə yazılı nitqlə şifahi nitq arasındakı uçurumun götürülməsinə işarə olunur. Bu, Mirzə Fətəlinin «yazı ilə danışmaq arasında ziyadə fərq olmasın» prinsipinin gündəliyə gətirilməsi deməkdir.

Bu da bitərəflər fraksiyasının nümayəndəsi **Əhməd bəy Ağaoğlunun** çıxışlarının birindən parça-cümlələr: «*Möhtərəm əfəndilər! Məndən əvvəlki natiq* (ondan əvvəl M.Ə.Rəsulzadə çıxış etmişdi – T.H.) *möhtərəm rəfiqim hökumətin haqqında həssas, pak, sıcaq bir nitq irad etdi ki, möhtəviyyətinə*

(məzmununa – T.H.) *şərik oluram. Fəqət onunla mənim aramızda bir fərq var ki, onun atəşi çox, mənim atəşim sönmüş, o, gəncdir, mən ixtiyar (onda Məmməd Əminin 34, Əhməd bəyin 49 yaşı vardı – T.H.), onun bir az göylərdə gəzməyə haqqı var, mən isə yeri görməyə məcburam. Hökumətin bəyannaməsində söylədiyi Azərbaycan istiqlalı bizim həpimizin əzəl amalımızdır. Hər bir kəndi şərafını, kəndi amalını bilən azərbaycanlı bunu duymalı və bu yolda olmalıdır (alqışlar). Lakin bu əməlin ölməmiş və onun qöyldən fe'lə keçməsi üçün birinci amil (faktor) var isə, o da hökumətin kəndisidir. Bunu unutmamalıyam ki, məmləkətimiz qayət böyük təhlükələr ilə əhatəlidir. Gecə – qara gələn fırtına oynayır. Biz də taxta-para kimi bu fırtınalar içində yuvarlanırıq... hökumətin dəxi bir proqramı olmalıdır. O da bu taxta-parayı aparmaq üçün sərməkan təşkil edəcəkdir. ...Məətəəssüf, hökumət iradəsini göstərdiyi zamanı olmamışdır (mərkəzdən: Düzdür). Məətəəssüf, ələmlə deyəcəyəm ki, hökumət daxilində işlər lazım olmayan adamlar əlinə tapşırılmışdı... hökumət özünü heç kimsəyə ehsas (hiss – T.H.) etdirəməz. Onun üçün lazım bilirəm ki, heç bir sinif fərqi olmadan hər kəs əsgərə alınsın. Heç bir yuxarı, aşağı tərəhhüm edilməsin (ümumi alqışlar). Nəzarətlərə (nazirlərə – T.H.) sıxılmış, gizlənmişlərin kəffəsi (hamısı – T.H.) alınmalı (mərkəzdən və soldan alqışlar)... Azərbaycan öz mövcudiyyətini Avropaya bu vaxtadək andırmamışdır (soldan: Vaxtları yoxdur)... Avropa ilə yolumuz bağlıdır. Orada nə olduğunu bilmiriz. Halbuki Avropada vüqu' olan hadisətdən müqəddəratımız asılıdır... Burada beş il mahudlu masalar ətrafında kənardan xəbərsiz siyasət yürüdülməz... Bütün keçmişə aid bu xətalı sözləməkdə məqsədim atidə bunların bir daha təkrar olmaması üçündür...» Bu, ərəb, fars, ingilis, fransız, alman, rus dillərini ana dili kimi bilən, Şərq tarixini və ədəbiyyatını, Avropa tarixini və ədəbiyyatını Əli bəy Hüseynzadə kimi çox mükəmməl bilən hərtərəfli alim Əhməd bəy Ağaoğlunun nitqidir. Bütün cümlələri Füzuli qəzəlinin beytləri, misraları kimi bir-birinə bağlıdır. Bu çıxış göstərir ki, bu adam ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, mətbuat elmləri kimi siyasi məsələləri, dövlətçilik normalarını, ölkə daxili və xarici siyasətləri də analitik düşüncə ilə qavraya bilir. Ömrünü*

millətsevərliyə və türksevərliyə həsr etmiş bu şəxs ələ düşmüş istiqlal şansını qorumaq üçün hökuməti düşünməyə, bilənlərdən öyrənməyə, mükəmməl siyasət yürütməyə çağırır. O, tənqid edir və çıxış yolunu da göstərir. Əhməd bəyin nitqi Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi, rəsmi siyasət dili kimi kamil olduğunu, beynəlxalq kürsülərdə işlənməyə hazır olduğunu göstərir. Şifahi nitqin nüfuzediciliyi üçün çevik üslubi maneəvlər işlədir.

Üçüncü şəxsin adından danışdığı halda, birdən birinci şəxsə keçir... «Bunu unutmamalıyam ki, məmləkətimiz qayət böyük təhlükələr ilə əhatəlidir». «Unutmamalıyıq ki, «unutmamalısınız ki», «unudulmamalıdır ki» və daha başqa cür yox, məhz «unutmamalıyam ki» deyər birinci şəxsin təkini, «mən»i (özünü) ümumiləşdirir. Adətən qrammatik ümumiləşdirmədə ikinci və üçüncü şəxslərdən istifadə olunur. Ancaq ən e'tibarlı ümumiləşdirmə «mən»in üstündə qurulur. «Mən», birinci şəxs heç kəsə özünə inandığı kimi inanmır. «Həyat» və «İrşad»ın redaktoru olmuş, təcrübi üslubiyyatın nə demək olduğunu bu parlamandakıların hamısından gözəl bilən dünyanın böyük mühərriri Əhməd bəy «bunu unutmamalıyam ki» deyib, «bunu»n nə olduğunu bilmək istəyən salonun diqqətini maqnit kimi özünə çəkir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhlükə dərəcəsini əyani qavratmaq üçün bütün hökuməti, 3 milyonluq Azərbaycanı, onun şərəfi, qadın və uşaqları fırtınadakı taxta-paraya təşbeh gətirir. Bu nitq yazılı «Həyat» və «İrşad» qəzetləri dilinin şifahi, salondakı dinləyicilərə yönəlmiş tribuna formasıdır. Hökumət başçısının nitqindən daha mükəmməl dövlət dilidir. Burada kütləvi anlaşma ölçüsündən kənar cəmişi beş söz var: *möhtəviyyat* (içdəkilər), *müdəbbir* (tədbirli), *ehsas* etdirmək (hiss etdirmək), *kəffə* (hamı, bütün), *ati* (gələcək).

Bu ölçü, əlbəttə, bu günün, XXI əsrin əvvəlinə aiddir, yüz il əvvələ yox – ümumi aydınlığın axarında bu sözlər çiləkənə çevrilmir.

Parlamandakı nitqlərdə və dövlət sənədlərinin dilində xeyli faktlar var ki, məhz Cümhuriyyət dövrünün dil normasını səciyyələndirir. **Leksik nümunələr:** *təvəssül* etmək, *ittixaz*, *istizah*, *e'tilaf*, *intişar* tapmaq, *əqd* olunmaq,

məətəəssüf, intixab, şüru' etmək, məşru', tə'riz, ixtilal, hayiz, təzaid, mühəvvəl edilmək, tə'bit edilmək, müstə'cəl, inhiraf, vürud, müariz, müsaidə, nüfus, müntəxəb, yekvücut, süls, nisab...; **morfoloji əlamətlər:** *müzakirat, təşəbbüsat, müşkülət, tədabir, hədişat, namüsaid...*; **sintaksis – söz birləşmələri:** *tə'mini-asayış, hürriyyəti-mətbuat, hərbi-ümumi, sui-tə'sir, hey'ati-rəyasət, sui-iste'mal, bəyani-təəssüf, şayani-təqdir, hüquqi-bəşəriyyə, calibi-diqqət, məqami-təslim, kəməli-məmnuniyyət, hey'ati-rüəsa, hey'ati-vükəla, cəməhiri-müttəhidə, mövqeyi-müzakirə, əfkari-ümumiyyə, e'lanı-istiqlaliyyət, isbativücut, hökuməti-məhəlliyə, sui-təftiş, sui-təfhim, kələmi-insaniyyət, mənzili-məqsəd, kəməli-müvəffəqiyyət...* Göründüyü kimi, bu izafətlər sintaktik funksiya daşımaqdan çox terminoloji mahiyyətdə olub, etik münasibət bildirir və birləşmələr yuxarıda verilən sözlərdən daha asan qavranır.

Dövrün dil normasında Türkiyə türkcəsi xüsusi fəallaşır. Parlamanda nadir halda olar ki, nətiqlərin dilində Türkiyə türkcəsinə məxsus bu əvəzlik, ədat və zərflər işlənməsin: *şu, işbu, iştə, həp, həpimiz, kəndi, əvət, şimdi, şimdilik, kaç, yarın, nerdə*. Bir çox sözlərin deyilişində türkcə tələffüz yer tutur: *böylə, mayıs, anarşi, protesto, yigirmi, kibi*. Bə'zi isim, sifət və fe'llərə tez-tez təsadüf olunur: *köy, sıcaq, bulunmaq, yapmaq, əfəndi*. Morfoloji əlamətlərdən tə'sirlik halda -yı; *formayı, məsələyi*; indiki zaman şəkilçisi: *alıyor, çalışıyor*; əmr formasının birinci şəxs tək və cəmi: *gələyim, bakalım, deyəlim*; fe'lin birinci şəxs cəmində -z ünsürünün işlənməsi: *bilməriz, deməliyiz, gəliyoruz*; fe'lin bacarıq forması: *deyəməyəcəyiz, anlayamam, qorxudamaz*.

Parlaman iclaslarındakı nitqlər təkcə dövlət dilimizin mükəmməlliyinin şahidi deyil, həm də yüksək mədəniyyət göstəricisidir. Bu nitqlərin forma və məzmununda Azərbaycan hökumətinin, Azərbaycan parlamentinin ictimai-siyasi mədəniyyəti, dünya demokratiyasına hörməti, bütün mülayimliyi və sərtliyi ilə Azərbaycan diplomatiyasının səviyyəsi, qərəzsizliyi, ehtiyatlılığı əks olunur. Bu nitqlərdə dünya diplomatiya salnaməsinə düşə bilən siyasi kəlamalar var: *Haqq alınar, verilməz; Haqq heç vaxt payıml olmaz; Müstəqil yaşamağa layiq və müstəhəq olduğumuza səbat edəcəyiz; Biz cahana e'lan*

edirik ki, hürr yaşamağa haqlı müstəqil millətik; Bulunduğumuz əsrdə yaşaya bilmək vəsaiti-maddiyyədən ziyadə vəsaiti-mə'nəviyyə olan elmə müvəffəqdir; ...Elm mə'bədinə (darilfünuna – T.H) dərəcəyi-hörmətlə, camələrə, məscidlərə girərkən ayaqqabılarımızı çıxaran kimi, bu elm mə'bədinə də girərkən müləhizati-şəxsiyyə, siyasiyyə və firqə niza'larını (çəkişmələrini – T.H.) unudaraq girməlidir və s.

İnsanların bir-birinə müraciətində yüksək mədəniyyət, zərif bir nəzakət var. Sədr natiqlərə «buyurunuz», «oturunuz» deyə müraciət edir. Natiqlər söz istərkən eyni nəzakətlə davranırlar: «*Əhməd bəy* (yerindən) – Rica edərdim, bir kaç söz müsaidə buyurasınız. *Sədr* (Parlament sədrinin 1-ci müavini Həsən bəy Ağayev) – Buyurunuz, buyurunuz».

Natiqlər bu tə'yinatlarla xitab edirlər: *Əfəndilər; Möhtərəm əfəndilər; Möhtərəm məb'uslar; Möhtərəm parlament ə'zaları; Möhtərəm zəvat/zatlar; Camaat; Həzərat; Möhtərəm məclis ə'zaları*. Haradasa bir «cənab», «mister» deməklə kifayətlənə bilərlər.

Nitqlərin və rəsmi sənədlərin leksik, qrammatik və orfoqrafik faktları dil normasının tarixi qavranmasına işıq salır. Nitqlər stenoqrama alınmışdır, yə'ni ağızdan çıxan şəkildə yazıya köçürülmüşdür. Natiqlərin dilindəki *şu, şimdi, əvət, kəndi* sözləri, *alıyır, alıyırız* morfolojiyası, *kibi, böylə, anarşi, qüvvətli* (qüvvətli yox) tələffüzləri qeydə alınarsa, deməli, başqa tarixi faktlar olsa, onlar da alınardı. Sənədlərin dilində *Bakü, Nuri, kibi, doğru, gördi* orfoqrafiyası yazıda əks olunursa, tarixi *gəlib, alub* imlası yoxdursa, deməli, bunlar tarixi fonetika deyil. İmlada tarixi yazının ən vacib elementləri, məsələn, sağır nun (əliqiz) tamamilə, söz sonunda ü-i, u-i (gördi, doğru) imlası isə qismən saxlanılır.

Bu mənzərə əvvəlki bəhslərdə dediyimiz «tarixi orfoqrafiya tarixi fonetika deyil» fikrini yaxın dövrün gerçəkliyi ilə bir daha təsdiqləyir.

Yuxarıda göstərdiyimiz və xeyli də göstərmədiyimiz leksik vahidlər və izafətlər şifahi nitqdə işlənirsə, deməli, bunlar ictimai auditoriya söhbətlərində işlənmişdir, ən azı ibtidai təhsil görmüş insanlar bunları anlamış və gündəlik ünsiyyətlərində işlətmişlər. Deməli, bu nümunələr dövrün ədəbi dil

faktı olmuşdur. Yəni Cümhuriyyət dövrünün ədəbi dil normasında xəlqilik yüksək elitarlıqla redaktə olunmuşdur. Bu dil nə «Molla Nəsrəddin»in dili kimi sərbəst, nə də «Həyat» və «Füyuzat»ın dili kimi kütləvi ünsiyyətdən uzaq olmuşdur. Bu, dünya mədəniyyəti ölçüsündə (Avropa ölkələrindən bəzilərinə ədəbi dilə mədəni dil deyirlər) elmi əsaslar üzrə müəyyənlanmış, xalqa və elitaya qulluq edən ədəbi dil deməkdir. Bu həqiqət dilin dövlət dili olması, dövlətin ədəbi-milli dili öz himayəsinə alması ilə şərtlənir.

Milli dilin belə elmi və siyasi redaktəli ədəbiliyi dövrün publisist və bədii üslublarında da özünü təsdiqləyir.

Cümhuriyyətin rəsmi mətbuat orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti dövlət dilinin aynasıdır. Burada həm rəsmi sənəd dili, hökumətin əmr və qərarları cəmiyyətə çıxarılır, həm siyasi, ticari və başqa məzmunlu e'lan və reklamlar əks olunur, həm də bədii, ədəbi-tənqidi yazılar və təbii ki, qəzet birinci növbədə, publisist kürsü olmaq e'tibarilə ən çox publisist üslubun materialları çap edilir. Bütün bu dil nümunələri dövlət dilinin ictimai dəyərini nümayiş etdirir və onu təbliğ edir, eyni zamanda geniş mə'nada ədəbi dilin inkişafına bir fəal yardımçı olur və ədəbi dilin normasını möhkəmləndirir.

Əlbəttə, rəsmi üslubun əsas mahiyyətində şablonlar-qəliblər olduğu üçün burada üslub əlvanlığı axtarmağa ehtiyac yoxdur. Ancaq publisist üslub öz dilinin canlılığı, təntənəsi ilə, yeri gəldikcə siyasi təşəbbələri, obrazlılığı ilə zənginliyini nümayiş etdirir. «Azərbaycan»ın publisist üslubu ədəbi dilin həm leksik zənginliyini, qrammatik mükəmməlliyini, həm də leksik-qrammatik normasını göstərir. Bu, səhifənin başı həm şüar, həm reklamdır: «Yaşasın tə'yini-müqəddərat hüququ!»; «Yaşasın müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!»; «Yaşasın cahan demokratiyası!»; «Yaşasın türk (Azərbaycan – T.H.) milləti! Yaşasın millətlərin qardaşlığı!»; «Var olsun hürriyyət və istiqlal, qəhr olsun düşmənləri!»... Azərbaycan xalqı bu şüarları Cümhuriyyət quruluşuna qədər eşitməmişdi. Azərbaycan türkcəsi bu gününə qədər bu sözləri, bu nida cümlələrini işlətməmişdi. Dil də onu danışan xalq kimi azadlığa çıxmışdı.

Hökumətin Azərbaycan vətəndaşlarına bu müraciəti həm rəsmi dövlət dilinin, həm də siyasi publisist dilimizin mükəmməl nümunəsi olaraq indiyə qədər ciyərlərimizdə boğulmuş ilk nəfəsin tənədənəli ifadəsidir: «Azərbaycan vətəndaşları! Bir sənə bundan əqdəm məb'uslarınızın rə'yi və arzusu mövcubincə Azərbaycan xalqı müstəqil yaşayış təriqinə qədəm qoydı. 1919-cu sənəsi mayısın 28-i Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli bayramıdır. Öylə bir bayram ki, onun xatiri ümum Azərbaycan vətəndaşları üçün daima möhtərəm və müqəddəs sayılacaqdır... Sizin nəzərlərinizdən bolşevik hərc-mərcliyi, onun o mənhus dövrü keçmişdir. Kəndi evlərinizin talan və qarət edilib, uşaqlar və qadınlarımızın böyük fəlakət və müsibətlərə düşdüyünü və təhəmmül etdiyini gördünüz (1917-ci il rusların oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda 26-lar hakimiyyəti deyilən dövr nəzərdə tutulur)... İstiqlaliyyəti müdafiə etmək ümum Azərbaycan xalqının borcudur. Azərbaycan vətəndaşları! Təhlükə və təhdid hala dəf olmamışdır. Bizim üzərimizə qara buludlar gəlməkdədir. Bizim daxildəki hərəkətimiz və nizam və asayişimiz tə'min edilir isə istiqlaliyyətimizi təhdid edən qüvvələrə yol verməz və rahat və azadə yaşamağa malik olarız... Ümum Azərbaycan vətəndaşlarının qüvvə və müavinətinə ümid ilə hökumət onları dövlət bayramı ilə təbrik ediyor».

Dövləti olan bir dil öz xalqı ilə belə təmiz, sərrast və ürəklə danışar.

Dövlət dilli rəsmi sənədlərdəkindən fərqli olaraq publisist dil də ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi üslubi rənglərinə malik olur. Bu, XX əsrin böyük publisisti M.Ə.Rəsulzadənin dil boyası: «Azərbaycan türkləri bu gün ilk dəfə olaraq böyük bir bayramı saxlayırlar... İstiqlal bayramı!.. ...Əvət, Zaqafqasiya millətləri bilməcburiyyə e'lanı-istiqlal etmişlərdi...

Bilməcburiyyə e'lanı-istiqlal!

İstiqlalımıza düşmən olanlar bu iki «məcburiyyət» və «istiqlal» sözlərinin bir araya toplanmasını «ictimai ziddin» qəbilindən ədd etməklə Zaqafqasiya cümhuriyyətlərinin qeyri-təbii olduqlarını isbat etmək istərlər.

Fəqət bu mülahizə zahirdə doğru görünə də, batında öylə degildir. Bir növdəyin mə'simeyi-madərdən xilas olub da

dünyaya gəlməsi, heç şübhəsiz, bir vəqəyi-istiqlaldır. Qadının vəz'i-həmlinə digər tə'birlə bizdə «azad olmaq» deyirlər. Halbuki bu «azadlıq» eyni zamanda bir zərurəti-təbiiyyə, bir məcburiyyətdir.

Öylə bir məcburiyyət ki, həyatı-aləm ona bağlıdır... («Azərbaycan», 28 mayıs 1919). Bu gün dilimizdə «*istiqlal*»-dan çox «müstəqillik» deyirik, «bilməcburiyyə e'lanı-istiqlal» yerinə «məcburiyyətlə, zorla istiqlalın e'lanı» demək olardı, yə'ni müstəqillik verilmir, zor gücünə alınır, «növzadın mə'sumeyi-madərdən xilas olması» anadan körpənin doğulması deməkdir, vəqəyi-istiqlala «istiqlal hadisəsi» deyilə bilərdi, «vəz'i-həml». Əslində «yükünü qoyma», yə'ni «doğma» anlayışının obrazıdır ki, həqiqətən, buna xalq arasında qadının «azad olması», yə'ni yükdən xilas olması deyirlər və «zəruriyyət-təbiiyyə» əvəzinə rahatca «təbii-zərurət» demək olardı. Demək olardı və bu halda dil xalis xalq türkcəsi olardı, həm də heç bir əskiklik gəlmədən normal bir ədəbi dil faktı olardı. Ancaq bu paralellərdəki birinci tərəflər dövrün qəbul olunmuş dil normasıdır. Normanı sadələşdirmək olar və lazımdır, ancaq ən'ənədən birdən xilas olmaq olmaz və belə etmək keçiddə tərəflər arasında boşluq törədir, uçurum yaradır. İkinci tərəfdən, burada Türkiyə türkcəsinin norması izlənməmişdir; əsrin (XX əsrin) başlanğıcında «Füyuzat»çılar buna meyl edirdilər, Cümhuriyyətin zamanında bu normaya meyl genişlənir və ümum ədəbi dil hadisəsi olur. Türkiyə türkcəsində «istiqlal» dövlətçilik termini kimi qəbul olunmuşdu və məşhur dövlətçilik şe'rinin adı «İstiqlal marşı»dır (Mehmet Akifin). M.Ə.Rəsulzadənin həmin məqaləsinin son cümləsi budur: «*Bir kərə yüksələn livayı-istiqlal bir daha enməz*». «İstiqlal bayrağı» yox, «livayı-istiqlal» söylənir. Osmanlı türkcəsində «liva» işlənilib. Həm də həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) bayrağına *liva* deyilib. Deməli, M.Əmin Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlal bayrağını müqəddəs bildiyi üçün ona «livayı-istiqlal» deyib.

«Yaşasın müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!» şüarı altında həmin səhifədə verilən ikinci məqalə əsrin başqa tanınmış publisisti, qəzetin redaktoru Hacıbəyli Üzeyirindir. Maraqlıdır ki, günün bayram əhvalı bu məqalələrdə bənzər

ifadələrlə, təşbəhlərlə ifadə olunur: «Bu gün... Azərbaycan Türk Dövlətinin bir yaşı tamam olub da ikinci yaşa qədəm qoyduğu gündür.

Novzad dövlətimizin təvəllüdü, ana bətnindən doğulması çətinliklə əmələ gəldi. Ana vətən balasını doğarkən özünü qurban edəcək dərəcəsinə gəlmişdi. Azərbaycan toprağı bir xarabazara, bir viranəyə dönəcək idi. Onun, o mədərimehribanın nazik sinəsi, zərif bədənini üzərində gəzən qaba ayaqlar həm anasını, həm bətnindəki balasını çəkmələrinin təpikləri altında tapdalamaq, əzmək və xurd-xaş etməklə anasını da, balasını da öldürmək istiyordular.

Lakin bu zəif sinə içində gizlənmiş olan eşq və məhəbbət o dərəcə böyük bir qüvvəti-haiz idi ki, zəif cism qüvvətli ruh sayəsində düşmən zülmü qarşısında tab və taqətdən düşməyib, yaşamaq və yaşatmaq iqtidarını qeyb etmədi. Ana Vətən doğdu...

Və bu gün doğduğu övladının sənəyi-dövriyyəsi münasibətilə bayram qurub və övladını mavi, al və yaşıl rəngli parçalarla bəzəyib nümayişkaranə bir surətdə bəyani-iftixar etmədədir...» Hər iki müəllifdə Vətən valideyndir, istiqlal övladdır. Xalqa təlqin olunur ki, valideyn övladını necə sevər, qoruyar, böyüdərsə, o da istiqlalını, müstəqil dövlətini elə əzizləyib qada-bələdan qorumalıdır; eyni zamanda dövlətə aşılansın ki, övlad valideyninə necə qulluq edər, hörmətini gətirərsə, sən də xalqına elə qulluq göstərməlisən. Azərbaycan publisistikası çarizmin zamanında belə danışa bilmirdi. İndi növzad istiqlal-körpə övlad dil açan kimi Azərbaycan publisistikası yeni siyasi dillə danışdı. Birinci məqalədə istiqlalın silahlı inqilab, zor gücünə yaranmasına inkişafın əksliklər mübarizəsi, «iki ziddin bir araya toplanması» kimi şərh verilir; bununla da publisist dil intellekt dolu düşüncəni ifadə edir, o biri tərəfdən, bu siyasi-milli yeniləşməyə ananın övlad gətirməsindəki «yükdən azad olmaq» frazeologiyası ilə məişət munisliyi verilir. İkincidə bu ana – vətən nazik sinəsi, zərif bədənini ilə portretləşdirilərək vəsf olunur. Publisist dilə bədiilik hopdurulur – publisist siyasi-intellektual və bədii-siyasi semantikalarla rənglənir. Publisistika silah işi görür, xalqın şüuruna oyanış toxumu əkir, dirçəliş duyğusu göyərdir.

Bu siyasi-publisist dilində «Arşın mal alan»ın müəllifi, qəzetin redaktoru üslubun çərçivəsindən bütünlüklə çıxmır (bəlkə özü çıxmaq istəmir), bir neçə izafət işlətməli olur (*madəri-mehriban, qüvvəti-haiz, sənayi-dövriyyə, bəyani-iftixar, aləmi-mədəniyyət, ənzari-bəşəriyyət, virdi-zəban*), hətta farsca mədər – «mədəri-mehriban» sözünü işlədir. Halbuki «mehriban ana» daha poetikdir. Deməli: üslubun ümumi fonundan təcrid olunmur. Redaktor da fikrini eyni məzmununda siyasi fənalı yekunlaşdırır: «Ölmək var ki, dönmək yoxdur».

Bu da həmin səhifənin üçüncü, «Azərbaycan»ın gələcək redaktorlarından Xəlil İbrahimin «Şərəfli bayram» məqaləsinin ilk abzası: «Tam bir il əvvəl dünya qan ilə dəmir arasında əl-ayaq çaldığı, dünyanın yarısı hərc-mərc, başsızlıq, pozğunluq girdabında boğulduğu bir zamanda üzərimizə səadət günəşi doğub əsrlərdən bəri dərəcəyi idarəsinin pozğunluğu və istibdad yükünün ağırlığı altında əzilib məhv olmaq dərəcəsinə gəlmiş olan vətən və millətimizi istiqlal nuru ilə işıqlandırdı». Bu yeni demokratik publisist dil də izafət «dəbi»ndən kənara çıxıb bilmir: *aləmi-islam, hüquqi-bəşəriyyət, tarixi-siyasət, üsuli-idarə, pisgahi-ənzar, qətlü qarət, Məclisi-məb'usan, amməyi-milliyə, ricali-dövlət* (ifadə özü orijinaldır: dövlət kişiləri – yə'ni dövlətdə yüksək vəzifədə olanlar).

Bu üslubun ədəbi tənqid qolunda ədəbiyyatın siyasətə, cəmiyyətə xidməti əks olunur. Gələcəyin böyük alimi Fərhad Ağazadə «Türk şüərası və istiqlal» məqaləsində ədəbi-publisist ifadənin tipik nümunəsini verir. Söhbət şe'rin istiqlalı tərənnümündən, yeni dövlətçiliyin milli dəyərini poetik obrazlarla cəmiyyətə təlqin etməkdən gedir. Həmişə eşq və məhəbbətdən, Leyli-Məcnunlardan yazan «Şüəra və üdəbanın» indi öz diqqətini azadlığa-hürriyyətə yönəltməsindən vətənin, millətin azadlıq sevgisindən yazmasından danışır. Şe'rdə siyasi məzmun aktuallaşdırılır, ən'ənəvi məhəbbətlə hürriyyətə məhəbbət qarşılaşdırılır, bir şairdən nümunə gətirilir:

*İki şey sevdilir həyatı bana:
Birisi hürriyyət, axırı sevda,
Edirəm eşq üçün həyatı fəda!
Feyzi-hürriyyətin yolunda fəqət
Eşqi-sevdayı mən eylərəm ifna.*

Publisistika Məcnun eşqinin hürriyyətə, vətənin istiqlalına qurban verilməsini günün duyğusu sayır və siyasi şəhidliyin tərənnümünü poeziyaya borc bilir: Əvət igidlər, əvət, siz fədayi-nəfs ediniz! Vətən yolunda fədayi-həyat edən ölməz!

Üslubun bir qolu sırf elmi tədqiqat səviyyəsinə çatdırılır. Məqalə «Azərbaycan istiqlalı» (Əliabbas Müznib) adlanır, ancaq əvvəldən son abzası qədər elmi-tarixi mənbələr əsasında Azərbaycanın tarixi, yadellilərlə mübarizəsi, rusların hələ Pyotrda əvvəl bu məmləkətə ayaq açması, xalqın yaşadığı məhrumiyyətlər xronoloji şəkildə əxz olunur. Buna görə də publisistikanın bu nümunəsində elmi üsluba məxsus bir dil, ərəb, fars sözlərinin bolluğu özünü göstərir: *müəllətaq* (uca), *təhkimat*, *icraat*, *təərrüz*, *istehqaq*, *maəda*, *bilafasilə*, *iskat* (susdurma), *ricət* (qayıtma), *sadir* etmək, *müstəhəq*, *müqərrər*, *məadən*, *varidat*, *istehmalat*, *mövcubincə*, *təhvildar*, *təriq*, *müsaidə*, *məzhər*, *cəzirə*, *müdəbbiranə*, *mabəqi* (qalıq), *yek-digəri*, *ikmal* etmək, *infaz* (icra olunma), *şəkinə*, *təxfif*, *təhvin*, *müsəbiyə*, *həmiyyət* və xeyli də izafət: *sənəyi-dövriyyə*, *nəzəri-mütəliyə*, *zamani-xilafət*, *xəlifeyi-Abbasiyyə*, *ittihadi-islam*, *ittilayi-istehsal*, *müşaril-ileyh*, *pənceyi-istila*, *fəciyi-mart*, *dövri-əsərət*, *milləti-məhkumə*, *hakimiyyəti-milliyə*. Əlbəttə, orta həcmli bir qəzet məqaləsində, publisist yazıda bu qədər qeyri-kütləvi ərəb, fars sözləri və yad sintaksis nümunələri (izafət birləşmələri) çoxdur. Bu kəmiyyət publisist yazıda yox, hətta sırf elmi üslubda da Cümhuriyyət dövrü üçün, türkcənin dövlət dili olduğu dövr üçün dil demokratiyası normasına sığmır. Yə'ni bir sıra qələm sahibləri hələ əski təhsil vərdişlərini müasir milli istiqlal havasına uyğunlaşdırma bilmirdilər (hələ nəzərə alaq ki, Əliabbas Müznib şair idi).

Türkcəmizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsi yeni siyasi-tarixi hadisə idi. Dövlət sənədlərində, hökumətin əmr və qərarlarında, rəsmi dövlət qəzetinin publisistikasında, siyasi xadimlərin parlamentdəki çıxışlarında işlənən dil ədəbi dilimizin tarixi üçün ilk sınaq faktı idi. Bu ilk sınaqda Azərbaycan türkcəsi dövlət dili kimi özünü tamam doğrultdu. Bu, dilimizin tarixi mükəmməlliyindən gəlirdi. Dilimizin tarixi mükəmməlliyi isə bədii üslubumuzun fəaliyyəti, dolğunluğu, semantik zənginliyi və qrammatik çevikliyi ilə bağlıdır. Bədii

üslubun Cümhuriyyət dövründə də üslublar sistemində və üslubların müasirləşməsi prosesində xüsusi yeri var. Və bədii üslub ən kütləvi üslub olmaqla, xalq türkcəsi ilə bilavasitə, bütün üslublardan daha çox bağlı olduğu üçün dövlət dilinə ən e'tibarlı dayaq idi. Bədii üslub dövlət dilini şirəsizləşməkdən qoruyurdu. Əlbəttə, dövr çox qısa olmuşdur. Belə bir zaman kəsiyi üslubun qol-qanad açması üçün kifayət deyil. Ancaq bədii üslub yeni siyasi atmosferlə nəfəs almağa başladı. Və bu tənəffüs Cümhuriyyətin süqutu ilə dayanmadı. O nəfəs siyasi keçidin o biri tayında, yə'ni əslində bu tayında, bizə gələn tərəfində davam etdi. Və Azərbaycan bədii dili tarixində siyasi şe'r dili məhz sovetlərin dövründə inkişafını yüksəltdi, türkcəmizin müasir siyasi lirika dili formalaşdı. Məhz Cümhuriyyət dövründə siyasi lirika öz ictimai, milli, dövlətçilik mə'nasını e'lan etdi, Vətəni milləti, milli istiqlalı poeziya predmetinə çevirdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, indiyə (yə'ni o vaxta) qədər Leyli-Məcnunun romantik, Molla Pənahın realist eşqindən danışan lirika, öz aşiq canlarını sevgililərinə qurban verənlər indi həmin sevgililərinin eşqini vətənin, millətin eşqinə qurban dedilər. İlk dəfə insanlar istiqlal yolunda məcnunlaşdırıldılar. Sovetlərin dövründə həmin siyasi lirika dili cilalandı, şəffaflaşdı. Şairlərimiz öz vətənpərvər şe'rlərini pərdə arxasındakı Cümhuriyyətin istiqlal eşqinə həsr edib ürək sözlərini deyirdilər. Ancaq sovet hökuməti, sovet senzurası hesab edirdi ki, bu «sovet şairləri» sosializmi tərənnüm edirdilər. Əvvələn, Cümhuriyyət şairləri, məsələn, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı sovet dövründə yazırdılar və onların ürəyi Cümhuriyyət eşqi ilə, istiqlal həsrəti ilə döyünürdü; ya bir az sonra S.Vurğun «El bilir ki, sən mənimsən... Böyük bir keçmişin vardır, Nələr çəkmiş başın sənin» deyəndə istiqlallı Azərbaycanı arzulayırdı.

Əlbəttə, Cümhuriyyət ədəbiyyatının ömrü nəsrə çatmadı. Ancaq şe'rdə öz işini başladı. Bu iş, birinci növbədə, doğma türk şe'r vəznini, heca vəznini işə saldı. Şübhəsiz, Cümhuriyyətin milli dövlətçilik məzmunu ictimai yaşayışın bütün sahələri kimi, Azərbaycan türk şe'rinin milliləşməsinə də tə'sir etdi. Bu milliləşmə Molla Pənahdan, Nəbatidən, Qasım bəy

Zakirdən sonra yazılı poeziyada fasilə vermiş heca vəzninin yazılı ədəbiyyat faktı kimi fəaliyyətə başlamasında özünü göstərdi. Bu vəzn xalq türkcəsində işlənməyən ərəb, fars sözlərinin ədəbi-yazılı dilə axınının qarşısına sədd çəkdi. Bədii dildə leksika və qrammatikanın xəlqiləşməsində, türkcələşmənin genişlənməsində heca vəzni mühüm rol oynadı.

Şe'r dili cəmiyyətdə yüz faizli anlaşma aktına vərdiş yaratdı və bu vərdiş nəsr və dramaturgiya dili ilə birləşərək genişlənib ümumi ədəbi dil mənzərəsinin müəyyənələşməsinə güclü təkan oldu. Bu heca dilinin öz leksikası, söz birləşmələri və təşbehləri ilə ərüz dilindən fərqlənməsi göz qabağındadır: *Türküstan yelləri öpüb alını Söylüyor dərdini sana, bayrağım! Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən Ərməğan yollasın yara, bayrağım; Gül rəngində bir yarpağın Ortasında bir hilal! Ey al bayraq, sənin rəngin Söylə, neyçin böylə al?; Ey Bakü, sən qorqma, gəldik, gələli Səninçün atıldıq daim irəli! Sağ qalanlar annələrə təsəlli, Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!; O xain gözünü dikdiyin ellər Bənim nişanım da türkülər söylər; Ey şanlı ölkənin Şanlı ordusu, Unutma Qafqasa gəldiyin günü! Gəlirkən qovmağa Turanda rusu, Ayağını Qara dəniz öpdümi* (Əhməd Cavad).

Əvvələn, burada və bu misalların alındığı bütün şe'rlərin dilində xalq türkcəsində işlənməyən cəmiyyətin anlamadığı, bir dənə də olsun, söz yoxdur.

Hamısı təzə ifadələrdir və maraqlıdır ki, millətin, istiqlalın nişanı kimi bütün şe'rlərdə bayrağın tətərrünnümü önə çəkilir – bayraq nazlı gözələ bənzədilir; bu torpağın hökmdarı, xaqanı bu bayraqdır, bu bayraq şe'rdir, söz kimi, himn kimi ürəklərə axır, bu bayraq şəhidlərin qanıdır, onu görəndə dərddə nənələr ağlamaz. İndiyə qədər bu məzmununda və bu dildə şe'rimiz yoxdur. Bu, təkcə heca şe'ri deyil, xalqın ömürlük şe'r yaradıcılığıdır – bayatıdır: *Gül rəngində bir yarpağın Ortasında bir hilal... Ey sevgili bayrağımın O dalğalı duruşu! Sandım salam rəsmi sana Buludların yürüşü!*

Şair özünü ölkəsinin haqq səsi bilir: *Bən çeynənən bir ölkənin «Haqq!» bağırən səsiyəm*. Şair ürəyindən gələn sevinc ahını dumanlardan güclü görür: *Bu dağlar bənimdir, yeni gün gördi, Boğar səni ahım, ey duman, gəlmə*. XVII əsrdə Aşıq

Abbasın «Duman, gəl get bu dağlardan, Dağlar təzə bar eyləsin» yalvarışını Cümhuriyyətin şairi siyasi hayqırtı şəklində ifadə edir. Şair bayrağının kölgəsi düşən yeri öpür (*Köksümdə tufanlar gəldim iləri, Öpüm gölgən düşən mübarək yeri!*), bu bayrağı elə qüdrətli bilir ki, göyün ulduzu onun qoynundakı Aya sığır (Allahın yıldızı, o gözəl pəri Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım); bu vətənin düşmənlərinə qarşı barmaqları tətikdə gözləyir (*Göz dikmə təktimə, baq, əlim titrər, Düşəcək təxtinə talan, ingilis!*); ölkəmizi xilasa gələn türk əsgərlərini aydın şe'r dilində, təzə ifadələrlə millətimizə təqdim edir. (*Dağa, daşa sancağını öpdürüb, Duman kimi bu dağları bürüdü. Dənizlərə salam rəsmi yapıdırıb, Göylərdəki bulud kimi yürüdüm! Yürü, yürü batan günün izinə, Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə!*). Bu dilin aydın leksika və rəvan sintaksisi ilə yanaşı, janrı da Azərbaycan şe'ri üçün təzədir – marş janrıdır. Əhməd Cavadın bu dövr şe'rlərinin bir neçəsi xalis marşdır, əsgərlər də, vətəndaşlar da onları nəğmə kimi oxuyurlar, onun bu dillər əzbəri şe'ri kimi: *İncilər tök gəl yoluna, Sırmalar səp sağ-soluna! Fırtınalar dursun yana, Salam Türkün bayrağına!*

Ə.Cavadın qələmindən çıxmış himnimiz də həmin marş dilinin bir nümunəsidir: ...Ey qəhrəman övladın şanlı vətəni, Səndən ötri can verməgə cümlə hazırsız, Səndən ötri qan dökməgə cümlə qadırız!.. Dövrün şairləri bayrağımızın rənglərini tərənnüm edərkən həm rənglərin rəmzindəki anlayışların vəhdətini vəsf edir, həm də onları analitik şəkildə vurğulayır. Məsələn, «bismillah» dini termindir; islamın yaşıl rəngi ilə bağlıdır; Ə.Cavad onu siyasi məzmunun ifadəsinə yönəldir: *Atıldı dağlardan zəfər topları, Bürüdü elləri əsgər, bismillah! O xan sarayında çiçəkli bir qız, Bəklilər bizləri zəfər, bismillah!..* «Bismillah» hər işin başlanğıcıdır. Şe'rlərdə bu istiqlal yolunda axan qanlardan, verilən şəhidlərdən yağılı, bə'zən hönkürtülü sözlər gedir. Birdən şair deyir ki, «bəklilər bizi zəfər, bismillah». Deməli: bu qanlar, bu şəhidlər hələ başlanğıcdır, bismillahdır; hələ qabaqda mübarizələr var – istiqlalı qoruyub saxlamaq üçün hələ çox döyüşlər var. Məişət sözləri, ifadələri, gündəlik adi söz birləşmələri siyasi məzmunla yüklənir, M.Ə.Sabirdə olduğu kimi, məişət də, davranışlar da siyasiləşdirilir; dilin tərkibi zamana görə aktuallaşdırılır:

Çeynənən ölkə «müstəmləkə», *yeni gün* «yeni siyasi dövrən» anlayışlarında işlədilir; «bağırmaq» fe'li Azərbaycan türkcəsində poetik leksik vahid deyil, ancaq Türkiyə türkcəsində «hayqırmaq» mə'nasında işlənir və «bən çeynənən bir ölkənin haqq bağırən səsiyəm» ifadəsi bütün əzəlləri ilə siyasi poetizmdir. Şair yalnız leksikanı deyil, qrammatikanı da siyasi məzmunla aktuallaşdırır: «dağa, daşa sancağını (bayrağını) *öpdürüb*», «dənizlərə səlam rəsmi *yapdırıb*» deyir. Fe'lin icbar şəkli min iki yüz il bundan əvvəl belə səslənib: Bilgə Kağanın, onun atasının zamanında türk «başlı baş *əydirib*, dizlini diz *çökdürüb*» (başlıgı *yöküntürmüş*, tizliqıq *sökürmüş*). Onda türkün *Göytürk* dövləti istiqlal sahibi olmuşdu, orduları diz çökdürmüşdü, sərkərdələri, hökmdarları baş əydirmişdi. İndi Azərbaycan dağlara, daşlara da bayrağını öpdürüb, dənizin dalgaları da qoşunlar kimi bu bayrağın önündən rəsmi nizamla keçir – dənizin dalgaları da əsgər-insan cərgələri kimi mə'nalandırılır.

Altın köksün hilal-yıldız, işıqları öpincə, Zirvəsindən Şah dağının gündoğuşu dinülür. Rəhm Allahi gözəlliklər tanrısı tək pək incə Bir səyaqla gönillərə hey səlamlar söyləyür. O yerlərdə qardaşları, dostları var, pək sevür, Yaşıl donlu, mavi gözli, al yanaqlı sevdiğim; Biraqınız, seyr edəyim, düşünəyim, oqşayayım Şu sevimli üç boyalı, üç mə'nalı bayrağı...

*Şu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək? Bizcə böylə söyləmək: Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı, Bir türk oğlu olmalı! Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı, Yürəklərə dolmalı! Şu al boyu azadlığın, təcəddüdün fərmanı, Mədəniyyət bulmalı. Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz pərli Od yurdu...; Bülbülündən ayrı düşmüş qızılgül, Bu hicrana kimsə düçar olmasın. Kaş ki, yavrum, son günlərin sevinci Boylə qısa, bie'tibar olmasın; Qaranlıq gecədə səni gözləyib Durmaqdan yoruldum, ey dan yıldızı! Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən Az qala, kor oldum, ey dan yıldızı!** (Cəfər Cabbarlı). Azərbaycan

* Cabbarlışünas A.Rüstəmli bu şe'ri əlyazmadan götürmüşdür. Burada aşkarca ictimai məzmun var: şair Cümhuriyyətin qısa ömrünə işarə edir. Görünür, məhz 1920-nin aprelindən bilavasitə sonra yazmışdır. Lirik fon Ezop manerasıdır. Məhz Cümhuriyyəti nəzərdə tutduğundan sonra

Cümhuriyyətinin bayrağı olduğu kimi təsvir olunur: köks bədən məkəzi, ürəyin coğrafiyasıdır – Cümhuriyyət bayrağının orta rəngi qırmızı-altundur, ay-ulduz da məhz o rəngin üstünə rəsm olunmuşdur; bayrağın dalğalanması onun ağır açıb danışması, salam söyləməsi, milləti salamlaması kimi mə'nalandırılır. Maraqlıdır: gündoğuş nöqtəsi kimi Şah dağı alınır. Bir gəncəli şair bu məqamda Qoşqarın, Kəpəzin adını çəkərdi. Ancaq C.Cabbarlı doğulduğu vətən parçasında uşaqlığından günəşin Şah dağından doğduğunu görmüş və Şah dağı onun xəyalında günəş ucalığı kimi daşlaşmışdır. Şair dövlətinin bayrağına «sevdii» deyir. Bayraq şe'rimizin sevgidə Leyla timsalı yeni təşbehidir. Və bu sevgili M.Ə.Sabirin güldüyü «alın ay, üzün günəş, qaşları kaman, gözü ceyran, xətti qarışqa, kakili ilan» portretində gözəl deyil, bu, əsl gözəldir: yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı bir Leyla. İkinci şe'rinə bu bayrağın rənglərinin rəmzləri açılır: *göy* türklük, qədim Göytürk dövlətinin qüdrətinə işarə, *yaşıl* islamlığın, *al* azadlığın nişanəsi – şair bayrağı geniş xalq kütləsinə şərh edir. Milli dövlət, istiqlal *Dan ulduzu* ilə təşbehəndirilir. Bir az sonra, Cümhuriyyətin süqutundan sonra həmin təşbeh «büləbüləndən ayrı düşmüş qızılgül» olacaqdır. Üç rəngin bayraqda cəmləşməsinə şair heç kəsin demədiyini və deməyəcəyini şəkildə «boyaların qurultayı» kimi mə'nalandırır. *Qurultay* bir müstəqim mə'nada cəm, yığın kimi işlənir – poetik mətnə bu obraz da yaraşır, ancaq əlbəttə, sözün əsl poetik tə'yinatı «qurultay»ın siyasi-dövlətçilik məzmunudur. Yə'ni müxtəlif siyasi məzmunlu anlayışlar – türklük, islamlıq, azadlıq yığılıb birgə məşvərət edir, bu vəhdətin millətə xidməti ilə bağlı müzakirə aparırlar. Siyasi məzmununun bədiiliyə belə qulluq göstərməsi məhz Cümhuriyyət şe'rinin üslubi kəşfidir. Cümhuriyyət şe'ri siyasi lirik dili belə hazırlayır. Bu yeni dil insanlarda vətən, torpaq sevgisi yaradır və bu sevgi insanları bu vətəni, bu torpağı qorumağa səfərbər edir. C.Cabbarlının «Ölkəm» adı ilə tanınan, ancaq istiqlalın birilliyi ərəfəsində

Cabbarlının böyük vicdanı yol verməmiş ki, şe'ri başqa, intim ünvanla çap etdirmisin.

«Azərbaycan» qəzetində «Sevimli ölkəm» adı ilə çap olunan şe'ri siyasi lirik dilin kamil nümunəsidir. Sərlövhədə «sevimli» sözünün işlənməsi Cümhuriyyət dövrü insanlarımızın vətən sevgisinin şiddətini ifadə edən bir şe'r duyğusudur. Ona qədər vətənimiz heç vaxt belə təsvir və tərənnüm olunmamışdı* – elə bil insan bu vətənin gözəlliyini ilk dəfə bir filmdə əyani görür: *Şiş ucları buludlarla döyüşən Dağlarında buzları var ölkəmin. Göy otlardan ipək paltar geyinən. Tarlaları, düzləri var ölkəmin.* – Vətənin tarlaları, «düzləri» şəxsləndirilir, insanlaşdırılır, göy otlardan onun üçün ipək paltar hazırlanır, bu ipək don Vətənə geyindirilir, Göllərində ördəklər üzürlər, Çöllərində marallar gəzirlər, güllərindən gəlinləri tac bəzəyirlər, nə gözəl imiş bu vətən, ceyran gözlü xoşbəxt qızları var bu vətənin**. Şair bayrağındakı islamı unutmur – «ipəgindən qızlar *çadra* geyərlər» deyir, azadlığın dadı yada salınır – «ölkələrini azad görmək dilərlər» deyir. Bu vətənin tarixi canlandırılır: – *Bir vaxt varmış, ölkəm azad yaşarmış, ona tapınmaya ellər qoşarmış.* İndiyə qədər şairlər vətənin bu

* Adətən sovet dövründə bu şe'ri aprel sovet çevrilişinə həsr olunmuş kimi qələmə verirdilər. Cümhuriyyətin Məcnun şairi, milli dövlətin bayrağını ürəklə tərənnüm edən böyük məslək şairi C.Cabbarlı ola bilməzdi ki, aprel hökumətinə belə həsrətli şe'r yazsın. Şe'r, şübhəsiz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ünvanlanmışdır.

** 1906-cı ildə Azərbaycan məktəblərində vətənimizin tanınılmasına çarın icazə verdiyi proqram üzrə tədrisdəki vəziyyət haqqında Uzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: «... Amma vətən tarixi əsla yada düşmüyor, düşsə də, ayrı bir nöqteyi-nəzərlə. Coğrafiyaya gəldikdə müəllim əfəndi Avstraliya cəzirələrindən artıcaq mə'lumat verir, nəinki biçarə *vətənin keçən əsrlərdə laləzar və indiki halda məxrub qalmış yerlərindən* (ayırma mənimdir – T.H.). Yaxşı halətdir: ayağımızın altındakı quyuları görmüyoruz, amma göydəki yulduzları sayıb Amerikada da quyruqlu yulduzun nüməyan olmağını xəbər veririk. Əlbəttə, dar gözlərin səva bədidilə bə'zi vətən istilahatı qeyri bir kəlmələr ilə təbdil olunur. Məsələn: *Gəncə* Yelizavetpol ləfzi ilə, *Cəbrayıl* Qaryagin sözü ilə, *Gümri* Aleksandropol ləfzi ilə (sovet dövründə *Leninakan* adlandırıldı – T.H.) və bə'zi kəndlərə mütəşəxslərin öz adları keçmişdi...)» («İrşad», mart 1907, № 78). C.Cabbarlının bu şe'ri verilən zaman «Azərbaycan» qəzetinin redaktoru Uzeyir bəy idi. Uzeyir bəy arzuladığı günü 12 il gözləmişdi.

gözəlliklərini niyə qələmə almayıblar? İnsanlar bir tikə çörək üçün yaşayırmışlar. Müstəmləkəçi çar onlara başını qaldırıb vətəninə baxmağa imkan verməyib. Azadlıq nə gözəl ne'mət imiş. Şair milləti bu istiqlalın qədrini bilməyə, onu qorumağa çağırır. Bu şe'rədən bir ay sonra «Azərbaycan» qəzetinin Xalq Cümhuriyyətinin birillik yubileyinə həsr olunmuş nömrəsində (28 mayıs 1919 sənə) «Gənc nəsəl» adlı məqalədə C.Cabbarlının şe'rindəki leksika və obrazlarla deyilir: «Azərbaycan gənci! Gəl, yoldaş, bu məhsullu əkinlər, sərin sulu yaylaqlar, həşəmətli ormanlar, qarlı dağlar, meyvəli bağlar, bağçalar, qara altın verən zəngin mə'dənlər (sovet dövründə pambığa Azərbaycanın ağ, neftə *qara qızıllı* deyirdilər. Bu, obraz Cümhuriyyət insanlarının təşbehidir – T.H.) həpsi sənin, sənin vətənidir. Min illərə bəşəriyyətin nisfinin Kə'bəsi, Beytül-müqəddəsi sanılan Bakü atəşgədələrindən,...Gəncə həvalisindən, Qarabağın (ah, gözəl ölkə!)*, o yaşıl bağlı Qarabağın musiqi, nəğmə yurdu olan köylərindən, Zəngəzurun qartal yuvaları ilə dolu qayalarından, Hülaki bəgin məqbərinə ağışuna çəkmiş Cəbrayıl tərəf – Aras yaqasından, şairlər, ədiblər vətəni olan Şirvandan... həp-sindən, bunlardan ibarət bir məmləkət var ki, orası sənin vətənidir...» Eynən «sevimli ölkəm» şe'rindəki poetik vəsfın publisist şərhə olan məqalə bu cümlələrlə bitir: «Gənc vətəndaş! Bu gün sənin birinci intibahının timsalı olan «İsmailiyyə»nin xərabəsi** qarşısına çıqmalı. Əlini qəlbinin üstünə qoyaraq gözlərini parlaman binası üzərində ruzigarlarla qəhrəmancasına çarpışan bayrağına dikməli, bir daha onun enməyəcəyinə əhd etməlisən və and içməlisən ki, bu gün qazandığın istiqlalə təcavüzənə əl uzadanlar ancaq sənin cəsədinin üstündən keçə bilərlər». Eynən şe'rəki kimi, vətənin gözəlliyi təsvir olunur və bu gözəlliğin qorunmasına çağırılır. Bu gözəllik ilk dəfə XI əsrdə e'lan olunmuşdu – M.Kaşğari

* O zaman Qarabağda erməni-daşnaq quldurlarının törətdiyi faciələrə görə bu nida-həşiyə verilir.

** Cümhuriyyətin parlaman iclasları keçirilən İsmailiyyə binası (indiki AMEA-nın İstiqlal küçəsindəki binası) ermənilər tərəfindən yandırılmışdı.

demişdi ki, Tanrı türkü sərin sulu, göy meşəli yaylalarında, saf havalı dağlarda məskunlaşdırmışdır. İndi yada salınır ki, sənin əcdadın bu gözəl məskənləri qoruyub, sən də qoru. Bu nidanı publisist təsvirdən əvvəl şe'r yada salmışdı. Bu şe'r dilini şairlərə Cümhuriyyət verdi. Şe'rın bu türkcə dilini Cümhuriyyət açdı. Şe'ri istiqlal belə danışdırdı. Dilə dövlətin sahib çıxması belə kəramət imiş. Bu siyasi lirika dili sovetlərin zamanında da yaşadı. On beş ildən sonra S.Vurğun Azərbaycan vətəninə C.Cabbarlının üslubunda, Cümhuriyyətin öyrətdiyi dillə tərənnüm edəcəkdir.

Yaradıcılığının başlanğıcından H.Cavid bədii dilində Türkiyə türkcəsini işlədirdi. Anadolu türklərinə məxsus türk leksikası ilə yanaşı, H.Cavid, təbii ki, Türkiyə türkcəsi üçün başqa türkcələrlə müqayisədə ifrat üstünlük təşkil edən ərəb, fars sözlərindən də geniş istifadə edirdi. Şübhəsiz, bu məqamda Türkiyə türkcəsinin lüğət və qrammatika faktı ilə bərabər, H.Cavidin əruzla yazmasının da tə'siri vardı. Onun «Azər» dastan-poemasında əruzla heca paralel işlənir. Bir halda ki, şair «Azər»i 1920-ci ildən yazmağa başlamışdır, deməli, Cümhuriyyət şe'rinin heca yürüşü nəzərə alınmışdır. Maraqlıdır ki, H.Cavidin heca şe'rlərinin dili qələmindən minlərlə bayatı çıxmış Əhməd Cavadın dil aydınlığından fərqlənir. Belə nümunələr var: *Aydın bir gecəydi, rə'yayə daldım, Baqdim cənnətdəyim, heyrətdə qaldım, Öpdü al qanadlı mələklər bəni... Vurğun kibi gözü bəndə hər kəsin. Of, istəməm, hayır, hayır, öpməsin, Gözlərdə titrəşən bəbəklər bəni; Səhərçağı gəzə-gəzə Çıxmışdım erkən dənizə. Günəş gülüm-sərkən bizə Dalğalar döndü almasa, Sırma işləndi atlasa; Bir coğları nadanlıq pəncəsində sıqıldı. Kimi olub qurbanlıq, Atəşlərdə yaqıldı; Artıq yetər, qalq, oyan! Bütün çiçəklər Baş qaldırıb yataqdan Həp səni bəklər.* Bu misralarda müasir Azərbaycan türkcəsi ilə fərq ancaq orfoqrafiya müstəvisindədir: baqdim (əslində: baxdım), bəni, kibi, hayır, coğları (çoqları), yaqıldı (əslində: yakıldı-yaxıldı). Bu orforpafiya həmin dövrün bütün üslublarında özünü göstərir. İki leksik fərq var: *həp* (daha, artıq), *bəklə*. Bu orfoqrafiya və bu lüğət Ə.Cavadın, C.Cabbarlının da şe'r dilində izlənir. Bu dövrün bədii üslubunda, deyək ki, üç il-beş illə müqayisədə ən çox

diqqəti çəkən heca vəzninə yazılı ədəbiyyatda mövqə vermək meyli idi. İstiqlal xatirinə, istiqlalın dil siyasəti naminə ömrünü əruza bağlamış, yaradıcılığını onunla keçirmiş H.Cavid hecanı qəbul etdi, bununla da şe'r dilində, ümumiyyətlə, mənzum yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsinə meydan açdı. Bu işi «Azər»lə başladı*.

Cümhuriyyət şairləri heca vəzni ilə şe'r dilini elə xəlqi, demokratik biçimdə, anlaşıqlı leksika, milli qrammatikada

* «Azər» bir çox cəhətdən rəmzi mə'na daşıyır. Birinci, H.Cavid bu sözə Azərbaycanın məmləkət adının kökü kimi baxır. Məmləkəti Cümhuriyyət müstəqil dövlət adı kimi tarixə yazdı və Məmməd Əminin sözü yaddaşlara həkk olundu: *Bir kərə yüksələn livai-istiqlal bir daha enməz*. Təsadüfi deyil ki, Cümhuriyyət şe'rinin əksəriyyəti istiqlal bayrağına həsr olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, poema bu misralarla bitir: *Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!.. Onlardakı qüdrət və məharət Er-gec verəcək xalqa səadət... Onlar güləcək, yüksələcəklər, Həp yüksələcək, həp güləcəklər. Onlar güləcək, güldürəcəklər. Bizdən daha xoş gün görəcəklər*. H.Cavid yer-yer sovet dövrünün ictimai portretini yaradır. «Oktyabr» başlıqlı misralar heca vəzni ilə həmin təmiz Azərbaycan türkcəsində açıq-aydın Cümhuriyyətdən sonrakı psixoloji yaşanışı verir: *Hər günəşə vardım, ləkəli gördüm, Hər vicdana girdim gölgəli gördüm, Parlaq imanları şübhəli gördüm, Məğrəcə hər cilyə bir xülya imiş. Altın əsiridir həp irzü namus, Yoxsullara gün yok, ya məhv ol, ya sus! Hər kəs insanlıqdan dəm vurur, əfsus! Həp yalan təməlsiz bir sevdə imiş...* «Səadət» əməli bir rə'ya imiş. Hər şey sovet dövründəki reallıqdır. Sovet hökumətinin insanlara və'di *səadət* idi. Daha bundan da aydın və bundan da sərt necə demək olar: «Səadət» (bu sovetlərin, Leninin sözüdür, ona görə dırnağa alınıb) *əməli (!) bir rə'ya imiş*. Azərin Avropaya gedişi də rəmzidir: Cümhuriyyətin rəhbərləri Avropaya getdilər. Hətta burada da H.Cavid bir fənd işlədir: Azər Almaniya gedir. Şair iz azdırır. Cümhuriyyətin adamları Fransaya sığınmışdılar: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyli və başqaları. Sensurada şübhə yaratmamaq üçün H.Cavid Azərin bileti Berilinə alır.

Yə'ni «Azər»də H.Cavid öz ədəbi qəhrəmanını Cümhuriyyət havası ilə yaşadır, insanları istiqlalı unutmağa qoymur, hətta müxtəlif replikalarla insanları susmamağa çağırır, C.Cabbarlının tərənnüm etdiyi Cümhuriyyət ölkəsini yada salır: *İranlı bir dərviş əldə naçağı «Hu, mədəd, ya Əli!» deyə səsləndi. Bəhs edərək qədim əfsanələrdən Keçmiş ərəbləri öyüb dururdu... Bu halda şə'n bir aşiq Salamladı məclisi... mən bir qartalım ki, zümrüd dağların Çiçəkli qoynunda yeşil yuvam var. Gül bənizli, şahin bakişlı yarım Gönümə saçdığı yeni ilham var...* Cümhuriyyət şairləri Azərbaycan vətəninə belə vəsf edirdilər.

təqdim etdilər ki, əruzda yazanlar da, ölçüyə meyl etdilər. «Azərbaycan» qəzetində (1918, № 1) Məhəmməd Hədinin şe'ri bu dillə çıxdı: *Türk nəğməsi – Türkin dökülən qanları bihudə gedərmə? Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə? Dörd yılda* verilmiş bu qədər can hədər olmaz. Məfkurə yolunda dökülən qan hədər olmaz. Qiymətli olan huni-şəhidan** hədər olmaz. Dul qalmış olan növhəyi-nisvan hədər olmaz. Baq sən sonuna, himməti-türkan hədər olmaz. Bədbəxt olan əfğani-yetiman hədər olmaz. Türkin dökülən qanları bihudə gedərmə? Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?*

Bu leksika, bu aydınlıq M.Hədinin şe'r dili üçün aşkar inqilab idi.

Dövrün orfoqrafiyasında başqa üslublarda olduğu kimi Türkiyə türkcəsinin fonetikaı əsas tutulur: *bən, kibi, hayır, qalq* (qalx), *aşq, yıldız, solğun yüzli...* Fe'lin zaman və şəxs şəkilçilərində həmin türkcəyə geniş yer verilir: *söylüyür, qorqumuyuruz, verməyiz, anlatayım, qıyamam...*

Leksikada geniş planda olmasa da, bir qrup söz bütün şairlərdə (hətta bütün üslublarda) işləkdir: *şu, işbu, şimdi, yavru, umuz, altın, bəkləmək, kəndi, yaldız, nerdə, er-gec* (bizdə: gec-tez), *yapmaq, bulmaq, əvət...*

* 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulduğu təqvimdə M.Hadi “dörd ildə verilmiş canlar” deyir. Deməli: M.Hadi Birinci dünya müharibəsinin (1914) başlanmasını, Çanaqqala döyüşünü, Türkiyənin verdiyi qurbanları da göz önünə gətirir, Türkiyənin və Azərbaycanın azadlığı uğrunda gedən mübarizəyə vahid məslək mücadiləsi kimi baxır. Mən dünyanın məşhur “Çöl muzeyi” sayılan Çanaqqala Şəhidlər xiyabanında neçə-neçə azərbaycanlı şəhidin məzarını görmüşəm. M.Hadi dahi Turan şairidir və o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Türkiyənin Anadolu və böyük Turan müharibəsinin bir övladı kimi görürdü. Maraqlıdır: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük Türkiyənin, ulu Atatürkün Cümhuriyyətindən beş il əvvəl qurulmuşdu. Hələ öz Cümhuriyyətini qurmamış Türkiyə Azərbaycan Cümhuriyyətini qorumaq üçün ordu göndərmişdi. Və Mehmet A.Ərsoyun marşı olmasaydı, M.Hədinin bu şe'ri Türkün İstiqlal marşı kimi oxuna bilərdi.

** **Xuni-şəhidan** (şəhidlərin qanı) – **h** Cümhuriyyətdə Türkiyə türkcəsinə məxsus imlanın izlənməsindən gəlir.

Sintaktik baxımdan Azərbaycan türkcəsindəki çıxışlıq halda idarə yerində yönlük işlənir: *ona küsmək* (ondan küsmək).

Ancaq bütün bu kənaraçıxmalar yazılı dilin anlaşıma imkanlarına tə'sirsiz qalır.

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Dil siyasəti və dil quruculuğu

Azərbaycanda sosialist inqilabı deyilən hadisənin baş verməsi siyasi-iqtisadi aləmlə yanaşı və onunla eyni anda gelişini hiss etdirdi. Rus-sovet idarə üsulu bir siyasi məkr olaraq Azərbaycandakı hökuməti milli hakimiyyət kimi göstərmək üçün hələlik irtica niyyətlərini gizli saxlayır. Və yeni qurulan respublika xalqın hökuməti adı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlamış milli mənafe işləri davam etdirirdi. Bu prosesdə, əlbəttə, böyük xalqçı Nəriman Nərimanovun dövlət rəhbəri olması da mühüm faktor idi. Cümhuriyyət ideyasından gələn yeniliyin çox intensiv şəkildə sirayət etdiyi mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində dil məsələsi (həm ədəbi dil, həm də ümumiyyətlə, xalqın ana dili – ünsiyyət vasitəsi) xüsusilə seçilir. Dövrün mübahisələri ilə tanış olanda adama elə gəlir ki, dil ətrafındakı söhbətlər o vaxtın ən kəskin mübahisələrindən biri yox, bəlkə də məhz birincisidir. Bu polemikalar həm kəmiyyət baxımından (bu barədə çox danışılır və çox adam danışır), həm də qızğınlıq dərəcəsinə görə diqqəti cəlb edir. Ona görə belədir ki, dilə, bir tərəfdən, yeni, milli mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi və onun vasitəsi – bu tədbirin həyata keçiricisi, digər tərəfdən, onu daşıyan xalqın cismən yaşama və mənəvi varlıq faktoru kimi baxılır. Beləliklə, məktəblə, maariflə bağlı əlifba, imla məsələləri, elmi tərəqqi ilə bağlı termin məsələləri ətrafındakı dava-dalaş səviyyəli söhbətlər də, teatrın, səhnənin, ədəbiyyatın, mətbuatın xəlqiliyi, anlaşıqlı olması haqqındakı mükalimələr də, geniş siyasi auditoriya və dövlət ünsiyyət forması barəsindəki tədbirlər də bilavasitə dillə bağlanır, dil qızgın siyasi müharibə meydanında sosialist deyilən inqilabın fəth etməli olacağı vacib qalalardan birinə çevrilir. Həqiqətən, dilin azad fəaliyyəti, onun geniş, məhdudiyyətsiz tətbiqi olmadan nə mədəni-maarif işləri sürətlə yüksələr, nə də yeni hakimiyyətin xalqa vəd etdiyi siyasi imtiyazlar çiçəklənərdi.

Hakimiyyətin ilk anlarından Cümhuriyyət dövründə olan kimi, savadsızlığa qarşı müharibə elan olunurdu. Bu hərəkət

iki şəkildə həyata keçirilir: bir tərəfdən, məktəblər şəbəkəsi genişlənir, uşaqlar, məktəbyaşlılar təhsilə cəlb olunur; ikinci tərəfdən, gecə kursları təşkil edilir, kitabxanaların, klubların, müxtəlif tipli mədəniyyət ocaqlarının nəzdində fəhlə və kəndlilərə – orta və yaşlı nəslə əlifba dərsləri keçirilir, yazmağı və oxumağı bacarmaq səviyyəsində savad öyrədilir. Həmin mənzərəni təsəvvür etmək üçün üçüncü sinif dərslində verilmiş didaktik oçerkdən bir parçaya baxaq: «Bu gün məktəb xüsusunda atam bana böylə söylədi: *Əzizim! Görürəm, dərslər sana çətin gəlir; bənim xahişimcə fərəhli məktəbə getməyə davam ediyorsan. Hələ məktəbə getməyə lazımınca səndə həvəs görünmür, sözlərimi yaqşı dinlə... İmdi, əzizim, hamu oquyor; fəhlələr, muzdurlar sübhədən aqşamədək işlədikdən sonra gecə məktəbinə gedir, vaxtında oqumayub savadsız qalan fəqir qızlar həftənin altı gününü işləyüb cümə günlərində cümə məktəbinə gedirlər. İmdi hətta korlar və lallar da özlərinə məxsus məktəblərdə oquurlar. Bundan başqa dustaqxanalarda məhbusları, qazarmalarda əsgərləri oqudurlar. Hər səhər sən məktəbə gedən vaxt şəhərimizdə neçə min sənin kibi şagird məktəbə gedir... oğlum, sən böyük məktəb ordusunun bir əsgəri, bir nəfərisən. Bu böyük ordu qan tökməyə, məmləkətlər almağa getmir. Bu ordu elm və bilik səltənətini almağa yerləşir. Hər bir əsgərin silahı olan kimi sən də silahın var, kitabların, dəftər-qələmin sənə silahındır; bu ordu üçün müharibə meydanı məktəbdir; müharibə etdiyi düşmən də cəhalətdir. Çalış, oğlum, ordudaşların ilə bərabər cəhaləti yox et, mərifətə sahib ol».¹*

Bu parçada, bir tərəfdən, uşaqları təhsilə rəğbətləndirmə məqsədi izlənilir, cəhalət qaranlığından çıxmaq üçün təbliğat aparılır (bu, dövrün ümumi koloriti idi, məktəb işıq hesab olunur və savadsızlığa – qaranlığa qarşı qoyulurdu), digər tərəfdən, mətnə həmin illərin savadlandırma mənzərəsi dürüst əks etdirilir. Qəzetlərdə mümtəzəm olaraq savadlanma kurslarının təşkili haqqında elanlar və bu kursların işləri

¹ «Üçüncü yıl» birinci dərəcə məsai məktəblərində üçüncü qruppaya aid qiraət kitabı. Müəllim Mahmud Mahmudbəyli. Bakı, 1925, səh. 24-25.

haqqında məlumatlar verilir (məsələn, «Yeni yol» qəzeti, 1922-ci il oktyabr, noyabr №5, 6, 8, 9 və s.). Savadlanma dairəsinin genişləndirilməsi, təhsilin dərinləşdirilməsi ümumi mədəni, texniki tərəqqini təmin etməklə, həm də bilavasitə ədəbi dilin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu yolla ədəbi dilin fəaliyyət auditoriyası genişlənir: əhali savadlandıqca mətbuat, ədəbiyyat oxunur, oxu prosesi kütləyə elmi, siyasi, mədəni, tərbiyəvi məlumat verməklə, eyni zamanda ona nitq mədəniyyəti aşılayır. Beləliklə, məhəlli danışiq tərzilə mədəni nitq forması (ədəbi dil) arasında fəal münaqişə başlayır.

Mədəni-maarif hərəkatı ilə bağlı başqa bir iş də ədəbi dilin dərininə inkişafını şərtləndirirdi – ana dilinin tədrisi onun qayda-qanunlarının tədqiqi və təhlili ilə bağlanır. Azərbaycan dili mühüm fənn kimi məktəblərdə tədris olunurdu. Ana dilini dürüst öyrətmək üçün onun qrammatikası yazılmalı idi. Dövrün görkəmli dilçisi B. Çobanzadənin bir qədər emosional şəkildə dediyi kimi, «şimdiyə qədər yalnız şairlərə lazım olan dil bundan böylə bütün pedaqoqlara və hər dürlü ixtisas adamlarına pək lüzumlu və qayət zəruri bir vasitə halına gəlir». ¹ Müəllif dilin iki şəkildə öyrədildiyini deyir: 1-ci, təbii şəkildə, ata-anadan öyrədilən dil – «ana dili», 2-ci, elmi yolla, təhlil və tədqiq süzgəcindən keçirilərək şüurlu öyrədilən dil – «sərf dili». Sovet hakimiyyəti illərində kütləvi tədris olunan Azərbaycan dili şüurlu öyrənilmək mərhələsinə çatır. Azərbaycan dili qrammatikasının (sərfinin) yaradılması günün inqilabi tələblərindən biri sayılır. B. Çobanzadə dilin elmi «sərfinin» yazılmasını Amerikanın kəşfi ilə müqayisə edir: «Sərf» icad ediləməz, nasıl ki, Amerika yaradılmaz; hər ikisi də kəşf oluna bilər. Dilin tabe olduğu qanunlar insanların məntiqindən degil, bəlkə «sövqi-təbii»sindən (instinkt), zəhnindən, ruhundan çıxar. Bunun üçün sərf qaydalarını sərf kitabı yazanlar uyduramazlar, onlar yalnız qeyd edə bilirlər. Yalnız şurasını da unutmamalı ki, sərfi olmayan dil düşüncə aləti, vasitəsi olamaz və kəndi dilinin sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edəməz və mədəni sayılamaz.

¹ «Yeni məktəb», 1925, № 5-6, Azərnəşr, səh.3.

Demək ki, mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır». ¹ Göründüyü kimi, qrammatikanın (sərfin) mövcudluğu mədəni yüksəlişin mühüm əlamətlərindən biri yox, məhz elmi-mədəni səviyyəyə çatdıran nərdivan, təkan, lokomotiv kimi qiymətləndirilir. Bu qızgınlıq ana dilinə məhəbbətdən gəlir və onda milli dil üçün bir təşnəlik hiss olunur. Buna görə də sosialist irəliləyişi üçün yalnız elmi-mədəni tərəqqi yox, məhz bütövlükdə ictimai irəliləyiş üçün qrammatika, az qala, hər şey hesab olunur. Ancaq şübhəsiz, bu hər şey yox, amma çox şeydir. Mədəni səviyyənin həm vasitəsi, həm də göstəricisidir. Bütün elm sahələrinin nümayəndələri öz ixtisasları ilə yanaşı, hətta ondan əvvəl qrammatik savada yiyələnmişdir. Beləliklə, qrammatik biliyin bütün üslublara, bütün üslubların nümayəndələrinə sirayət etməsi nəzərdə tutulur. Hamı bu proqramın nəzərdə tutduğu bir qrammatik qaydanı öyrənmək, sözləri bir göstərişə uyğun yazmaq mərhələsinə gəlir. Təbii ki, bu hal orfoqrafik və orfoepik hərcmərcliyin aradan qaldırılmasına – ədəbi dil normasının vahid qəlibə yaxınlaşmasına, möhkəmlənməsinə həlledici təsir göstərməli idi. Bu kütləvi mədəni-maarif arzularının elmi və siyasi-ictimai cavabı kimi müəllif kollektivi (İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq) tərəfindən yazılmış «Türkcə sərf-nəhv» kitabı 1924-cü ildə çapdan çıxdı. Bundan başqa müxtəlif elmi səviyyəli və müxtəlif ictimai mənsubiyyətli müəlliflər tərəfindən dilimizin ayrı-ayrı məsələləri haqqında tez-tez fikirlər söylənir; həmin fikirlər həm ana dilinin «qazancları» (o dövrün ifadəsidir) məsələsini əhatə edir, həm də dilin quruluşu – fonetika, lüğəti, qrammatik sistemi ilə bağlı problemlərə toxunur. Bir çox hallarda bu elmi mülahizələr «Türkcə sərf-nəhv» kitabındakından yüksək elmi səviyyədə durur və faydalı nəticələrə gətirir. Azərbaycan dövləti dil ətrafındakı söhbətlərin həm böyük elmi, həm də ciddi siyasi tərəfini görür və

¹ «Yeni məktəb», 1925, № 5-6, Azərnəşr, səh.5.

buna görə də onları intensivləşdirmək, mərkəzləşdirmək, əməli məqsədə yönəltmək üçün ştab - orqan yaradır: «Dilimizin islahı» (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin nəzdində olan Mərkəzi islah komissiyasının nəşri-əfsarı). «Komunist» qəzetinin xüsusi əlavəsi olub həftədə bir dəfə çıxan bu səhifələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif məsələləri müntəzəm müzakirə olunur. Burada ziyalıların elmi-polemik yazıları ilə yanaşı, zəhmətkeşlərin replikalarına yer verilir. «Dəmiryolçu» imzası ilə dərc olunmuş ibrətli və tələbkər məzmunlu «Dilimiz» adlı məqalədən bir nümunə: «Bütün dünyada yaşayan millətlərin özlərinə görə dilləri varsa, ancaq bizim türk dili¹ kibi heç bir dil yağlı deyil. Bu sözü nəinki sadə bir əməl-kəndçi deyir. Bunu deyənlər hamısı yazıçılarımızdır. Ona görə də heç yazı yazanda yavan yazmırlar; ərəbcədən, frascadan bir qədər yağ alub dilimizi yağda qovurandan sonra bizə yedirdirlər. İndi neçə vəqtdir, dilimizi düzəltmək üçün danışılır... «Dilimizin islahı» adlı nömrə buraxılır. O nömrədə yazılan yazıların onda səkkizi ərəb, fars sözi oluyor. Daha bunu düşünmürlər ki, özgə dili bilmək bir çətin iş deyil. Çətin odur ki, yazdığı yazılarını bir halda yazsın ki, az savadlı bir əmələ onu oquyub anlasın» («Dilimizin islahı», №7). Daha sonra azərbaycanca kəmiyyət şəkilçisi əvəzinə ərəb cəminin işlədilməsi misal gətirilir: *hökumətlər əvəzinə hökumat, xətlər yerinə xütut, qanunlar və vaxtlar məqamında qəvanin və övqat və s.* «Dəmiryolçu» sözünü çox həyəcanla davam etdirir: «Dilimiz pisdır və ya yaqşıdır, bilmiyoruz. Bu həmə pis dili də sizdən istiyoruz. Ac adama çörək vermək üçün gözləmək lazım deyil. Biz dil acıyıq...» Bu, xalqın səsi-sözü idi; mübahisə xatirinə mübahisəyə başı qarışb, əməli işdən uzaqlaşanlara xəbərdarlıq edirdi ki, ədəbi dil üçün seçməni, norma sahmanını xalqın mövcud dilinin üzərində aparsınlar.

¹ Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur. İndi türk dili kimi tanınan türkiyəlilərin dili onda osmanlı dili adlanırdı. 1936-cı ilə kimi Azərbaycan dilinin türk dili adlandığını nəzərə çatdırmaqla oxuculara daha heç nə xatırlatmayacağam.

Əlifba məsələsi də eyni şəkildə – konkret söhbət şəklində gedir, ərəb əlifbası ilə vahid şəkildə yazının olmaması misallarla göstərilir. Məsələn, deyilir ki, *alınarsa* sözü bu qədər variantlarda yazılır: النورسا، النورسه، ألنارسا، ألنارسه، ألينارسا، ألينارسه، yaxud «odun» sözünün hallanması، اودينيك، اودينك، اودونيك، اودونا (»Yeni yol«, 1992, №2). Eyni üsulla əcnəbi qrammatik quruluşun işlənməsi pislənir: «Biz ərəb, fars kəlmələrinə, şivələrinə və tərkiblərinə öylə alışıbmışq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edib dilimizi öldürürdük». Belə misallar gətirilir: *ruh və cism tərbiyəsi* əvəzinə *ruhani və cismini tərbiyə*, *şiddətli əzab* yerinə *əzabi-şədid*, *mədəniyyət vəzifəsi* yerinə *vəzifeyi-mədəniyyət*, *əsərlərin ədibləri* yerinə *üdəbəyi-əsar* yazmışlar (yenə orada). Dil mübahisələri həmişə lazımi, optimal nəticələr verməsə də, bu ona dəlalət edirdi ki, savadlı, təmiz ədəbi dil yaratmaq, müasir inkişafa layiq mədəni ünsiyyət aləti hazırlamaq üçün dövlət müzakirə meydanı açmış, milli dilin gedişi qarşısında yaşıl işıq yandırmışdır.

Başında hələ Cümhuriyyətin havası olan Azərbaycan mühiti, xalqın qeyrətli övladları ikiüzlü Lenin milli siyasətindən istifadə edərək ana dilinin tətbiqi və işlənməsi ilə bağlı qızgın işlər görürdülər (yuxarıda N. Nərimanov, aşağıda, yəni qeyri-hökumət adamları kimi M. Şahtaxtı, Ə. Haqverdiyev, A. Şaiq, H. Cavid, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, N. Vəzirov, S.S.Axundov, B. Çobanzadə, F. Ağazadə və s. öndə olmaqla böyük vətənsəvər və millətsevər insanlar bu işə ton verirdilər). Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan ziyalıları Leninin saxtakarlıqla dediyi sözləri müstəqim şəkildə həyata keçirməyə çalışırdılar, guya Leninin sözlərinə əməl edirdilər.

«Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər», «Məcburi dövlət dili lazımdırmı?» kimi əsərlərində guya çarizmin ruslaşdırma siyasətini ifşa edən, onun rus dilini məcburi dövlət dili kimi çar impeiyasındakı bütün xalqlara qəbul etdirməsinə etirazını bildiren V. İ. Lenin milli mədəniyyəti və milli dili bir-birinin inkişafını təmin edən faktorlar kimi qeyd edir və guya xırda xalqların milli mədəniyyətcə inkişafını sürətləndirmək üçün onların dilinə sərbəstlik verilməsini zəruri sayırdı. Necə deyərlər, rus olmayan millətləri şirnikləndirmək üçün hələ

Oktyabr çevrilişinin ilk günlərində V.İ.Lenin car çəkirdi: «...dil barəsində bütün güzəştlər edilməli və maksimum hüquq bərabərliyi olmalıdır».¹ O, dil bərabərliyini marksizmin baş məsələlərindən biri hesab edirdi: «Kim dillərin hüquq bərabərliyini qəbul və müdafiə etmirsə.... o, marksist deyildir, o hətta demokrat da deyildir».² Birinci sitatdakı «bütün» və «maksimum» sözlərindən və ikincidəki «o hətta demokrat da deyildir» əlavə-cümləsindən belə çıxır ki, Vladimir İliç dil məsələsindən həyəcənsiz danışa bilmir.

Eynən burada da qeyri-səmimi söz qətiyyətin son həddi kimi diqqəti cəlb edir: «... Heç bir dil üçün gərək heç bir imtiyaz olmasın».³ Burası doğrudur ki, Lenin ana dili və ana vətən anlayışlarını ekiz keyfiyyətlər kimi qiymətləndirmiş və hər ikisini eyni məhəbbətlə sevdini döənə-döənə söyləmişdir (xatırla: «Biz öz dilimizi və öz vətənimizi sevirik» - 21-cild, səh. 95). Əlbəttə, Leninin öz ana dili olan rusca, ana vətəni Rusiya haqqında səmimi olan bu sözlərindən başqa millətlərin nümayəndələri istifadə edirlər. İnqilab ətrafındakı bütövlüyü təmin etmək, sosializmə ümumxalq rəğbətini təsbit etmək, hər xalqın milli özünüidarəsinə nail olmaq naminə deyirdi: «Bütün yerli ictimai və dövlət idarələrində ana dili tətbiq edilsin».⁴

Bütün Sovetlər ölkəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da V.İ. Leninin milli dillər haqqındakı fikirləri həqiqət kimi qəbul edilərək, bu məsələ ilə bağlı dövlət siyasətində, ümumi tədbirlərdə rəhbər tutulur. Respublika İnqilab Komitəsinin sədri N. Nərimanov tərəfindən 1921-ci ildə belə bir fərman verildi: Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və Azərbaycan dillərində həyata keçirilməsi haqqında Azərinqilab Komitəsinin əmri (8 fevral 1921): «Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərpası^x ilə kargüzarlığın yalnız rus dilində həyata

¹ V. İ. Lenin. Əsərləri. 30-cu cild, səh. 381.

² V. İ. Lenin. Əsərləri. 20-ci cild, səh. 13.

³ V. İ. Lenin. Əsərləri. 19-cu cild, səh. 79.

⁴ V. İ. Lenin. Əsərləri. 30-cu cild, səh. 155-156.

^x «Bərpa» dedikdə 1918-də qurulan, erməni və rus idarəçiliyindən ibarət olan, Sovet hakimiyyəti adı ilə tanınan, minlərlə Azərbaycan-türk ailələrini qətlə yetirən məlun məşum «26-lar hakimiyyəti»nəzərdə tutulur.

keçirilməsi istər mərkəzlərdə, istər məhəlli idarə və müəssisələrdə, respublikanın inzibati-təsərrüfat quruculuğu sahəsində sovet hakimiyyətinin tədbirlərinin həyata keçirilməsi işini çox ləngidir və ancaq türk-Azərbaycan dilini bilən və başa düşənlərin bu təşkilatlarda bilavasitə və canlı şəkildə işə cəlb olunmalarına imkan vermir, bununla da onlar işdən kənarlaşdırılmış olurlar... bu əmrə bütün idarə və təşkilatların nəzərinə çatdırılır ki, bu əmrin çap olunduğu gündən üç ay müddətinə mərkəzdə və yerlərdə bütün idarə və təşkilatlarda kargüzarlıq paralel şəkildə türk dilində də aparılsın.

Bu əmrin icrası şəxsi cavabdehliklə məs'ul rəhbərlərə həvalə olunur. Fəhlə-kəndli müfəttişlərindən tələb olunur ki, bu əmrin icrasına nəzarət etsinlər.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin (Azrevkom) sədri N.Nərimanov.

Fəhlə-kəndli müfəttişliyi Xalq komissarı D. Bünyadzadə.»

Göründüyü kimi, Leninin milli siyasəti adına dedikləri sözdə, rus şovinizminin iş fəaliyyəti isə işdə özünü gerçəkləşdirir. Əlbəttə, fərman tətbiq olunur və kargüzarlıqda türkcə rus dili ilə paralel işlənməyə başlayır.*

* Bu, şəxsən N. Nərimanovun böyük vətəndaşlığının, millətsevərliyinin sayəsində olur. O zaman Nərimanov Azərbaycanda idi və bu işlərə şəxsən nəzarət edirdi (bir az sonra rusizmin ölkədə sərbəst əl-qol açması üçün vəzifəsini böyütmək adı ilə onu Moskvaya götürəcəklər və bu əslində ev dustağı etmək kimi bir şey idi. Moskvadakı xidməti zamanı o, altı yaşlı oğluna sovet dövlətinin əleyhinə məşhur məktubunu yazacaq). Nəzarət edirdi, ancaq sovet-rus idarəçilik texnologiyası öz işini başqa şəkildə görürdü – necə deyərlər, sapı özümüzdən olan baltalardan istifadə edirdi. Antimilli, antiazərbaycan işlər öz azərbaycanlılarımızın əli ilə görülürdü. Həmin sapı özümüzdən olan baltalar məktəblərdə ana dili (türk dili) dərslərinin, türk teatrında tamaşaların azaldılmasını tələb edirlər. N. Nərimanov «Bə'zi yoldaşlara cavab» məqaləsində («Bakinski raboçi» qəzeti) elələrinə sərt cavab verir, çox diplomatik şəkildə onları antimarksist, antileninçi sayır. Göstərir ki, ölkədə əhalinin üçdə ikisini təşkil edən türklər üçdə birini təşkil edən rus və ermənilərdən savadsız və avamdır. Marksə istinad edərək deyir ki, qurulan hökuməti əldə saxlamaq üçün kütlənin mədəniyyətini, şüurunu yüksəltmək lazımdır və türk teatrının tezliyinə böyük ehtiyac var. O yazır: «Biri deyir ki, teatrı həftədə üç dəfə rus, üç dəfə türk dramına

Bu, respublikada ümumxalq sevincinə səbəb oldu və inqilabın millətə mənəvi töhfəsi kimi dəyərləndirildi. Böyük minnətdarlıq hissi ilə mətbuata axan, xalqın fərhəni car çəkən çoxlu yazılardan bir neçə sətir: «Azərbaycan İnkilab Komitəsi tarixlərdə qızıl qələm ilə yazılmalı bir əmr vermişdir. Bu əmr Azərbaycan daxilində olan hökumət müəsisələrində türk dili işlənmək barəsindədir. Bu əmr ona görə qızıl qələmlə yazılsın

verməli. Ancaq teatra kimin daha çox ehtiyacı var? Türk teatrının 30 illik fəaliyyətində səhnəyə ancaq son iki ildə üç müsəlman qadını çıxıb. 30 ildə indi görürsən ki, salonda kişilərlə yanaşı qadınlar da tamaşaya baxırlar». Belələrinin qadın azadlığından danışmasına kinayə edir. Deyir: «Başqası məktəblərdə türk dili dərslərini ixtisar etməkdən yazır. Siz türk fəhlə-kəndli uşaqlarını müxtəlif millətlərin uşaqları ilə hansı dildə yaxınlaşdırmaq istəyirsiniz? Marks psixoloq olmasaydı, Marks olmazdı. Sizin psixologiyanız hanı?» Yazır ki, mus-mus oynayınca sözlünüzün mustafasını deyin ki: «Rus dili mənim xoşuma gəlir, mənə hər şey rus dilində asandır və aydındır. Puşkinin şeirləri bu dildə yazılıb. İstəyirəm ki, türk uşaqları bunu bilsinlər». Və Nərimanov belələrinin daşını daş üstündə qoymur, daha dərinə gedir: «Türk uşaqları yalnız Puşkinin şeirlərini yox, həm də Şekspiri, Şilləri bilməlidirlər. Ancaq bütün bunları əsil proletar şairi doğma Sabirin qəzəbli, döyüşkən şeirlərindən, Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şeirlərindən sonra bilməlidirlər. Və Marksa görə də doğru olan budur. İşin xatirinə deyərdim, o müəllif türk dilini azaltmasın, özü də bu dili öyrənsin ki, türk şairi Sabirin peyğəmbərcəsinə yazılmış şeirlərini oxusun, görsün ki, rus proletar ədəbiyyatında sahibkarın və mülkədarın zülmü altında inləyən fəhlə və kəndlinin həyatını heç bir rus ədibi bu qədər obrazlı və canlı ifadə etməmişdir... Və bundan sonra təəccüblənirsən ki, başqa bir məs'ul işçi bəyan edir: bu çətin dövrdə hansısa bu Sabirə (kakomu to Sabiru) heykəl qoymağa nə ehtiyac var». Nərimanov deyirdi ki, bizə zavodlar, fabriklər tikmək, dəmir yolları çəkmək lazımdır, ancaq onlardan da qabaq Sabirə heykəl qoymalıyıq. Və 1922-ci ildə, Azərbaycanın ağır iqtisadi böhranı dövründə Sabirə bugünkü yerində heykəl ucaldıldı. 1921-22-ci illərdə bu sözü ancaq Nərimanov deyə bilərdi və dedi: «Nəhayət, məsələyə sağdan da yanaşmaq olar. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili ə'lan olunub; türk dili dövlət dilinin bütün hüquq və üstünlüklərindən istifadə etməlidir. Bunu dəyişməyə heç kəsin gücü və cəsarəti çatmaz. Azərbaycan müəyyən iqtisadi, siyasi gücləri müləhizə edərək, ərazisindən, təbii sərvətlərindən güzəştə gedə bilər, ancaq öz ana dilindən imtina etməz və heç kəsə izin verməz ki, Azərbaycanda bu dilin mövqeyini, dəyərini bir zərrə azaltsın».

ki, yüz illərlə öz ən'ənəsi, öz ruhu və öz tarixi ilə yaşayan Azərbaycan fəqərəyi-kasibəsi yumruq gücü ilə özgə dili yazmağa, özgə dərsi oxumağa, özgə ədəbiyyatı və ruhu ilə də ruhlanmağa, yaşamağa məcbur idi».¹ Beləliklə, ana dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi, dövlət aparatına, idarə sisteminə daxil olması ilə Azərbaycan xalqı öz ədəbiyyatı və mədəniyyatı ilə yaşamağa, öz ruhu ilə ruhlanmağa imkan tapmış olurdu. Bu məsələdə getdikcə yalnız bir istiqamət izləndi – mövcud milli siyasət dönmədən həyata keçirildi. Azərbaycan Konstitusiyası onu bir daha rəsmiləşdirdi. Azərbaycan MİK-nin 17 iyun 1924-cü il tarixli dekretində deyilir: «Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının dövlət dili türk dilidir. MİK, XMK, RİK... aparatlarının dili milliləşdirilmiş, yə'ni bunların öz aralarında yazışmanı dövlət türk dilində aparmaları müəyyən edilir».

Azərbaycan milli dilinin respublika miqyasında məhdudiyyətsiz tətbiqi ilə bağlı yuxarıdan ardıcıl tədbirlər görünməsinə baxmayaraq, hələ 20-ci illərdə də ədəbi dilimizin normasında ana dili xüsusiyyətlərinin nəinki tamam reallaşmadığını görürük, hətta Azərbaycanda Türkiyə türkcəsi ədəbi dil norması kimi rəsmiləşdirildi. Bu işdə Türkiyədən çağırılan müəllimlər, gətirilən kitablar öz işini görürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə təhsil əlaqəsi (daha doğrusu, Türkiyənin Azərbaycana kədr və kitab yardımı) sahəsindəki razılaşmanı N. Nərimanov təzələdi. Yəni Azərbaycan məktəblərində, xüsusilə iri şəhərlərdə Türkiyə türkcəsi tədrisdə işlənməyə başlandı. «Molla Nəsrəddin» jurnalı istisna olmaqla mətbuat Türkiyə türkcəsində yayınlanırdı. Teatrda H. Cavidin dramları Braziliya stadionu kimi (Əli Kərim) dolu salonlarla keçirdi. Yəni «yuxarıdan» rəsmi icazə və «aşağıdan» etnik rəğbət, necə deyərlər, Türkiyə türkcəsinə rahat rəvac verirdi. Respublikada ilk qrammatikamız Türkiyə türkcəsini tədris edirdi. Məsələn, saitlə bitən isimlərin təsirlik halda - ı şəkilçisi ilə işlənməsi (**bacıyı, quzuyu**) norma kimi göstərilir. Ancaq qeyd kimi verilir ki, gündəlik danışqda – *ni*

¹ «Kommunist» qəz., 1921, 20 aprel.

işlənə bilər (**bacını, quzunu**). Yaxud əvəzlilik bəhsində I ş. t. əvəzliyinin *bən* şəklində deyilməsi və yazılması ədəbi forma kimi yazılır və qeyd kimi söylənir ki, danışqda *mən* deyə bilərsiniz. Başqa məqamlarda da həmin üslub davam edir (norma bəhsinə bax).

Dövrün ədəbi dil normasının Azərbaycan xalq türkcəsinin əsasında qurulmaması Azərbaycan ictimai dairələrində, mətbuatda, ümumi türk ədəbi dili yaradılması ideyasına söykənirdi. Həmin ideya müəyyən qədər Türkiyə türkcəsi məsələsi ilə bağlanırdı. Ortaqlıqda Türkiyə türkcəsinə üstünlük verilirdi – bu ideya «Həyat», «Füyuzat» dövründən gəlirdi, əslində ortaq türk dilinin gələcəyində «İstanbul ağzı» ideyasının müəllifi Qafqaz şeyxulislamı Şeyx Əhməd Salyanının nəvəsi, Azərbaycanın övladı Əli bəy Hüseynzadə idi. Yəni Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan mədəni mühitində işlənməsi xalqın öz milli şəxslərindən gələn ideya kimi təbii qarşılanırdı. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi, mədəni, elmi mühitində bu fikrə müəyyən qədər alışqanlıq vardı.

Ortaq türk dili məsələsi F. Köprülünün «Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı» adlı məruzəsi ilə bağlı Türkoloji qurultayda ətraflı müzakirə mövzusu oldu. Böyük türkoloq A.N. Samoyloviç dedi ki, bu işə pessimist yanaşmamalıyıq, ancaq onu bürokratik şəkildə həll etmək olmaz, bu, tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində reallaşar bilər. B. Çobanzadə M. Kaşğaridən bu sözü gətirdi: «Türk ləhcələri arasında leksikanın əsası birdir. Orada fərq yoxdur. Əgər varsa, ancaq ayrı-ayrı hərflərdə (səslərdə – B.Ç.) və onların dəyişmələrindədir». Samoyloviç söylədi ki: «Başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri (əslində: türkcələr – T.H) o qədər yaxındır ki, hətta slavyan və german qrupları arasında belə yaxınlıq yoxdur»^{*}. Türkmənistan oğuz dili nümayəndəsi Beki Berdiyev dedi ki, mən tatar və başqırd,

^{*} 2004-cü ildə Uluslararası türk dili qurultayında prof. Mustafa Öner «Dədə Qorqud kitabı»nın lüğətinə münasibətində Qazan-Bişkek-İstanbul üçbucağında üç faiz fərqi, Skandinav- Madrid-Roma üçbucağı üzrə Hind-Avropa dilləri arasında statistik hesablamaya ilə üç faiz yaxınlıq olduğunu söylədi.

yə'ni qıpçaq dillərini öyrənməmişəm, ancaq onların nətiqlərini başa düşdüm. Bu çıxışların hamısının canı odur ki, türkcələr yaxındır, başa düşüləndir və asanlıqla ortaq türk dili yaratmaq olar. Məşhur füyuzatçı Həsən Səbri Ayvazov çıxışında dedi ki, Türkiyədə, Qazanda, Daşkənddə elə ziyalı yoxdur ki, Əlişir Nəvaini rahat anlamasın. Bu nətiq anlaşılmaya daha geniş bucaq altında yanaşır: oğuz-qıpçaq-qarluq türk budaqlarının bir- birini anlaması.

Xalq dili ilə ədəbi dilin münasibətlərindən danışarkən bəzən, ümumiyyətlə, ədəbi dilin yaradılmasına yanlış yanaşanlar da olurdu. Məsələn, o dövrdə siniflər, proletarlar, qeyri-proletarlar, ziyalılar, qara camaat anlayışları dəbdə idi və sosializmin diqqət mərkəzində proletariat və qara camaat durduğundan xalqın, yəni qara camaatın dili ilə ədəbi dilin varlığını belə izah edirdilər: «Ədəbi dil məhz sinfi meyllərin tə'siri altında yaranıb, ziyalıların özlərini xalq kütləsindən təcrid etmək, qara camaatın başa düşməyəcəyi bir dil yaratmaq istəyi ilə meydana gəlib» («Stenoq» s. 333). Sosialistlər tarixdəki bütün qüsurları kapitalizmin üstünə yıxdıqlarından ədəbi dilin həmin «qara» niyyətlə yaradılmasını da kapitalizmin faktı kimi alırdılar. Hətta söhbəti o yerə çatdıranlar oldu ki, «ədəbi dili hazırlayanda geniş xalq kütləsini (yəni xalqın başa düşüb-düşməməsini) nəzərə almağa ehtiyac yoxdur» (s. 330).

«Ədəbi dil yaradılır» düsturunu sxem kimi alanlar göstəridilər ki, bir halda ki, müxtəlif türk dillərində danışanlar, xüsusilə ziyalılar bir-birini başa düşürlər, bir halda ki, ədəbi dili ziyalılar «düzəldirlər», onda ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, hətta müasir dövrdə, SSRİ-də xalqların mədəni əlaqələrinin çoxaldığı, dəmir yolların genişləndiyi şəraitdə bu, bir qədər də asan başa gəlir. Qurultayın həmin tribunasından elmi dilçilik fikri səslənir: «... bir halda ki, dil ictimai hadisədir, bir sıra sosial-iqtisadi və sair şərtlərin birgə məhsuludur, bu dil *laboratoriya yolu ilə* (kursiv mənimdir – T.H.) düzəldilə bilməz. Bu və ya digər qrup dillər dairəsində müəyyən uyğunluqlar baş verirsə, bu da tarixi prosesin məhsuludur» (Степ. отч., 330), yəni ayrı-ayrı şəxslərin və müəssisələrin iradəsindən asılı deyildir. Nətiq bir özbək xalq

müəlliminin sözünü misal gətirdi ki, o deyib: əmrlə, süni yolla dil yaradılması ona bənzər ki, bizlərdən kim isə dekret verə ki, üzümüzdə gələn qışda qar yağmasın. Bu fikir də həmin nitqdəndir: əgər Nəvaini Anadolu türkləri¹, azərbaycanlılar və başqaları başa düşürlərsə, bu, onların bildikləri ərəb-fars leksikasının ortaqlığındandır, həm də bunu köhnə təhsil sistemi görmüş ərəb-farsı bilənlər başa düşürlər, müasir məktəblilər başa düşməyəcəklər. Qurultaydan sonra mübahisəni davam etdirənləri rəncidə salan da bu idi ki, həmin yüksək tribunada bu məsələ nə üçün «layiqincə» qoyulub həll edilmədi. Qəribədir ki, belələri sosializmin «dil azadlığı» sahəsindəki işinin daxili məzmununu anlamadan ona formal-sxematik ton verir və öz xülyalarını məhz sosializmin imkanlarına istinad verirdirlər. Məsələn, «Türkcə sərf-nəhv» kitabının müəlliflərindən biri – C. Əfəndizadə «Ümumi ədəbi türk dili məsələsi» məqaləsində yazırdı: «Bütün insan yığınlarının və sonra bütün insanların məfkurə və qayələrini, yaşayış və yaşama quruluşlarını birləşdirmək istəyən sosializm insanların dilcə də yaxınlaşmasını və hətta birləşməsinə arzu etməklə çox təbii bir hərəkətdə bulunmuş olur. Böyləcə türklərin də bir dildə qonuşması sosializm üçün bir qayə ola bilər»². Müəllif təkcə sosioloji cəhətdən yox, həm də nəzəri dilçilik baxımından yanlış görünən belə bir müqayisə aparır: türk dilli tayfalar vaxtilə bir-birini anlamışlar, indi niyə anlamasınlar?

Daha ona fikir verilmir ki, min illər boyu bu tayfaların dilləri arasında ayrılma, xüsusiləşmə gedib, onlar xalq dillərinə çevrilib, müstəqilləşib, siyasi, iqtisadi, mənəvi-psixoloji əlamətləri ilə birləşərək ictimai kollektivin bütöv halında formalaşmasını təmin edib. Həmin 20-ci illər ərafəsində bu türk dillərindən çoxu nəinki tayfa dili səviyyəsində, hətta xalq dili mərhələsində də deyil, məhz milli dillər məzmununu kəsb etmişdi. Maraqlıdır ki, müəllif

¹ Qurultayın gedişində iclaslardan birində sədr elan edir ki, Türkiyə nümayəndələri «osmanlı dili» ifadəsinin işlədilməsindən inciyirlər, indi öz ölkələrində «Anadolu türklərinin dili» ifadəsinə keçmişlər. Sonrakı natiqlərin hamısı elə işlətməyə başlayırlar.

² «Maarif və mədəniyyət», 1926, № 2, 3, səh.27

məqaləsinin sonundakı bu qənaəti ilə vahid türk ədəbi dilinin mümkünlüyünü inkar etmiş olur: «... türklər, heç olmazsa, iki böyük ədəbi dil cərəyanına girə bilərlər: biri cənub türkcəsi, digər şimal və şərq türkcəsi». Yəni vahid yox, iki türk dili işlənsin. Başqa bir müəllif – M. Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçilərindən biri Xalid Səid Xocayev məsələni belə qoydu: «Əcnəbi (yəni uzaq-uzaq coğrafiyalardakı türkcələri nəzərdə tutur- T.H.) türk uruqları arasında böylə bir dil yaratmaq mümkündürmü? Mümkün olduğu təqdirdə bu dil təbii bir dilmi olacaq və yaxud yapma bir şeymi olur?... türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında öylə bir dil düzəltə bilərmiyiz ki, onu bütün türk uruqları anlasunlar və yaxud düzəltiləcək ədəbi dil bütün türk uruqlarına yabançı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca ögrənməgə lüzummı olacaq?» («Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi», Bakı, 1926, səh. 3). Prinsipcə burada müəyyən məntiq var: yaxın türkcələrin əsasında bir ədəbi türk dilinin yaranmasını iddia edir. Yəni bütün türkcələrin bir türkcədə cəmləşməsi fikri ilə müqayisədə bu müddəa daha real görünə bilər. Beləliklə, oğuzlar üçün bir (osmanlı dili – Türkiyə türkcəsi nəzərdə tutulur), qarluqlar üçün bir (özbək dili). Və qıpçaqlar üçün bir (qazax dili) ədəbi dil olmaqla ümumi türk ədəbi dili yolunda ilk mərhələdə üç ədəbi dil formalaşdırılmasını tövsiyə edir. Müəllif fikrini belə konkretləşdirir: «İşbu kitabda mövzu bəhs etdigimiz üç ləhcə ilə pək sıqı rabitədə olan digər bir taqım ləhcələr də var. Məsələn, Türküstan Çinində yaşayan türklərin ləhcələri özbəkçəyə pək yaqın olduğu kibi, qırğızca, başqırca, noğayca da qazaqcaya çox yağındır. Krim ləhcəsi qismən noğayca olduğundan qazaqcaya, qismən də Anadolu şivəsinə yaqın olduğunu xatirə gətirsək, məzkur üç ləhcənin müqayisəsindən sair bir taqım türk ləhcələrinin də bir-birilə olan münasibət və qərabəti haqqında ümumi bir fikir əldə etmək mümkün olur» (səh.4). Deməli, digər tərəfdən, göründüyü kimi, bu şəxs ümumi türk ədəbi dili deyilən bir nitqi başa düşmək üçün ana dilindən əlavə başqa, ən az iki türk dilini bilməyi vacib sayır. Belə çıxır ki, «yaradılacaq» bu ədəbi dil nəinki geniş kütlə, hətta ali təhsillilərə də xidmət göstərə bilməz, bu ancaq poliqлотlar üçün «yaradılır». Hətta müəllif öz müqayisəli sərfini məhz bu niyyətlə yazdığını söyləyir: «Ümumi türk ləhcələri arasında geniş bir surətdə müqayisəli sərf yazılana qədər bu üç ləhcə arasındakı münasibəti

örgənmək ümumi ədəbi bir dil haqqında verəcəyimiz qərara (kitab Türkoloji qurultaydan əvvəl çapa verilmişdir; «verəcəyimiz qərar»la ona işarə edir ki, qurultay ümumi ədəbi türk dili yaradılması haqqında qərar çıxaracaqdır – T. H.) bizi yaqınlaşdıracağını ümid ediyəm» (səh. 5).

Bəli, hansı yolla olursa-olsun, türklər üçün bir vahid ədəbi dil yaradılsın, türklərin hamısı bir-biri ilə rahat ünsiyyət saxlaya bilsin. Bundan gözəl nə varmış ki! Bu ideyanın müəllifləri və mücahidləri türklüyün böyük ideoloqları idilər: İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Turan (Hüseynzadə), Ziya Göyaltp və onların müxtəlif türk məmləkətlərindəki yetirmələri. Bəs maraqlı olanı da budur ki, antitürk, şovinst sovetlər dövləti niyə bu ideyanın təbliğinə meydan verirdi. Doğrudanmı bu imperialist dövlət imperiya daxilində böyük çoxluq təşkil edən türklərin birləşməsinə çalışır. Bir qədər sonra (1936) azərbaycanlıların türk dili adlanan dilini «Azərbaycan dili» edəcək bu hökumət niyə belə səxavətlə türk sözünə rəvac verir, türklüyə rəğbət göstərirdi. Hətta bəziləri çox vulqar şəkildə bu birləşməni kolxozlaşma ilə müqayisə edir və deyirlər ki, təsərrüfatları birləşdirən, həyatın bütün sahələrində birlik yaranan sosializm türkləri də, türk ləhcələrini (dillərini) də birləşdirəcəkdir. Və iş də budur ki, həqiqətən imperiya bu birləşməni istəyirdi. Niyə? Çünki bu qədər dilləri bir-bir udmaq hara, bir dili udmaq hara? İmperiya istəyirdi ki, hər türk xalqı öz ana dilini unutsun, türklərin hamısı birləşsin və rus dili asanlıqla bu bircə dənə dili udsun. Həm də imperiya bu xam xəyalda idi ki, öz dədə-baba dilini, öz beşik dilini unutmuş insanın daha bir başqa dili qəbul etməsində problem olmayacaqdır. İmperiya bu məsələni türklərin ərəb əlifbasından latına, ondan da kirilə keçməsi kimi təsəvvür edirdi. Ancaq bilmirdi ki, əlifba dekretlə olur, ancaq bir dildən başqasına keçmək, özbək xalq müəlliminin dediyi kimi bir şeydir. Hətta bu imperialist ideya 25 ildən sonra (1950-də) bir də qalxacaqdı: Stalin deyəcək ki, dünyada xırda dillər birləşəcək, iri-iri zona dilləri yaranacaq, sonra bunlar da bir-birinin içində əriyib vahid dünya dili formalaşacaqdır¹ və xam xəyal da bu idi ki, həmin vahid dünya dili rus dili olmalıdır.

¹ Stalin İ. Marksizm və dilçilik məsələləri. Azərnəşr, 1953, 55 s.

Tarixi-siyasi şərait, mövcud dil təcrübələri göstərəcək ki, nəinki vahid dünya dili, hətta vahid türk ədəbi dili *yaradılması* da özünü doğrultmur. Ən realı odur ki, bugünkü mövcud türk ədəbi dillərindən biri bütün türklər üçün *ümumi ünsiyyət* (Türkiyə türkcəsində: *ilətişim*) dili kimi işlədilsin.

Sovet dövlətinin dil quruculuğu sahəsindəki işlərinin elmi müzakirəsində və türk dilləri ilə bağlı konkretləşdirilməsində I Ümumittifaq Türkoloji qurultayının böyük tarixi əhəmiyyəti oldu.

Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayı 1926-cı ilin 26 fevral-5 martında^{*} Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində keçirildi. Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak edirdi.

Nümayəndələrdən 93 nəfər türk, 38 nəfər qeyri-türk milliyyətindəndir. Bir nəfər qadın iştirak edir: azərbaycanlı müəllim Ayna Sultanova. Rəyasət heyətinə 22 nəfər seçilir. Altı nəfər fəxri rəyasət heyətinə göstərilir: Əli bəy^{xx} Hüseynzadə, Bəq, Mustafa

^{*} Stenoqrafik hesabatın üstündə 26 fevral – 5 mart tarixi yazılıb (Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Баку – АССР. 1926), ancaq sonuncu 17-ci iclasın 6 mart 1926-da keçirilməsi qeydə alınıb (s. 317). Görünür, gündəlik əvvəlcədən proqramda nəzərə alınmış təqvimə sığmamış və qurultayın gedişi bir gün uzadılmışdır.

^{xx} Ə. Hüseynzadə 6 martda sonuncu, 17-ci iclasda çıxış etdi. Çıxışı iki paragrafdan ibarət oldu. Birincidə «Molla Nəsrəddin» dilinin sadəliyinin xalqa yaxınlıq faktı kimi doğruluğunu söylədi. Dedi ki, bunu mənə küçədə topla oynayan bir uşaq anlatdı: uşaq topu yerə vurur, top göyə qalxırdı. Heç demə, göyə ucalmaq üçün ayağımızı yerə vurmalyıq – bu halda bizim, biz qələm sahiblərinin, yerimiz – torpağımız xalqın dilidir (sonra bu fikri «Yeni məktəb» jurnalında çap olundu). İkinci paragraf onun əsas çıxışı, «Qərbin iki dastanında türk» adlı məruzəsi idi. Burada XI-XIII əsrlərdə «səlib müharibələri» adı ilə Qərbin Şərqə xaç yürüşlərini Avropanın Asiyayı müstəmləkə etmək siyasətinin başlanğıcı kimi səciyyələndirdi. Bu ideyanı Avropa bədii ədəbiyyatında daha sonralar islam haqqında, islam peyğəmbəri haqqında yazılmış əsərlərdəki münasibətlərlə müqayisə etdi. İtaliyanın dahi şairi Toruvato Tasso «Qurtarılmış Qüds» poemasında peyğəmbərimizi obyektiv verir, portegiz dahisi Kamoens «Luziada» dastanında peyğəmbərimizə şarj yazır. Əli bəy müffəssəl təhlilində Qərbin Şərqə münasibətində sağlam düşüncəyə çağırır, Şərqin Qərbə dostcasına münasibətini layiqincə qiymətləndirməyə dəvət edir. Əli bəyin məruzəsi bütöv təfərrüatı ilə 1926-da Bakıda «III internasional mətbəsi»ndə kitabça halında nəşr olundu.

Quliyev, Marr, Lunaçarski – SSRİ mədəniyyət naziri, V.Tomsen. Bunlardan ancaq Əli bəy Hüseynzadə (Türkiyədən şəxsən dəvət olunmuş nümayəndə) və Mustafa Quliyev (Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komisarı) qurultayda iştirak etdilər.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov hökumət adından qurultayı salamladı.

Qurultayda bu dil məsələləri qoyulmuş, haqqında məruzələr dinlənmişdir: türk dillərinin yaxın qohumluğu məsələsi; türk və Altay dilləri məsələsi; türk dillərinin tarixi; türk dillərinin orfoqrafiyası; terminologiya məsələsi; əlifba məsələsi; türk ədəbi dillərinin inkişafı və ümumi türk ədəbi dili məsələsi; dilin tədris metodikası. Görkəmli şərqşünas-türkoloq alimlərdən akad. V.V. Bartold «Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri», akad. S.F. Oldenburq «Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları», A.A. Müller «Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında», F. Köprülzadə «Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı», A.N. Samoyloviç «Türk dilinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri», B. Çobanzadə «Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında» və «Elmi terminologiya sistemi haqqında», H. Zeynallı «Türk dillərində elmi terminologiyanın sistemi haqqında», A.R. Zifeldt – Simumyaqi «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında», S.Y. Malov «Qədim türk dillərinin öyrənilməsi», F. Ağazadə «Türk (Azərbaycan – T.H.) dilində düzgün yazı», N.F. Yakovlev «Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba məsələləri və əlifba sisteminin qurulması problemləri», C. Məmmədzadə¹ «Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında», Lemanov «Türk dillərinin tədris metodikasının əsasları» adlı məruzələrlə çıxış etmişlər. Qurultayda hind-Avropa dilçiliyinin iki görkəmli nümayəndəsi məruzə oxumuşdur: L. V. Şerba «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və bunların sosial əhəmiyyəti» və «Ana dili tədrisinin metodikasında ən yeni cərəyanlar» adlı məruzələ-

¹ «Yeni yol» qəzetinin redaktoru Cəlil Məmmədzadə.

rində orfoqrafiyanın və dil tədrisi metodikasının nəzəri məsələlərini işıqlandırmışdır; erməni dilçisi R.Y. Acaryanın «Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi» mövzusunda türkcə oxuduğu məruzə dinləyicilərin gurultulu alqışları ilə qarşılanmışdır. Konstantinopol, Van, Qarabağ, Don erməni şivələrinə türk dillərinin təsiri haqqında hələ 1902-ci ildə qiymətli əsəri ilə başladığı tarixi tədqiqatı R.Acaryan yeni misallarla zənginləşdirmişdir. R. Acaryan 1930-cu illərdə iki cildə yazdığı «Erməni dilinin tarixi qrammatikası»nda tarixi faktlarla əsaslandırdı ki, hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan erməni dili qədim erməni dilindən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşxarabara) keçərkən onun sintaksisi türk dilinin sintaktik quruluşu əsasında formalaşmışdır (sonralar, 1953-də öləndən sonra erməni dilçiləri bu fikri Acaryanın tarixi qrammatikasının növbəti nəşrlərində kitabdan çıxardılar).

Məruzəçi göstərmişdir ki, türk ədəbi dili ərəb-fars sözləri ilə necə zəngindir, erməni dili də türk sözləri ilə eləcə doludur. Onun göstərdiyinə görə, hətta bəzən canlı erməni xalq danışığında bütünlüklə türk sözlərindən qurulmuş cümlələrə rast gəlmək olur. Müxtəlif dünya dillərinin tarixi inkişaf təcrübəsinə yaxşı bələd olan görkəmli alim maraqlı müqayisə aparır və göstərir ki, adətən, bir dildən başqa dilə isimlər, bəzən ancaq sifətlər, nadir hallarda isə feillər mənimsənilir, saylar, bağlayıcılar və zərflər isə qəbul olunmur; lakin türk dillərindən erməni dilinə həmin elementlərin hamısı eyni dərəcədə nüfuz etmişdir.¹ SSRİ- də türk xalqlarının elmi, mədəni inkişafı üçün əsaslı müzakirələr aparıldı. Qurultayın qərar və göstərişləri üç-beş il fəaliyyətdə olan fikirlər səviyyəsində qalmayıb, böyük perspektiv əhəmiyyətə malik oldu, onun tövsiyələri dərhal həyata keçirilməyə başladı. 1937 repressiyasının yaratdığı fasilədən, şəxsiyyətə sitayiş rejimindən sonra bu günə doğru gələ-gələ bu tövsiyələr daha dürüst tətbiqini tapır və zaman-zaman qiymətli bəhrələr verir. Sənaye terminologiyası ilə desək, əslində qurultayın tövsiyələri XX

¹ Бах: Первый Всесоюзный Тюркологический съезд (стенографический отчет). Баку, 1926, с. 152-153.

əsrin 50-60-cı illərdə «layihə gücü»nə çatır, məhz qurultayın nəzərdə tutduğu məzmununda həyata keçirilir. Təsadüfi deyil ki, Moskva-Leninqrاد türkoloqlarının təşəbbüsünə görə, 1966-cı ildə Bakı şəhərində sovet və xarici türkoloqların iştirakı ilə I Ümumittifaq Türkoloji qurultayının 40 illiyinə həsr olunmuş geniş elmi konfrans keçirildi.

Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayının hərtərəfli, böyük problemləri içərisində türk xalqlarının dilinə aid əlifba məsələsi, imla məsələsi, termin məsələsi, tədris metodikası məsələsi üzərində xüsusi dayanıldı.

Əlifba məsələsi. XIX əsrdən M.F. Axundovun başladığı, 1920-ci ilə qədər mütərəqqi ziyalılarımızın uğrunda fəal mübarizə apardığı yeni əlifba ideyası sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən dövlət tərəfindən himayə olunmağa başladı. Bunula da yeni əlifba məsələsi işlə nəticələnən real söhbətə çevrildi. 1921-ci ilin 30 dekabrı və 1922-ci ilin 6 yanvarında Azərbaycan ziyalılarının bu məsələyə həsr olunmuş yığıncağı bununla nəticələndi ki, latınçılardan (latın əlifbası tərəfdarları nəzərdə tutulur) və islahatçılardan (ərəb əlifbasında təkmilləşdirmə aparmaq tərəfdarları) ibarət iki dəstə formalaşdı. Latınçılar əlifba layihəsi təqdim etdilər, islahatçılar heç nə vermədilər. 1922-ci ilin mayından Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında təşkil olunan «Yeni türk əlifba komitəsi» latınçıların işini daha mütəşəkkil şəkildə saldı. 1922-ci il sentyabrın 22-dən latın əlifbası ilə «Yeni yol» adlı qəzet çıxmağa başlayır (redaktoru C. Məmmədzadə); həmin ildə «Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır», «Yeni əlifba ilə türkcə düzgün oxuyub-yazma qaydaları», «Türkcə kəndi müəllim»¹ və s. əsərlər çapa verilir. 1923-cü ildən yeni əlifbanın işlənmə hüququ daha da genişlənir; idarə və müəssisələr ərizə ilə ona keçə bilirlər; ərəb əlifbası ilə çıxan qəzet və jurnallar latın əlifbası ilə sütunlar və ya səhifələr çap edirlər. 1924-1925-ci dərslər ilindən 1-ci siniflərdə yeni əlifba ilə dərslər keçilir. Bu işdə I Ümumittifaq Türkoloji qurultayının sözü həlledici olur, əksəriyyət latın əlifbasına səs verir. Qurultayın 131 nəfər nümayəndəsindən həmin gün səsvermədə 117 nəfər iştirak

¹ «Самоучитель» deməkdir.

etdi. Nəticə belə oldu: lehinə - 101 səs, əleyhinə - 7 səs, bitərəf – 9 səs. Qurultayın göstərişinə cavab olaraq, başqa türk xalqları kimi, azərbaycanlılar da 1929-cu il yanvarın 1-dən kütləvi şəkildə latın əlifbasına keçirlər (qurultayın qərarını əsas tutaraq Türkiyədə də latın əlifbasını qəbul edirlər). İlk latın əlifbası layihəsi sonralar müəyyən dəyişikliklərə uğradı. Bir sıra hərflərin əvvəlki vəzifəsi dəyişdirildi.

Məsələn:

k hərfi əvvəllər **q** səsini, 1933-cü ildən **k** səsini bildirir;

Yeni türk əlifbasının düzülüşü				
يڭى تورک الفباسىنىڭ دوزولوشى				
A a A a a t	B b B b be ب	C c C c ce ع	Ç ç Ç ç çe چ	D d D d de د
E e E e e f	Ə ə Ə ə ə i	F f F f ef ف	G g G g ge غ	H h H h ha3(z) ه
I i I i i l	L l L l L l (ل)	J j J j Je ج (ج)	K k K k ka ك	Li Li el J
M m M m em م	N n N n en ن	n n saglym ن	O o O o O (و)	Ə ə Ə ə Ə (و)
P p P p pe پ	Q q Q q qu ق	q q q q du د	R r R r er ر	S s S s es س
T t T t te ت	U u U u U (و)	V v V v ve و	X x X x xe خ	yy yy y (و)
Z z Z z ze ز	z z z z ze ج	3 3 3 3 3e ش	apostrof	معلوم me,lym.

«Yeni yol» qəzetinin 14 oktyabr 1922-ci il 4-cü nömrəsində çap olunmuş əlifba layihəsi

1940-cı il yanvarın 1-dən rus qrafikası əsasında əlifba qəbul olunur; Azərbaycan dilindəki səslərə uyğun gələn rus hərflərinin hamısı eynən alınır. Uyğun gəlməyənlərdən latın qrafikalı əvvəlki əlifbadan **ə, ö, h** hərfləri götürülür (**h** hərfinin böyük işarəsi kimi latın qrafikasındakı **H** yox, kiçiyin əsasında **И** işlənir); **ğ, c, g, ü** səsləri üçün işarələr rus əlifbasındakı **г, ч, к, у** hərfləri üzərində dəyişiklik aparılmaqla düzəldilir: **к, г, ч, у**. Bu zaman rus əlifbasındakı qoşasəsli hərflər də – **я, ю, е (y-e), и** eynən Azərbaycan əlifbasına köçürülür. 1947-ci ildə **и**, 1958-ci ildə **я, ю** işarələri çıxarılır; həmin ildə **ə** və **й** hərfləri də atılır – müvafiq olaraq **e** və **j** işarələrindən istifadə edilir.

İmla məsələsi. Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə daha da pərakəndə şəkllə düşür; ikiəlifbalılıq şəraitində bu, təbii idi. Bir tərəfdən, ərəb qrafikalı yazımız inqilabdan əvvəlki qarışıq nizamını davam etdirir, o biri tərəfdən, latın qrafikalı əlifbada yazı özünü qaydaya sala bilmir. Məsələn, latın əlifbası ilə çıxan «Yeni yol» qəzeti birdən nədənsə **III** şəxs xəbərlilik şəkilçisini bir variantda və sözdən ayrı yazdı: *mümkün dür – mümkünür, doğru dür – doğrudur*: («Yeni yol», 1922 № 2, 28 sentyabr).

Demokratizm adına bəzi şivələrə məxsus canlı danışığı eynən yazıya köçürdülər: *sahat, camahat, hasat, ərəkək, ərmani, ə'lan* (1922, № 3). Və bəzən bunun tam əksi görünməyə başladı: *məarif, saat...* («Maarif və mədəniyyət», 1926, №8, səh. 50). O biri tərəfdən arxaik fonetik şəkil bərpa olunur: *yürək, lələ yüzlü* (1922, № 5) və s.

Bir çox hallarda ərəb qrafikalı yazının üzü köçürülür: *içün, onu, gücündə, olmuşdur, etdigimiz, gördüğüm, yaqın, çıqacaq, baq* (bax). Bir mətn: «*Bir az bundan əqdəm doktor Linkol (Danimarka) insanın göz yaşları nə əhəmiyyətdə **oldığı** barəsində öz tədqiqatını e'lan etmişdir. Mə'lum olduğına göz yaşları (yazları) yalnız göz almacıqlarını yumaqla onu toz və çirkədən mühafizə **etməg dəgil**, tərkiblərində müəyyən miqdarda olan zəhər vasitəsilə insandan ötrü zərərli olan bir **çoq** mikroblarıda* məhv edirlər*».

* Ədat və bağlayıcı kimi «da» əksərən bir, bəzən də ayrı yazılır.

Dövri mətbuatda bu barədə kəskin mübahisələr gedirdi. Milli sözlərin yazılışında məhəlli tələffüzlər əsas tutulur; cənub və şərq şivə xüsusiyyətlərinə üstünlük verilir. Hətta bəzən bir sözün yazılışında hər iki zona xüsusiyyəti sxematik şəkildə birləşdirilir. Məsələn, cənuba xas **ə**, şərqə xas **g**: **dəgil**. Gah söz sonunda cingiltiriləşmə tələb olunur və elə də yazılır (şərq əlaməti): *çanağ*, *papağ*, *çəkiç*, *ələg*; gah da karlaşma tələb olunur və elə də yazılır (cənub əlaməti): *çanax*, *papax*, *çəkiç*, *ələy* (*h* yerinə), *balıx* (Mirzə Cəlilin «Sirkə» hekayəsini xatırlayın). O biri tərəfdən loru tələffüz əks olunur: *xançal*, *noqta* // *noğda*, *yanı* (*yə'ni*) və s.

Alınma sözlərə xüsusi fikir verilir; alınmaların milli tələffüzə tam uyğunlaşdırılması və elə də yazılması tələb olunur. Bu halda təhrif həddinə qədər gedilir. Eyni zamanda elmi mövqedən çıxışlar da var – dilin baş qanununa uyğunlaşdırma ilə kifayətlənilir: «Hər millət başqa millətlərin kəlmələrini öz dilinə alırkən qabaqca o kəlmələri öz dilindəki kəlmələrin ölçüləri ilə ölçür, ölçüyə gəlməyənlərini rəndələyir, hamarlayır, milliləşdirir və sonra da öz dilinə qəbul edir. Məsələn, ruslar **«alaçuq»** kəlməsindəki **«a»** hərfinin («səsinin») deyilməli idi – T.H.) yerini dəyişməklə **«laçuqa»** və bundan da **«laçujka»** yaratmışlar ki, imdi bu kəlmənin türkcə degil, rusca olmasına heç kimin şübhəsi qalmamışdır. Ərəblər yunancanın «filosofia» tərkibini ölçüb «məsələ» kəlməsinin vəznində «fəlsəfə»... yaparaq dillərinə qəbul etmişlər. Demək, kəlmələrin özünə məxsus bir vəzni, bir ölçüsü var və başqa dillərdən kəlmələr alındıqca o ölçü ilə ölçülür; kəlmənin ölçüyə sığmayan yalı, quyruğu kəsilib atılır və bu üsul ilə davrandıqdan sonra kəlmənin əcnəbilikdən heç bir əlaməti qalmayı... yer yüzündəki dillərin hamısı üçün belə bir qanun var, bu qanun türk dilində də olmalıdır» («Dilimizin islahı», № 5). Türkcədə ən mühüm ölçülərdən biri – ahəng qanunu qəbul olunur və məsləhət görülür ki, türkcənin ölçülərini müəyyənləşdirmək üçün savadsız kütlə içərisinə gedilsin, xüsusilə qoca qadınların danışığı əsas tutulsun – göstərirlər ki, almanlar, fransızlar belə etmişlər. Alınmaların tələffüzünü (yazılış tələffüzün üzünün köçürülməsidir) milliləşdirməkdə ziyalıları xalqdakı cəsarətə çağırırlar: «Ərəblərdən və fars-

lardan aldığımız kəlmələri qorxaq oxumuşlarımız türkləşdirmək istəməmişlər, amma camahat arasında belə kəlmələri gözəlcəsinə türkləşdirmişlər» («Yeni yol», 30 dekabr 1922, № 15). Belə nümunələr gətirilir: *süftə* استفتاح (istiftah yaxud سفتاح siftah kəlməsinin türkləşməsidir); *çarşaf* چادیرشب (çadırşəb), *əriştə* – رشته *riştə*, *oruc* – روزه *ruzə*, *pambıq* – پنبه *pənbə*, *xına* – امیرزاده *həna*, *loğaz* – لافز *ləfz*, *mağaza* – مخازن *məxazin*, *mirzə* – امیرزاده *əmirzadə*, *mışar* – مناشار *mənəşar*, *vasvası* – وسوسه *vəsvəsə*, *hamar* – حموار *həmvar* və s. Hətta söz yaradıcılığı improvizasiyasına da misal verilir: مژده *müjdə*-dən *muştuluq*, حرون و *hərunu*-dan *harınlaşmaq*, مذاق *məzaq*-dan *mazaqlaşmaq*.

Türkoloji qurultay imla məsələsində ümumiləşdirmələr etdi və bir sıra elmi tövsiyələr söylədi. Fonetik prinsip əsas götürüldü. Morfoloji prinsipə yer verilir, ancaq hüdudun gözlənilməsi şərtlə: morfoloji prinsip müasir deyilişi sıxışdırmamalıdır. Haqlı olaraq deyilir ki, məsələn, *yarpaq*, *torpaq* kimi sözlər morfoloji prinsipə görə *yapraq*, *topraq* yazılmalıdır. Halbuki müasir azərbaycanlının danışığı bunu tam rədd edir. Bu mövqə dürüstür ki, fonetik prinsip birinci növbədə türk sözlərinə şamil edilməlidir; sonra əsrlərcə Azərbaycan dilində işlənən də ümumən azərbaycancalaşan ərəb, fars sözlərinə, daha sonra Avropa sözlərinə tətbiq olunmalıdır. Düz ölçüdür ki, sözü zorla ahəngə uyğunlaşdırıb süniləşdirmək lazım deyil. Ədəbiyyatlardakı ənənəvi işlənməyə də laqeyd qalmamalıdır. Bu sözləri belə yazmaq təklif olunur: *nihayət*, *kitlə*, *mintəqə*, *miharibə*. Söz türkcədə bir neçə variantda işlənərsə, əslinə uyğunu yazmalıdır. Məsələn خرمən sözünün *xərmən*, *xarman* və *xırman* deyilişlərindən əslinə yaxın olduğundan 1-cisi götürülməlidir. Eyni söz hər türk dilində bir cür işlənirsə, hər türkcənin öz kütləvi deyilişi əsas alınmalıdır. Məsələn, bu nümunələrdə 2-ci tərəf azərbaycancadır və elə də yazmaq gərəkdir: *parmaq-barmaq*, *şasmaq-çaşmaq*, *pambuq-pambıq*, *qıranğıc-qaranquş*, *mənəkşə-bənəfşə*, *kələbək-kəpənək*, *kömlək-köynək*.

Avropa sözlərinin yazılışında nəzərə alınır ki, onların əslində **g, ğ, h, ü, ə, ö** varsa, ruscadakı kimi *yox*, əslindəki kimi yazılsın. Məsələn, *Гюго*, *Гейне*, *Людвовик*, *Мюллер* *yox*, *Hüqo*, *Heyne*, *Lüdovik*, *Müller*. Hesablanmışdır ki, türk dillərində

söz sonu ancaq 0,3 – 0,5 faiz saitle qurtarır; belə ki, Radlovun lüğətində 14738 sözdən 36, Ş. Samidə 15920 sözdən 73 – 80 vahidin sonu saitdir. Türk dillərinin bu spesifikasını nəzərə alaraq, alınan sözlərin sonunda sait yazmamağı məsləhət bilirlər: *fabrik, qantur, qrup, sistem, problem, desyatin, anket, Varşav, Mosqof, piyanin, fortepiyan*.

1929-cu ildə çağırılan I respublika imla müşavirəsi vahid və dəqiq orfoqrafiya qaydaları hazırlaya bilmədi. 1931-ci ildəki II müşavirə bəzi dəyişikliklər etdisə də, yenə tam mükəmməlliyə çatmadı. Hələ 1936-cı il qaydasında da *mənnən, balaynan, gözdər, günnər* yazılış tərzini davam edirdi. 1938-ci il qaydaları *çoq, yoq, baq, oqu, ignə, dəgirman* yazılışlarına və assimilyativ faktlara son qoyur. 1940-cı ildə yeni əlifbaya keçməklə bağlı orfoqrafiya qaydası hazırlanır və orfoqrafiya lüğəti buraxılır. Bu qaydanın bir sıra ciddi qüsurları vardı: ruscadakı cins anlayışı göstərən şəkilçi saxlanırdı: планета, программа, проблема, система... ruscadakı **q** ilə deyiliş qalır: *геолог, геодезия, география, геометрия...*; çoxhecalı sözün sonunda qoşa samit yazılır: *металл, процесс, mühumm, müstəqill...*; saitle qurtaran sözə saitle qurtaran şəkilçi artırılıq: *mövzua, mövzuu, sənayei, mövqeində* və s.

Bu gün işlənən imla qaydaları 1958-ci ildən qəbul olunmuş və həmin qüsurlar aradan qaldırılmışdır.

Termin məsələsi. Cavan Azərbaycan dövləti terminologiyaya sadəcə lüğət tərkibinin zənginləşmə faktlarından biri kimi baxmır, onu elmin, mədəniyyətin sürətli inkişafını təmin edən material kimi qiymətləndirir; aydın, sistemli termin olmadan məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisi də yarıtmaz qalır. Beləliklə, bu, elmi yaradıcılıqla bərabər, xalq maarifinin irəliləyişini də əhatə edir. Təsədüfi deyil ki, Türkoloji qurultayın tribunasından B. Çobanzadə deyirdi: «... terminin ikitərəfli – əvvələn, elmi və ikinci, pedaqoji əhəmiyyəti vardır. Biz terminlərsiz nə məktəblərdə dərs keçə bilirik və nə də elmi kitablar yazarıq»¹. 1922-ci ildə MİK yanında İstilah komissiyası yaradıldı və həmin il komissiya 5 ixtisas üzrə (hesab, həndəsə, cəbr, coğrafiya, təbiət) hazırladığı

¹ «Стенографический отчет», с. 191.

terminləri ictimaiyyətin istifadə və müzakirəsinə verdi. Aydın olur ki, istilah komissiyası purizm mövqeyindədir (purus fransızca təmiz deməkdir). Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xalqların tarixində belə hərəkət olmuşdur. Bir qayda olaraq bu hərəkət xalqın oyanışı ilə bağlıdır. 20-ci illərdə respublikamızda güclü oyanış yaranmışdı. Komissiya heyəti ona uyğun olaraq purizm mövqeyi tutur. Azərbaycan dilini əcnəbi sözlərdən təmizləmək niyyətini izləyir və yalnız milli sözlərdən termin yaratmağa çalışır. Bu da nəticədə çoxdan alınıb semantik, fonetik-morfoloji cəhətdən milliləşmiş alınma sözləri çıxarmağa və bir çox hallarda süni söz yaratmağa gətirir. Məsələn, hər bir azərbaycanlıya məlum olan bu alınma terminlərin yerinə, millidir deyə, bu terminləri işlətməyə ehtiyac yoxdur: dövlət yerinə **toplantay**, *şey-nəsnək*, *əhali-yaşaq*, *həll-qapı*, *mədən* – **yaykan**, *hədd* – **çit**, *nöqtə* – **bənək**... Bu terminlərin mənasında anlaşılmazlıqla yanaşı, sünilik də görünür: *cəm* – *topal*, *miqyas* – **özölçüm**, *sadə* – **öz**, *mövsum* – **bilçağ**, *delta* – **üçqulaq**...

Müəyyən halda mənə üzdədir, ancaq qrammatik qəlib vermiş olunmamışdır: *zəlzələ* – **titrənc**, *coğrafiya* – **yərbilik**, *petroqrafiya* – **daşbilik**, *hidrologiya* – **subilik**, *teleskop* – **uzaqgör**, *rəsədxana-baxuvilax*...

20-ci illərdə mətbuatın, ədəbiyyatın dilində komissiyanın yaratdığı və ya onların meylilə müxtəlif şəxslər tərəfindən yaranmış yüzlərlə purist terminləri işləndirdi: **eloğlu** – *vətəndaş*, **uçan** – *təyyarə*, **vuruşma-mübarizə**, **yerlik-bilet**, **ikincisiz-əvəzsiz**, **sarisiz** – *xüsusi mülkiyyətsiz*, **açun-dünya**, **batı-qərb**, **düzgü** – *zəncir*, **görük** – *pəncərə*, **qaytarğu** – *cavab*, **atılqan** – *fantan*, **yapı-qala**, **iyin-bədən**, **haçaq** – *müddət*, **törədiş** – *sənaye*...

Qəbul olunmayan, süni səslənən terminlərlə yanaşı, puristlər onlarca uğurlu terminlər yaratdılar: *sözlük*, *arayış*, *bildiriş*, *baxış*, *görüş* (*dünyagörüş*), *çıxış* (*nitq*, *başlanğıc nöqtə*), *ocaqçı*, *güləşçi* (*pəhləvan*), *anlayış* (*məfhum*), *inyəyarpaqlı*, *gərginlik* (*fiziki və ictimai mənalarda*), *yük* (*fizikada: mənfi, müsbət yük*), *güc* (*fizikada: 2 at gücü*), *dalğa* (*fizikada*).

Bundan başqa publisistlərin də yaratdığı xeyli termin var idi ki, sonralar işlənmədi, ancaq işlənməyə layiq idi: *dərəcə*

yerinə bölgü, istiqamət – cığır, nəticə-çıxacaq, məsələ-sorğu, zərər – itki, bilet-yerlik, fantan – atılan, aşıq – sevic.

Meylin ümumi məzmunu düzgün olmasa da, bu qismən faydalı işindən başqa, purizmin bir müsbət cəhəti də odur ki, axın-axın sözalmanın qabağını kəsir və Hamlet sualı qarşısında dayanırsan: filan sözü almalı və ya almamalı? Bu sual doğma dilin künc-bucağını axtarmağa, dönə-dönə dilin içinə baş vurmağa yönəldir. Purizm saf ana dili təşnəliyindən gəlir və bu təşnəlik «aşağılı-yuxarılı» geniş dairələri əhatə edirdi. Bu ana dili təşnəliyi o həddə çatır ki, məsələn, «Kommunist» qəzeti «социальная надстройка», «хозяйство», «производство» terminlərinin azərbaycanca qarşılığını tapanlara mükafat elan edir («Стенографический отчет», səh. 331-332). Halbuki həmin terminlərdən hələ bu gün də yalnız biri-**üstqurum** (nadstroyka) türkcədir, qalanları yenə ərəb və Avropa sözləri ilə verilir: **sosial** üstqurum, **təsərrüfat**, **istehsal**.

Əlifba mübahisəsində iki cəbhə vardisa, termin məsələsində qüvvələr dörd yerə ayrılır – bu, necə deyirlər, balıq - ördək – xərçəng əhvalatını xatırladır: hərə bir yana çəkəndə ağırlıq yerindən tərpənmir. Bir qrup *islamlaşma* tərəfdarı idi və terminləri qədim ənənəmizi pozmamaq naminə, ərəb-fars dillərindən almağı vacib sayırdı. *Avropalılışma* tərəfdarları yeni mədəni-inqilabi şəraitə görə rus-Avropa dillərinə üz tutmağı müasir və mütərəqqi hal sayırlar. *Türkləşmə* tərəfdarları prinsipcə puristlərin işini alqışlayır və göstərir ki, bir türk dilində, məsələn, Azərbaycan dilində olmayan termini başqa canlı türk dillərində axtarmaq, yaxud arxaıkləşmiş türk mənşəli sözlərdən bərpa etmək gərəkdir. Məsələn, *zərb-məsəl* yerinə cığataycadan **hövçək**, *əfsanə* yerinə altaycadan **çərnək** və s. Bu meylin bir fikri maraqlıdır ki, *etmək*, *olmaq* köməkçi feilləri bütün ərəb-fars sözlərindən feil düzəldərkən, ifratçılığı ilə qrammatik cəhətdən dilimizi eybəcərləşdirir. Ancaq bunun çıxış yolunu düzgün göstərmirdilər. Məsələn, deyirdilər ki, *müharibə etmək* əvəzinə cığataycadan **çəriləşmək** feilini götürmək lazımdır. Əvvələn, *etmək*, *olmaq* feillərinin köməkçi funksiyasını tamamilə ləğv etmək yaramaz; ikinci, müəyyən məqamda 70-80-ci illərin iş üsulu ilə bu vəziyyəti qaydaya salmaq olardı: *təlqin etmək* – *aşılamaq*, *dərk etmək* – *anlamaq*,

pamal olmaq – ayaqlanmaq, arzu etmək – arzulamaq, arzu olunmaq – arzulanmaq, cəm etmək – cəmləmək, cəm olunmaq – cəmlənmək və s.¹

Dördüncü meyli *demokratlaşma* tərəfdarları təşkil edirlər. Bunlar xalq dilinə, onun dialektlərinə ümid bağladıkları üçün sanki əsl dürüst mövqe tuturlar. Ancaq işin məzmununa görə bu meyl eynən o biriləri kimi birtərəflidir. Onların hərəkətində xalq dili adına nəticə etibarilə *məhəllicilik* məqsədi izlənilir. «Dilimizin islahı»ndakı bir məqalədə bu meylin məzmunu düzgün səciyyələndirilir: «Səhifəmizin keçən nömrələrindən birində dilimizin nə cür islah edilməsi barəsində yazılmış bir məqalədə göstərilmişdi ki, dilimizi ərəb, fars, rus kəlmələri kibi yabançılıqdan təmizləmək lazım olduğu kibi fazla köylüləşdirməyə də qapılmamalıdır. Çünki hər bir dildə yabançı kəlmələrin çoxluğu dilə nöqsan olduğu kimi köylüləşdirmə dəxi nöqsandır» (№5). Müəllif, ümumiyyətlə, xalq dilinə, dialektlərə ifrat meylin əleyhinədir. O göstərir ki, məsələn, kənd təsərrüfatı ilə – əkinlə, maldarlıqla bağlı sözlər hökmən kəndlərdən alınmalıdır, bunları Bakıda oturdub uydurmaq yaramaz; lakin yeni sosialist kənd təsərrüfatı ilə bağlı sözləri ucdantutma kəndlərdəki istilahlarla vermək olmaz; doğrudur, deyir ki, ən saf dil kəndlərdəki dildir, lakin bu saflıq həm də geridə qalmaqla bağlıdır: «Demək, bizim kəndlərimiz o qədər geridə qalmışdır ki, dillərinin saflığı ancaq Nuh əyyamından qalma şeylərə məxsusdur. Yaxud qoyunçularımız, maldarlarımız mədəni üsul və oradakı istilahlara aşnadırlarmı? Şübhəsiz, yox». Göründüyü kimi, termin yaradıcılığı kompleks şəkildə müasir mədəni səviyyə ilə dil faktlarının vəhdətindən alınır. Sonra müəllif göstərir ki, termin yaradıcılığında məhəllicilik vardır. Hər kəs öz kəndinin, öz şəhərinin «dilini» əsl ana dili qələmə verir, birinin başa düşmədiyi, lakin başqa kənddə işlənən və məqsədəuyğun bilinib ədəbi dilə alınan sözü o dərhal qəliz adlandırır. Lakin onun müqabilində öz kəndində işlənən, əslində götürülməsi məqsədəuyğun sayılmayan söz dərhal «ana

¹ Bax: T. Hacıyev. Azərbaycan dilinin analitik yolla söz yaradıcılığına yad dil tə'siri. Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. ADU nəşri, Bakı, 1982, səh. 39-47.

dili» sözü kimi təqdim olunur. Göstərilir ki, «sair millətlər də islah zamanı bu qüsurlardan qaçmağa çalışmışlar, bunu «provinsializm» və «provinsialni patriotizm» adlandıraraq dil və dilçi üçün qüsurlar hesab etmişlər. İştə keçən məqalədə bəhs olunan köylüləşdirmə dəxi bundan ibarətdir və burası mütləq nəzərdə tutulmalıdır». Haqlı məzəmmətdir və demokratlaşma meylinin məzmunu budur.

Termin yaradıcılığında obyektiv və elmi münasibəti türkoloji qurultay müəyyənləşdirdi. Əlbəttə, məruzə və çıxışlarda üst-üstə düşməyən fikirlər var idi. Məsələn, mənbə məsələsində Zifeld bu qənaətdə olur ki, birinci növbədə, türk dillərinin lüğətindən istifadə etmək lazımdır. Bu halda, ona görə, hər türk dili özünə yaxın qrupdan söz almalıdır. Azərbaycan dili türkmən, Anadolu-türk, Krım dillərindən, Qazan-tatar dili başqırd, mişar dillərindən və s. İkinci mənbə kimi Qərbi Avropa və rus dillərini qəbul edir, ərəb və fars sözlərinə qarşı çıxır. Göstərir ki, ərəb-fars dillərindən yalnız dini sözləri saxlamaq lazımdır: ərəbcədən **allah, molla, axund, hacı, namaz, şeytan** və s.; farscadan – **dərviş, abdəst, aftafa** və s. (səh. 189). B. Çobanzadə isə elmi obyektivliklə üç əsas baza götürür: 1) ümumtürk lüğət bazası; 2) ərəb-fars lüğət bazası; 3) Avropa dilləri bazası (rus dili də buraya daxildir). Ərəb-fars mənbəyinin zəruriliyini B. Çobanzadə onunla da əsaslandırır ki, hətta bəzi türk dilləri nümunələrinin bir-biri üçün anlaşılmasında ərəb-fars sözləri vasitəçidir; onun fikrincə, məsələn, özbək şairi Ə. Nəvai, XVI-XVII əsr osmanlı klassikləri – Baki, Nabi, Nadim məhz ərəb-fars leksikonun müştərkiliyi ilə bir-birinə uyğundur, halbuki türk leksikasına görə özbək və türk-osmanlı dilləri bir-birindən uzaqdır. Yaxud H. Zeynallı mürəkkəb ixtisarlara əleyhinədir ki, dilin səs qanunları pozulur.

Ancaq bütövlükdə kardinal məsələlərdə qurultayın nümayəndələri yekdildir və məhz bu yekdil fikirlər də ictimai tətbiq üçün tövsiyə olunur: 1. termin yaradıcılığı üçün üç mənbə götürülməlidir: yerli və ümumtürk mənbəyi, ərəb və fars dilləri, rus və Avropa dilləri; 2. əcnəbi dillərdən termini nadir hallarda, hər dilin bütün daxili imkanları istifadə olunduqdan sonra almalı; 3. bir qayda olaraq kök sözləri

götürmək; 4. alınan söz alan dilin milli səs tərkibindən kənara çıxmamalıdır; 5. alınan söz ahəng normasına sığışdırılmalıdır; 6. Avropa dillərindən hamı eyni dilə müraciət etməli, məsələn, bu termin üçün biz yunanca söz formasını əsas tuturuqsa, bütün türk dilləri onu seçməlidir; 7. Avropa dillərindən əksər Avropa dillərində işlənən, internasional sözləri götürməlidir; 8. hərfi tərcümədən və süni söz yaratmaqdan imtina etməlidir; 9. mürəkkəb ixtisarlardan yerli səs qanunlarının verdiyi imkan əsasında və müəyyən ölçü-hədd ilə istifadə olunmalıdır: **İcrakom, Azmık, Azərb. Mərkəzi icraiyyə komitəsi (MİK), Azərıtıfaq, Azərnəşr, Azərneft...** «ixtisar sözlər minimum vaxt ərzində maksimum məna bildirir» (səh. 189).

Bunula belə qurultayın tövsiyələrinə mütləq şəkildə əməl olunmur; əvvəlki müxtəlif meyllər qurultaydan sonra da müəyyən səviyyələrdə davam edir. Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərində termin yaradıcılığı iki mərhələ keçmişdir: 1) 20-40-cı illər; 2) 50-80-ci illər. Əlbəttə, bu mərhələlərin məzmunu üç-beş ərəb-fars və ya rus-Avropa sözünün az, yaxud çox işlənməsində deyil; məsələ yaradıcılıq işinin səciyyəsidir, inkişaf meylinədir. Doğrudur, 20-ci illərdə ərəb-fars, 30-cu illərdə rus-Avropa mənşəli terminologiya üstünlük təşkil edir. 20-ci illərdə *şura, dairə, firqə, sərmayə, sərmayədar, fəqərəyi-kasibə, beynəlmiləl, inqilab, mədəniyyət, maliyyə, xasiyyət, miz, mürtəcə, təcavüzkar, mütləqiyyət, irtica, irticaçı, xəritə, faiz, təkamül, miqyas, cəbr, hesab, həndəsə, fasilə, şaquli, qütb, əzələ, müəllif, dərəcə, dastan...* kimi terminlərin müqabilində 30-cu illərdə müvafiq olaraq sovet, *rayon, partiya, kapital, kapitalist, proletariat, internasional, revolyusiya, kultura, finans, xarakter, stol, reaksiya, aqressor, absolyutizm, reaksiya, reaksiyalar, karta, prozent, məşab, alqebra, arifmetika, geometriya, pauza, vertikal, polyus, muskul, avtor, qradus, epos...* kimi terminlər işlənir. Ancaq bu onilliklərdə əsas meyllərlə yanaşı, ayrı çalarlar da var. Məsələn, 20-ci illərdə (əvvəllərində) purizm terminləri də fəaldır, 30-cu illərdə isə normativ milli terminlər müəyyən yer tutur. Məsələn, dilçilik terminlərindən (paralelin 1-ci tərəfi 20-ci, 2-ci tərəfi 30-cu illərin terminidir): *lisan-dil, lisaniyyət-dilçilik, mazi-keçmiş (mazi-şühudi – şühudi keçmiş), hal-*

indiki zaman, istiqbal-gələcək zaman, məfrəd-tək fe'l, feili-cəm-cəm fe'l), ızafət – yiyəlik birləşməsi, mücərrəd hal-adlıq hal, yapma sifət – düzəltmə sifət və s.

Bütövlükdə birinci mərhələnin mahiyyəti pərakəndəlikdən ibarətdir, mənbələrə münasibətin sabitləşməməsidir. 30-cu illərin sonlarında rus-Avropa sözlərinə meyl güclənir, 40-cı illərin sonlarında bunların xeyli qismi rədd olunur, yenə ərəb-fars sözləri bərpa olunur. Məsələn, *absolyutizm – mütləqiyyət, avtonomiya – muxtariyyət, emigrant – mühacir, intervensiya – müdaxilə, intelligent – ziyalı, intriqa – fitnə, intriqan – fitnəçi, fitnəkar* və s. Beləliklə, müxtəlif mənbələrin qabarması və çəkilməsi prosesi gedir və qeyri-sabitlik hər üç onilliyin əsas əlamətidir.

Azərbaycan terminologiyasında ərəb-fars və ya xüsusilə rus-Avropa sözlərinin kök atması, ifrat səviyyədə sabitləşməməsi bədii dilimizin xidmətidir; yazıçılarımız, şairlərimiz ədəbi dildə təşkil olunan bu əyintilərə əyilmədilər, xalqın doğma dilində yazmalarını davam etdirdilər və nəhayət, ədəbi dilin başqa sahələri bədii üslubun yoluna gəldi. Terminoloji xəlqiləşmədə Azərbaycan ədəbi dili və bütövlükdə mədəniyyətimiz bədii ədəbiyyata, yazıçıya minnətdardır.

İkinci mərhələnin (50-80-ci illər) xüsusiyyəti odur ki, müxtəlif sahələr üzrə terminoloji sabitləşmə başlayır; müxtəlif onilliklərdə, əlbəttə, inkişaf, zənginləşmə aşkar görünür, ancaq vahid prinsip izlənmir. Bu mərhələnin mühüm əlamətlərindən biri də odur ki, Azərbaycan dilinin daxili materialına, milli leksikona xüsusi diqqət verilir – bu diqqət 70-80-ci illərdə daha artıq hiss olunur. Məişətimizə xeyli milli söz-termin girmişdir: *nəfəslik, çimərlik, baxım* (nöqtəyi-nəzər), *yön* (istiqamət), *əyləc* (tormoz), *soyuducu, araşdırma* (tədqiqat), *uğur* (müvəffəqiyyət)...

Müasir mərhələdə terminoloji işdə əsas qüsurlardan biri termin paralelliyidir: *abstrakt-mücərrəd, obraz-surət, tragediya-faciə, sait-səsli, peyzaj-mənzərə, funksiya-vəzifə, aptek-əczaçxana, məfhum-anlayış, konfrans-müşavirə*...

Halbuki I Türkoloji qurultay bu paralelliyə etiraz etmişdir. B.Çobanzadə məruzəsində deyirdi: «İndiyə qədər, yunan, ərəb filoloqlarında olduğu kimi, o dil zəngin

sayılmışdır ki, onda bir söz on mənaya malik olur və ya əksinə, on söz bir mənə bildirir... Hər səsə ayrıca hərfin uyğun gəlməsini tələb edən əlifba prinsipi kimi, elmi terminologiya da tələb edir ki, hər anlayışa qarşı ayrıca bir söz dursun...».

Yeni dilin zənginliyi üçün çoxmənalılıq nə qədər gözəl fakt olsa da, terminçilikdə təkmənalılıq, bir anlayış üçün bir sözün işlənməsi dil normasının dürüslüyü üçün o qədər zəruridir. İndiki mərhələdə termin paralelliyinin səbəbləri bunlardır. 1. Hər iki leksik vahidin dildə olması; 2. Paralellərdə üslub fərqlərinin mövcudluğu, məsələn, *surət* və *obraz* terminlərinin paralelliyi ilə, deyək ki, *obrazlı söz*, *sözün obrazlılığı* işlənir, ancaq *surətli söz*, *sözün surətliliyi* deyilməz; 3. Yeni termin özünə yer edincə köhnə ilə müvazi işlənmə qanunauyğunluğu; 4. Bir sıra sahələr üzrə sabit terminoloji lüğətlərin yoxluğu; 5. Nəşriyyat və mətbuat orqanlarının laqeydliyi.

DİL NORMASI. ÜSLUBLARLA ƏLAQƏSİ

Yeni ictimai-siyasi, tarixi-mədəni şərait ədəbi dilin normasını birdən-birə əvvəlki yabançı ünsürlərdən təmizləmədi. Əksinə, birinci onillikdə ədəbi dil norması daha da qarmaqarışıq şəkllə düşdü, aşkarca korlandı. «Molla Nəsrəddin» jurnalını çıxmaqla, bütün mətbuət orqanları əcnəbi dil faktlarını bol-bol işlədirdi.

Sovetləşmədən əvvəl ana dili saflığı yolunda, Azərbaycan ədəbi dilini korlayan ərəb-fars, rus-Avropa, türk-osmanlı meyllərindən hər üçünə qarşı mütərəqqi ziyalılarımız mübarizə aparırdı. İndi hər üç meyl davam etdiyi halda, meyllərdən biri – türk osmanlı meyli mübarizə obyektinə olmaqdan kənarda qalırdı (bu haqda əvvəlki bəhsə bax). Məsələ burasındadır ki, ədəbi normada əcnəbiçilik tərəfdarları sovet dövründəkindən əvvəlki ziyalılar idi və onlarla mübarizə aparanlar da bizim əvvəlki mütərəqqi ziyalılarımız idi. Bu mətn 1922-ci ilin mətbuatından alınır – hələ bu iki ildə yeni məktəblər öz kadrlarını yetişdirməmişdi:

«**Ədəbi dil.** Oxuculardan xahiş olunur ki, aşağıdakı şeiri diqqətlə oxuyub, yaxşıca düşünsünlər...

*Arkadaşlar, yığışın, mən sizə bir reç deyəcəm,
O reçimdə neçə voprosları mən kəşf edəcəm,
Arkadaşlar, eto odna iz vajneyşix istin,
Çto qanmaz qanana verməlidir həstin, nistin.
İftaroy vopros odur ki, deyirəm: kak izvestno,
Bu teçenye ki görürsüz indi, naçalos davno.
Uje davno naşi turki naplevəli bu dilə,
Naş yazık oldu meşok, oldu kisə hər zibilə...*

Əgər oxucu qardaş desə ki, bu necə dildir, o vaxt mən də deyəcəm ki, bəs:

*Vəz' həml etdi çün bəni madər,
Pədərım dari-xüldə etdi səfər.
Nabud olmazmı bu qəba aləmi naçiz,
Ta key edəcəkdir bəni varlıq ilə tə'ciz*

- bu necə dildir? Əgər bu aşağıdakı dil yaxşı dildir, o da yaxşıdır; əgər o yuxarıdakı pisdır, bu da pisdır» («Yeni yol», № 14). Bu da maraqlıdır ki, həmin pozuq nitqin içində deyilir ki, Azərbaycan dilini belə korlayan cərəyan çoxdan başlamışdır. 20-ci illərdə işlənmə dərəcəsinə uyğun olaraq ərəb-fars meylinə qarşı çıxışlar da geniş və sərt idi. İfrat ərəb-fars sözləri işlətmək həm nətiqlərin çıxışlarında (S.Rəhmanın «Şirin bülbül» hekayəsini xatırlayaq), həm nəsrdə, həm də şeirdə görünürdü. Tənqidlərdə də bu yönərin hamısı əhatə olunur. Yazılı nitqdə əcnəbiçiliyin, bəlkə, bir təhri var (yazını az-çox savadı olanlar oxuyur), ancaq 20-ci illərdə cavan respublikanın fabrik və zavodlarda, kəndlərdə-tarlalarda geniş savadsız kütlə arasında qızgın təbliğat apardığı dövrdə şifahi nitqi ərəb-fars sözləri ilə doldurmaq təkcə dil qüsuru deyil, həm də siyasi əyrinti idi. Qəzet yazırdı: «... isbatımız çoxdur. Başlayaq nətiqlərimizdən, məsələn, onlar söylüyürlər:

- Aləmi-bəşəriyyətin bilxassə miləli-mütəməddinənin tarixlərinin heyrtəngiz səhifələrinin mündəricatını tədqiq etdikdə onların tədqiq və təməddün dövrlərində tədris, müəyyən bir üsul və əsbab, ya nəticə müşahidə olunur. Bu. tədris və üsuli-tərəqqi və təməddünün şəraiti-mühümlərindən biridir. Hiç bir millət mə'nəvi, ya maddi və iqtisadi cəhətlərdən bilatədris naili-tərəqqi olmayub...

Bu dil ilə nitq deyənlərimiz milləti oyatmaq istəyir. Nə bilim, bəlkə oyatmaq mümkündür, biz anlamırıq...

Yazıcılarımız qəzetlərdə yazırlar:

- Murçın mütəqəddimin mühəqqəqin mütəxərin tərəflərindən ülumati-mütənəvvi və fununi-aliyyə həqqində yazılıb nəşr və əşa' edilən əsari-ətiqə və talifati-cədidə dərəcəyi-təməddünün əxbar və əhvalını əxbar və əş'ar edir isə də, məsaili-həyati-ictimaiyyənin dəqiq rümuzaatı, qəvanin və nəzəmatı surəti-səhihə və layiqədə tədqiq və tənqid edilməmiş olduğundan mövzu bəhsimiz ali və cəhalət xuttsar tənəmmiq və üstər qılınacaq...

Yazıq millət.. Şairlərimiz yazmışlar və yazırlar:

Bir nəfzə lahut edər ruhumı təhziz,

Eylər dilimi nəş'eyi-ilham ilə ləbriz.

Guş et şu tərənəyi – həzini,

Ustadına sənət etmiş əcra («Yeni yol», 1922, № 4) .

20-30-cu illərin norması haqqında. Hər iki onillikdə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün qatlarında (fonetik, leksik, qrammatik) əcnəbi ünsürlər normada xüsusi kütləyə malikdir. Ancaq bu onilliklərin müəyyən fərqləri də duyulur: 20-ci illərdə ərəb-fars, 30-cu illərdə rus- Avropa ünsürləri nisbətən güclüdür.

Dövrün ədəbi dil prosesini, dil-üslub meyillərini yüksək professionalıqla görüb təhlil edən B.Çobanzadə 20-30-cu illərdə bu istiqamətləri müəyyənləşdirir: «Azərbaycan ədəbiyyatında hal-hazırda başlıca üç dil cərəyanı görünür. 1) «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi ətrafında toplanmış olan qələm əhllərinin, mühərrir və şairlərinin dilidir; bu məcmuə məzahi mahiyyətdə olub, dili də daha çox təsviri olduğundan, bu cür yazıçıların dilini heç bir cəhətlə bir sistem altına almaq və bə'zilərinin arzısına rəğmən Azərbaycan ədəbi dili olaraq, tanımaq mümkün deyil. 2) Hüseyn Cavid kibi bə'z mühərrir və ədiblərin işlətdiyi dildir ki, daha artıq İstanbul ədəbi şivəsinə bağlıdır. Dil e'tibarilə Azərbaycan ləhcəsinin xüsusiyyətlərini çox az əks etdirən və digər tərəfdən Azərbaycanın bir neçə yüz illik qlasik ədəbiyyatının dili ilə çox zəif bir surətdə bağlı olan bu ikinci qrup mühərrirlərin dilinin də Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafında öz rolunu oynayacağına şübhə olmamaqla bərabər, nəhayət, Azərbaycanda yeganə ədəbi dil olaraq yerləşə biləcəyini zənn etmək mümkün deyildir. 3) Nihayət, üçüncü qrup yuxarıda bə'zilərini zikr etdigimiz mühərrirlərdir ki, bunlar, tə'bir caizsə, orta qrupu təşkil etməkdə və bunların əsərləri dil e'tibarilə bir tərəfdən canlı, danışq dili ilə, o biri tərəfdən qlasik və ciddi ədəbi dil ilə bağlanmışdır. Bu iki üstünlüğe görə, istiqbal bu dil cərəyanının olması mümkündür».¹

Burada həmin dövrü görən, o dövrün normasını kamil dilçi mütəxəssis kimi bilən və işlədən şəxsin fikri ifadə olunduğu üçün kəlməsi-kəlməsinə, hərfi-hərfinə, bütün imlası ilə hər şeyi yazdığı kimi verdik. İzah etməkdənsə, tələbənin həmin dövrün dilini öz gözü ilə görməsini münasib bildik.

¹ B. Çobanzadə və F. Ağazadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, s. 18-19.

Fikir öz yerində, bu nümunə həm də dövrün elmi üslubunun bir faktıdır.¹ B. Çobanzadə dövrün dil prosesini zərgər kimi təyin edib. Gələcəyin hansı cərəyanın olacağını da gələcək onun dediyi kimi göstərdi. B. Çobanzadə üçüncü meylin gələcəyə sahib olacağını əyani, mübahisəsiz əsaslandırır: 1. bu meyl canlı xalq dilinə, insanların real ünsiyyət dilinə söykənir; 2. bu meyl klassik Azərbaycan ədəbi dilinin üstündə durur. Bu meyl o dövrün orta məktəb təhsili görən, ali məktəb savadı olan gənclərinin, o dövrün bilavasitə yetirməsi S. Vurğun, S.Rüstəm, M. Müşfiq, M. Rahim, S. Rəhimov, Mir Cəlal, M.Hüseyn, M. İbrahimov, S. Rəhman, Ə. Nazim, M.Quliyev, M. Arif, M. Rəfil kimi şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarının, Marks, Engels, Leninin və dünya bədii ədəbiyyatının tərcüməçilərinin dili idi.

Deyildiyi kimi, Türkiyə türkcəsinin xüsusiyyətləri daha fəal idi. (Bu, B. Çobanzadənin göstərdiyi ikinci, H. Cavid istiqaməti idi). Həm də Türkiyə türkcəsi ünsürləri yalnız əcnəbi meyllər (ərəb-fars, rus-Avropa meylləri) arasında birinci yeri tutmaqla qalmır, hətta milli, Azərbaycan ana dili faktlarını üstələyir. Türkiyə türkcəsi dərslıklərə sirayət edir və məktəbə gedən azərbaycanlı balaları ana dili yerinə türkcə öyrənirlər; evdə atasına **ata** deyən uşaq məktəbdən evə qayıdanda **baba**, anasına **anne** deməli olur; evdə **bu**, **indi**, **necə** deməyə vərdiş etmiş uşaq məktəbdə ədəbi norma kimi **şu**, **şimdi**, **nasıl** formalarını öyrənir. Üçüncü sinfin ana dili dərsliyi inqilabdan əvvəl «Üçüncü il» adlandığı halda, indi türkcə fonetik qəlibdə «Üçüncü yıl» (Bakı, 1925) yazılır. Kitabdakı şeirlərin dördüdə üçü türk şairlərinindir. Əli bəy Hüseynzadənin vaxtilə Türkiyə türkcəsində yazılıb, «Füyuzat»da çap

¹ Həm də əvvəlki dövrün dil normasından danışarkən dedikləimizi təsdiqləmək üçün bu iqtibas təfərrüatına yol verdik, yoxsa həmin məzmunu bir neçə cümlədə ifadə edə bilərdik. Biz burada orfoqrafiyanın nə demək olduğunu əyani görürük. Hətta bu yeni əlifbada keçmiş ərəb əlifbasının imlasından qaçılmaz: *çoq, qlasik, ğrup, yuqarıda, üstünlüğe, biləcəgini, bildigimiz* və s. Çətin ki, *çox*, *klassik, qrup sözləri* **çoq, qlasik, ğrup** şəklində deyilmiş olsun. Bu, ərəb əlifbalı yazımızın *x*, *k* səslərinin *ç* ilə, *q* səsinin *ğ* ilə yazılış ənənəsinə riayət etməkdir.

olunmuş şeiri də bu dərslikdə verilir. Şeir mükəmməl bədii nümunədir, ancaq bu dil üçüncü sinif şagirdlərinin yaş səviyyəsinə nə dərəcədə uyğundur:

*Səmadan bir mələk der: insanlar, insanlar!
Nədir bu ruyi-ərzi qaplamış al qanlar, insanlar!
Şəhidi-tiğiniz əxvanızdan almasın fəryad,
Əcəb, kimdir şu xunalud olan bicanlar, insanlar?..*

Bu da qəribədir ki, Azərbaycan şairlərinin təmiz ana dilində yazdıqlarından yox, ərəb-fars, türkcə ünsürlər olan şeirlərindən istifadə olunur. Nə olsun ki, S. Əzimin bu misralarında tərbiyəvi təsir var və uşaqları əməyə çağırır, axı gərək uşaq bilə ki, burada nə deyilir:

*Ey oğul, həzrəti-rüsulillah,
Dedi: əlkasib həbibüllah.
Ənbiyalər həm əhli-sən'ət idi,
Adəmin sən'əti ziraət idi.
... Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar
Xüşk olan bir odundur, layiqi-nar...*

Yaxud M. Ə. Sabirin «Basmaçılıq» (keçmişdə «Təbəət» adı ilə çap olunmuşdu) adı ilə gedən şeirinin dilindən bir nümunə:

*Sərmayeyi-irfanı nasıl kəsb edər insan?
Təhsili-ülum ilə olar rütbeyi-irfan.*

Dərsliyin nəsr dili də eyni vəziyyətdədir. Publsist və bədii dil nümunəsi olan bu mətn lüğət tərkibinə, morfoloji-sintaktik quruluşuna, fonetik tələffüz cəhətlərinə və bütövlükdə intonasiasına görə Türkiyə türkcəsidir, cümlə intonasiasını tənzim edən feil-xəbərdəki zaman, şəxs, inkarlıq şəkilçiləri, ədatlar az-çox sözləri azərbaycanca görünən cümlələri də intonasiyaca türkcəyə çevirir: «*Ah Misir... bə'zi türklər oraya əglənməgə, hava təbdilinə gedərlər! Bilməm o həyata, o mənzərəyə nasıl təhəmmül edərlər? Bən mümkün də degil bir həftə oturam.*

Geniş və avtomobil dolu *caddələr*, heykəlli meydanlar, içinə girilməz bir *qut* və *para* qəl'əsi *kibi* yüksələn böyük banklar, böyük teatrolar, *həp, həp* bu *yabancı* müəssisələr *bəndə* ağır bir kabus *hüsula* gətirir, gözlə görülən hər şeyin *yabancı* olduğunu, *yabancılar*a aid *bulunduğunu* düşünmək *sınırlarıma dokunur*. *Soqraqları* dolduran *sayılmaz* şapkalıların zalım və *qurnaz*, qəddar və namussuz gölgələrində *sararmış*, solmuş *kibi* boyunları əgri, zəif, məhzun-məhzun dolanan sarıqlı yerlilərə, bu zavallı ərəb qardaşlarıma qəlbimdə dərin bir *sızı* duymadan *bakamaram*».

Eyni vəziyyət tərtibçi tərəfindən (Mahmud Mahmudbəyli) yazılmış adi məlumatların da dilində özünü göstərir ki, bu, məktəbliyə təlqin olunan nitq normativi deməkdir (Bax: səh. 301).

Burada, göründüyü kimi, leksik vahidlərin hamısı Azərbaycan dilinə məxsusdur. Əslində leksik normativə görə *atam* yerinə *babam* və *yaqşı* yerinə *iyi* işlənməli idi. Ancaq tərtibçi elə etmir (yəqin ona görə belədir ki, dərsləyin ilk nəşrində – 1907-də belə getmişdir) – yalnız fonetik və morfoloji türkcələri verir: *bən, bana, böylə, oqumaq, gəliyor, görünmüyor* və s. *Yaqşı, aqşam* sözlərində **q** yazılışı da, görünür, türkcə təsiri ilə bağlıdır – türk dilində **k** səsi **ç** ilə yazılır. Məsələ burasındadır ki, **x** səsi məqamında **q** yazılması latın əlifbasında da özünü göstərir (əvvəlcə **k**, sonra **q** ilə işarə olunur); bu vəziyyət 30-cu illərin ikinci yarısına qədər, türkcə təsiri zəifləyəncə qədər davam edir və ancaq 30- cu illərin ortalarından Azərbaycan xalq danışığına müvafiq olaraq təkhecalı sözlərin sonunda və çoxhecalının ilk hecasında **x** (*çox, yox, bax, yaxşı...*), çoxhecalının sonunda isə **q** (*bulaq, balıq, soraq, papaq...*) sabitləşir.

Türkcə xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi dilinin norması kimi o dərəcədə hüquq qazanır ki, inqilabdan qabaq «Füyuzat», «Şəlalə», «Dirilik» kimi jurnalların dilində osmanlıçılığa qarşı döyüşən yaşlı nəsiləndən olan ədiblərimizin də dilində işlənməyə başlayır. Uşaq yazıçısı kimi və hekayələrinin təmiz azərbaycancılığı ilə şöhrətlənmiş S.S.Axundovun dilindən bir nümunə: «İlk bahar... *Mayısın* gözəl günlərindən biri idi. Təbiət *ziqiymət, noərusi əlbəsəsinə*

geyinmişdir. Batumdan Tiflisə doğru sür'ətlə hərəkət edən dəmir yol qatarı *biniklərlə* dolu idi. Bunların *çoğu* səfərin *şu* gözəl mənzərəsindən istifadə *edəmiyordu*. Çünki Qara dənizin *çılğın qəhqəhə ilə hayqıran* fırtınalarından *çox* əziyyət çəkmişdilər. Çəkdikləri əziyyətdən *tolayı şimdizə* kimisi uzanıb yatmış, kimisi də *mürgüliüyordu*» («Maarif və mədəniyyət», 1926, № 5-6). Şübhəsiz, burada redaksiyanın riayət etdiyi orfoqrafiyanın rolu həlledicidir. Dövrün qrammatikasının özü türkcə xüsusiyyətləri təsbit edirdi. Məsələn, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin qrammatikası adına yazılmış əsərin («Türkcə sərf-nəhv») öz dili belədir: « *Bən* kitabı açdım, *bən* kitaba *bakdım*, kitabın cildi *kibi*. – Biz *bakıyoruz* ki, burada kitab kəlməsi ifadə etdiyi mənaya və *dutduğu* yerə görə şəklini dəyişmişdir» (səh. 14). O biri tərəfdən, məsələn, isimləri hallandırarkən təsirlik halda *dəvə-yi*, *durna-yı* (səh. 18), feili təsrifləndirərkən indiki zamanda *gedi-yor* (səh. 96) (hələ bunu **şimdiki zaman** yazırlar) formasını işlədir, əvəzlik bəhsində *bən*, *kəndi*, *şu* (səh. 86-89) vahidlərini göstərirlər və s. Hələ türkcə və azərbaycanca şəkilçiləri paralel verəndə yenə üstünlüyü türkcəyə verir, azərbaycanca boynuna minnət qoyurlar. Məsələn, müzəreni şəxslər üzrə dəyişərkən I və II şəxsin azərbaycanca şəkilçisini mötərizədə göstərirlər (səh. 102): *gəz-ərim* (-*əram*), *yaz-arım* (-*aram*), *gəz-ərsin* (-*ərsən*), *yaz-arsın* (-*arsan*)...

Buna görə də o dövrün mətbuatında müəlliflər türkcənin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qanuni, məcburi fakt kimi işlətməli olurlar. Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətləri bütün üslublarda eyni səviyyədə işlənir.

Bədii üslubda türkcənin işlənməsində üç səviyyə görünür: 1) molla-nəsrəddinçilər onu norma kimi saymır və işlədəndə də kinayə üçün işlədirlər; 2) N. Vəzirov, S. S. Axundov kimi sənətkarlar çox seyrək işlədirlər; əvəzləri çıxmaqla, ümumiyyətlə, leksik türkcədən imtina edirlər; 3) inqilabdan əvvəl türkcəyə meyl edənlər indi ona ürəklə üz tutur, leksik, fonetik, qrammatik-morfoloji faktlarını eyni dərəcədə gen-bol yazıya alırlar; cavan qələm sahibləri də bu meyllə qoşulurlar.

C. Cabbarlıdan: *Gəliyor* Kantemir pərişan hal, *Gəliyor* xəstələr *kibi* bihal. *Gəliyor* söyləsin öz *aşkını* ta, *Seviyor* öz

qızın zavallı ata... *Seviyor*, həm *deyil ki*, bir ata tək, Onu etmiş əsir o canlı çiçək. *Seviyor* həm *nasıl ki* gənc gənci, *Seviyor* həm *nasıl ki* bir sevicisi... *Bakıyor* Kantemir, həzin *bakıyor*, Yaş gözündən dayanmadan *akıyor*. *Bakıyor* Kantemir *qəmin*, məhzun, *Çıldırır*, *bak*, degilmi bir məcnun («Qız qalası»). Ümumiyyətlə, sintaktik quruluşunda abstraksiyanın daha güclü olması ilə bağlı onsuz da qrammatik quruluşca yaxın olan türk dillərində sintaktik fərq daha azdır. Bununla belə, yuxarıdakı parçada «*Seviyor*, həm *deyil ki* bir ata tək», «*Seviyor* həm *nasıl ki*...» sintaktik bəçimləri Türkiyə türkcəsinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, həmin poemada türkcənin sintaktik intonasiyası fəaldır. Poemanın yazıldığı dövr purizmin başlanğıcına düşdüyündən onun dilində türkcə ilə süni leksika üst-üstə düşür: *yapı* (qala), *düzgü* (zəncir), *atılqan* (fantan), *açun* (dünya), *dirilik*, *qırpımsız* (fəsiləsiz), *gündoğuş*, *batqı*, *qaytarqu* (cavab), *tərpənişsiz* (sakit), *tapqın* (səcdə edən), *qadınçı*, *uçan* (təyyarə), *sevicisi* (aşiq).

S. Rüstəmdə: *Nə diyor bak* əsən xəlif ruzgar – «Səni sahildə *bəkləyənlər* var... səni qalib gördükcə *bən* gülərəm, *Bəni həp* tərək edər qüssə-kədər... («Maarif və mədəniyyət», 1926, № 5-6); Önümdə *duruyor bak* iki Bakı... Biri *tiren* həvayə təmas edərək, *İştə bak*, çağırıldı, *çingiray vurdu*. O *bənim* qarşımdan *hızlı keçərək*. *Kurnaz* qərb istərsə, yolundan sapsın (yenə orada, № 12).

S. Vurğunda: Ah, *şu dərddli gönlüm*, *şu hasta gönlüm*: *şu* hərif *bana* *çoq* xəcalət verirdi... *Bilməm nerdə* başı bəlalı meydan (1926); Üfüqümdə *mə'bud* boşluq **bəklər**; Böyük Füzulinin **şu küçük** bağı; Bu yarpızlı dağların bəslədiyi bir **canım**; **Nərdəsən**, gözlərim **həp** səni **bəklər**, **Bak** evladın **nasıl** giryandır, ana (1927).

Ümumiyyətlə, S. Rüstəm, S. Vurğun, M. Müşfiq, R. Rza, M. Rahim və başqalarının 20-ci illərdəki və 30-cu illərin əvvəllərindəki əsərlərinin dili Türkiyə türkcəsi ilə doludur; *bıqmaq*, *bulmaq*, *irişincə*, *ermək*, *qaç* (neçə), *yarın*, *pək*, *həp*, *yıldız*, *türkü*, *süslü*, *yavru*, *əvət*, *iləri*, *kələbək*, *soqaq* (küçə), *qonuşmaq*, *çapuq* (cəld), *qoşmaq* (getmək), *şubay*, *taqım*, *sıcaq*, *bəkçi*, *çınlamaq*, *xırçın*...

Belə vəziyyət diqqəti çəkir ki, şeir dilindəki Türkiyə türkcəsi ünsürləri nəsrdəkindən işləkdir. Məsələn, M. Arifin A. Jarovdan mənzum tərcüməsi: *İgnə ilə dördədək **Tikiyorsın ağ kömlək** Əsgərlər üçün yalnız – Sevincim komsomol qız... **Cocuqkən nasıl, yarım, Okşardım kövrəcini, O həvəslə okşarım Zərif umuzlarını*** («Maarif və mədəniyyət», 1926, № 5-6) – leksik, fonetik və morfoloji faktların təxminən yarısı türkcəyə məxsusdur. M. Arifin həmin ildə nəslə tərcüməsi belədir: «... hər b idarəsinə başı yaylıqlı gözəl bir qız gəldi. Səma müdhiş və **son bahar** səması idi. Soyuq və yaş damların üzərindəki bacalar arasında yunkerlər gəzinir və şura meydançasındakı bə'zi ehtiyatsız adamları tufəng atəşləri ilə *aşıırırlardı*. Qız dedi: - *Bənim* inqilaba heç bir mənfəətim *yoqdur*. Şəfqət bacılığı əlimdən gəlmir. Zətən onsuz da bacılarınız *çoqdur*. Döğüş də bacarmıram, ömrümdə əlimə heç silah da almamışam. Amma yenə vəsiqə versəniz, **bən** xeyir gətirə bilərəm» (Serafi-moviçdən, «Maarif və mədəniyyət», № 10-11). Göründüyü kimi, ümumən orfoqrafik fərqlər var: *bənim, bən, yoq, çoq; aşırırlardı* (aşırırdılar yerinə) formasında morfem düzümü Azərbaycan ədəbi dili tarixində həmişə özünü göstərir. Həmin dil M. Arifin 30-cu illərdəki bu tərcüməsinin dilindən leksik və qrammatik-sintaktik baxımdan (ədəbi norma üçün vacib də bunlardır) əsla ayrılmaz: «*O, gözəl, orta boylu gənc bir qız idi; şərqilərə məxsus qara, dərin gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi qaşları, incə dodaqları vardır*» (C. Cabbarlının «Firuzə»-sindən).*

Türk dili xüsusiyyətləri elmi üslubda da özünü göstərir. Ədəbiyyatşünaslıq məqaləsindən bir parçanın leksika və morfolojiyasına diqqət yetirək: «*Hey-hey, bu nə əqiqi-Yəməndürür dedim, dedi: Gözdən aqan cigərdəki qanındurur sənin* – ifadəsi həqiqətən Füzulinin ustadına *yaqışır*, qəlbi, hissi bir *təhəyyücdür* və heç şübhə *yoq* ki, sadə, səmimi və təbii bir şeirdir. *İştə* bu mənzuməyi başdan aşağıya *oqurkən Füzuliyi* yetişdirən atəşli, həyəcanlı bir ustadın dadlı, fəqət

* C.Cabbarlı «Firuzə» hekayəsini «Pravda» qəzetinin sifarişli ilə rusca yazmışdı.

titrək, bəsit, fəqət səmimi sədasını eşidir *kibi oluru*» («Maarif və mədəniyyət», 1926, № 8).

Türk dili xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dili normasında qanuniləşməsi rəsmi sənədlərin də dilində əks olunur: «*Bildiriş*. Bu *yaqın* günlərdə Bakıda P. Q. İ. Ş. C. xəlv millətlər komissarlığı *mürəvvic əfkarı* olan «Qızıl Şərq» adlı məcmuənin Azərbaycan və osmanlıca hər ləhcədə ayrıca olaraq birinci *sayları* çapdan *çıqacaq* və *satma* qoyulacaqdır. Üç *təbaət* vərəqi həcmində *bulunan* bu məcmuə hər ayda bir dəfə *çıqır*. Səyasi, ictimai, iqtisadi, ədəbi mündəricatı *havi* və şəkillidir. Məcmuənin bu və bundan sonrakı *saylarına* birdəfəlik və ya daimi surətdə olmaq üzrə abunə və hər no ə'lanlar *qabul olunar*» («Yeni yol», 1922, 2 dekabr, № 11) – burada leksik və fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, indiki zaman müqabilində müzare formasının işlənməsi də türkcədir: *çıqar, olunar*.

Yaxud rəsmi dövlət yazılarından: «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurasının kənd təsərrüfatı kooperasyonu xüsusundakı 1924-cü yıl 13 *eylül* tarixli qərarının 9-ncu maddəsinin dəyişdirilməsi haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi *qərara alıyır*:

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurasının kənd təsərrüfatı kooperasyonu xüsusundakı keçən 13 *eylül* tarixli qərarının 9-cu maddəsi dəyişdirilib *böylə* yazılmalıdır:

Kənd təsərrüfat kooperativ təşkilatları öz nizamnamələri üzrə təsis edilüb *çalışıyorlar*.

Nizamnamələr kənd təsərrüfatı kooperasyonu ittifaqı «*Köy birliğı*»nin əvvəlcə edilən qətnaməsindən sonra Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən siyahı *ediliyor*... Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini...

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi...» («Kommunist» qəz., cəharşənbə, 7 *qanuni-sani* yanvar, 1925).

20- ci illərin ədəbi nitq normasında ikinci nüfuz ərəb, fars dillərinindir. Ərəb- fars sözləri elmi, publisist və bədii ədəbiyyatın dilində bol-bol işlənirdi. Söhbət də, ümumiyyətlə,

ərəb-fars sözlərini işlətməkdən deyil, məhz bu «bolluqdan» gedir. Ərəb-fars sözlərini işlətməsək, «dilimiz kasıblaşacaq» deyənlərin cavabı verilirdi: «... Bəlkə tərsinədir, çünki *müvəllədül-hümüzu* əvəzinə *tuşdoğar*, ya inki *mətruh* əvəzinə *çıxılan* demək ilə dil kasıblanmaz, bəlkə daha da hasanlaşıb, daha da zənginləşib min cür fayda verməkdən başqa heç bir zərəri ola bilməz» («Yeni yol», 16 dekabr 1922, № 13). Əlbəttə, bu, purizm iddiasıdır; ancaq doğrudan, ədəbi dildən qəliz ərəb-fars sözünü çıxartmaqla dil kasıblamaz, çünki əvəzsiz çıxarılmır, xalq dilindən müvafiq gətirilir. Dərsliklərdə qəliz sözlərə nə qədər izahlar verilsə də, kütləvi savadlanma dövrünə keçiddə bu, işi ləngidir. Ana dilli sayılan mətnlərin anlaşılmasını lüğətə arxayın olmaq norma qüsurdur. Hələ o da var ki, həmin qəliz sözləri işlədənlərin verdiyi əlavə izahlar da bir elə sadə olmur. «Yeni yol» qəzetinin bir kitab lüğətinə kinayəsini xatırlayaq: «... kitabın içində olan çətin sözlərin mə'nalarını anlamaq üçün axırında lüğət sütunları vardır və o sütunlarda belə yazılıbdır:

qənaət – mahəssələ, kəfari-nəfs edəcək miqdar ilə iktifa etmək;

kəhul – yaşı tamam olub, muləri səfid olan qoca;

kəşməkəş – münazi'ə, müharibə, müqabilə və izzirabi-dərun;

mahi – nəbud, napədid və izaedici;

mürği-sehrxan – əndəlib;

məhzəb – təbii məayidən pak və küdurətdən saf və məbra;

mənguş – guşvarə, avazeyi-guş;

vəbal – rəxamət və məzərrət və səvabəti-zədi.

Bunu görə-görə heç kəs deyə bilməz ki, iş bitibdir» (23 dekabr 1922, №14). Doğrudan da, lüğət sütununda hansı tərəfin sözü daha qəlizdir – *qənaət*, ya *mahəssələ*, *kəşməkəş*, ya *münazi'ə*?

Kütləvi mətbuatda kütləvi anlaşılmayan belə terminoloji və qeyri-terminoloji leksika geniş yer tuturdu: *mütarikə* (barışiq), *mucib* (səbəb), *avan* (zamanlar), *itminan* (inam), *pişiva* // *pişdar* (qabaqda gedən), *ə'za* (üzv), *tədhiş* (qorxu), *güzidə* (seçilmiş), *iqtiza* (tələb), *rəxnədar* (dağılma), *kutabin* (yaxıngörən), *məlcə* (sığınacaq), *məmat* (ölü), *əhya* (dirilmək),

müənnid (inadlı), *sərih* (aydın), *müavinət* (qarşılıqlı yardım), *bəratəlqol* (protokol), *dəsturüləməlcı* (tə'limatçı), *təəyyüs* (güzəran), *cünb* (yan), *üsrrət* (çətinlik), *mübəlliğ* (təbliğatçı), *müsəkkəxər* (güclə alma), *inqilab qafiləsi* (karvan), *rəhşünas* (yolbilən), *hökmfərma*, *ixtarsız* (xəbərsiz), *rəcəzخان* (özünü öyən), *zübda* (seçmə), *qərardad* (fərman), *əlbisə* (paltar), *dürüyə* (ikiüzlü), *hənuz*, *cünbüş* (canlanma), *risalə* (kitabça), *intişar*, *qare* (oxucu), *mütəaqib* (ardınca), *əhrar* (azad), *müfəttin* (fitnəkar), *tərd etmək* (yox etmək), *təfəssüs etmək* (ləğv olma), *tülü etmək*, *vüqu' bulan* (baş verən), *iştəğal edən* (məşğul olan), *təəsiyə etmək* (qüvvətləndirmək), *təhərri* *yapmaq* (axtarmaq), *həcz etmək* (tutmaq), *şüru' etmək* (başlamaq), *ləmə'lənən* (dalğalanan), *iqtisadi siyasət mucibinə*, *bundan əqdəm*, *tərcümə-əhval* (tərcümeyi-hal), *bu gunə siyasət*, *dürüyə siyasət*, *müharib tərəflər*, *inqilab vahəsi*, *tə'yini-müqəddərat*, *mucibi-təəccüb*, *xaki-asitanə*, *e'lani-hərb*, *sahəyini-cat*, *intiqrəzi-ələm*, *izhari-tə'ziyyət*... («Kənd fəqərəsi», «Kommunist», «Azərbaycan fəqərəsi», «Gənc maarifçi» qəzetlərindən).

Bu mətbuat orqanları ərəb-fars sözlərini əcnəbi qrammatik quruluşla da işlədirdi – semantik əcnəbiliyin üstünə qrammatik özgəlik də qalanırdı: *məhsulat*, *məktubat*, *əşxas*, *ənasir*, *müharib*, *qasib*, *mühat* (əhatə olunmuş), *müləbbəs* (geyinmiş), *dərxatir*, *dərdəst etmək*, *bilistifadə* (istifadə ilə)... özgə qrammatik quruluşun müdaxiləsi ayrı-ayrı lüzumsuz leksik vahidlərin alınmasından daha ziyanlıdır və buna görə də ona qarşı xüsusi etiraz olunurdu: «... iddəa edirik ki, türk dilinin içərisində özgələrdən alınmış tərkiblərin, cəmlərin, izafətlərin yeri yoxdur... ərəbcə, əcəmcə tərkiblər, cəmlər, siğələr dilimizdən çıxarılmalı. *Şüərayi-cədidə* deyəcəgimizə *yeni şairlər*, *ədəbiyyatı-türkiyyə* deyəcəgimizə *türk ədəbiyyatı*, *təbiyyə* yerinə *təbiilik*, *sərbəsti* yerinə *sərbəstlik*, *müvciz bir mühərrir* yerinə *icazçı* bir mühərrir .. deməliyə» («Yeni yol», 11 noyabr 1922, № 8). Göründüyü kimi, etiraz olunan tərəf kimi, təklif olunan tərəfdə də həmin əcnəbi leksik vahidlərdir, ancaq həmin vahidlər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna düşür.

Xalqın ünsiyyətinə girməmiş ərəb-fars sözləri bədii üslubda da kifaəyət qədər idi. Hətta cavan ədəbiyyat da bu leksikona laqeyid qalmırdı: Sevin, *ey bəhriyyun*, Sevin *zira pənbə* üfüqdən bir günəş doğdu... Xain, alçaq ədusunu boğdu (S. Rüstəm, 1926); Göylər ki, *müləvvən* o şafəqlərlə bərabər, Dəryalərə, səhralərə min cəlvə sərəsər *ərz* etmədə... Çalxalandı nəhayətsiz olan boşluğa *əfkar*; Bakdım ki, bu yeni-yeni *ayatım*; Gönül yenə *bəhri-bipayan* kimi; Zəhmətkeş *dehqanı* bizim dağların... Möhtərəm *qarelər* məni bağışlar, Öpərkən gecələr *dəsti-səbahi*, Duyurdum hərəkət *namütənahi*; ki *şəbabım* üzü bir gün güləcək... Yeni bir *səhnəyi-ülfət* doğacaq; Saqiya! Saqiya! Gətir gizlicə, Nəş'ələr əməyim bu qəmli gecə (S. Vurğun, 1927).

Əslində müxtəlif üslublarda ərəbcə, farsca ünsürlərin çoxluğu da ədəbi dilimizdə türk-osmanlıca normanın təsiridir – məlum olduğu kimi, tarixən osmanlı dili ərəb-fars faktlarının bolluğu ilə səciyyələnir və özü ilə bircə bu cür faktları da gətirirdi. Təsadüfi deyil ki, türkcə faktlar olan mətnlərdə azərbaycanlaşmamış ərəb-fars sözlərinin də işləkliyi artır.

20-ci illərdə rus-Avropa sözlərinin işlənməsində, o biri əcnəbi faktların əksinə olaraq, ciddi əndazə vardır. Bu mənbədən alınmalar bir qayda olaraq, terminoloji səciyyədədir. Bir mətn parçası: «... *psixoloji*, *bioloji* və bilxassə əsəb, cümləsi *fizioloji* ilə sıqı rabitə və əlaqəyə girişiyor. Buna görə də bir müəllim üçün ali əsəb fəaliyyəti haqqındakı nöqteyi-nəzərlər və bu fəaliyyətin əsas *mexanizmi* ilə tanış olmaq zəruridir.

Ən adi bir hüceyrəli üzviyyətlərdən başlayalım. Məsələn, *amyuba* bu cümlədənindir» («Yeni məktəb», 1925 yıl, № 5-6, s. 80-81). Buradakı Avropa sözlərinin hamısı bugünkü ədəbi dilimizdə də qalır; fərq yalnız ondadır ki, mətndəki *psixoloji*, *bioloji*, *fizioloji* isim formaları sonrakı mərhələlərində sifət məzmununda işlənir. Həmin formanın isim kimi işlənməsi də Türkiyə türkcəsindən gəlir.

Müxtəlif elm sahələrində rus-Avropa sözləri termin hüququnda çıxış edir: *pedaqoji*, *refleks*, *iskelet*, *instinkt*, *dialektoloji*, *bolşevik*, *kommunizm*, *kadro*, *teatro*.

Eyni anlayış üçün hətta eyni müəllif konkret bir mətndə müxtəlif sözlərdən istifadə edir. B. Çobanzadə dilçi mənasında həm **lisançı**, həm **sərfçi** deyir. J. Deni də sözün quruluş ardıcılığını belə verir: «damar+söz yapan şəkilçi+söz dəyişdirən şəkilçi»; özü isə həmin mənalara belə ifadə edir: damar+sərfi şəkilçi+nəhvi şəkilçi (Mədxəli-lisaniyyat, səh. 29).

Qeyri-sabitlik nəticədə qərb və şərq sözlərinin paralelliyinə gətirir: *sövtiyyatçı – fonetist, türkiyyat – türkoloji, səslərin üzviyyəti – fiziologiyası, sərf-nəhv-qramer...*

Rus-Avropa sözləri bədii dildə də işlənir ki, artıq bu halda terminoloji həduddan çıxır, canlı ünsiyyət faktı kimi çıxış edir: ... könlüm ahyor *kommunizmadan* ilham; Makinaçı, qüvvət ver makinaya, durmadan, yılmadan *sosializmaya!* (S. Rüstəm, 1926); Böylə bir düstur qocalmış **ideal** olsun görək; Quraq tərkimizdə *pulemyotları* (S. Vurğun, 1927).

Hər iki onilliyin ümumi neologizmləri vardır. Leksik vahidlərin milli və ya əcnəbiliyindən asılı olmayaraq, bunlar yeni anlayışların ifadəçisidir; hətta milli ilə əcnəbi və əcnəbi ilə əcnəbi bir sinonim cərgə yaradır: *əməkçi – zəhmətkeş, dilləşmək – hamrəyləşmək, işçi – fəhlə – əmələ, partiya – fırqa, cümhuriyyət – respublika, özək, örnək, anlaq, kolxozçu, kollektif, şuralaşmaq...* Göründüyü kimi, bu leksik vahidlərdən əksəriyyətinin cəmi iki onillik ərzində neologizm olmağa gücü çatdı - 40-cı illərdən paralellərin biri və ya ikisi arxaıqləşir.

30-cu illər norması müasir leksik-qrammatik normanın əsası olmaqla, eyni zamanda sinkretikliyi ilə diqqəti çəkir – bir tərəfdən, 20-ci illərlə səsleşir, o biri tərəfdən (və daha çox) müasir normaya uyğundur. Məsələn, səlisliyinə xüsusi diqqət yetirilən elmi-siyasi ədəbiyyatın dilində 20-ci illərin ifrat təmayüllərinin əlamətləri görünür: «Avropada bir xəyalət – qommunizm xəyaləti - dolaşmaqdadır. Bu xəyalət üzərinə müqəddəs saldırma üçün Avropanın bütün qüvvələri... birləşmişdir. Hanı o müxalif **fırqə** ki, hökumət başında duran düşmənlər onu qommunistlikdə bədnam etməmiş olsunlar... Azad və kölə, patriçi və plebey, feodal və **qrepostnoy**, sex ustası və əlaltı, xülasə – əzən və əzilən bir-birilə daim ədavətdə *bulunmuş...* Lakin bizim epoxanın, burjaziya epoxasının fərqi ondadır ki, o sinfi ziddiyyətləri sadələşdirmişdir» («Kommunist partiyasının manifesti»nin 1938-

ci il tərcüməsindən) – sintaksis maksimum ədəbiliyi ilə seçilir; leksikada isə müasir normativdəki **hücum** və **olmuş** yerinə **saldırma** və **bulunmuş** türkcə, **partiya** yerinə **fiqrə** ərəbcə, **təhkimçi** və **dövr** yerinə **qrepostnoy** və **epoxa** avropaca ifratların izidir. Bununla belə, həmin qəbildən elmi-siyasi mətnlərin müqayisəsi ilə 20-ci və 30-cu illərin leksik normasındakı fərqi əyani qavramaq olar. Məsələn, F. Engelsin «Ailə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin mənşəyi» əsərinin 1924-cü və 1934-cü il tərcümə-nəşrlərinə diqqət yetirək – birinci tərcümənin adı «Ailə, mülkiyyəti-xüsusiyyə və dövlət haqqında tədqiqat»; ikincinin adı (öz imlası ilə): «Ayılə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin mənşəyi».

Birincidə:

I. «Müqəddimə. Birinci 1884 təb'inə. Oqunacaq sətirlər bir dərəcəyə qədər bir vəziyyətin **icrası deməkdir**. Filhəqiqə Morğanın **yapmış** olduğu tədqiqatın Qarl Marqs tərəfindən yapılmış, bir dərəcəyə qədər da deyə bilərəm ki, bizim müştərəkən yapdığımız tarixi təhriyat ilə olan əlaqələri etibarilə şərh və izahını və bu tədqiqatda əhəmiyyətin izharını bilazat Qarl Marqs dər öhdə **istiyordu**».

Birincidə:

II. «I. Qəbləl-tarix zamanlar-da költür dövrləri. Bəşəriyyətin qəbləl-tarix dövrün **vazeh** bir **tərtib** və nizam altına almaq təcrübəsini vüqf ilə ilk dəfə Morğan **yapmışdır**. Onun tərəfindən qəbul edilən tərtib daha yeni məbzul vəsiqələr bunları **ibtal** və tə'dil edincəyə **qədər** mə'r'i və **mö'təbər** qalacaqdır».

Birincidə:

III. «**Vəhşət hali**. Əvvəla ən aşağı dərəcə budur, **mənətiq** hara və ya ona **yaqın** məntəqələrdəki yaşaya bilmiş olmalarının səbəbini də bu izah edər – yaşayan bəşəriyyətin **çocuqluq** dövrüdür. **Yemişlər**, fındıq və **cevizlər**, köklər ona gida vəzifəsini **göriyord**».

İkincidə:

«Birinci təb'ə müqəddimə. 1884-cü il. Aşağıdakı fəsillər müəyyən bir dərəcəyə qədər bir vəziyyəti **yerinə yetirməkdir**. Hələ Marqsın özü tarixi materialistcəsinə anlayışa ayid öz təlimat ilə (müəyyən hüdud daxilində deyə bilmərəm ki, **bizim təlimatımızla**) əlaqədar olaraq Morğanın tədqiqatının nəticələrini şərh etmək və bununla da onların bütün əhəmiyyətini anlamağa **imkan vermək niyyətində idi**. »

İkincidə:

«I. Mədəniyyətin tarixindən qabaqlı pillələr. İşı bilərək bəşəriyyətin tarixindən əvvəlki devrini müəyyən tərtibə salmağa birinci dəfə təşəbbüs edən Morğan olmuşdur və güman ki, lazımı qədər yeni materialın toplanması bir dəyişikliyə vadar edincəyə qədər, onun material düzü-lüşü öz qüvvəsində qalacaqdır».

İkincidə:

«**Vəhşilik**. I. Aşağı pillə. İnsan nəslinin uşaqlığı. İnsanlar hələ ilk doğuluş yerlərində, tropik və subtropik meşələrdə qalırdılar. Onlar heç olmasa, qismən ağaclarda yaşayırdılar; çünki ancaq elə yaşamaq onları iri yırtıcı heyvanlardan mühafizə edə bilərdi. Onların qidalarını meyvələr, qozlar, köklər təşkil edirdi».

Birincidə:

IV. «... bu sərvət şimdi xalqın qarşısında; haqqından gəlmək kəndi üçün imkansız olan bir qüdrət şəklində təəlli ediyor. Bəşəriyyətin fikri kəndi icad etdiyi bu şey qarşısında şimdi mütləhəyyir və acizdir. Fəqət əql bəşərin sərvətə təhkim edəcək dərəcədə qüvvətlənəcəgi, dövlətlə onun himayə etdiyi mülkiyyət arasındakı münasibətləri olduğu kibi mülkədarlar hüququnun hüdüdlarını da təyin və təsbit edəcəgi zamanda gələcəkdir. Hər halda bəşəriyyətin mənfəətləri fərdlərin mənfəətlərindən müqəddəm və bunlarla onların adılanə və ahəngdaranə münasibata ırcaları əlzmədir».

Birincidə:

V. «İdarədə demoqrasi, cəmiyyətdə qardaşlıq, hüquqda müsəvat, ümumi maarif, bütün bunlar elmin, təcrübənin və əqlin mütəmadiyən mütləvəcə bulunduğu müstəqbal yüksək cəmiyyət mərhələsini quracaqlardır. Bu, yeni bir canlanış olacaq, fəqət əski bir yüksək şəkildə qədim səmiyələrin hürriyyəti, müsəvəti və qardaşlığı ilə».

İkincidə:

«... bu sərvət xalqın artıq sahib olmayacağı bir qüvvət oldu. İnsan əqli özünün yaratdığı şey qarşısında gücsüz və şəşqınlıq içərisində dayanır. Lakin yenə də elə bir zaman gəlir ki, möhkəmlənmiş insan əqli sərvətə sahib ola bilər, o istər dövlətin mühafizə etdiyi, xüsusi mülkiyyətə olan münasibətini və istər xüsusi mülkiyyətçilər hüququnun hüdüdlarını müəyyən edər. Cəmiyyətin mənafe'i ayrı-ayrı şəxslərin mənafeindən mütləq surətdə daha əhəmiyyətlidir və onlar arasında ədalətli və ahəngdar münasibət müəyyən edilməlidir».

İkincidə:

«İdarə üsulunda demoqratiya, cəmiyyət daxilində qardaşlıq, hüquqların bərabarlığı, ümumi təhsil, cəmiyyətin bundan sonrakı daha yüksək pilləsini işıqlandırarlar ki, bu pillənin başlanması üçün təcrübə, ağıl və elm ardı kəsilmədən çalışır. Bu, qədim qəbilə azadlığının, qardaşlığının, bərabarlığının – ancaq daha yüksək bir formada – ehyası olacaqdır».

Bu nəşrlərdəki fərq yalnız iki tərcüməçinin şəxsi üslubi fərdiyyəti ilə qurtarmır. Buradakı «qəbləl-tarix» və «tarixdən qabaqkı», «yeni məbzul vəsiqələr» və «yeni material toplanması», «mə'ri və mö'təbər» və «öz qüvvəsində», «vəhşət» və «vəhşilik», «bəşəriyyətin çocuqluq dövrü» və «insan nəslinin uşaqlığı», «mülkədar» və «mülkiyyətçi», «adılanə və ahəngdaranə» və «ədalətli və ahəngdar», «hürriyyət» və «azadlıq», «müsəvat» və «bərabərlik» kimi paralellər hər iki onilliyin norma spesifikasi ilə şərtlənir.

Birincidəki filhəqiqə, biləzat, dər öhdə, vazeh, vüquf, ibtal, tədil, ırca, əlzmə, şimdi, kəndi... kimi leksik vahidlərin, həmçinin feilin indiki zaman formasının (istiyordı, görü-

yordu...) işlənməsi onilliyin deyilən norma məxsusluğu ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, ikinci nümunə, əsasən, müasir leksik və qrammatik normativdədir. Fərqi, ümumən, imla səviyyəsindədir. Məsələn, bu leksik vahidlər 50-80-ci illərdə də eyni semantik vəzifədədir, yalnız orfoqrafik cəhətdən fərqlənir: *devr*, *devlät*, *mevcüd*, *barabarlıq*, *təcribə*, *mühafəzə*, *münasibət*, *zəhmətkəş*, *mübarizə*, *nev*, *sınıf*, *imtahan*, *ilavə*, *hökümət*, *cihət* və s. (bu imla fərqi milli sözlərimizdə də var idi: *çoq*, *kibi*, *ısqı*, *keçit* və s.).

Bu baxımdan bədii üslub da seçilir. Düzdür, bu vaxt bədii nitqdə türk sözlərinə rast gəlinir: «*Mən çocuq* deyiləm, xeyili yaşım var; Dənizlər mürəkkəb, *ormanlar* qələm (S. Vurğun); Mübarizə bu gün də var, **yarın** da» (R. Rza). Ancaq bunlar əvvəlki onilliklə müqayisədə minimuma endirilmişdi. İki parçaya diqqət yetirək.

S. Vurğun:

*Pək çocuqđum, yerə gömdülər səni,
Həyata qanadsız atdılar məni...
Nərdəsən, gözlərim həp səni bəklər,
Baq evladın **nəsıl** giryandır, ana.
Yumuq gözlərini **aç da**, bir oyan,
Şimdi zaman başqa zamandır, ana.
Yıqılıb **payinə** ölmək istərəm...
Səni görmək üçün ölmək istərəm,
Təsəllim ah ilə fəğandır ana! (1927).*

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн,
Demək, doğma vətənimсэн!
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!...
Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan;
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi. (1935).*

30-cu illərdə həmin leksik və qrammatik norma publisist və elmi üslublarda da müəyyənləşir: «Bir yazıçının dili, onun real şüuru olduğundan hər şeydən əvvəl ictimai bir kökə bağlıdır və ictimai olaraq izah edilməlidir...» (Əli Nazim, 1935); «Heç şübhə yoxdur ki, poemanın sahəsi daha genişdir, burada şair öz fikrini və hissiyatını bilavasitə deyil, konkret bədii surətlər vasitəsilə oqucuya çatdırmalıdır. Burada yazıçının həyatı daha dərinə və diqqətlə öyrənməsi əsas şərtidir. İnsanların və hadisələrin bədii surətini yarada bilmək üçün şair bütün məharətini səfərbərliyə almalıdır...» (Məmməd Arif. 1935); «Deyirlər: Sabir gülən və eyni zamanda güldürən şairdir. Bu doğrudur. Amma bu gülən dodaqlar üzərində ağlayan və ağladan gözləri görməmək böyük nöqsan və həm də Sabiri anlamamaq deməkdir. Bir gözü ilə ağlayan, o biri gözü ilə gülən Sabirdə bu iki bir-birinə zidd hisslər o qədər bir-birinə qarışmış ki, köhnə nağıllarda deyildiyi kibi, şadlıq və ələm qaranlıq bir gecədə dərin meşəyə soqulmuş, bir-birinə evlənmiş və Sabirdəki kibi təzadlı bir duyğu meydana çıxarmışlar...» (Məmmədkazım Ələkbərli, 1936);

«Azərbaycan ədəbiyyatının nə vaxt meydana çıxması məsələsi ətrafında bəzən mübahisə edirlər... Azərbaycan xalqı Nizami, Xaqani, Həsənoğlu və ya Nəsimi kimi ölməz şairlər yetişdirmək üçün nəinki müəyyən ictimai-iqtisadi inkişaf, həm də xüsusi ədəbi inkişaf yolu keçməli idi... Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xeyli əvvəllərdən başladığını göstərir» (Mirzə İbrahimov, 1939).

Misallardakı seçmə xəlqilik, alınmaların ölçüsü, feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkiblərinin fəallığı müasir ədəbi normativin artıq 30-cu illərdə müəyyənləşdiyini göstərir. Elmi üslubun kamilləşməsində filoloqların xidməti böyükdür. B.Çobanzadə, H. Zeynallı, Ə. Nazim, M. Ələkbərli, M. Rəfili, M.Arifin və başqalarının dili nümunə olmuşdur. Yazıçılarımızdan M. Hüseyn, Mir Cəlal, M. İbrahimov və başqalarının o dövrdə və sonrakı onilliklərdə nəzəri-elmi yazıları elmi üslubun səviyyəsinə çox təsir etmişdir. Bədii üslubun xəlqiliyindən təsirlənən və onu elmi üsluba köçürən filoloqların və alim-yazıçıların dil təcrübəsindən ibrətlənərək başqa elm sahələrinin də dili xəlqi zəmində inkişaf edir. Elmi üslubun

cilalanmasında marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin tərcüməsi və bu tərcümələrin tələbkər komissiyalar tərəfindən təhvil alınmasının da rolu olmuşdur (yuxarıdakı misallara fikir verin).

Sovet hakimiyyəti dövründə ədəbi dilin bütün funksional üslublarının inkişafı üçün real mədəni - maarif şəraiti yarandı; bədii üslubla yanaşı, 20-ci illərdən publisist, 30-40-cı illərdən elmi üslub da vüsətli inkişaf yoluna düşür (yeni hökumət Azərbaycan dilini dövlət dili etdi və Aprel çevrilişinin ilk günlərindən Cumhuriyyətdən gələn ən'ənə kimi idarə və müəssisələrdə rəsmi üslub işlənir; ancaq rəsmi üslub dilin inkişaf səviyyəsini göstərmədiyindən bədii, publisist və elmi üslublar xatırladılır). Bununla belə, yenə də ədəbi dilin inkişaf meyilləri, xalq dilinə və alınmalara münasibətlər bədii üslubla tənzim olunur. Məsələn, *revolyusiya, kultura, absolyutizm, zveno, provakasiya...* kimi avropeizmlərin ədəbi dildə sabitləşməməsinin səbəbi o oldu ki, belə sözlər bədii nitqə yol açma bilmədi (satirik yox, ciddi bədii nitq nəzərdə tutulur). Yaxud bu ərəb-fars sözləri 40-cı illər ədəbi dilimizdə ona görə işləkdir ki, bunlardan bədii üslubda istifadə olunur; *e'tila, illət, vəs'ət, təhəmmül, şərər, baqi, mövzun, hürriyyət, mə'bud, müsəlləh, müsəlsəl, müqtədir, müztərib, nəşidə, istiqbal, iqbal, kaşanə, aşıyan..* (S. Vurğun, R. Rza, M. Rahim, S. Rüstəm..). 40-cı illərin sonlarından ədəbi dildə gedən standartlaşma müqabilində 50-ci illərdə, 30-cu illərdəki seçmə xalqılıqdan fərqli olaraq, bədii üslub canlı danışığa meyilləndi, yeni məzmununda ifadə, təşbeh və frazeologiya işlətməyə başladı. Məhz həmin meylin nəticəsində yuxarıdakı qəbildən ərəb-fars mənşəli leksik vahidlərin işləkliyi dayandı, minimuma endi. Yaxud həmin dövrdən *canan, asiman, dilbər, pəri, nəş'ə, nigar, pərvanə, şam, dildar, camal, rübab, məlal...* tipli alınmalar klassik poeziya dilindəki bədii-semantik təbiilik və tezliyini saxlamır. Halbuki bunlar və bu qəbildən olan sözlər qonşu onillikdə (40-cı illərdə) bütün yazıçı və şairlərimizdə lirik

nitqin fəal obrazları idi. Canlı danışiq dilinə 50-ci illərdən yaranan yeni münasibəti bədii üslub bu gün başqa çalarla davam etdirir. Bu meyl ədəbi dildə standartlaşmaya mane olur. Canlı danışığa leksik və frazeoloji səviyyələrdə həmin münasibət 70-ci illərdən qrammatik normaya da nüfuz edir (nəqli keçmiş zamanda – *ib* şəkilçisinin tezləşməsi, *var, deyil* sözlərinin xəbər məqamında xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsinin fəallaşması, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə formalarının bir sıra hallarda tərkibləri sıxışdırması və s.). Bədii üslubun həmin məzmununda təsiri başqa üslublarda da hiss olunur.

Xalq dilinin ədəbi dilə təsiri dalğa-dalğa, seanslarla olur. Bir dalğa gəlir, ədəbi dili tutur, alınmaların mövqeyini sarsıdır, donuqluğu əridir, sükutu pozur, uzun müddətə ədəbi dilə hopur, onun tərəfindən həzm olunur və sonra təzə dalğa gəlir. Məsələn, Vaqif dalğasından sonra Mirzə Fətəli dalğası başladı. Onun həzm olunma prosesi gedə-gedə «Molla Nəsrəddin» seansı gəldi, Sabir təsiri başladı. Həmin təsir sövət dövründə, 30-cu illərdə həzm olunub qurtardı, xəlqi zəmində güclü normativ müəyyənləşdi. Maraqlıdır ki, 50-ci illərdə sovetlərdəki bütün xalqların ədəbi dillərində öz canlı danışiq dillərinə təmas gücləndi. O zaman Azərbaycan bədii üslubunda da danışiq dilinə təzə meyl yarandı. Təsadüfə deyil ki, S. Vurğun «Komsomol poeması»nı 50-ci illərin başlanğıcında və 40-cı illərdəki ifadə tərzilə yox, məhz 30-cu illərdəki canlı dil təzahürü ilə tamamladı (şairin «Bakının dastanı», «Muğan» poemalarının, «Avropa xatirələri» silsiləsindən şeirlərinin dili ilə müqayisə aparın). Həmişə neologizmə can atan R. Rza bu zaman ancaq canlı danışığa söykəndi və neologizmini orada axtardı. 50-ci illərdə yetişən ədəbi gənclik həmin meyli tutdu. Həmin dalğa sonrakı onilliklərdə kiçik seanslarla təzələndi. Canlı dilə, xalq yaradıcılığına və klassiklərə söykənən bugünkü gənc ədəbiyyatımız həmin dalğanın əhvalı ilə yaşayır və bəzən ifratlarla olsa da, həmin əhvalı bütövlükdə ədəbi dilə aşılamağa çalışır. Həmişə olduğu kimi, bu gün də xalq dili ilə ədəbi dil arasında birbaşa əlaqəçi bədii üslubdur. O, ədəbi dili canlı ana dili ovqatında kökləyən ən güclü nizamlayıcıdır.

Müasir ədəbi dil prosesi. 1950-ci illərdən kəndin, kənd cavanlarının kütləvi şəkildə şəhərə axını ədəbi dil normasında çevriliş yaratdı. Gənclər, bir tərəfdən, şəhərdə (paytaxtda) fabrik-zavodlara işçi-fəhlə sifəti ilə, digər tərəfdən, ali məktəblərə, texnikumlara, peşə-sənət məktəblərinə tələbə kimi axırdılar. Aşkarca şəhərdə danışq nisbəti dəyişirdi; həm insanların trafaret ədəbi nitqi canlı kənd danışığına meyillənir, həm də ölkənin müxtəlif coğrafiyalarından dialekt-sivə xüsusiyyətləri paytaxtın küçələrində, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, iclas kürsülərində səslənməyə başlayır. Bu danışq təkcə fonetika – tələffüz deyildi, həm də lüğət və frazeologiya fərqləri idi ki, bu ikinci qrup danışq materialının içindən dərhal ədəbi dilə seçmələr başlayır. 1930-cu illərdən qəliblənə-qəliblənə gələn ədəbi nitq bu prosesdə elastikləşməyə başlayır. Şeir dilinə həmin danışq, daha doğrusu, yeni ədəbi- danışq dilinin, yaxud ədəbiləşmiş danışığın bir əks-sədası (rezonansı) kimi nəsr ünsürləri girir (hecada S. Vurğunun «Komsomol poeması»nın tamamlanması, «Şair, nə tez qocaldın sən?», sərbəst şeirdə R. Rzanın «Qızılgül olmayaydı», Ə.Kərimin və qələmdaşlarının yaradıcılıq nümunələri). Bu, ədəbi və bədii dildə xəlqiləşmənin xüsusi təzahürü idi.

Məhz bu dövrdə müxtəlif ixtisaslar üzrə termin yaradıcılığında, Türkoloji qurultayın tövsiyə etdiyi kimi, canlı dildən, dialektlərdən rusca terminlərə milli qarşılıqlar axtarılmağa başlandı (məsələn, geologiya alimləri tələbələrində tapşırıq verirdilər ki, kənddə qocalardan filan süxura, filan təbiət hadisəsinə nə deyildiyini öyrənib qeydə alsınlar və müəllimlərinə yetirsinlər). Həmin iş yazıçılar-şairlər və jurnalistlər daha sürəkli və gözəgörünən şəkildə icra edirdilər. 50-ci illərdən başlanan bu iş 60-cı illərdə daha da fəallaşdı və növbəti onilliklərdə davam etdi.

Bu iş 1990-cı illərə qədər əndazə ilə, ölçüdən çıxıb ifrata varmadan, necə deyirlər, bir ciddi intizamla (nizamla) gəlir. Bu zaman mətbuat üzərində ciddi dövlət nəzarəti prosesi münasib məcrada saxlayırdı. 90-cı illərdən müstəqillik dövründə mətbuat üzərində yasaqların götürülməsi ilə mətbuatın dilində bir sıra hallarda (əslində bir sıra mühərrirlər və özəl qəzetlər, dərgilər) sərbəstliyi özbaşınalıq kimi işlətməyə

başladılar. Əvvəlki onilliklərdəki *çimərlik* (plyaj), *əyləç* (tormoz), *nəfəslik* (fortoçka), *toplu //dərgi* (jurnal) kimi uğurlu milli tapıntı sözlərin sırasına 90-cı illərdən *soyad* (familiya), *yətərsay* (kvorum), *bilgisayar* (kompüter), *üzçixarma* (kserokopiya), *atəşkəs* kimi neologizmlər qoşuldu. Bu milli dil yaradıcılığında Türkiyə türkcəsi ilə təmas xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, gətirdiyimiz sözlərdən üçü (yətərsay, bilgisayar, atəşkəs) məhz Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür. 90-cı illərdən Azərbaycan türkcəsində həmin mənbədən xeyli söz işlənir: *gündəm*, *seçim*, *öndər*, *uluslararası*, *önəmli*, *özəl*, *özəllik*, *özəlliklə*, *özləşmə*, *özət*, *iqtidar*, *müxəlifət*, *durum*, *dəstəkləmək*, *ödül*, *dönəm*, *yüzdə yüz* (... səksən, əlli...), *zorlanmaq*, *qolay*, *başkan*, *bakan* və s. Bunların içində xeyli uğurluları var: *qurum* (təşkilat), *yayınlamaq* (nəşr etmək), *iqtidar*, *müxəlifət*, *uluslararası* (beynəlxalq), *özəl* (xüsusi), *özəllik* (məxsusilik), *özəlliklə* (xüsusi ilə), *özləşmə* (dil termini kimi: milliləşmə), *özət* (rezümə). Qalanlarını işlətmək də olar, işlətməmək də, məsələn, əhəmiyyətli yerində *önəmli*, vəziyyət yerində *durum*, müdafiə // həmrəy olma – *dəstəkləmə*, mərhələ – *dönəm*, məcbur olmaq – *zorlanmaq*. Burada bunu nəzərə almaq lazımdır ki, gələcək nəsillər *əhəmiyyət*, *vəziyyət*, *müdafiə*, *mərhələ* və daha onlarla sözü anlamadıqda M.P.Vaqifi, Q. b. Zakiri, Ə. Vahidi, S. Vurğunu başa düşməyəcəklər – bugünkü Türkiyə tələbələri, gəncləri Yunus Əmrəni, Qaracaoğlanı anlamaqda çətinlik çəkdikləri kimi. Hələ *helikopter* (vertolyot – hər ikisi alınmadır, ancaq hamının bildiyi alınmanı niyə dəyişməlisən), *depresyon* (sıxıntı, sarsıntı), *görəv*, *öyrətmən*, *sıcaq*, *çarşı* və onlarla bu qəbildən başqaları.

Təbii ki, sosialist cəmiyyətindən kapitalizmə keçməklə yeni siyasi, iqtisadi, texnoloji vəziyyətin öz söz -terminləri olmalıdır. Bu lüğət bu gün var və yaradılmaqda davam edir. Əlbəttə, öyünüləsi hal deyil ki, bu yeni anlayışın ifadəçisi sözlərin təxminən hamısı alınmadır (heç olmasa, orası yaxşıdır ki, bu alınmaların bəziləri bu vaxta qədər dilimizdə işlənib və mənalara müəyyən vərdiş var): *bazar iqtisadiyyatı*, *əsrin müqaviləsi*, *kommersiya bankı*, *sahibkarlıq fəaliyyəti*, *səhmdar*, *səhmdar cəmiyyəti*, *audit*, *auditorlar palatası*, *antivirus*, *tender*,

birja, biznes, biznesmen, sammit, internet, yevro, briking, legitim, avtoçağırış, spiker, investisiya...

Bəzi terminlər paralel işlənir: *kserokopiya // sürətçıxarma, konsensus // yekdil, əməkdaşlıq // iş birliyi, ofis // müəssisə, ianə // yardım, innovasiya // yenilik, məhsul // produksiya, evolyusiya // təkamül, diləkcə // ərizə, açıqca // otkritka, provinsiya // əyalət.*

Hər halda milli termin axtarışında 1950-1960-cı illərdəki işgüzarlıq yoxdur. Bir tənbəllik var. Qloballaşma naminə hazırına nazir olmaq duyğusu hakim kəsilib. Hətta bəzən aşkar saxtakarlığa əl atılır, vaxtilə işlənib vərdiş olunmuş sözlər əvəzlənir. *Fəza – speys, Salyanneft – Salyanoyl, Şirvanneft – Şirvanoyl, ulduz-star, vaxtölçən – taymer, qisas – vendetta, məşğələ – treninq, dəyişmə, keçmə – transfer olunma, xəbər otağı – nyusrum, dəlall – makler, naməlum – inkoqnito, bayağı – banal, birlik – alyans, mətbuat – media...*

Küçələrdə, yollarda, mətbuatda və televiziyaadakı reklamlar xüsusilə dözülməzdir. Reklamların milli fonetikasi verilmədiyindən tələffüzü bilinmir: **Coco-cola, Bipi, World, Rok-Pro, Excel...**

Sovetlər dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, elmi böyük tarixi yüksəliş yaşadı. Ü. Hacıbəylinin «Koroğlu» operası, Ə. Bədəlbəylinin «Qız qalası» baleti, F. Əmirovun simfonik muğamları, Q. Qarayevin dünyəvi simfoniyları, C. Cəbbarlıının, S. Vurğunun, S. Rəhmanın, İ. Əfəndiyevin dramları, S. Rəhimovun, M. İbrahimovun, Mir Cəlalın romanları. R. Rzanın, S. Rüstəmin, Ə. Kərimin poeziyası yarandı. 70-80-ci illərdə kiçik respublikamızda Sovetlərin böyük-böyük respublikalarının heç birində olmadığı qədər ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimlərimiz dövrün yüksək ünvanı olan Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görüldülər. 90-cı illərin bazar iqtisadiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin bu ərköyün inkişafını əsr boyu qəzəblə, söyüşlə andığımız kapitalist relsinə saldı. Məzmununa alışmadığımız bu bazar iqtisadiyyatı ədəbi dilimizin inkişafını bu reklam özbaşınalığı ilə ləkələyir.

Bu gün möhkəm tarixi bünövrəsi üzərində ədəbi dilimizin inkişafı üçün hər şey var: ana dilimiz dövlət dilidir, dövlət dilini qoruyan dövlət qanunu var («Azərbaycan Respublika-

sının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» 30 sentyabr 2002-ci il), nəsrə və şeirə məşhur «60-cılar» nəslinin və onların yetirmələrinin möhtəşəm yaradıcılığı və s. faktorlar. Ancaq reklam kompaniyaları öndə olmaqla bir sıra özəl mətbuat orqanları qanunun çərçivəsini sındırırlar. Televiziyanın sayılan aparıcıları deyirlər: verilişimizi (ya söhbətimizi) davam edirik («verilişimizə davam edirik») və ya «verilişimizi davam etdiririk» əvəzinə); *ansanbl, folklor, rol* (oynamaq); müğənni mahnı oxuyur: *Bakı bulvarı*; muğamçı oxuyur: *qurbanı vətəndir*. Beləliklə, şair özünü vətənə qurban dediyi halda müğənni vətəni şairə və özünə qurban edir. Radio-televiziyada, yüksək kürsülərdən deyirlər, mətbuatda yazırlar: **bilməməzlikdən** (olmalıdır: *bilməzlikdən*), *çatışmamazlıq* (olmalıdır: *çatışmazlıq*)... Mötəbər-mötəbər adamlar deyirlər: həmyaşid – ya *həmyaş*, ya *yaşid* olmalıdır. Farsca-türkcə variantdansa (həmyaş), əlbəttə, təmiz türkcə **yaşid** işlənməsi daha gözəl olar. Apostrof ləğv ediləndən bəri VIII sinfin ədəbiyyat kitabında belə gedir: Mədəni-lütfü kani-qeyrətdir («lütf mədəni və qeyrət yuvası-quyusu kimi anlaşılmalı mənanı şagird anlamır»); yaxud Q. Zakirin «mədəni-şər» izafəti «mədəni-şər» kimi gedir. Rus məktəblərinin 3-cü sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərslisinin ilk cümləsi belədir: «Bu gün sentyabrın 1-dir» - Şagird belə oxuyur: «Bu gün sentyabrın birdir». Vurğu, tələffüz qüsurları baş alıb gedir. Radionun, televiziyanın verilişlərindən bu qüsurlar hər gün car olur. Həç ölkəmizdə rusdillərinin cövlan etdiyi dövrlərdə belə deyildi: *elmlər akademiyasının işçiləri*, («akademiyasının» əvəzinə), *kitabların səhifədə* («səhifəsində» yerinə), *estrada musiqinin banisi*, *biz söyürük sovet vaxtı* («vaxtını») yerinə və s.). Çünki o zamanlar ana dilini rahat bilməyənləri verilişlərə buraxmırdılar.

Bizə məlum olan min dörd yüz illik tarixin kəşməkəşlərindən keçib, öz əsas lüğət fondunu və qrammatik quruluşunu qoruyub saxlamış, zənginləşə-zənginləşə, saflaşsa-saflaşsa gəlmiş dilimizin bu gün dövlət dili kimi işləndiyi, dövlət tərəfindən mühafizə olunduğu bir şəraitdə var olmaq, ya yox olmaq sualı yoxdur. Ancaq bir var ki, paltarını mal çeynəmiş kimi əzik-üzük geyəsən, bir də var, onu ütülü geyinəsən –

görünüşi başqa-başqa olur. Bir var ki, aşib-daşan gur çayın bulanıq suyunu içəsən, bir var, onu süzgəcdən keçirib içəsən – dadı başqa-başqa olur.

Ana dilinə münasibət bütün milli münasibətlərlə bağlıdır. Bütün milli münasibətlərin başında ana dilinə sevgi dayanır. Ömər Faiq Nemanzadə deyirdi ki, bütün sevgilərimizin ən üst qatında ana dili sevgisi durur. Yəni millət, vətən sevgisi də ana dilinə məhəbbətdən başlanır və ana dilinə məhəbbətin dərəcəsi ilə ölçülür. Əvvələn, «ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir» (Hegel). Və ana dilində savadlı danışmaq vacib faktordur.

Ana dili təkcə savadlıların, diplomluların deyil, layla eşidənlə layla deyəndən tutmuş ana dili oxuyanla ana dili dərslisi yazana qədər hamının sərvətidir, adi zəhmətkeşdən tutmuş prezidentinə qədər hamınındır, sırası əsgərindən generalına qədər hər kəs onun keşikçisidir.*

Böyük Çin filosofu Konfucidən soruşurlar: «Bir ölkənin rəhbərliyinə çağırılsaydınız, ilk görəcəyiniz iş nə olardı?» Gözləyirlər ki, yollar çəkilməsindən, körpülər salınmasından, abadlıq işlərindən, ya maddi nemət bolluğundan danışacaq. Deyir: «Dildən başladım». İnsanların təəccübünü görən filosof sözünü belə açır: «Dil nizamsız olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, ediləsi lazım olan işlər yaxşı edilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyət pozular. Adətlər və mədəniyyət pozularsa, ədalət yanlış yola yönəlir. Ədalət yoldan çıxarsa, çəşqınlıq içində düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Bax bunun üçün heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil»¹.

Bəli, cəmiyyətdə hər şey dildən başlayır və dilin üstündə durur; Allah da dünyanı, insanı dillə, sözlə yaradıb – «ol!» deyib, hər şey var olub. Cəmiyyət dilin gerçək, yoxsa yalan

* Bir televiziya verilişində bir jurnalist dedi: «Öz adını qrammatika ilə düz yazmayan oğul vətən əsgəri ola bilməz». Bu duyğunu bundan mükəmməl ifadə etmək olmaz.

¹ Hasan Eren. Konfucyüs. Dil tartışmalarında gerçekler. 1. Ankara, 1990, s. 47.

danışmağı ilə keyfiyyətlənir. Dilimiz «Qar üstünə qan dammış kimi al yanaqlım» («Dədə Qorqud kitabı») təşbehindən bəri, «Gördüm» (Füzuli: Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm, Kimi ki bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm) və «Görmədim» (Vaqif: Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim) fəlsəfi təsdiq və inkarından, «El bilir ki, sən mənimsən» (S. Vurğun) Vətən sevgisinə və «Qalib gələcəkmi dünyada kamal» (S. Vurğun) bəşəri sualına qədər uzun və uğurlu bir yol keçib. Bu yol sonsuzluğa üz tutub... Bu yolun sahibləri bizik!

1. Abbasova N. C. Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı, 1983.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998. – 281 s.
3. Abdullayev K. (Kamal Abdulla). Dilçiliyə səyahət. Bakı: Mütərcim, 2010. – 200 s.
4. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991. – 152 s.
5. Abdullayev K. Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı: Mütərcim, 2009.
6. Abdullayev K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2. Bakı: Elm, 1999. – 304 s.
7. Abdullayeva Q.A. “Kül tiqin” abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007. – 214 s.
8. Abdullayeva Q.A. Dilin şer rəngi (müasir ədəbi dil prosesi). Bakı: Gənclik, 2005. – 172 s.
9. Абрамзон С. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.
10. Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simbolikası. / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983.
11. Adilov M. Qəzet dili. Bakı, 1973.
12. Административно-территориальное деление Татарской АР. Казань, 1966.
13. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Bakı, 2000.
14. Ахмедов Т. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и татарского языков. Автореф. канд. дис. Баку, 1960.
15. Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
16. Алиев К.Г. К вопросы об источниках и литературе по истории древней кавказской Албании. / Вопросы истории кавказской Албании. Баку, 1962.
17. Araslı H. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında (müqəddimə) / “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1962.
18. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb məsəlləri. / SSRİ EA, Azərb.fil. Xəbərləri, 1942, № 8.
19. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб, 1897.
20. Асланов А.А. Обогащение словарного состава азербайджанского литературного языка в Советской период. Автореф. канд. дис... Баку, 1954.
21. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, 1983.

22. Атаниязов Толковый словарь географический названий Туркменистана. Ашхабад, 1980.

23. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c. (XIII-XVI əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007 – 480 s.

24. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II c. (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007. –328 s.

25. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III c. (XIX əsr). Bakı: Şərq-Qərb, 2007 – 336 s.

26. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV c. (XX əsr). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

27. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918 – 1920). Parlament, 1 c. Bakı, 1998 – 974 s.

28. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918 – 1920). Parlament, II c. Bakı, 1998 – 979 s.

29. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti ensiklopediyası. 1 c. Bakı: Lider, 2004. – 439 s.

30. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti ensiklopediyası. II c. Bakı: Lider, 2005. – 469 s.

31. Azərbaycan vətəndaşlarına hökumətin müraciəti. Azərbaycan, 1918, 28 mayıs.

32. Азербайджанская Республика. Документы и материалы (1918-1920). Баку: Элм, 1998.

33. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1960.

34. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1961.

35. Azərbaycan tarixi. II c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1964.

36. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1966.

37. Azər T. Redaktordan / Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004, s.22-29.

38. Banarlı Nihat Sami. Resimli Türk edebiyatı tarihi. I c. İstanbul, 1987.

39. Бахшалиева С. Словарь «Фарханги-тюрки» Мухаммедтаги Каракоюнлу и его значение в изучении истории азербайджанского языка. Авт. канд. дисс. Баку, 1986.

40. Banarlı Nihat Sami. Resimli türk edebiyatı tarihi. I – II cild. – 1987, 1386 s.

41. Bartold V.V. Книга моего Деда Коркута. М. – Л., 1962.

42. Bartold V.V. Soçineniya. A. II t, I ç. М., 1963.

43. Bartold V.V. Soçineniya. B. t. V. М., 1968.

44. Баскаков Н.А. Имена собственные гуннов, булгар, хазаров, саби́ров и аваров в исторических источниках. / Советская тюркология, 1985, № 4.

45. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
46. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
47. Bayramlı O. Ə.Hüseynzadə və “Siyasəti-fürusət” əsəri (Müqəddimə). Bakı, 1994, s.3-34.
48. Bayramlı O. Ə.Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti / Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıq. Bakı: Azərnəşr, 1996, s.3-15.
49. Bayramlı O. Millətimizə töhfə [“Füyuzat” – (1906-1907)]. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s.3-23.
50. Bayramlı O. Türkçülük və “Həyat” qəzeti (Müqəddimə) Bakı, 1997.
51. Bayramlı O. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, 1997.
52. Bedrettin A. Arap lehçelerindeki türkçe kelimeler. İstanbul, 1994.
53. Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun “Divan”ı (Müqəddimə) / Qətran Təbrizi (“Divan”). Bakı, 1967.
54. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. 1. 1, Спб., 1869.
55. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
56. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992. – 200 s.
57. Бунятов З. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965.
58. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977. – 213 s.
59. Cəfərov C. Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı. / Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi – morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1987.
60. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Az.AtaM, 2002. – 599 s.
61. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərb. Dövlət Kitab Palatası, 1995. – 208 s.
62. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar... Bakı: Elm, 1990. – 128 s.
63. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999. – 220 s.
64. Cəfərov N. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998. – 216 s.
65. Cəfərsöylü İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, 2008. – 323 s.

66. Cəmsidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı: Gənclik, 1969.
67. Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri. Bakı: Azərnəşr, 1930. – 201 s.
68. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr (tərtib edən T.İ.Hacıyevdir). Bakı: Öndər, 2004. – 239 s.
69. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət (tərtib edən T.İ.Hacıyevdir). Bakı: Öndər, 2004. – 365 s.
70. Dəlili H.Ə. Azərbaycan – Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı, 1976.
71. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979. – 263 s.
72. Dəmirçizadə Ə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, 1967.
73. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.
74. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
75. Джафарзаде И. Гобустан. Баку, 1973.
76. Джемшидов Ш. Текстологическое исследование «Китаби – Деде Коркут». Автореф. докт. дис. Баку, 1985.
77. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
78. Дяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
79. Дяконов И. М. История Мидии. М. – Л., 1956.
80. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1955.
81. «Elm» qəzeti, 1989, 20 may, № 20/176.
82. Ercilasun B. İkinci meşrutiyet devrində tenkit. Ankara, 1995.
83. Ercilasun A.B. Türk dili tarihi /Başlangıçtan yirminci yüzyıla. Ankara,
84. Ələskərova Təyyibə, Sadıqova C. Hüsaməddin Xoyi. Töhfeyi-Hüsam. Bakı, 1996.
85. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: ADU nəşri, 1985. – 85.
86. Əliyeva G. Azərbaycan Füzulişünaslığının təşəkkülü. Bakı, Elm, 2005. – 136 s.
87. Əmirova G. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlisinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə kimi (fonetika, leksika). Namiz. dic.avtoreferatı. Bakı, 2004.
88. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999. – 354 s.
89. Əzizov E. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995.
90. Xəlilov X. Dövlətdə dəvə. Bakı, 1989.

91. Xəlilov Ş. Orta əsr Azərbaycan dilində qəti gələcək zamanın - acaq, -əcək əlaməti haqqında. – ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəb. seriyası), 1979, № 3.

92. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997 – 491 s.

93. Ибн Фириште и его рифмованный глоссарии (Критический текст составила и снабдила переводом и введением Мирзаде Ч.Х.). Баку: Элм, 2000 – 274 с.

94. Hacıbəyli Ü. Bir yaş. 1918, 28 mayıs.

95. Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri / Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı, 1983.

96. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976. – 153 s.

97. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II h. Bakı: Maarif, 1987. – 293 s.

98. Hacıyev T., Ələmdari F. “Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında. / Ədəbiyyat və incəsənət, 1986, 18 aprel.

99. Hacıyev T., Əzizov E. Buntürklər kimdir. Ulduz, 1989, № 2.

100. Hacıyev T., Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.

101. Hacıyeva Z. Suli F. “Yusif və Züleyxa”. Bakı: Maarif, 1991. – 180 s.

102. Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı, 1998.

103. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərnəşr, 1996. – 253 s.

104. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 477 s.

105. Hüseynzadə Ə. Siyasəti – fəurusət. Bakı: Elm, 1994. – 225 s.

106. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, 1997. – 289 s.

107. Хрестоматия по истории языкознания XIX - XX веков. М., 1956.

108. Исаченко А.В. К вопросу о периодизации истории русского литературного языка. / Вопросы теории и истории языка.

109. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку, 1975.

110. Кастамаров В.Т., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи. Вопросы языкознания, 1966, № 5.

111. Казиев М., Эфендиев М., Алиев С. История Азербайджана. Баку: Изд. АГУ, 1966.

112. Kitabı-Dədə Qorqud (əslı və sadələşdirilmiş mətn). Bakı: Öndər, 2004. – 366 s.

113. Костчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
114. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
115. Гаджиев Т.И. О происхождении геминат в тюркских языках. / Советская тюркология, 1971, № 6.
116. Qarayev Y. Əli bəyin irsi və varislər. / Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, s.4-21.
117. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
118. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.
119. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970.
120. Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z. Yusif Məddah “Vərqa və Gülşah”. Bakı: Elm, 1988. – 184 s.
121. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm. – 312 s.
122. Qorqud ədəbiyyatı. (KDQ bədii ədəbiyyat). Bakı: Öndər, 2004. – 375 s.
123. Горький А.М. О литературе. М., 1953.
124. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
125. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Авт. док. дисс. Баку, 1973.
126. Гукасян В.Л. Удинские слова в «Истории Албан». / ИАН Азерб. ССР (сер. лит., язык и искус.), 1968, № 1.
127. Гукасян В.Л., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку: Элм, 1986.
128. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2010.
129. Гумилев А.Н. Древние тюрки. М. 1967.
130. Mahmudov M. Piyada ... Təbrizdən Şama qədər. Bakı:Yazıcı, 1982.
131. Мамедов И.О. Лексика газеты « Коммунист». Автореф. Канн. дис... Баку, 1974.
132. Mehdiyeva S. Bayatıdan dastana. Bakı: Elm və Təhsil, 2010. – 279 s.
133. Mehmetzade M. Azərbaycan tarihinde türk Albanya. Ankara, 1951.
134. Мелиоранский П.М. Араб – филолог о турецком языке. СПб, 1900.
135. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюл Тегина. С.Петербург, 1899.

136. Məhərrəmli Q. Kino, televiziya, radio terminləri (İzahlı lüğət). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəşri, 2002. – 392 s.
137. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər (İzahlı lüğət). Bakı: Elm, 2008. – 256 s.
138. Məhərrəmov R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006. – 324 s.
139. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: Leksika. Söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 224 s.
140. Məmmədova A. «Dədə Qorqud kitabı»nın leksikası. Bakı: Nurlan, 2009 – 176 s.
141. Məmmədova M. Qətran Təbrizinin “Təfəsis” adlı əsəri. – Əlyazmalar xəzinəsində, III c., 1972.
142. Mirəhmədov Ə. Türkiyəyə xidmət nümunəsi . / Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir (Müqəddimə). Bakı, 1997, s.3-15.
143. Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı, 2009. – 168 s.
144. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
145. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
146. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1990.
147. Muherrem Ergin. Dede Korkut. Ankara, 1964.
148. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı. Aşıq Abdulla. Bakı: Azərnəşr, 1927.
149. Müznib Ə. Azərbaycan istiqlalı - Azərbaycan, 1918, 28 mayıs, № 190.
150. Nağısoylu M. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi. Bakı, 2006. – 239 s.
151. Nağısoylu M. Həzininin “Hədisi Ərbəin” tərcüməsi. Bakı: Nurlan, 2008. – 428 s.
152. Общее языкознание. М., 1970.
153. Onullahi S. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var? – Odlar yurdu, 1988, oktyabr, № 20/417.
154. Onullahi S., Muradov S. 700 il bundan əvvəl Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı fəaliyyətə başlamışdır. (Məqalədə 52 qaynaqdan istifadə edilmişdir). – Azərbaycan, 2003, 27 iyul.
155. Пайизов М.Г. Тюркоязычный переводный памятник века «Тарджуман ас-Сихах (лингвопалеографический анализ). Авт. канд. дисс. Баку, 1987.

156. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI – XVII веках / Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку, 1949.
157. Piriyeв E. Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər. Bakı: Mütərcim, 2011. – 160 s.
158. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1955.
159. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.
160. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955. – 218 с.
161. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005. – 344 s.
162. Sakaoğlu S. Dede Korkut kitabı. İncelemeler-derlemeler-aktarmalar. I, II h. Konya, 1998.
163. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Буква «б». М., 1978.
164. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
165. Seyidov M. “Qızıl döyüşçü”nün taleyi. Bakı, 1984.
166. Seyidov M. Заметки о гунской мифологии. Советская тюркология, 1970, № 2.
167. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı: Gənclik, 1977. – 111 s.
168. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. Авт. докт. дисс. М., 1974.
169. Структурно-типологические исследования (Сборник). М., 1962.
170. Шанидзе А. Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки. – Извест. ИЛМК Груз. Фан ССР, т. IV. Грузия, 1938.
171. Шанидзе А. Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов. / Труды музея истории Азербайджана. Т. II. Баку, 1957.
172. Щербак А. Огузнаме. Мухабетнаме. М.
173. Tarama sözlüyü. VI c. Ankara, 2005. – 1034 s.
174. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский. // Советская тюркология, 1973, № 6.
175. Толстова Л.С. Несколько слов об ониме Томрис. / Этническая ономастика. М., 1984.
176. Туманович О. Туркменистан и туркмены. Ашхабад, 1926.

177. Tuncay B. Sakların dili. Tarixi və ədəbiyyatı. Bakı, 2009. – 278 s.
178. Türkcə sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005. – 2243 s.
179. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? / Həyat, 1905, № 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82.
180. Udincə-azərbaycanca – rusca lüğət (tərtibçi V. Qukasyandır). Bakı, 1974.
181. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə. Bakı, 1961.
182. Вахек И. Лингвистический словарь пражской школы. М., 1964.
183. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı, 2009. – 450 s.
184. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.
185. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросы стилистики. / Вопросы языкознания, 1955, № 1.
186. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., 1959. – 652 с.
187. Виноградов В.В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания. / Вопросы языкознания 1952, № 21.
188. Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана / Ученые записки (серия языка и литературы) АГУ им. С.М.Кирова, 1966, № 2.
189. Ямпольский З. К изучению летописи Кавказской Албании. / ИАН Азерб. ССР (сер. общ. наук), 1957, № 9.
190. Ямпольский З. К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании. / Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, 1954, т. IV.
191. Ямпольский З. О слове «Ирки». // Ученые записки (серия языка и литературы) – АГУ им. С.М.Кирова, 1971, № 2.
192. Ямпольский З. О тюрках V века до нашей эры. / ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəb. seriyası, 1970, № 5-6.
193. Юсифов Ю. Элам. / Социально-экономическая история. М., 1968.
194. Юсифов Ю. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка. / Советская тюркология, 1974, № 2.
195. Юсифов Ю. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988.

196. Юсифов Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) / Вестник древней истории. М., 1987, № 1.
197. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987.
198. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977.
199. Zeki Velidi Toğan. Azərbaycan. / İslam ansiklopedisi. II c. İstanbul, 1970.
200. Zeki Velidi Toğan . Umumi Türk tarihine giriş. I c, Ankara, 1948.
201. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I h. Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008. – 354 s.
202. Звегенцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan dastanları. 4 c. Bakı, 1969.
2. Bayatılar (Tərtibçi A.Məmmədovadır). Bakı, 1977.
3. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi Ə.Saləddindir). Bakı: Şərq-Qərb, 2005 – 296 s.
4. Cüng. A – 340 (11918 vər. 4a). 1636-cı ildə yazıya alınmışdır.
5. Çernyayevski A.O. Vətən dili. I hissə, 4-cü nəşr. Bakı, 1912.
6. Dəbistan, 1907, № 1.
7. Dədə Qorqud kitabı (ensiklopedik lüğət). Bakı: Öndər, 2009. – 368 s.
8. Divanü lüğat-it-Türk tercümesi. Çeviren: Besim Atalay. Cilt I, II, III, IV. Ankara, 1939-1941.
9. Elyas M. Nəğmələr kitabı. Təbriz, 1721.
10. Əkinçi (1905 – 1907) (Tam mətni). Bakı: Avrasiya Press, 2005. – 496 s.
11. Əkinçi, 1875, 22 iyul, № 1; 21 avqust, № 3.
12. Əkinçi, 1876, 1 yanvar; 25 iyun, № 12; 9 avqust, № 15.
13. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi, ön söz və lüğətin müəllifi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983. – 339.
14. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlisi. Əd-dürrə əl -mudiyyə fi-l-luğat ət- türkiyyə (Tərcümə və sözlüyün transliterasiyası Z.Rüstəmovanınıdır). Bakı, 1977.
15. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlisi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı. 1992.
16. Fə dai (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı, 1957. – 155 s.

17. Füyuzat (1906 – 1907). (Transliterasiya edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Ofelya Bayramlı). Bakı, 2006. – 512 s.
18. Füyuzat, 1906, № 1, 4.
19. Füyuzat, 1907, № 9, 16.
20. Füzuli M. Əsərləri. I c. (Tərtibçi H. Araslıdır). // Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1958. – 466 s.
21. Füzuli M. Əsərləri. II c. (Tərtibçi H. Araslıdır). // Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1958. – 355 s.
22. Füzuli M. Leyli və Məcnun. Bakı, 1958, 294 s.
23. Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Tərtibçi H.Məmmədovdur). Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 2000.
24. Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi. Tarixi - islam. Gəncə, 1908.
25. Hadi M. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçilər Ə.Hüseynov, Ə.Mir-əhmədov, Ə.Hüseynidir). Bakı: Şərq - Qərb, 2005. – 464 s.
26. Həyat, 1905, № 35, 67, 68, 105, 111, 112, 129.
27. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, 1997.
28. Xətai. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. – 384 s.
29. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Tərtibçilər Z.Bünyadov, H.Məmmədovdur). – Bakı: Elm, 1996.
30. İsa. Mehri və Vəfa. (Tərtibçi Aysel Şərifovadır) Bakı: Nurlan, 2005. 76+263 s.
31. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. I, II, III, IV cildlər.(Tərcüməçi və nəşrə hazırlayan R.Əskər). Bakı, 2006.
32. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtibçilər F.Zeynalov və S. Əlizadədir). Bakı: Yazıçı, 1988.
33. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtibçi S. Əlizadədir). Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004. – 376 s.
34. Koşğari M. Devonu lüğoti türk. I c. Toşkent, 1960.
35. Qaracadaği Əndəlib. Şeirlər məcmuəsi.(XIX əsrin əvvəllərinə aid əlyazma. Sankt-Peterburq. Gürcü əlifbası ilə yazılan əsli Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılır).
36. Qazi Bühranəddin (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərnəşr, 1988. – 656 s.
37. Qul Əli. Qisseyi -Yusif. Bakı: Şərq - Qərb, 2005. – 216 s.
38. Maarif və mədəniyyət, 1926, № 2, 3.
39. Məhəmməd Şəhriyar (Tərtib edən Ə.Səfərlidir). Bakı: Şərq-qərb, 2006. – 216 s.
40. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 1 c. Bakı: Azərnəşr, 1983.
41. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II c. Bakı: Azərnəşr, 1984.

42. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II c. Bakı: Azərnəşr, 1984.
43. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV c. Bakı: Azərnəşr, 1985.
44. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I c. Bakı: Azərnəşr, 1985.
45. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I c. Bakı: Azərnəşr, 1985.
46. Məsihi. “Vərqa və Gülşə” (Tərtib, ön söz və şərhlər Ə.Səfərlinindir). – Bakı: Azərnəşr, 1977. – 288.
47. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatından qaynaqlar. Bakı: Azərnəşr, 1927.
48. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Tərtibçilər Z.Bünyadov, H.Məm-mədovdur) Bakı: Elm, 2001.
49. Nərimanov N. Türk - Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf - nəhvi. Bakı, 1899.
50. Nəsimi (Tərtibçi H.Araslıdır). Bakı: Azərnəşr, 1973. – 672 s.
51. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). Bakı, 1981.
52. Sabir M.Ə. Hophopnamə (tərtibçi M.Məmmədovdur). Bakı: Yazıçı, 1980. – 558 s.
53. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi H. Araslıdır). Bakı: ADU nəşri, 1958. –191s.
54. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri (Tərcüməçi B.Azəroğludur). Bakı: Yazıçı, 1980. – 344 s.
55. Üçüncü yıl. Qiraət kitabı (müəllim Mahmud Mahmudbəylidir). Bakı, 1925.
56. Sarı Aşıq (Tərtibçi Ə.Axundovdur). Bakı: Azərnəşr, 1966. – 90 s.
57. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (Tərtibçilər S.İbrahimov və S.İbrahimovdur). Bakı, 2008. – 399 s.
58. Şaxtaxtıncki M. Sövti Şərq əlifbası. Tiflis, 1902.
59. Şeyx Səfi Təzkiyəsi (Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar M.Nağıoğlu, S.Cabbarlı və R.Şeyxzamanlıdır). Bakı: Nurlan, 2006. – 928 s.
60. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri (tərtibçilər N.Rizvan, X.Quliyeva və İ.Qəribovdur). Bakı: Avrasiya Press, 2005. – 480 s.
61. Şərqi – rus, 1903, № 8.
62. Vəqif. Əsərləri (Tərtibçi A.Dadaşzadədir). Bakı: Yazıçı, 1988. – 192 s.
63. Vətən dili (tərtib, transliterasiya, ön söz, qeydlər, sözlük və cədvəllərin müəllifi V.Qaradağlıdır). Bakı, 2007.
64. Yeni məktəb, 1925, № 5 – 6.
65. Yeni yol, 11 noyabr, 1922, , № 8.

کتاب ددم قورقود علي لسان طائفه اوغوزان

- (کتابی دده قورقود عنسیکلوبه دییاسی، ۱ جلد، باکی - ۲۰۰۰)
- سید عماد الدین نسیمی (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۶
- عماد الدین نسیمی. اثرلری. ۱ جلد. باکی - ۱۹۷۳
- عماد الدین نسیمی. اثرلری. ۱۱ جلد، باکی - ۱۹۷۳
- عماد الدین نسیمی. اثرلری. ۱۱۱ جلد، باکی - ۱۹۷۳
- محمد فضولی. لیلی و مجنون (آینا باباییوا)، باکی - ۱۹۹۶
- محمد فضولی. دیوان (حاجی مایل علی یو)، باکی - ۱۹۹۶
- قاسم بك ذاكر (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۵
- ملا پناه واقف (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۵
- عاشق عبد الله (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۷
- قوسی (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۵
- قوسی تبریزی (پاشا کریمو)، باکی، ۲۰۰۶
- اقا مسیح شیروانی (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۵
- نشاط شیروانی (سلمان ممتاز)، باکی - ۱۹۲۵
- رشید بك افندی زاده. بصیرت الاطفال. استانبول - ۱۹۰۷
- خالد سعید. عثمانلی اوزبیک مازاق دیلرینک مقایسه لی صرفی. باکی - ۱۹۲۶
- آخوندزاده میرزا فتحعلی. تمثیلات، تفلیس - ۱۸۵۹
- اکیچی (۱۸۷۷-۱۸۷۵)
- حیات ۱۹۰۶-۱۹۰۵
- ارشاد - ۱۹۰۷-۱۹۰۶
- فیوضات ۱۹۰۷-۱۹۰۶
- ملا نصر الدین - ۱۹۱۳-۱۹۰۶
- بهلول - ۱۹۰۷
- دبستان - ۱۹۰۷-۱۹۰۶
- شلاله - ۱۹۱۳-۱۹۱۴
- آچیق سوز - ۱۹۱۶-۱۹۱۵
- دیریلیک - ۱۹۱۶-۱۹۱۴
- بکر چوبان زاده. تورک-تاتار لسانیاتینه مدخل. باکی - ۱۹۲۴
- محمد حسن ولیلی. آذربایجان. باکی - ۱۹۲۱
- رزا نور. تورک تاریخی. ۴ جلد، ۱۹۲۵.
- معارف و مدنیت. ۱۹۲۶، ۳-۲۵

MÜNDƏRİCAT

XIX əsr ədəbi dili. Tarixi-mədəni şərait.....	3
Elmi-dilçilik mühiti	9
Normalar. Fonetik-orfoqrafik-morfoloji norma	26
Leksik-terminoloji norma	31
Sintaktik norma	36
Aparıcı meylədən kənara çıxmalar.....	39
Üslub mənzərəsi	
1. Folklor-danışıq dilinin davamı.....	44
Q. Zakirin dili	48
2. Klassik-kitab dilinin davamı	57
A. Baxıxanovun dili.....	63
Seyid Əzim Şirvaninin dili.....	71
Üslubların yenidən təşkili	
a. Bədii üslub.....	85
Bədii tərcümə, dərslik və	
uşaq ədəbiyyatının dili	114
M. F. Axundzadənin bədii dili	130
b. Elmi üslub	142
Rəsmi üslub	158
Publisist üslub. «Əkinçi»nin dili	166
XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil	184
Ədəbi dilin Cənub qolu haqqında	232
Norma və üslublar	242
1. Bədii üslub.....	243
2. Publisist üslub	269
3. Elmi üslub	274
4. Şəriət üslubu.....	280
5. Rəsmi-epistolıyar üslub	282
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil siyasəti	
və ədəbi dil	285
Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili.	
Dil siyasəti və dil quruculuğu	319
Dil norması. Üslublarla əlaqəsi	350

TOFİQ HACİYEV

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ DİLİNİN
TARİXİ**

(II hissə)

Bakı – «Elm» – 2012

«ELM» REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Direktor: *Şirindil Alışanlı*

Kompüter
tərtibçisi: *Nasir Alışanlı*

Texniki
redaktor: *Səbuhi Qəhrəmanov*

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. Həcmi: 24,5 ç.v.
Tirajı: 500. Sifariş № 127.
Qiyməti müqavilə əsasında

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(İstiqlaliyyət, 8) .